UNIVERZITET U BEOGRADU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

SONJA O. OCIĆ

KULTURA SAMOPOMOĆI: SLUČAJ SRBIJE

DOKTORSKA DISERTACIJA

Beograd, 2018.

UNIVERZITET U BEOGRADU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

SONJA O. OCIĆ

KULTURA SAMOPOMOĆI: SLUČAJ SRBIJE

DOKTORSKA DISERTACIJA

Beograd, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

SONJA O. OCIĆ

SELF-HELP CULTURE: CASE STUDY OF SERBIA

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

Mentor:

- dr Jelena Đorđević, redovni profesor, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

Datum odbrane:

KULTURA SAMOPOMOĆI: SLUČAJ SRBIJE

SAŽETAK: Kultura samopomoći je relativno distinktivan skup vrednosti, verovanja i aktivnosti koje se šire pre svega preko priručnika za samopomoć (self-help knjiga), na koje se u ovom radu najviše oslanjamo, ali i preko savetovanja, seminara i predavanja koje vode stručnjaci za samopomoć, preko interneta, posebnih časopisa, televizijskih emisija i napisa u štampi. Osnovna obeležja ove kulture su individualizam, usredsređenost na pojedinca (sopstvo), na celovitost, osećanja i duhovnost. Počiva na optimističkom verovanju u potencijale pojedinca koje ide do njegovog obogotvoravanja, tj. do sakralizacije sopstva. Temeljna pretpostavka je da pojedinac treba da se oslanja samo na sebe i da on sam sebi jedino može da pomogne. U tu svrhu preporučuju se različite aktivnosti i tehnike čiji psihoanalitički, magijski ili mistični elementi pojedincu omogućavaju samospoznaju, samopomoć i samoisceljenje, ali i prelazak na više nivoe svesti koji će dovesti do evolucije ljudske vrste. U tom smislu kultura samopomoći sadrži i novu utopiju o boljem društvu u kome su ljudi slobodni od kulture koja vrši opresiju nad pojedincem; koriste sve svoje potencijale za sopstvenu dobrobit; žive u saglasju sa svojom prirodom (nema otuđenja); postigli su celovitost i potpuni su gospodari svog života.

U istraživanju kulture samopomoći tekstualna analiza knjiga za samopomoć se povezuje s društvenim, političkim i ekonomskim uslovima u kome su one proizvedene i primljene, kao i s analizom načina potrošnje ove kulture u našem društvu. Istraživanje se vrši na dva nivoa: na teorijskom, kada je reč o nastanku osnovnih koncepcija ove kulture i njenom usponu, i na empirijskom nivou kada je reč o potrošačima. Koriste se kvalitativni metod kritičke analize sadržaja knjiga za samopomoć i metod intervjua.

Osnovno svojstvo istraživanja kulture samopomoći u ovom radu je interdisciplinarni pristup. U smeštanju kulture samopomoći u šire okvire zapadne kulture oslanjamo se na studije većeg broja teoretičara koji pripadaju različitim disciplinama (filozofija, antropologija, sociologija, kulturne studije, psihologija i psihoanaliza) i različitim usmerenjima, kao što su Čarls Tejlor, Edgar Moren, Mišel Fuko, Otfrid Hefe, Cvetan Todorov, Stiven Mičel, Teri Iglton, Zigmunt Bauman, itd. Kada je reč o pristupima samoj kulturi samopomoći, detaljnije predstavljamo kulturno psihološki pristup teoretičara kao što su Kristofer Leš, Ričard Senet, Žil Lipovecki i Robert Bela, a sopstveno stanovište o kulturi samopomoći zasnivamo na

strukturnom pristupu koji se koristi u studijama autora kao što su Miki Makgi, Vilijam Dejvis, Vil Stor i drugi. Stanovište o pokretu Novo doba zasnivamo pre svega na studiji Pola Hilasa kao i na tekstovima Jelene Đorđević, a opširnije navodimo i stanovišta pojedinaca koji su najviše uticali na pogled na svet Novog doba kao što su Abraham Maslov, Karl Gustav Jung i Fritjof Kapra, odnosno pristalica nove duhovnosti kao što su Ken Vilber i Rodžer Volš. U radu se dosta oslanjamo i na analize literature za samopomoć Stivena Starkera i Sandre Dolbi. U empirijskom delu u središtu pažnje su sopstvena istraživanja potrošača kulture samopomoći u Srbiji, a osvrćemo se i na nezaobilazno (pionirsko) istraživanje okultizma Lidije Radulović.

Za korenima kulture samopomoći traga se u istoriji ideja, koja počinje od antičke kulture sopstva i nastavlja se ekspresivističkim individualizmom (filozofi Montenj i Žan Žak Ruso) i postromantičarskim pesnicima koji su protestovali protiv racionalizma, materijalizma i sekularizma prosvetiteljstva, kao i modernizma koji na tim idejama počiva. S druge strane, kultura samopomoći počiva i na religijskim koncepcijama koje je hrišćanska crkva odbacila i marginalizovala, ali koja su u tragovima ostala u kulturi Zapada i ponovo oživljena i povezana s istočnjačkim religijskim i filozofskim koncepcijama. U 20. veku mnoge od tih ideja preuzimaju psihologija, najpre humanistička, a zatim i transpersonalna, kao i brojne nove psihoterapije. Zahvaljujući prevashodno kulturi samopomoći, ove ideje u kojima se naglašavaju duhovnost i moć uma pojedinca da kreira stvarnost, po mnogo čemu antimoderne, postaju široko dostupne i postepeno ulaze u glavni tok kulture Zapada.

Uspon kulture samopomoći u poslednjim decenijama 20. i prvim decenijama 21. veka posmatra se pre svega u kontekstu poznog kapitalizma i neoliberalne ideologije. Dokazuje se da je kultura samopomoći u skladu s ideologijom neoliberalnog kapitalizma koja insistira na pojedincu kao osnovnom elementu društvene strukture i daje prednost odgovornosti pojedinca u odnosu na socijalna prava. Ona je u skladu i s neoliberalnom politikom koja je na makronivou usmerena ne na punu zaposlenost nego na zapošljivost i koja se postiže propovedima države usmerenim na pojedince da sami sebe usavršavaju, sami sebe nadgledaju, sami sebe leče, itd. Obogotvoravanje pojedinca je u kulturi samopomoći udruženo s ideologijom izbora po kojoj je pojedinac isključivo odgovoran za svoju društvenu sudbinu i po kojoj je neuspeh znak lične nesposobnosti.

U radu se dokazuje da kultura samopomoći u Srbiji, bar kad je reč o njenoj proizvodnji, nema izrazitih lokalnih specifičnosti kao što bi se moglo očekivati. U ovoj kulturi dominira pogled na svet Novog doba koje je zapadnjački konstrukt i globalni fenomen, a industrija samopomoći je pre svega – globalni biznis. Ipak, istraživanje je pokazalo da je u domaćoj kulturi samopomoći moguće uočiti neka svojstva tradicionalne kulture koja nisu usklađena s

vrednostima kulture samopomoći, što navodi na zaključak da je i ona, kao i naša kultura u celini, u tranziciji.

Empirijsko istraživanje konzumenata ove kulture u Srbiji pokazalo je da kada je reč o potrošnji ipak postoje specifičnosti. Prema nalazima istraživanja sprovedenih u USA [Starker 1992; Wilson, Cash 2000] i u Holandiji [Bergsma 2007], ispitanici koji čitaju literaturu za samopomoć izražavaju veće zadovoljstvo svojim životom nego oni koji ne čitaju ovu vrstu popularne literature. Međutim, to nije rezultat i našeg istraživanja. Čak i jaki potrošači kulture samopomoći zauzimaju dogovornu poziciju u odnosu na neke osnovne tvrdnje ove kulture, što znači da se teorijski priznaju značenja, ali da se u praksi stvaraju sopstvena pravila i to pod određenim uslovima, tačno onako kako je Stjuart Hol to i opisao u vezi s načinom na koji se čitaju i interpretiraju poruke u lancima komunikacije. Istraživanje je pokazalo da od sociodemografskih karakteristika ispitanika samo rod utiče na način konzumiranja kulture samopomoći, za godine i obrazovanje to se ne može reći, čime su potvrđeni rezultati navedenih istraživanja. S druge strane, ostaje da u skupini jakih potrošača dominiraju žene, starosti od 30 do 40 godina, fakultetski obrazovane. Istraživanje je pokazalo da se to bar delimično može objasniti uslovima života, a pre svega teškoćama s kojima se posebno žene suočavaju, kod nas kao i drugde, koje su povezane s emotivnim statusom.

KLJUČNE REČI: samopomoć (self-help), Novo doba (New Age – Nju Ejdž), autentičnost, neoliberalizam, potrošači kulture samopomoći u Srbiji

Naučna oblast: Političke nauke
Uža naučna oblast: Teorija kulture i studije kulture
UDK: 316.7:321.01(043.3)

SELF-HELP CULTURE: CASE STUDY OF SERBIA

SUMMARY: Self-help culture is a relatively distinctive set of values, beliefs and practices that are spread primarily through self-help manuals, which we mostly rely on in this paper, but also through counseling, seminars and lectures led by self-help specialists, through Internet, special magazines, television shows and press releases. The main features of this culture are individualism, focus on the individual (self), integrity, feelings and spirituality. It is based on an optimistic faith in potentials of an individual going through self-transformation into God, i.e. the sacralization of self. The basic assumption is that an individual should rely solely on himself/herself and that he/she is the only one who can be of help to himself/herself. Various activities and techniques are recommended for that purpose and their psychoanalytic, magical or mystical elements enable the individual to reach self-awareness, self-help and self-healing, as well as the transition to higher levels of consciousness that will lead to the evolution of human species. In this sense, self-help culture also contains a new utopia about better society in which people are free from culture that oppresses an individual; they use all their potentials for their own well-being; live according to their nature (no alienation); have achieved integrity and are full masters of their lives.

Within research of self-help culture, textual analysis of self-help books is linked with social, political and economic conditions in which they are produced and received, and also with the analysis of the way this culture is consumed in our society. The research is carried out through two levels: theoretical, when it comes to emergence of the basic conceptions of this culture and its rise, and the empirical level when it comes to consumers of this culture. A qualitative method of critical analysis of self-help books content and the interview method have been used.

The basic characteristic of the research on self-help culture in this paper is the interdisciplinary approach. In order to put self-help culture into the wider framework of Western culture, we rely on the studies of a number of theorists from different disciplines (philosophy, anthropology, sociology, cultural studies, psychology and psychoanalysis) and various orientations, such as Charles Taylor, Edgar Morin, Michel Foucault, Otfried Höffe, Cvetan Todorov, Stephen Mitchell, Terry Eagleton, Zygmunt Bauman etc. When it comes to approaches to self-help culture, we present in more detail the cultural and psychological approaches of theorists such as Christopher Lasch, Richard Sennett, Gilles Lipovetsky and Robert Bellah, and our own standpoint on self-help culture is based on the structural approach

that can be found in the studies of authors such as Micki McGee, William Davies, Will Storr and others. Our point of view of the New Age movement is based primarily on the study of Paul Heelas as well as on the texts of Jelena Đorđević, and we also give more detailed views of the most influential New Age theorists, such as Abraham Maslow, Carl Gustav Jung, Fritjof Capra, Ken Wilber and Roger Walsh. This paper is also based on the analysis of the self-help literature by Steven Starker and Sandra Dolby. Within the empirical research, our focus is on our own research of self-help culture consumers in Serbia, and we also look back at the inevitable (pioneering) research of Lidija Radulović.

The roots of self-help culture are traced back to the history of the idea, which starts from the ancient culture of the self and continues through the expressive individualism (philosophers Michel de Montaigne and Jean-Jacques Rousseau), as well as through the poets of post-Romanticism who protested against rationalism, materialism and secularism of Enlightenment and Modernism, which is based on these ideas. On the other hand, self-help culture is based on the religious concepts that have been rejected and marginalized by the Christian church, but which remained present in the culture of the West and revived and connected with Eastern religious and philosophical conceptions. In the 20th century, many of these ideas have been taken over by psychology, first of all humanistic, then transpersonal psychology, as well as by numerous new psychotherapies. Thanks to the self-help culture, these ideas that emphasize spirituality and the power of the individual's mind to create reality, in many ways antimodernist, become widely available and gradually enter the mainstream of the Western culture.

The rise of self-help culture in the last decades of the 20th and first decades of the 21st century is viewed primarily in the context of late capitalism and neoliberal ideology. It has been proven that self-help culture is in line with the ideology of neo-liberal capitalism which insists on the individual as the basic element of social structure and gives priority to the individual's responsibility in relation to social rights. It is consistent with the neoliberal policy which is, at macro level, focused not on full employment, but on employability, which is achieved by the state's preaching towards individuals to improve themselves, supervise themselves, cure themselves etc. Sacralization of the individual in self-help culture is combined with the ideology of choice, according to which individual is solely responsible for their social destiny and according to which failure is a sign of personal incompetence.

The paper shows that self-help culture in Serbia, at least in terms of the production of this culture, has no distinct local specificities as it could be expected. The view of the New Age world, which is a Western construct and a global phenomenon, dominates in this culture,

and the self-help industry is primarily a global business. Nevertheless, this research shows that in the domestic self-help culture some characteristics of traditional culture are noticeable, and they are not consistent with self-help culture, which leads to the conclusion that it is also in transition, like our culture as a whole.

The empirical research of consumers of this culture in Serbia has shown that, when it comes to consumption, there are specificities. According to findings of the researches conducted in USA (Starker 1992; Wilson, Cash 2000) and in the Netherlands (Bergsma 2007), participants who read self-help literature expressed greater satisfaction with their lives than those who do not read this type of popular literature. However, this is not the result of our research. Even strong consumers of self-help culture take an agreed position in relation to some of the basic claims of this culture, which means that the meanings are theoretically acknowledged, but that in practice they create their own rules, under certain conditions, exactly as Stuart Hall described in connection to the way in which messages in the communication chains are read and interpreted. The research has shown that when we talk about socio-demographic characteristics of the participants only gender affects the way of consuming self-help culture. This can't be said for their age and education, which confirms the results of previous researches. On the other hand, the group of strong consumers is dominated by women aged 30-40 years, with an university degree. The research has shown that this trend may partially be explained by the conditions of life, but above all by the difficulties that women in particular are facing, in our country as well as elsewhere, which are related to relationship status.

KEY WORDS: Self-help, New Age, Authenticity, Neoliberalism, consumers of self-help culture in Serbia

Scientific Field: Political Science
Research Area: Theory of Culture, Cultural Studies
UDC Number: 316.7:321.01(043.3)

SADRŽAJ

1.UVOD 1
1.1. PREDMET ISTRAŽIVANJA 5
1.2. CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA 8
1.3. METOD ISTRAŽIVANJA 10
1.4. STRUKTURA RADA 11
2.TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA 14
2.1. INTERDISCIPLINARNI PRISTUP ISTRAŽIVANJU 14
2.2. IDEJNI KORENI KULTURE SAMOPOMOĆI 20
2.2.1. Antičko nasleđe: kultura sopstva 24
2.2.2. Religijski izvori: zapadni i istočni misticizam 29
2.2.3. Ekspresivistički individualizam 35
2.3. DRUŠTVENO ISTORIJSKI USLOVI USPONA KULTURE SAMOPOMOĆI 40
2.3.1. Nova ekonomija 45
2.3.2. Neoliberalizam 48
2.3.3. Proizvodnja subjektivnosti u neoliberalnom kapitalizmu 51
2.4. TEORIJSKI PRISTUPI KULTURI SAMOPOMOĆI 55
2.4.1. Kulturno-psihološki pristup 57
2.4.2. Strukturni pristup 64
2.5. PSIHOLOŠKA KRITIKA KULTURE SAMOPOMOĆI 73
3.KULTURA SAMOPOMOĆI 76
3.1. SAMOPOMOĆ 76
3.2. KULTURA SAMOPOMOĆI 84
3.3. LITERATURA ZA SAMOPOMOĆ 90
3.3.1. Definisanje 90
3.3.2. Klasifikovanje 98
3.4. IZVORI I OSNOVNI KONCEPTI KULTURE SAMOPOMOĆI 107
3.4.1. Religijski koreni – protestantska etika 108
3.4.2. Teozofija 110
3.4.3. Transcendentalizam i Nova misao 113
3.4.4. Psihoanaliza 119
3.4.5. Humanistička psihologija 125
3.4.6. Pozitivna psihologija 128
3.4.7. Karl Gustav Jung 133
3.5. NOVO DOBA (NEW AGE) 137
3.5.1. Nastanak Novog doba 144
3.5.2. Holistički pristup 148
3.5.3. Postmoderna duhovnost – transpersonalna psihologija 152
3.5.4. Duhovnost Novog doba i modernost 157
3.5.5. Novo doba i postmodernizam 165

3.6. ZAKLJUČAK: KULTURA SAMOPOMOĆI I MODERNIZAM (DOKAZIVANJE PRVE HIPOTEZE) 168

4.KULTURA SAMOPOMOĆI U SRBIJI 173
4.1. USPON KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI 173
4.2. IZDAVAŠTVO KNJIGA ZA SAMOPOMOĆ 181
4.3. LITERATURA ZA SAMOPOMOĆ DOMAĆIH AUTORA 186
4.4. VREDNOSTI I STANOVIŠTA KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI 198
4.4.1. Duhovnost 199
4.4.2. Nauka i religija 204
4.4.3. Duhovnost Novog doba i pravoslavlje 215
4.4.4. Zdravlje 218
4.4.5. Ljubav 224
4.4.6. Uspeh 237
4.5. PRIČANJE ŽIVOTNE PRIČE 244
4.6. INDUSTRIJA SAMOPOMOĆI: TEHNIKE I ORGANIZACIJE 247
4.6.1. Reiki 247
4.6.2. Psihodrama 248
4.6.3. Teta isceljivanje (Theta healing) 250
4.6.4. Rekonektivno isceljivanje 250
4.6.5. Tehnika Raskidanje vezanosti 251
4.6.6. Energetska psihologija 252
4.6.7. Tapkanje ili EFT tehnika 253
4.6.8. Institut za astrološka istraživanja i edukaciju Johannes Kepler 253
4.6.9. Budistički hram u Srbiji 254
4.6.10. Holistička akademija Maya 254
4.6.11. Životna škola 255
4.6.12. Škola mudrosti 256
4.6.13. Centar za lični razvoj Lepo mi je 256
4.6.14. Časopis Sensa 257
4.6.15. Self-help blogeri 258
4.7. ZAKLJUČAK: SPECIFIČNOSTI KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI (DOKAZIVANJE DRUGE HIPOTEZE) 261

5.AUTENTIČNOST 265
5.1. KULTURA AUTENTIČNOSTI 265
5.2. SAMOPOMOĆ I AUTENTIČNOST 271
5.3. AUTENTIČNOST KAO AUTONOMIJA 275
5.3.1. Upravljati svojim životom 279
5.3.2. Život u sadašnjosti 285
5.4. AUTENTIČNOST I EKONOMSKI PROSPERITET 288
5.5. SAMOPOMOĆ I PREDUZETNIČKA KULTURA NEOLIBERALNOG KAPITALIZMA 296
5.5.1. Rad na sebi 298
5.5.2. Samoaktualizacija 302
5.5.3. Fleksibilnost 305
5.5.4. Kreativnost 309
5.5.5. Pozivanje na pregoran rad i na rizik 312
5.6. LITERATURA ZA SAMOPOMOĆ NAMENJENA ŽENAMA 315
5.6.1. Autentičnost žena u poslovnoj sferi 317
5.6.2. Ekonomska logika razmene: čist odnos i kodependencija 320

5.6.3. Autentičnost u dobu smanjenih očekivanja 328
5.7. AUTENTIČNOST I SREĆA 334
5.8. AUTENTIČNOST I ZDRAVLJE 338
5.9. ZAKLJUČAK: DISCIPLINOVANJE U DOBU AUTENTIČNOSTI (DOKAZIVANJE TREĆE HIPOTEZE) 341

6.POTROŠAČI KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI 346
6.1. EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA KULTURE SAMOPOMOĆI 346
6.2. CILJ I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA POTROŠAČA. TEORIJSKI OKVIR 351
6.3. METOD ISTRAŽIVANJA 360
6.4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA 364
6.4.1. Način konzumiranja (učestvovanja) u kulturi samopomoći (dokazivanje četvrte hipoteze) 366
6.4.2. Sociodemografske karakteristike i način konzumiranja kulture samopomoći . 373
6.4.3. Način konzumiranja kulture samopomoći i uslovi života (dokazivanje pete hipoteze) 377
6.4.4. Motiv *biti gospodar svog života* (dokazivanje šeste hipoteze) 382
6.5. ZAKLJUČAK: POTROŠAČI KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI 386

7.ZAKLJUČAK 390

PRILOZI 396
Prilog 1: Lične priče ispitanika 396
Prilog 2: Slike 407

LITERATURA 417

1. UVOD

„Ukratko, prava hrabrost je priznati da je svetlost na kraju tunela najverovatnije far drugog voza koji nam se približava iz suprotnog pravca."

Slavoj Žižek[1]

Dosta toga ukazuje da kultura samopomoći poslednjih decenija ulazi u glavni tok kulture Zapada. Na primer, zasedanju Svetskog ekonomskog foruma 2014. godine, pored milijardera, predsednika država i pop zvezda, prisustvovao je, kao najmanje očekivan, i jedan budistički monah. Svakog jutra, pred početak konferencije, delegati su imali mogućnost da meditiraju i uče tehnike opuštanja s monahom [Davies 2015].

Značajan pokazatelj je i rast tržišta knjiga za samopomoć (*self-help*). Mnoge od njih su internacionalni bestseleri prodati u tiražima od preko 30 miliona primeraka. Verovatno najpoznatiji priručnik za samopomoć, *Tajna*, bio je apsolutno najprodavanija knjiga u svetu 2006. godine [Tagard 2014]. *Nova zemlja* Ekarta Tola spadala je u najprodavanije knjige 2008. godine (Amazon), a Paulu Koelju je 2009. dodeljeno priznanje za najveći broj prevoda jedne knjige (reč je o knjizi *Alhemičar* koja je prevedena na 53 jezika) [Koeljo, 2017].

Procvat izdavaštva literature za samopomoć počeo je ranih sedamdesetih godina prošlog veka i od tada broj prodatih primeraka ovih knjiga u svetu samo raste. Od 1991. do 1996. godine, prema izveštajima američkih knjižara, broj objavljenih naslova u oblasti samopomoći porastao je bezmalo 100% [McGee 2005], a u prvim decenijama ovog veka taj rast se samo nastavlja. Izdavačka delatnost u društvima Zapada ostvaruje 10% prihoda od ove vrste knjiga [Lakroa 2001]. Na primer, u Velikoj Britaniji godišnja zarada od knjiga za samopomoć je 80 miliona funti [Ferguson 2007]. Zbog svega toga Efing [Effing 2009] ističe da ova literatura nema samo kulturni značaj, već predstavlja i pravi društveno ekonomski fenomen.

Pored knjiga, kultura samopomoći ima legitimitet u širokom spektru socijalnih grupa, organizacija i institucija, bilo u formi introspektivne analize, Nju Ejdž „um/telo" radionica, ili programa treninga veština komunikacije i samopouzdanja. Nova

[1] Kako su Cipras i Siriza nadigrali Merkel i Evrokrate, *In These Times*, 23.07.2015.

duhovnost, koja je sve važniji deo kulture samopomoći, postaje tema naučnih skupova, a efikasnost duhovnih praksi, kao što su meditacija i molitva, tema brojnih empirijskih istraživanja. Na zapadnim univerzitetima nude se kursevi pozitivne psihologije na daljinu, a transpersonalna psihologija je u Velikoj Britaniji postala akademska disciplina 1996. godine.

Samopomoć je postala i značajna kulturna industrija, kako tvrdi i jedan autor knjiga za samopomoć: „Zanemarimo li sarkastični skepticizam, pronaći ćemo tržište vredno gotovo tri milijarde dolara – toliko se plaćaju instruktori za pomoć rukovodiocima za ostvarivanje planova u privatnom životu i u karijeri! I to tržište raste po stopi od 25% godišnje.“ [Feraci 2010: 20]. Ova industrija i zapošljava veliki broj ljudi, na primer, samo u Nemačkoj reč je o 20 hiljada ljudi [Lakroa 2001].

Kod nas se taj procvat kulture samopomoći dešava upravo sada. Literatura za samopomoć ispunjava čitave izloge knjižara; u većim gradovima Srbije redovno se održavaju obuke za vođenje radionica; dolaze svetski poznati motivatori, profesori pozitivne psihologije[2] i predavači koji tvrde da se „uspeh može naučiti“[3].

Razvoj kulture samopomoći u Srbiji počeo je kada i uspon ove kulture na Zapadu, sedamdesetih godina prošlog veka. U skladu s društvenim uređenjem i ideologijom tadašnje Jugoslavije, početni razvoj bio je dosta skroman. U pionire kulture samopomoći u Srbiji u tom periodu mogu da se ubroje, s psihoterapijske strane, Ljiljana Klisić, klinički psiholog i psihoterapeut i, s okultističke strane, Živorad Mihailović Slavinski, psiholog. Ljiljana Klisić se usavršavala u centrima za rast i razvoj ličnosti humanističke psihoterapije, kao što su Esalen institut, Radiks institut, Biocentrik institut, UCLA seminari itd. Ona je već sredinom sedamdesetih organizovala uvođenje humanističke psihoterapije u Jugoslaviji i obučavala i druge psihologe i psihijatre. S druge strane, Živorad Mihailović Slavinski je pisao prve domaće priručnike za samopomoć (s naslovima kao što su *Psihički trening jogija*, *Simboli hermetizma* i *Ključevi psihičke magije*) i sam ih objavljivao. Od osamdesetih objavljuje se literatura

[2] Poslednjih godina u Srbiju dolaze i neka od najvećih imena u industriji ličnog razvoja: 5. novembra 2016. godine u beogradskom Sava centru predavanje je održao Bob Proktor koji se proslavio učešćem u hit filmu *Tajna*, a 31. marta 2018. u beogradskom hotelu Hajat Nil Donald Volš, autor svetskog bestselera *Razgovori s Bogom*, održao je seminar *Promenite svoje emocije pre nego što one promene vas*. Najjeftinije karte za ovaj seminar koštale su 15.500 dinara, a VIP ulaznice čak 67.500 dinara, koliko ni približno ne koštaju karte svetskih muzičkih zvezda koje nastupaju u Srbiji.

[3] Jednodnevni trening *Brian Tracy Live*, poznatog poslovnog instruktora i motivacionog govornika Brajana Trejsija, održan je 21. aprila 2016. u Sava centru.

za samopomoć američkih autora, kao i prevodi knjiga nekih od pionira Novog doba kao što su Tejar de Šarden (Teilhard de Chardin) i Fritjof Kapra (Fritjof Capra). Uspon počinje od devedesetih godina prošlog veka kada nastaju brojne duhovne škole i organizacije, kao i izdavačke kuće specijalizovane za literaturu iz oblasti ličnog razvoja. Takođe, svoje knjige ovog žanra objavljuju u većem broju i domaći autori. Institucionalizacija kulture samopomoći se od 2000-ih ubrzava, a zahvaljujući medijima ova kultura prodire u sve oblasti društvenog života.[4]

Iako ova kultura u našem društvu još nije postala dominantna[5], ona je očigledno sve prisutnija. S druge strane, literatura za samopomoć kod nas nije predmet akademskog interesovanja kao što je to slučaj u SAD i drugim zemljama Zapada. Kad je reč o kulturi, u domaćoj nauci su prisutna istraživanja okultizma[6], dok se pogledom na svet Novog doba teorijski bavila u svojim tekstovima samo Jelena Đorđević ([Đorđević 2001a] i [Đorđević 2001b]). Nezainteresovanost akademske zajednice za literaturu za samopomoć može se objasniti stavom o trivijalnosti i te literature i kulture samopomoći uopšte. To je stav i većine kritičara, koji ne poriču značaj ove kulture ali o njemu govore sa sarkazmom i ironijom. Na primer, Otfrid Hefe (Otfried Höffe) [Hefe 2011], objašnjavajući zašto je filozofija nakon antike izgubila iz vidokruga problem umeća življenja, kao jedan od razloga navodi da je filozofija dobila jaku konkurenciju u literaturi za samopomoć.

Naš stav je da ova kultura treba da bude predmet naučnih interesovanja. Jedan od argumenata nudi Stiv Salerno [Salerno 2005] koji smatra da je najjače oružje pokreta

---

[4] U tom smislu su indikativan primer tri teksta objavljena samo u jednom broju dnevnog lista *Blic* (od 13. 9. 2017.) Prvi od njih je foto vest objavljena u rubrici *Politika* pod naslovom: „Nik Vujačić motivisao vladu Srbije“, gde se kaže kako je ovaj poznati motivacioni govornik održao govor ministrima na kome mu se u ime vlade zahvalila premijerka Brnabić. Drugi tekst je objavljen u rubrici *Žena* pod naslovom „Kako su mi pijavice isisale tugu“. U njemu jedna Beograđanka opisuje kako je njenu depresiju izlečila doktorka, čije ime navodi, pomoću pijavica. Na istoj strani se najavljuje i magazin *Alternativna medicina* koji kao poklon sledi uz *Blic*, u kome će čitaoci naći „proverene tehnike za otklanjanje stresa“, kao i „recepte koji vraćaju biološki sat unazad“ i još mnogo toga. Treći tekst je objavljen u rubrici *Kultura* i nosi naslov „Licem u lice sa Dejvidom Linčom“. U organizaciji Kulturnog centra Beograda, građani Beograda su imali priliku da preko skajpa razgovaraju s poznatim rediteljem, koji je takođe i praktikant transcendentalne medicine. Razgovoru je prethodio dokumentarni film o turneji Dejvida Linča u 16 zemalja od 2007. do 2009. na kojoj je držao radionice pod nazivom „Promena počinje iznutra“.

[5] Što se, recimo, vidi i po reakcijama domaćih „tviteraša“ na „priklanjanje“ nacionalnog sportskog idola Novaka Đokovića kulturi samopomoći.

[6] Reč je pre svega o antropološkom istraživanju revitalizacije okultizma u Srbiji devedesetih godina prošlog veka Lidije Radulović [Radulović 2007], ali i o sociološkim istraživanjima ove teme u knjigama Žolta Lazara [Lazar 1991] i [Lazar 2017]. U knjizi *Ogledi o okultizmu* iz 2017, u poslednjem ogledu pod naslovom *Praznoverje u Srbiji*, Lazar analizira proročanstva srpskih vidovnjaka koja su objavljivana u časopisu *Treće oko* ranih devedesetih godina.

samopomoći, a istovremeno i tajna njegovog uspeha, upravo to što ga svi potcenjuju. Čak i kritičari samopomoći obično s osmehom govore o predmetu svoje kritike koji ni kod koga ne izaziva naročitu zabrinutost, a trebalo bi, smatra Salerno, jer je „nemoguće otkriti šta je pokret samopomoći sve učinio Americi, sem što je uzeo ogroman novac“ [Salerno 2005: 3]. Bilo da slede ova učenja ili ne, ona utiču na sve ljude i prodiru u svaku oblast njihovog svakodnevnog života. Retorika samopomoći je uticala i na zdravstvenu zaštitu, omogućavajući agresivnom krilu alternativne medicine da odvraća ljude od dokazanih tretmana zvanične medicine ubeđujući ih da mogu sami sebe da leče primenom volje, tvrdi ovaj kritičar.

Čak i ako ne delimo ovakve negativne sudove o kulturi samopomoći kakve zastupa Salerno, ona treba da bude predmet naučnog istraživanja prosto zbog njenog snažnog uticaja na svakodnevni život ljudi. Kako ističe Robert Bela [Bellah et al. 1996], sposobnosti da se bira između institucija počivaju na kulturnim resursima, a oni su, zahvaljujući između ostalog i kulturi samopomoći, zajedno s materijalnim i društvenim resursima u savremenom neoliberalnom kapitalizmu, ozbiljno smanjeni.

Naučni doprinos ovog istraživanja pre svega se tiče studija kulture. Studije kulture su polje koje svoju specifičnost gradi na interdisciplinarnim teorijskim matricama i to je pristup koji sledimo u ovom radu. U istraživanju se oslanjamo na neke važne pretpostavke studija kulture, kao što je dominacija hegemonijskog diskursa koja se ogleda u uticaju neoliberalizma i konzumerizma na kulturu samopomoći. Glavna tvrdnja u ovom radu je da kultura samopomoći sa svoje strane daje veliki doprinos neliberalnoj ideologiji kasnog kapitalizma i da je reč o uzajamnom osnaživanju. Naučni doprinos ovog rada, u tom smislu, ogleda se u kritici savremene kapitalističke neoliberalne kulture i afirmaciji humanističkih principa.

Druga važna pretpostavka studija kulture na koju se oslanjamo je da istraživanje kulturnih fenomena mora biti usmereno na lokalno okruženje, tj. na određeni prostor i vreme i na određene aktere. Kultura samopomoći je produkt zapadne kulture i globalni fenomen i mi je najpre i istražujemo kao takvu, ali je takođe posmatramo i u lokalnom kontekstu i tragamo za specifičnostima ove kulture u našem društvu. U tom smislu, istraživanje kulture samopomoći u Srbiji može da doprinese i istraživanjima (tranzicionih) kulturnih tokova u našem društvu, bez obzira iz koje osnovne discipline, ili poddiscipline, ona polaze.

1.1. PREDMET ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja u ovom radu je, dakle, kultura samopomoći koju definišemo[7] kao relativno distinktivan skup vrednosti, verovanja i praksi koje se šire pre svega preko priručnika za samopomoć (*self-help* knjiga), koje pojedinci koriste kao kulturne resurse u oblikovanju svog svakodnevnog života. Naziv *samopomoć* podrazumeva da pojedinac sam, bez stručne pomoći, rešava svoje lične, emotivne i druge probleme, sledeći savete iz tih knjiga. Osnovna obeležja ove kulture su individualizam, usredsređenost na pojedinca (sopstvo), na celovitost, osećanja i duhovnost. Osim preko knjiga za samopomoć, ova kultura se širi i preko savetovanja, seminara, radionica i predavanja koje vode stručnjaci za samopomoć i životne veštine (life coaching – *lajfkoučing*); obraćanja stručnjaka publici preko interneta (vebinara); tekstova na internet sajtovima; posebnih časopisa, ali i televizijskih emisija i napisa u štampi u kojima se promovišu ideje ove kulture.

Kultura samopomoći podrazumeva duhovne prakse kao što su molitva i meditacija; tehnike kao što su vizualizacija i afirmacije (potvrde); institucije kao što su *lajfkouč* (life coach – „uvežbavač života“), guru, duhovni učitelj, astrološki savetnik; različite pokrete od religijskih i duhovnih do ekoloških i ekofeminističkih; različite centre i institute, obrazovne institucije i crkve, kao i gotovo čitavu oblast alternativne medicine. Kultura samopomoći podrazumeva i stil života u skladu s pogledom na svet koji nudi, a takođe se o njoj može govoriti i kao industriji u kojoj su zarade prilično visoke. O njoj se može govoriti i kao potkulturi i kao kontrakulturi, ali ona sve više ulazi u glavni tok zapadne kulture.

Teoretičari kulture imaju različita shvatanja o mestu ove kulture u odnosu na glavni tok kulture Zapada. Dok je jedni smatraju samo „trivijalnim i površnim“ izrazom dominantne individualističke kulture [Tejlor 2011], drugi je smatraju alternativnim oblikom postmoderne kulture [Đurić 2012], a treći, govoreći o pogledu na svet Novog doba koji dominira u ovoj kulturi, tvrde da se on suprotstavlja čitavom zapadnom nasleđu i „preti da uništi sam naš identitet“ [Lakroa 2001: 6].

---

[7] Mada postoje relativno brojne studije američkih autora u kojima se kritički pristupa literaturi za samopomoć i kulturi koju ona promoviše, ne bi se moglo reći da je baš samopomoć predmet interesovanja ovih studija. Sam pojam kulture samopomoći se pominje retko i samo uzgred, doduše nekada i u naslovu, kao u slučaju studije Eve Illouz *Saving the Modern Soul – Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help* iz 2008. godine, ali se ni tu ova kultura ne definiše eksplicitno.

Kultura samopomoći je veoma kompleksan fenomen u vezi s kojim se mogu postaviti najrazličitija pitanja koja su istovremeno i najvažnija pitanja o savremenoj kulturi, društvu i sopstvu. Pored toga što je fokus na istraživanju kulture samopomoći u našem društvu, osnovni problem kojim se ovaj rad bavi je problem autentičnosti. Autentičnost podrazumeva „razumevanje života po kojem svako od nas ima svoj način realizacije svog humaniteta, tako da je važno živeti život na svoj način, tj. ne predavajući se okružujućem konformizmu kao modelu koji nam se nameće spolja, od strane društva ili prethodnih generacija, religioznih ili političkih autoriteta“ [Tejlor 2011: 475]. Ovaj zahtev je promenio i odnos prema religiji, tačnije, institucionalizovana religija se odbacuje kao nešto što se kosi s autentičnošću i zamenjuje se duhovnošću. Dominira stav da „religiozni život i praksa, čiji deo postajem, ne samo što moraju biti rezultat mog izbora, već se oni moraju obraćati samo meni, oni moraju osmišljavati moj duhovni razvoj onako kako ga ja shvatam“ [Tejlor 2011: 487].

U kulturi samopomoći pojedinac ima pre svega dužnost prema sebi: da bude slobodan i autentičan, da se odupre kulturi koja ga sputava, da unapređuje sebe, da se brine o sebi, da voli sebe, da pronađe svoje *pravo* (ili *više*) *ja,* da se samoostvari i da bude srećan. S druge strane, ne treba nikako da dozvoli da se oseća žrtvom, niti da smatra da je neko drugi odgovoran za njegov život; on je taj koji je svojim izborima učinio svoj život ovakvim ili onakvim, čak ne ni samo izborima, već svojim mislima. I zato pojedinac neprekidno treba da nadgleda sebe, da procenjuje, da disciplinuje, da upravlja sobom i svojim mislima, da bude, ukratko, preduzetnik, menadžer sebe. Pored upravljanja svesnim delom ličnosti, pojedinac mora da nauči da upravlja i nesvesnim delom jer „podsvesni um usvaja programe pod uticajem drugih“ [Đurić 2012: 396]. Takođe treba i da se otvori ka duhovnim dimenzijama jer to donosi „smisao i značenje našeg postojanja, kao i doživljaj unutrašnjeg ispunjenja naših života“ [Milenković 2002: 41]. Kao delotvorne u svemu tome preporučuju se prakse i tehnike čiji psihoanalitički, magijski ili mistični elementi pojedincu omogućavaju samospoznaju, samopomoć i samoisceljenje. Postoji i širok asortiman *Nju Ejdž robe*, kao što su hvatači snova, kristali i slično.

Pored dužnosti prema sebi, u kulturi samopomoći navode se i potrebe *služenja zajednici* i *ostavljanja traga,* ali je naglasak na ličnom razvoju, na ličnoj promeni, za

koju društveno okruženje nema nikakav značaj. Zapravo, ističe se da što su prilike u okruženju nepovoljnije, pojedinci imaju veće mogućnosti za lični razvoj.

U radu se ova kultura analizira pre svega kroz kritičku analizu sadržaja literature za samopomoć koja se definiše „kao popularna *non-fiction*, napisana sa ciljem da čitaocima osvetli neke negativne aspekte kulture ili pogleda na svet i sugeriše nove stavove i prakse koji im omogućavaju mnogo zadovoljniji i efikasniji život“ [Dolby 2005: 38]. Ova literatura ima dve osnovne funkcije. Prva je edukativna: pojedinci treba da nauče nešto što će pozitivno uticati na njihov život, recimo kako da se oslobode patološke zavisnosti od drugih ili kako da stupe u vezu sa svojim *višim ja*. Knjige za samopomoć nude određena znanja ili *uvide*, određene tehnike ili *alate*, ali takođe i određene vrednosti i poglede na svet, kao i inspiraciju da se krene putem promena. Druga funkcija je terapijska: ovi priručnici predstavljaju pristupačniju i jeftiniju zamenu za psihoterapiju. Terapijska funkcija podrazumeva ulivanje nade čitaocima da postoje rešenja njihovih problema i da oni sami mogu da reše svoje probleme pre svega tako što će postati svesni njihovih korena u detinjstvu, porodici i kulturi. Ne slažu se svi psiholozi i psihoterapeuti da samopoć može da zameni rad terapeuta (prvi se Frojd nije s time slagao), ali mnogi od njih veruju da informacije koje pojedinci pronalaze u ovim knjigama mogu uticati na promenu njihovog ponašanja.

Mnogi pisci ovog žanra prihvataju pogled na svet Novog doba, koji i sam „predstavlja mešavinu ideja koje proizlaze iz religija i filozofija istoka, ezoterizma, astrologije, gnose i alternativne medicine“ [Lakroa 2001: 6], odnosno *novu* ili *postmodernu duhovnost* kako se taj pogled na svet danas češće naziva.

Literatura za samopomoć je prilično raznovrsna jer daje savete za gotovo sve oblasti života. U našem istraživanju fokus je na psihološkoj samopomoći čiji su cilj lični razvoj i duhovnost, ali predmet istraživanja je i literatura za samopomoć iz oblasti rada i menadžmenta u kojoj je takođe prisutan psihološki diskurs, bilo da se daju saveti o samomotivaciji i razvoju kreativnosti ili o samoaktualizaciji i postizanju izvrsnosti u profesiji. Pored psihologije, literatura za samopomoć može da se zasniva i na drugim disciplinama, na primer, na filozofiji, mada je to znatno ređi slučaj.

Važne teme kojima se takođe bavimo u ovom radu su zdravlje, ljubav i partnerske veze.

1.2. CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

U istraživanju kulture samopomoći usredsređujemo se na ovu kulturu u Srbiji, na domaću literaturu za samopomoć i na praktikovanje ove kulture u našoj zemlji. Smatramo neophodnim da prethodno pružimo podroban opis kulture samopomoći uopšte, njenih izvora i osnovnih koncepcija, da bismo mogli da izvučemo zaključak o specifičnostima te kulture u Srbiji, kao i o načinima na koje je potrošači[8] u Srbiji koriste kao resurs u svom svakodnevnom životu. Takođe smatramo neophodnim i da ukažemo na način na koji je ova kultura deo neoliberalne ideologije poznog kapitalizma. Zbog toga ovo istraživanje ima više ciljeva, a to su:

1. Podroban opis kulture samopomoći;
2. Istraživanje specifičnosti ove kulture u Srbiji;
3. Preispitivanje značenja osnovnih koncepata samopomoći u kontekstu savremenog neoliberalnog kapitalističkog društva, pre svega koncepta autentičnosti;
4. Istraživanje načina na koji potrošači ove kulture u Srbiji koriste ovu kulturu kao kulturni i praktični resurs u svom svakodnevnom životu.

U radu se postavlja i više istraživačkih pitanja:

1. U kakvom je odnosu kultura samopomoći prema modernosti?
2. Da li postoje specifičnosti kulture samopomoći u Srbiji?
3. Da li kultura samopomoći predstavlja kritiku kulture i vodi autentičnom životu?
4. Na koje načine potrošači u Srbiji koriste kulturu samopomoći kao kulturni i praktični resurs u svom svakodnevnom životu.
5. Kako sociodemografska svojstva potrošača i uslovi njihovog života utiču na način konzumiranja kulture samopomoći?
6. Kako sami potrošači vide svoje motive, šta je to što ih privlači kulturi samopomoći?

Shodno tome, u istraživanju se proverava šest opštih hipoteza, tri kroz teorijsko (u užem smislu) istraživanje i tri kroz empirijsko istraživanje.

---

[8] Bez namere da kulturu samopomoći svodimo na običnu potrošačku aktivnost, a njene učesnike i sledbenike na potrošače, samo pojednostavljenja radi o njima ćemo najčešće govoriti kao o potrošačima ove kulture, podrazumevajući pod tim sve one koji učestvuju u ovoj kulturi bilo kao proizvođači, prenosioci ideja ili tehnika, ili potrošači ukoliko bar u nekoj meri prihvataju vrednosti, verovanja i životni stil ove kulture.

1. *hipoteza:* Kultura samopomoći je proizvod dugotrajnih kulturnih trajektorija u istoriji Zapada koje su određivale okvir samorazumevanja pojedinca, njegov odnos prema drugima, njegove ideje o smislu života i o dobrom životu, kao i o dobrom društvu.

2. *hipoteza:* Ne postoje izrazite specifičnosti kulture samopomoći u Srbiji, kultura samopomoći je globalni fenomen, bez posebnih lokalnih specifičnosti.

3. *hipoteza:* Kultura samopomoći je, uprkos svojim proklamovanim vrednostima, samo oblik konformizma, način uklapanja pojedinca u zahteve savremenog neoliberalnog kapitalističkog društva i njegove kulture.

4. *hipoteza:* Postoje tri osnovna načina na koje potrošači u Srbiji koriste kulturu samopomoći kao kulturni i praktični resurs u svom svakodnevnom životu: prvi podrazumeva da ova kultura potpuno određuje svakodnevni život konzumenata (*jaki potrošači*), drugi da se prihvataju vrednosti i koncepcije ove kulture ali se one samo povremeno prevode u praksu (*povremeni potrošači*) i treći da se prihvataju vrednosti i koncepcije ove kulture ali se ne prevode u praksu (*slabi potrošači*).

5. *hipoteza:* Način na koji potrošači u Srbiji koriste kulturu samopomoći u svom svakodnevnom životu zavisi pre svega od uslova u kojima žive, što podrazumeva zaposlenje, stanovanje, porodičnu situaciju (emotivni status) i zdravlje.

Dokazivanje 5. opšte hipoteze podrazumeva dokazivanje *specifične hipoteze:*

5.1. Veća je verovatnoća da će oni koji su bolesni ili nezaposleni ili privremeno zaposleni ili bez stabilne emotivne veze biti *jaki potrošači* kulture samopomoći nego oni koji to nisu.

6. *hipoteza:* Ono što ljude najviše privlači ovoj kulturi je ubeđivanje da njihov život samo od njih zavisi, što im daje osećaj moći.

Dokazivanje 6. opšte hipoteze podrazumeva dokazivanje tri specifične hipoteze:

6.1. Većina jakih konzumenata u potpunosti se slaže sa stavom *Moj život zavisi samo od mene.*

6.2. Jaki potrošači se u većoj meri slažu sa stavom *Moj život zavisi samo od mene* u odnosu na ostale konzumente, kao i u odnosu na one koji nisu potrošači.

6.3. Jaki potrošači kulture samopomoći u većoj meri izražavaju zadovoljstvo svojim životom u odnosu na one koji nisu potrošači.

1.3. METOD ISTRAŽIVANJA

Koncepcija istraživanja kulture samopomoći počiva na metodi *kružnog toka kulture,* koju su razvijali i primenjivali teoretičari studija kulture, a pre svih Stjuart Hol u poznatom tekstu *Kodiranje – dekodiranje.* Metod podrazumeva da analiza kulturnih fenomena prati kružni tok koji podrazumeva proizvodnju, proizvode, način interpretacije koji podrazumeva čitanje i življenje kulture, kao i subjektivan doživljaj potrošača [Đorđević 2009: 266].

U istraživanju se koriste dva osnovna metoda: kvalitativni metod kritičke analize sadržaja i metod intervjua.

Kvalitativni metod kritičke analize sadržaja koristi se radi realizacije prva tri cilja istraživanja i odnosi se prvenstveno na sadržaj literature za samopomoć. Metod podrazumeva stavljanje kulture samopomoći u istorijsku perspektivu i ispitivanje načina na koji se ona menjala tokom vremena i na koji način je oblikovala subjektivnost; ispitivanje načina na koji ona reprodukuje odnose moći; ispitivanje načina na koji određene prakse postaju legitimne norme ponašanja, a onda te iste prakse, zauzvrat, reprodukuju diskurse koji ih legitimišu; i ispitivanje odnosa ove kulture i institucija.

Istraživanje se zasniva na analizi sadržaja više od 100 knjiga za samopomoć stranih i domaćih autorki i autora. U određivanju pripadnosti knjige ovom popularnom žanru držimo se definicije koju smo dali u radu, što podrazumeva da su te knjige namenjene širokoj publici koja može da primeni savete sadržane u njima. Pogled na svet koji je dominantan u ovom žanru javlja se i u knjigama i tekstovima za koje se ne bi moglo reći da su namenjeni širokoj publici, tako da ih i ne ubrajamo u ovaj žanr, mada im posvećujemo pažnju[9].

Kriterijumi na osnovu kojih je izvršen izbor u okviru žanra samopomoći su tema i pristup temi. To znači da se u radu analizira sadržaj: knjiga za samopomoć domaćih i stranih autora koje se zasnivaju na psihologiji (humanističkoj, pozitivnoj, transpersonalnoj), na psihoanalizi i na pogledu na svet Novog doba, odnosno knjiga za samopomoć čije su teme: lični razvoj, zdravlje, duhovnost, uspeh, bogatstvo, sreća,

[9] S obzirom na to da smo u bibliografiji na kraju rada odvojeno predstavili literaturu za samopomoć od teorijske literature, svrstavanje pojedinih knjiga ove vrste možda zahteva dodatno objašnjenje. U nekim slučajevima literaturu koja je više teorijska nego praktična ali zastupa isti, holistički, pogled na svet, svrstavali smo u jednu grupu, nekada u drugu, u zavisnosti od jezika i postojanja saveta. To je imalo za praktičnu posledicu da su mnogi domaći holistički teoretičari svrstani u teorijsku, a američki, koji su veštiji u „obraćanju svima“, u literaturu za samopomoć.

ljubav, odnosi s drugim ljudima, emocije, uspeh u poslovanju, kreativnost, talent, menadžment i sl. Ne analiziraju se knjige koje se zasnivaju na medicinskom diskursu i bave temama kao što su ishrana, seksualnost, telesne vežbe i sl. Pored knjiga za samopomoć, u radu se predstavljaju i sadržaji objavljeni na veb stranicama organizacija i udruženja koje se bave aktivnostima kao što su isceljivanje, edukacija, psihoterapija, duhovni razvoj, astrologija i slično, sadržaji objavljeni na blogovima, kao i u časopisu *Sensa* u kome se promovišu ideje i praksa kulture samopomoći.

Radi realizacije 4. cilja istraživanja koristi se metod intervjua: strukturisani i nestrukturisani intervju. Strukturisani intervju nam omogućava da otkrijemo distinktivna svojstva potrošača kulture samopomoći, kao i da ustanovimo razlike među njima na osnovu stepena uključenosti u ovu kulturu i načina na koji u njoj učestvuju. Nestrukturisani intervju koristimo da dođemo do životnih priča jakih konzumenata, koje će nam poslužiti za analizu njihovih motiva kao i uslova života. Intervju se vrši na osnovu upitnika koji sadrži pitanja o sociodemografskim karakteristikama potrošača, uslovima života, stepenu i načinu uključenosti u kulturu samopomoći i o prihvatanju odnosno stepenu slaganja s nekim ključnim koncepcijama ove kulture.

1.4. STRUKTURA RADA

Rad se sastoji iz sedam poglavlja. Prvo poglavlje je uvod u rad, poslednje je zaključak.

U drugom poglavlju obrazlaže se interdisciplinarni pristup koji nam omogućava da kulturu samopomoći postavimo kako u kontekst različitih disciplina tako i u određeni kulturni i društveno istorijski kontekst i da istovremeno ukažemo na osnovne teorijske pretpostavke na kojima ovo istraživanje počiva. To zahteva i određenje nekih ključnih pojmova koji se tiču kulture samopomoći kao što je *individualizam*, čime se dotičemo kulturnih korena ove vrednosne orijentacije u antičkoj kulturi sopstva, kao i u ekspresivističkom individualizmu koji se razvija u okviru novovekovne filozofije. Polazne teorijske koncepcije u ovom radu, kao što je koncepcija proizvodnje subjektivnosti u neoliberalnom kapitalizmu, zahtevaju određenje pojmova *nove ekonomije, neoliberalizma,* i sl. Postavljaju se i neka najvažnija pitanja koja se tiču odnosa kulture samopomoći i modernosti o kojima će biti reči u nastavku rada i

detaljnije se predstavljaju dva osnovna teorijska pristupa kulturi samopomoći: kulturno-psihološki i strukturni pristup.

Cilj trećeg poglavlja je da se podrobnije definišu osnovni pojmovi. Polazimo od samog termina *samopomoć* (*self-help)* i bavimo se razlozima za i protiv upotrebe naziva *samopomoć* kako za ovaj žanr popularne literature, tako i za kulturu. Literaturu za samopomoć definišemo kritički razmatrajući postojeće definicije, a zatim predstavljamo sažet opis njenog razvoja. Kao osnovne izvore razmatramo protestantsku etiku, teozofiju, transcendentalizam, psihoanalizu i psihologiju, i navodimo uticajne koncepcije pojedinaca kao što su Ralf Valdo Emerson, Abraham Maslov i Karl Gustav Jung, kao i nekih autora knjiga o samopomoći. Opširnije se bavimo pokretom Novo doba, njegovim osnovnim idejnim polazištima, varijantama kao što je transpersonalna psihologija i odnosom prema modernizmu i postmodernizmu.U zaključku na kraju ovog poglavlja dokazujemo prvu hipotezu.

U četvrtom poglavlju istražuju se eventualne specifičnosti kulture samopomoći u našem društvu. Na početku predstavljamo sažet opis uspona i razvoja ove kulture u našim uslovima, a zatim analiziramo knjige za samopomoć domaćih autora. Ukazujemo na najčešće teme (duhovnost, ljubav, zdravlje i uspeh), a opširnije se bavimo i temama kao što je odnos religije i nauke koje nisu prisutne samo u literaturi za samopomoć već su predmet i teorijskog razmatranja, kao i institucionalizacijom kulture samopomoći u Srbiji. Dokazuje se druga hipoteza dovođenjem u vezu ove kulture u Srbiji s kulturom samopomoći na Zapadu.

U petom poglavlju se vraćamo osnovnim temama kao što su duhovnost, uspeh, ljubav i zdravlje, ali sada u kontekstu koncepta autentičnosti. Cilj ovog poglavlja je da preispita značenje osnovnih koncepata samopomoći u kontekstu savremenog neoliberalnog kapitalističkog društva, pre svega samog koncepta autentičnosti. Bavimo se koncepcijama kao što su *upravljanje svojim životom* i *živeti u sadašnjosti*, i ukazujemo na načine na koje su koncepti poput rada na sebi, fleksibilnosti, kreativnosti, itd. usaglašeni s preduzetničkom kulturom neoliberalnog kapitalizma. Posebno se bavimo literaturom koja je namenjena ženama i načinom na koji se u literaturi za samopomoć shvata autentičnost žena. Analiziramo i koncepe *čistih odnosa* i *kodependencije,* koji ukazuju na prenošenje tržišnih modela na sve međuljudske odnose,

pa i na one u intimnoj sferi. Bavimo se i odnosom autentičnosti i sreće, kao i odnosom autentičnosti i zdravlja.

Šesto poglavlje predstavlja empirijski deo našeg istraživanja i cilj je dokazivanje hipoteza koje se odnose na konzumente kulture samopomoći. Najpre ukazujemo na ranija istraživanja literature za samopomoć, kao i neka istraživanja pojava u Srbiji bliskih našem predmetu istraživanja, a zatim predstavljamo rezultate istraživanja.

2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. INTERDISCIPLINARNI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

U istraživanju kulture samopomoći nameću se pitanja koja su i osnovna pitanja koja se u vezi sa sopstvom[10] postavljaju u društvenim naukama i humanistici. Samim tim i istraživanje ove kulture nužno zadire u predmete i teme brojnih disciplina kao što su filozofija, sociologija, antropologija, kulturologija i naravno, psihologija i psihoanaliza. S druge strane, kako su mnogi ukazivali, rušenje granica između disciplina nosi i potencijalne opasnosti[11], pa ćemo nastojati da se što je više moguće oslanjamo na teoretičare kulture. Ipak, za neke stvari moramo da se obavestimo kod discipline koja je nadležna za određenu vrstu pitanja, kako kaže nemački filozof Otfrid Hefe [Hefe 2011], bilo da je reč o psihologiji, sociologiji ili nekoj drugoj disciplini.

Jedno od takvih pitanja je pitanje autentičnosti. Različite discipline na različite načine postavljaju ovo pitanje: u filozofiji je to pitanje odnosa slobode i determinizma, u sociologiji odnosa strukture i delanja, u psihologiji odnosa prirode (biologije) i sredine (socijalizacije), a u antropologiji je to pitanje univerzalne ljudske prirode ili kulture. To pitanje je povezano s pojmovima kao što su sopstvo (self), identitet, ličnost, ljudska priroda, unutrašnje sopstvo itd. koji su predmet interesovanja, osim navedenih disciplina, i mnogih pristupa i teorija kao što su studije kulture, feministička i psihoanalitička teorija. Kako tvrdi Robert Bela [Bellah et al. 1996: 80], ovi pojmovi su „fundamentalni za modernu filozofiju od Dekarta, Loka i Hjuma, čija shvatanja utiču na nas više nego što možemo i da zamislimo“. Za pojam sopstva vezani su brojni problemi

[10] Englesku reč *self* u ovom radu prevodimo izrazom *sopstvo,* mada nekada navodimo i izvorni oblik upravo zbog značaja te reči za našu temu. Reč *self* je u psihologiju uveo osnivač američke psihologije Vilijem Džejms da bi njime označio sve ono što pojedinac može nazvati svojim, podrazumevajući pod tim kako psihološke, tako i društvene činioce [Spasić 1998: 15]. Iz psihologije izraz sopstvo je prešao i u druge discipline, zamenjujući srodne pojmove kao što su *subjekt, subjektivnost, identitet.* Dok neki teoretičari smatraju da je tu reč samo o terminološkim razlikama koje ne moraju da budu važne, drugi ističu da su one rezultat društvene i političke tranzicije. Npr. može se reći da pojmovi identiteta i sopstva nisu identični s obzirom da se identitet ne zasniva na sopstvu nego na kolektivnim identitetima, dok je sopstvo psihološki i emocionalno subjektivnije. [Elliott 2008]

[11] Taj trend je naišao i na dosta opravdane kritike. Na primer, Predrag Brebanović tvrdi da su metodološki eklekticizam i zanemarivanje granica među različitim oblastima postepeno doveli do „upadljive deprofesionalizacije (oličene u endemski rasprostranjenoj sklonosti ka obraćanju najširoj publici) i stanja ’postdisciplinarnosti’ u kojem se nekadašnji zabran umnogome izmetnuo u drugu krajnost, postajući odjek javne kulture.“ [Brebanović 2013: 77]

počevši od pitanja njegove autonomije, a stanovišta idu od apsolutno autonomnog do potpuno determinisanog sopstva.

U svim savremenim disciplinama, naročito onima koje imaju postmodernističku afilijaciju, gotovo sve teorije su determinističke smatrajući ljudski život i ponašanje proizvodom sila koje utiču na pojedinca, a vršenje izbora ili volja, iluzijom. Mi mislimo da odlučujemo o tome šta ćemo činiti, ali izbor su već izvršile uzrokujuće sile, one koje pojedine teorije smatraju odlučujućim. Izuzetak u tom smislu su egzistencijalistička filozofija i psihologija na koje se oslanja i kultura samopomoći, a u kojima su naglašeni izbor, lična autentičnost i upravljanje sopstvenim životom.

Egzistencijalistička filozofija tvrdi da je čovek osuđen da bude slobodan, pojedinac je ono što sam od sebe napravi i samim tim ima potpunu odgovornost za sopstvenu egzistenciju. Prema pripadnicima ove filozofije kao što je Sartr, „prava sloboda se pokazuje tek u dramatičnim promenama dotadašnjeg života, u naglom prekidu porodične i poslovne odgovornosti i u religioznim i političkim konverzijama“ [Hefe 2011: 219]. Hefe ovakvo određenje slobode ocenjuje kao „krajnje zahtevnu ideju koja pretpostavlja započinjanje ni od čega“ i smatra da je „sam pojam slobode delovanja znatno skromniji i nepatetičniji, ne zahteva otpisivanje njegovih višestrukih uslova.“ Sloboda ne isključuje determinizam, a čovek je samo u ograničenoj meri odgovoran za pun uspeh svog života, neophodan je i „dar spolja“ [Hefe 2011: 186].

Mnogi teoretičari slažu se s ovim stavom, bez obzira da li je reč o filozofima, kulturnim teoretičarima, psiholozima ili psihoanalitičarima. Teri Iglton, na primer, kaže da „ljudska bića jesu samoodređujuća ali samo na temelju dublje zavisnosti od prirode, sveta i jednih od drugih. I koje god značenje ja mogu iskovati za sopstveni život ono je iznutra nužno određeno tom zavisnošću. Mi ne možemo da krenemo od nule.“ [Eagleton 2007: 76].

Na nešto drugačiji način isto tvrdi i Hana Arent: „Nije moguće biti slobodan ukoliko ne znate da ste podvrgnuti nužnosti, jer sloboda se uvek zadobija u nikad potpuno uspešnim pokušajima oslobođenja od nužnosti.“ [Arent 2016: 168].

Sa stanovišta psihoanalize, Stiven Mičel (Stephen Mitchell) ističe da je pogrešno da ljudi sebe smatraju odgovornim za sopstvenu sudbinu zanemarujući ograničavajući uticaj prošlosti, detinjstva i podsvesnih i nesvesnih motivacija. Otkrićem podsvesnih motivacija, Frojd je „razotkrio iluzornost naše tvrdnje da smo gospodari u sopstvenoj

kući, da vladamo sopstvenim umom.“ [Mičel 2008: 165]. Frojd je time srušio naivno verovanje u svemoćnu volju koja upravlja transparentnim i prilagodljivim umom, ali je isto tako stvorio problem koji psihoanaliza još nije rešila, naglašava Mičel.

Da „nas pokreću i sile iznutra kao i spoljašnje“ tvrdio je i Jung [Jung 1973: 81], s tim što on nije smatrao da su te sile iznutra *podsvesno,* nastalo potiskivanjem iz svesti pojedinca pod uticajem kulture, kao što je smatrao Frojd, već da potiču iz „dubokog izvora koji nije stvorila svest i nije pod njenim nadzorom“ i rezultat je *kolektivno nesvesnog*. Postojanje *nesvesnog* za Junga znači da postoje „dva subjekta u jednoj osobi“ [Jung 1973: 23][12].

Postfrojdovski teoretičari su naginjali jednom ili drugom stanovištu. „U psihologiji selfa, vladajućoj psihoanalitičkoj teoriji u SAD od četrdesetih pa do kraja sedamdesetih godina prošlog veka, *ego* je zadobio više moći nego što je to Frojd ikada pomišljao.“ [Mičel 2008: 168][13]. Shvatanja ove američke psihologije selfa nadovezala su se na kulturno nasleđe ekspresivističkog individualizma, razvijajući stav da je najpreči zadatak pojedinca da se oslobodi svog socijalizovanog sopstva. Humanistički i transpersonalni psiholozi su od romatičara nasledili pretpostavku da je u suštini svake osobe fundamentalna duhovna harmonija koja je povezuje ne samo s drugim ljudima, već i s kosmosom u celini. Kako smatra Bela [Bellah et al. 1996: 81], ovo stanovište vodi odbacivanju spoljnih autoriteta, kulturne tradicije i društvenih ustanova i afirmisanju selfa u svoj njegovoj čistoti, ali nekako se dešava da self, kada se jednom otkrije, postaje jedno s kosmosom. Romantičarski individualizam Bela povezuje i s američkim tipom religioznosti, ali smatra da je on prilično tanak kada treba dati savet, sem krajnje uopštenog, kako treba živeti u savremenom društvu.

Sam razvoj kulture samopomoći podstiče posebnu vrstu pitanja o odnosu ove kulture i modernosti uopšte. Posebno se to odnosi na one elemente kulture samopomoći koji se tiču *duhovnosti,* tj. neposrednog iskustva svetog, božanskog. Odnos ove kulture, pogotovo njene radikalne verzije sadržane u duhovnosti Novog doba, prema glavnom

---

[12] Upravo da bi izbegao takvo tumačenje podsvesnog, Frojd je u svojim kasnijim radovima odbacio taj izraz, iako se on i dalje često koristi u popularnoj psihologiji. Nesvesne misli se ne organizuju u vidu jedne subjektivnosti ili stava, one su rasute i fragmentarne, tvrdio je Frojd [Mičel 2008: 167].

[13] S druge strane, u okviru mnogih pravaca postmoderne misli, pod uticajem francuskog poststrukturalizma, filozofije Mišela Fukoa i rada psihoanalitičara Žaka Lakana, prihvata se suprotno stanovište da su osobe za kakve sebe smatramo samo *diskurzivne pozicije*, *jezičke izmišljotine* i *izraz kulture*. „Lakan je u više navrata izvrgavao ruglu američku psihologiju selfa upravo zato što selfu pripisuje narcističku iluziju, stvarno postojanje i moć kontrole“, navodi Mičel [Mičel 2008: 168].

kulturnom toku moderne kulture Zapada jedno je od pitanja na koje ovo istraživanje treba da odgovori. Da li je ova kultura „nametnuta i tuđa“ modernosti i da li „preti da uništi sam naš identitet“, kao što tvrdi Mišel Lakroa [Lakroa 2001]? Prema jednima, najveća opasnost preti racionalizmu koji je temelj modernosti, prema drugima, najugroženije je hrišćanstvo koje je temelj zapadnog identiteta. Postoje i suprotna shvatanja da ova kultura teži da otkloni suštinske nedostatke racionalizma i materijalizma modernizma, kao što je pre svega negiranje „potrebe za duhovnošću koja je odlika same ljudske prirode“ [Đurić 2012:110].

Kada je reč o *duhovnosti* Novog doba, postavljaju se brojna pitanja u vezi s religijskim koncepcijama koje su prisutne u kulturi samopomoći. Pre svega, postavlja se pitanje da li to prisustvo znači pojavu novih oblika religioznosti u savremenom društvu? Mnogi antropolozi religije smatraju da rasprostranjeni „*uradi sam* oblici verske aktivnosti u savremenom svetu“ predstavljaju nove oblike religije [Hamilton 2003: 313], ali ima i onih koji naglašavaju da je reč pre svega o banalizaciji i komercijalizaciji drevnih, bilo istočnjačkih, bilo zapadnjačkih religijskih učenja. Religijski sinkretizam Novog doba predmet je interesovanja u ovom radu samo u kontekstu nastanka osnovnih koncepcija i učenja kulture samopomoći, ali se ta pitanja ne mogu sasvim zanemariti, posebno s obzirom na uticaj Jungovog shvatanja *individuacije* kao duhovnog imperativa ljudskog života na kulturu samopomoći.

Da bismo potražili odgovore na ova i ostala bitna pitanja, interdisciplinarni pristup se pokazuje kao nužan. Razmatranje odnosa kulture samopomoći i modernosti zahteva da za korenima ove kulture tragamo u istoriji ideja, kako filozofskih tako i religijskih; kao što zahteva i da tragamo za društveno istorijskim uslovima uspona ove kulture poslednjih decenija prošlog veka, za šta su nam opet nužne socijalne teorije i društva i sopstva.

Pitanje slobode i determinizma u socijalnim teorijama javlja se i kao dilema koju uspostavljaju dva dominantna teorijska koncepta: disciplinovanje i refleksivnost. Teoretičari se slažu da teorijske koncepcije imaju važnu ulogu u proizvodnji svakodnevnog života, da dopiru do „običnih ljudi“, bilo direktno, bilo preko popularnih varijanti. Razlika je u tome što jedni o tome govore kao o diskursu kojim političke sile proizvode sopstvo, dok drugi na to gledaju kao na refleksivnost modernog sopstva i slave njegovu autentičnost i kreativnost. Mišel Fuko, tako, na znanje gleda kao na borbu

moći i tvrdi da disciplinarna vlast stvara pojedince po svojoj meri, odakle se subjekt shvata kao proizvod (ekspertskog) znanja/moći. S druge strane, Entoni Gidens tvrdi da je jedno od glavnih svojstava modernog sopstva „refleksivno nadgledanje“ sopstvenog delanja, a da znanje kojim ga opremaju nauke predstavlja važan resurs koji pojedinci pri tome koriste[14]. Ove različite perspektive vode različitim interpretacijama savremenog društva, odnosno stavljaju naglasak na različite aspekte ekonomskog i političkog konteksta u kome je došlo do uspona kulture samopomoći. Gidens koji polazi od refleksivnosti[15] modernih pojedinaca taj kontekst opisuje kao *društvo znanja*, a ekonomiju kasnog kapitalizma kao *ekonomiju znanja*. S druge strane, Fuko pokušava da svoju teoriju o disciplinovanju pojedinaca potkrepi genealogijom diskursa neoliberalizma i tvrdi da se savremene politike zapadnih demokratskih društava zasnivaju na neoliberalnoj ekonomskoj teoriji koja je delo ordoliberala iz tridesetih godina prošlog veka. Iz Fukoove teorije o znanju/moći i biopolitici sledi da su pojedinci interiorizovali koncepcije koje potiču iz neoliberalne ekonomske teorije kao što je koncepcija o humanom kapitalu u koji treba neprestano investirati.

U istraživanju se oslanjanjamo na ove Fukoove koncepcije kao i na analize proizvodnje subjektiviteta i *preduzetnika samog sebe* drugih teoretičara koji takođe polaze od Fukoovih koncepcija biopolitike i upravljanja subjektivitetom kroz ustanovljenje *normalnog*, kao što su, na primer, Izabel Lori [Lorey 2006] ili Mauricio Lacarato [Lazzarato 2010].

Međutim, Fukoova teorija otvara mogućnost različitih interpretacija diskursa moći, što pokazuje i način na koji je Nikolas Rouz [Rose 1989] primenio Fukoove koncepcije. Rouz odbacuje ideološku kritiku usredsređujući se na produktivnu ulogu znanja. Njegov cilj je da pokaže da je proizvodnja subjekta od strane *psi disciplina* (psihologije i psihoanalize) kompatibilna s liberalnim pojmovima slobode i autonomije

[14] Pored refleksivnosti, Gidens ističe i rekurzivnost, tako da njegova teorija strukturacije ima dve dimenzije, konformizam i individualizam. Ipak, većina teoretičara smatra da je on u većoj meri naglasio slobodu, refleksivnost i *knowledgeability*, tj. opremljenost znanjem aktera. Kako smatra Ivana Spasić, Gidens je 1980-tih očigledno bio pod uticajem interpretativne sociologije i studija kulture. „Pitanje da li je on ostao pri toj teoriji i to treba istražiti. Samo ovo pitanje ukazuje na nestalnosti ljudskih percepcija, pa čak i kada su posredi oni kojima je stvaranje teorija profesija.“ [Spasić 2004: 272]. Ovo se odnosi i na Fukoa koji je takođe menjao svoja stanovišta, „od teorije iz 1970-ih godina o tome kako disciplinska vlast stvara pojedince po svojoj meri, tako da se subjekt pojavljivao samo kao odraz sistema znanja i moći, do teorije iz 1980-ih po kojoj se subjekt izgrađuje pomoću uređenih tehnika, što predstavlja „estetizaciju“ sopstva” (Gro u: [Fuko 2003: 658]).

[15] „Refleksivnost je radoznalost prema sopstvenim mislima, osećanjima i motivima, volja da se oni razumeju i da se s njima odgovorno postupa.“ [Ahtar 2016].

pojedinca. Ove nove forme ne narušavaju subjektivnost, tvrdi Rouz, one zapravo proizvode subjekte koji su sposobni da nose teret slobode.

S druge strane, Frederik Džejmson, baveći se „odbacivanjem“ pojma ideologije u postmodernizmu, kaže da je „stekao utisak da je samo takozvana teorija diskursa pokušala da ispuni prazninu nastalu kad je pojam ideologije, zajedno s ostatkom klasičnog marksizma, bio bačen u ambis“ [Džejmson 2016: 264].

Istraživanju kulture samopomoći pristupamo i iz perspektive marksističke teorije, oslanjajući se na stavove o ideologiji Luja Altisera koji smatra da je problem u tome što mi ne primećujemo kalupe po kojima su sazdani naši životi. Kako bismo razumeli prikrivene imperative, tj. ideologije, treba da uklonimo veo očiglednosti i datosti da bismo bili u stanju da primetimo logiku kojoj se pokoravamo, tvrdi Altiser. Mi čak možemo misliti da se protivimo društvu, „međutim, paradoksalno, da bi preživela, ideologiji nije neophodno da je ljudi aktivno podržavaju ili da u nju veruju“ (prema: [Salecl 2014: 13]). Ključna stvar, prema mišljenju Luja Altisera, jeste da ljudi ne izražavaju neverovanje i da veruju da većina drugih u nju veruje. Sledeći ove stavove, Dejvid Miler (David Miller) tvrdi da *vladajuće ideje* ne moraju obavezno da postanu i ideje potčinjenih klasa. Dovoljno je da delovi vladajuće klase prihvate te ideje, da oni postignu konsenzus. „Ovo zahteva „ogromnu mašineriju za indoktrinaciju“ koja će proizvoditi, distribuirati i reprodukovati takve ideje, ali ne zahteva da svi u njih poveruju i da ih prihvate, već samo da dovoljno ljudi bude zavedeno da se složi, odnosno da ne bude dovoljno onih što će se pobuniti“ [Miler 2012: 54].

Dakle, u istraživanju kulture samopomoći se i multiperspektivistički pristup pokazuje kao nužan, pod uslovom da, kako ističe Daglas Kelner, ne predstavlja „puki liberalni eklekticizam, ni smešu različitih gledišta, trebalo da omogući različitim perspektivama da utiču jedna na drugu i da se međusobno koriguju“ [Kelner 2004: 167][16]. Slažemo se s Kelnerom i u pogledu toga da „koliko god ono bilo multiperspektivističko, čitanje teksta je samo čitanje teksta sa specifične pozicije kritičara. Tumačenje bilo kojeg kritičara je samo njegovo tumačenje, i može se, ali i ne

[16] Zanimljivo je što Kelner, kao primer za svoj pristup medijskoj kulturi, navodi kako model *konflikt/razrešenje* većine televizijskih zabavnih emisija, stvara ideološku pretpostavku da se svi problemi mogu rešiti u okviru postojećeg društva, primenom konvencionalnog ponašanja i normi. Ako umesto „televizijskih zabavnih emisija“ stavimo „literatura za samopomoć“, menja se samo kraj rečenice. Svi problemi se mogu rešiti tako što se menja sam pojedinac, njegova shvatanja ili ponašanje, ili šta je već potrebno.

mora poklapati s tumačenjima publike...“ [Kelner 2004: 168], što se naravno odnosi i na tumačenje u ovom radu.

U daljem tekstu ćemo ukazati na način na koji je istraživanje kulture samopomoći povezano s različitim disciplinama i navešćemo stavove pojedinih teoretičara o toj kulturi. U filozofskim i antropološkim studijama potražićemo deo odgovora na pitanje odnosa kulture samopomoći i modernosti, a u sociološkim teorijama moguća tumačenja kako karaktera društvenih promena, tako i ekonomske strukture savremenog društva i njegove dominantne ideologije. U teorijama kulture tražimo konkretne pristupe kulturi koja je predmet istraživanja u ovom radu. Sve to zajedno predstavlja različite kontekste koji omogućavaju razumevanje kulture samopomoći i istovremeno ukazuje na njene različite aspekte.

2.2. IDEJNI KORENI KULTURE SAMOPOMOĆI

U rasvetljavanju kulture samopomoći za odgovorima se najpre traga u istoriji ideja. To nas usmerava na filozofiju i na individualizam na kome ova kultura i počiva. Istraživanje individualizma počinjemo sa stoičkom filozofijom u kojoj se prvi put javlja ideja da je čovek samodovoljno biće i nastavljamo s razvojem ideja ekspresivističkog individualizma koji predstavlja “dugotrajnu kulturnu trajektoriju” [Heelas 1996], kojom je Novo doba ušlo u modernost. Pored individualizma koji je osnovna vrednosna orijentacija kulture samopomoći, kao i moderne kulture Zapada uopšte, idejni kontekst čine i određene religijske ideje koje su takođe dugotrajne u kulturi Zapada, ali koje su u toj kulturi imale marginalnu, skrajnutu ulogu u odnosu na glavni kulturni tok, sve dok im kultura samopomoći nije omogućila ulazak u *mejnstrim*. Ezoterijska i okultistička[17] tradicija Zapada podrazumeva učenja koja je hrišćanska crkva odbacila kao jeretička, počevši od gnosticizma koji se pojavio u 1. veku do teozofije koja se razvijala u 19. veku. Ova religijska učenja se javljaju u kulturi samopomoći u učenju pokreta Novo doba, a zajedno s istočnjačkim filozofskim i religijskim učenjima ušla su u ovu kulturu preko teozofije, kao i zahvaljujući velikom uticaju Jungove psihologije. Zapadna

[17] U teorijskoj literaturi pojmovi *ezoterija* i *okultizam* često se navode kao sinonimi. Npr. Žolt Lazar kao sinonime za *okultizam* navodi *ezoteriju* i *hermetizam* [Lazar 2017: 28], ali ističe da se okultizam odnosi na okultnu magiju, alhemiju, kabalu, jogu, zen i mistiku. S druge strane, Elijade [Eliade 1981: 66-67] navodi definicije ovih pojmova Edvarda Tiriakijana (Edward Tiryakian) koji među njima pravi razliku u smislu da je ezoterija religijsko-filozofski verski sistem, tj. učenje koje predstavlja temelj za okultna umeća i delatnosti.

ezoterijska učenja imaju dosta dodirnih tačaka s istočnjačkim religijama i filozofijama, što ukazuje na njihove zajedničke korene. Edgar Moren [Moren 1981] to objašnjava time što su se sva religijska učenja prvenstveno ticala problema smrti i verovanja u spasenje.

U nastavku ćemo na krajnje sažet način predstaviti osnovna filozofska i religijska učenja koja se javljaju u kulturi samopomoći. To svakako nisu i jedine koncepcije. Ako bismo se zadržali na idealističkom objašnjenju, s filozofije i religije bismo morali da pređemo na psihologiju i psihoanalizu koje su u 20. veku imale veliki uticaj na promene u kulturi zapadnih društava. Te promene su tako značajne da se obično o njima govori kao o kulturnoj revoluciji. Uticajni američki sociolog Talkot Parsons je tu revoluciju nazvao *ekspresivnom revolucijom*, Karl Rodžers i Ronald Inglhart *tihom revolucijom*, a Čarls Tejlor se slaže da se šezdesetih dogodila kulturna revolucija čija je suština bilo okretanje *subjektivitetu* i konačno preovladavanje ekspresivističkog individualizma. Prema mišljenju kritičara nove kulture, kao što su Kristofer Leš, Ričard Senet, Robert Bela i drugi, pod uticajem psihologije i psihoanalize nastala je *terapeutska kultura* i preovladava *narcistička ličnost* usmerena samo na sebe i svoju samorealizaciju. Kako smatra Starker, literatura za samopomoć je odigrala važnu ulogu u toj *psihološkoj revoluciji*.

Psihološke i psihoanalitičke koncepcije će biti predmet razmatranja u sledećem poglavlju. Na ovom mestu je samo nužno napomenuti da se ne slažu svi teoretičari da su ključnu ulogu u kulturnoj revoluciji imale psihološke koncepcije, već se ta uloga pripisuje socijalnim koncepcijama, posebno *teoriji kontrakulture*. Hit i Poter [Hit i Poter 2011] naročito značajnom smatraju ulogu kritičke teorije koja je prva ukazala na kulturu kao sferu u kojoj se odigrava borba za moć.[18] Kontrakulturna teorija je tvrdila da će emancipacija na kulturnom nivou uticati na ekonomske i političke institucije, ističu Hit i Poter. Čak je i lično samootkriće predstavljano kao glavni put za progresivnu društvenu politiku uopšte, pišu ovi autori i navode reči Teodora Rožaka da je „za bitnike zadatak da preobraze sebe, svoj način života, svoje percepcije i osetljivosti, postao važniji od zadatka da promene institucije ili politiku... zato što je menjanje sopstvene svesti dublja i efektnija strategija“ [Hit i Poter 2011: 36]. Tako je politika počela da liči na program u

[18] Teri Iglton takođe smatra da su levičari postmoderne precenjivali značaj kulture i tvrdi: „Kultura je, u nekim krugovima, postala način da se ne govori o kapitalizmu.“ [Iglton, 2017: 34].

12 koraka, a staromodna zainteresovanost za bogatstvo i siromaštvo je okarakterisana kao površna.

Isti autori ističu i doprinos koji je teoriji kontrakulture dala knjiga *Društvo spektakla* Gi Debora (Guy Debord), koji je bio radikalni marksista i jedan od glavnih pokretača pobune u Parizu 1968. godine. On je pošao od toga da svet u kome živimo nije stvaran. Potrošački kapitalizam je svaki oblik autentičnog ljudskog iskustva pretvorio u robu, a onda nam je prodao isti taj proizvod pomoću reklama i masovnih medija. Tako je svaki deo ljudskog života uvučen u „spektakl". Takođe, mi živimo u svetu totalne ideologije u kojoj smo kompletno otuđeni od svoje sopstvene prirode [Hit i Poter 2011: 13]. Ipak, ovi autori tvrde da nije bilo Frojda ideja o kontrakulturi verovatno nikada ne bi ni zaživela. Marksova kritika sama po sebi nije u SAD imala previše uticaja, te se udružila s Frojdovom teorijom represije postajući jedna od značajnih osnova u Markuzeovoj teoriji kontrakulture.

Kad je reč o uticaju ideja, za nas je posebno značajan stav Čarlsa Tejlora koji smatra da se snaga određenih ideja prepoznaje u njihovoj relevantnosti za određeno društvo u određenom istorijskom trenutku [Tejlor 2008: 312]. To se odnosi i na kulturu samopomoći i ideje na kojima ona počiva, posebno na onaj aspekt ove kulture koji sledi ideje i verovanja Novog doba. Pitanje koje se postavlja je šta je to u modernitetu što u prvim decenijama 21. veka omogućava povratak magijskim verovanjima, astrologiji i spiritizmu? Ili, kako to pitanje postavlja Pol Hilas, šta je dovelo do toga da mnogi obrazovani ljudi prihvate „mambo džambo" ideje, ako tako tretiramo sakralizaciju selfa? [Heelas 1996: 136]. Mnogo toga što se dogodilo, naročito u 20. veku u kome je dolazilo do katastrofalnih gubitaka ljudskih života, bilo je protiv strategije traženja savršenstva u unutrašnjosti sopstva. Takođe, stalni pad religioznosti, naročito u severnoj Evropi, govorio je protiv toga, naglašava Hilas. Ipak, reakcija na katastrofe ogromnih razmera i na društvenom i na političkom planu bilo je upravo širenje težnje za savršenstvom i pojava novih oblika religioznosti.

Na težnju za savršenstvom Maks Veber (stanovište izneto u *The social psychology of the world religions*, nav. prema: [Hamilton 2003]) gleda kao na jedan od dva osnovna interesa kojima se može objasniti ponašanje ljudi, dok je drugi težnja za materijalnim stvarima. Naime, Veber je smatrao da iza ljudskog ponašanja nisu ideje nego interesi. Međutim, ideje, tj. „slike o svetu" mogu poput skretničara da utiču „na pravce kretanja

čija su pokretačka snaga težnje“, tj. na način ostvarivanja tih interesa. Kako Hamilton naglašava, Veberovo shvatanje odnosa ideja i interesa je složeno, ali u celini se može reći da „nema ideja koje će biti uticajne ukoliko na neki način ne odgovaraju težnjama neke značajne društvene grupacije. To ne znači da će neposredno služiti njenim materijalnim interesima. Mogu da budu i u službi njenih težnji za savršenstvom.“ [Hamilton 2003: 267] Ali, u većini slučajeva ideje neće biti mnogo privlačne ukoliko se razilaze s materijalnim interesima.

Iako bi se Veberovom shvatanju *težnje za savršenstvom* sa stanovišta marksizma moglo prigovoriti (Hamilton ističe da i te težnje nisu čoveku urođene već su proizvod društva), to je stanovište koje se zastupa i u ovom radu. U kulturi samopomoći prisutne su obe težnje i zato ideje ove kulture odgovaraju težnjama „značajne društvene grupe“. To što je Veber nazvao savršenstvom, u religiji ima svoja značenja u koja na ovom mestu nećemo ulaziti, ali u kulturi samopomoći savršenstvo je prava reč koja opisuje sve ono što *self-help* obećava. Savršeni život obuhvata Jungov koncept individuacije, Maslovljev koncept samoaktualizacije, Čiksentmihaljijev koncept toka, koncept sreće i autentičnosti u pozitivnoj psihologiji i viših nivoa svesti u transpersonalnoj psihologiji.

Dakle, u istraživanju se polazi od stanovišta da ideje postaju uticajne onda kada odgovaraju težnjama „značajne društvene grupe“, tj. grupe koje imaju ekonomsku i političku moć. Ili, kako to kažu Džulija Branen i En Nilsen, „ideje postaju uticajne kada se usklade s dominantnim političkim diskursom. Takve ideje vraćaju se nazad u društvo i imaju još veću ideološku i retoričku moć.“ [Brannen and Nilsen 2005: 426].

Da ideje postaju uticajne onda kada korespondiraju društvenoj strukturi, smatra i Eva Ilouz [Illouz 2008], ali tome dodaje još dva uslova. Potrebno je i da daju neka rešenja za konfliktna područja (ljubav, seksualnost, uspeh) i da se institucionalizuju, da kruže društvom. Literatura za samopomoć svakako kruži društvom, a uvek je nudila rešenja i to za sva „konfliktna područja” (koliko su ta rešenja efikasna posebno je pitanje). Kao kultura, samopomoć je počela da se širi i institucionalizuje upravo uspostavljanjem neoliberalne politike. Institucionalizacija pokreta Novo doba započela je treninzima menadžmenta, koji su bili način da kontrakultura uđe u *mejnstrim*. Tako se Novo doba povezalo s neoliberalnom preduzetničkom kulturom, što Hilas [Heelas 1996: 90] tumači kao institucionalizaciju verovanja da će magijska moć sopstva obezbediti rezultate u privredi.

2.2.1. Antičko nasleđe: kultura sopstva

Literaturu za samopomoć s filozofijom i religijom najpre povezuje pretenzija da čitaocima daje uputstva kako da žive svoj život. Dugo su ta uputstva davale religija i filozofija, ali danas mnogi ljudi traže savete u knjigama za samopomoć.

Pitanje dobrog života ne postavlja samo filozofija, tj. etika, već se ono postavlja i u svakodnevnom životu; postavljaju ga i neke nauke i „ne na poslednjem mestu, životna mudrost i svetska književnost“ [Hefe 2011: 99]. Hefe navodi tri osnovna idealno tipska obrasca koji se odnose na umeće življenja. Prvi podrazumeva labavu zbirku maksima i refleksija, kakve su pisali, recimo, Gete, Montenj i Niče, ali kakve su sadržane i u knjigama mudrosti neevropskih kultura kao što je budistička, konfučijevska itd. Drugi obrazac sastoji se od vizija dobrog života i tu spadaju takozvane utopije, religiozne ili nereligiozne predstave o raju. Treći obrazac je „ka načelima orijentisano umeće življenja koje se naziva i praktičnom filozofijom“. Sama filozofija kao umeće življenja je svoj vrhunac, koji je i danas paradigmatičan, doživela već u antičkoj filozofiji Platona i Aristotela i sve do Novog veka, do Spinoze i Lajbnica, filozofija ostaje obavezana načelom sreće. Nakon filozofsko-moralne revolucije koju je izvršio Kant, „filozofija gubi iz vidokruga problem umeća življenja i na njeno mesto dolazi filozofija kao životna obaveza“ [Hefe 2011: 99]. Međutim, preokret koji je izvršio Kant nije jedini razlog što je filozofija prestala da se bavi pitanjima sreće, već je jedan od razloga taj što je dobila jaku konkurenciju.

> Bilo da je reč o knjigama koje su tome posvećene, časopisima ili kolumnama, bilo da su ih sačinili psiholozi, sociolozi ili teolozi, bilo novinari ili životno iskusni ljudi, savetodavci za pitanja umeća življenja već su odavno ispunili čitave biblioteke. Ne samo knjižare na železničkim stanicama koje drže brzu lektiru, nego i „ozbiljnija mesta“, iz sedmice u sedmicu nude nove naslove o toj temi. Filozofija ne može i ne želi tome da konkuriše; njoj nije potrebno zavidljivo dizanje nosa, budući da su tiraži odgovarajuće literature prilično veliki. [Hefe 2011: 101].

Hefe nema visoko mišljenje o savetima koji se daju u literaturi za samopomoć, a, s druge strane, smatra da „nijedan filozof ne može da se drzne da odlučuje šta je za nekog dobro ili loše. Prosto je vrlina razboritosti da se ne propisuje nikakav određeni životni stil.“ [Hefe 2011: 149]. Ipak, kao što smo nagovestili u uvodu, postoje autori knjiga za samopomoć koji su po obrazovanju filozofi i koji svoje savete i rešenja za

probleme čitalaca pronalaze upravo u filozofiji. Na primer, Lu Marinof u knjizi *Platon, a ne prozak!* navodi kao prednost filozofskog savetovanja u odnosu na psihološko to što se ono ne bavi prošlošću, već sadašnjošću klijenta. Filozofski uvidi treba da omoguće klijentu da shvati suštinu svog problema i da „kroz kontemplaciju filozofskih pozicija" učine ono što je primereno i pravično [Marinof 2017: 49].

Druga stvar koja stavlja kulturu samopomoći u kontekst filozofije je to što ona, bar jednim svojim delom, počiva na temeljima koji se nalaze u zapadnoj filozofiji, počevši od antičke filozofije. Kako nas informiše Mišel Fuko [Fuko 2003], načelo *epimeleia heautou (baviti se sobom)* bilo je stara mudra izreka grčke kulture. Plutarh prenosi reči, navodi Fuko, koje je navodno izgovorio neki Spartanac kada su ga upitali zašto Spartanci, koji imaju beskrajne posede, ne upravljaju sami njima, nego ih poveravaju svojim robovima. Odgovor je bio: „Jednostavno zato da bismo se mogli baviti samima sobom". [Fuko 2003: 50]

Fuko pokazuje da je načelo *epimeleia heautou* bilo prisutno tokom čitavog trajanja grčke, helenističke i rimske kulture. Ovaj pojam je važan kod Platona, zatim kod Epikura koji je često ponavljao da svaki čovek treba danju i noću, tokom čitavog života da se bavi svojom dušom, zatim je važan kod stoika, kod Seneke i kod Epikteta. Pa i dalje, pojam *epimeleia heautou* se nalazi i u hrišćanstvu, pre svega u hrišćanskom asketizmu.[19] Staranje o sebi je podrazumevalo kako jedan stav prema sebi i prema drugima, tako i niz praksi kojima se sopstvo menjalo i preobražavalo.

Baveći se tehnologijama sopstva u antici, Fuko ukazuje i na to da se „imperativ staranja o sebi danas na neki način generalizovao", ali on takođe nije imao visoko mišljenje o „kalifornijskom kultu sopstva".

> ...kada danas pogledamo značenje ili bolje gotovo potpuno odsustvo značenja koje se daje izrazima, međutim veoma poznatim, a oni bez prestanka prolaze našim govorom kao: vratiti se sebi, osloboditi se, biti onakav kakav jesi, biti autentičan, itd., kada vidimo

[19] Za Fukoa je paradaksalno to što je ovo načelo u zapadnoj filozofiji ostalo u senci drugog načela, čuvenog delfijskog uputstva *upoznaj samog sebe* – *gnothi seauton* koje je zapravo u antici bilo podređeno načelu *epimeleia heautou*. Kao verovatan razlog za to navodi 'kartezijanski momenat' odnosno povezanost ovog pitanja sa problemom istine i u vezi s tim objašnjava razliku između filozofije i duhovnosti.Filozofija je forma mišljenja koja se pita o tome šta subjektu dopušta da se približi istini i pokušava da odredi uslove i granice pristupa istini. Duhovnost bi mogla biti traganje, praksa, iskustvo kojima subjekt na samom sebi vrši preobražaje da bi se približio istini. Približavanje istini u duhovnosti ima efekte koje Fuko naziva 'povratkom istine' na subjekt. „Istina obasjava subjekt, pruža mu blaženstvo, daje mu spokoj duši." [Fuko 2003: 29–30]

> odsustvo značenja i svesti u svakom od ovih danas upotrebljavanih izraza, mislim da ne treba baš da se ponosimo pokušajima koji se sada čine radi obnove etike sopstva. A možda u ovom nizu poduhvata za obnovu etike sopstva ... treba naslutiti nešto kao nemogućnost obrazovanja etike sopstva danas, dok može biti da je ustanovljenje etike sopstva hitan, osnovni, politički neophodan zadatak, ako je na kraju krajeva istina da se u odnosu sebe prema sebi nalazi jedina, prva i poslednja tačka otpora političkoj vlasti. [Fuko 2003: 319–320].

Kultura sopstva u antici bila je *manjinska težnja*. Naravno, postavši većinska, a ako ne baš to, onda *dostupna većini*, ta kultura nije više ono što je nekada bila. Ona se trivijalizovala, postala je površna, poprimila nekakve neželjene forme, prerasla u *autocentrizam* ili *narcizam*. Nekada je razlog tome prosto u činjenici da ova kultura i nije bila namenjena svima, a nekada je problem u tome što su nasleđene neke koncepcije iz kulture koja nije bila namenjena svima, zbog čega se na antičko nasleđe ne gleda uvek pozitivno. Na primer, Makgi [McGee 2005] izražava kritički stav prema samom liberalnom pojmu sopstva koji počiva na idealu grčkih filozofa koji nužno zahteva eksploataciju drugih.

> Zapadna kultura se potrudila da zadrži tu konstrukciju samostvorenog čoveka, međutim, širenje tog pojma na sve i svakoga, (na žene, pripadnike drugih rasa i etničkih grupa) ga je destabilizovalo. Sada je ideal *kreiranja života* ili *ostavljanja traga* dostupan i ljudima koji su tradicionalno bili iz toga isključeni. Da kažemo jednostavno, ako bi se svako bavio time da „bude sve što može biti“, ko bi čistio kuću, spremao večeru, menjao bebi pelene, da ne pominjemo rad u fabrici, čišćenje ulica itd. [McGee 2005: 173].

Međutim, glavna zamerka Miki Makgi odnosi se na to što autentičnost na kojoj insistira kultura samopomoći zahteva ne samo slobodu od zahteva tržišta – od nužnosti da se prilagodimo zahtevima tržišta rada – već takođe i slobodu od zavisnosti od drugih. Važan deo rada na sebi je poricanje uticaja i pozitivne vrednosti doprinosa drugih. Literatura za samopomoć poriče ne samo značaj, već i samo postojanje rada drugih – otkrivajući svoje *pravo ja* mi otklanjamo štetu koju su nam naneli drugi i sile istorije. U osnovi, racionalan i kontrolišući self koji stvara mogućnosti za beskrajno samounapređenje je fantazija naše kulture, tvrdi ova autorka. Rad na sebi ne sastoji se od nužnih aktivnosti svakodnevnog života, već iz aktivnog zaboravljanja, poricanja zavisnosti, ranjivosti i slučajnosti tog autonomnog sopstva.

U tom smislu, Makgi kritikuje i stanovište Hane Arent koja je prihvatila antička shvatanja o privilegovanju delanja (*work*) u odnosu na rad (*labor*). Hana Arent, polazeći

od toga da je za stare Grke sloboda značila oslobađanje od nužnosti brige za egzistenciju, navodi da je značenje same reči *rad* uvek bilo povezano s naporom i bolom, „tako da jedino ekstremna beda i siromaštvo mogu biti njegov izvor. Krajnja nužda je učinila rad nezaobilaznim za održanje života, a izuzetnost je ono poslednje što se od njega moglo očekivati.“ [Arent 2016: 70]. Ovo privilegovanje delanja u odnosu na rad za Miki Makgi se može razumeti kao odbijanje da prepoznamo rad drugih.

Ipak, antička, posebno stoička filozofija, jeste bitna za našu temu zato što su se u okviru nje pojavili koreni temeljne vrednosne orijentacije na kojoj se zasniva kako kultura samopomoći tako i moderna kultura uopšte. Individualizam koji polazi od antropološkog stava da je ljudski pojedinac samodovoljan entitet ima korene u filozofiji stoika. Stoici su gledali na čoveka kao biće koje je samo sebi dovoljno, ili bar može težiti tom idealu. Stoički moralni imperativ, koji je formulisao Zenon, glasi: *živeti u skladu sa sobom*, što znači živeti u skladu s vlastitom umnom prirodom, počiva na verovanju da se čovek može saglasiti sa svojom prirodom i postići mir nezavisno od okruženja u kome se nalazi i stvari koje poseduje. Čovekova vrlina i njegov mir zavise isključivo od njegove čvrste volje. (prema: [Pavićević 2004: 207]). Na ovom stanovištu počiva i kultura samopomoći. Isto tako, mnoge tehnologije sopstva prisutne u samopomoći nasleđene su od Grka i Rimljana. Na primer, meditacija je za stoike, kako piše Fuko, bila vežbanje prisvajanja misli. Kad se nađemo pred nekim tekstom ne treba pitati šta taj tekst znači.

> Cilj je da prisvojimo misao i da sebe ubedimo u njenu tačnost; da, s jedne strane, verujemo da je istinita, a, s druge, da možemo uvek da je ponovimo čim je to nužno ili kada se ukaže prilika. Prisvajanjem istine postajemo subjekt koji misli kako treba, a iz toga treba da prerastemo u subjekt koji dela kako treba. Reč je o uticaju koji misao vrši nad subjektom. [Fuko 2003: 445]

Takve misli (rečenice, tekstove) je valjalo i zapisivati da bi se kasnije mogle koristiti za čitanje i meditaciju. Tako su nastajale lične beležnice (*hypomnemata)* za koje bi se moglo reći da predstavljaju antičku varijantu knjiga za samopomoć, s obzirom da su služile kao vodiči za ponašanje. Smisao tih beležnica je bio „prepoznavanje vrednosti već rečenog, ponovno vraćanje dikursa, „citatnu“ praksu pod pečatom starine i autoriteta...“ [Fuko 2014: 120].

I druge tehnologije sopstva stoika, kao što su obaveza pisanja i *ispit savesti,* prisutne su u kulturi samopomoći. *Ispit savesti* je u antici imao dva momenta: „večernje ispitivanje kada se čovek vraća na dnevne događaje da ih izmeri prema aršinu onoga što je trebalo da učini i jutarnje ispitivanje kada se priprema za zadatke koje treba da ispuni“ [Fuko 2003: 259]. Mnogi self-help autori savetuju isto.

Moguće je ukazati i na analogije u istorijskim okolnostima u kojima su se razvijali stoicizam i kultura samopomoći. Stoicizam se u istorijskom kontekstu može razumeti kao odgovor na pitanja vezana za potrebe ljudi u helenskom periodu između Aleksandrovih osvajanja i nastanka Rimskog carstva. Polisi su tada izgubili nezavisnost i postali deo velikog carstva, tako da pojedinci više nisu imali nikakvu ulogu u upravljanju lokalnom zajednicom, a time ni samim sobom. Britanski filozof Entoni Kliford Grejling (Anthony Clifford Graylind) [Grejling 2007] smatra da je jedna od posledica takvih okolnosti bilo odvajanje od politike i usredsređivanje na pitanja od ličnog značaja. Za razliku od Sokrata, Platona i Aristotela koji su polazili od toga da su etička i politička pitanja neraskidivo povezana, njihovi naslednici iz helenskog perioda više nisu postavljali pitanje kako država treba da bude organizovana da bi njeni građani živeli najbolji mogući život. Umesto toga, pitali su se „šta pojedinac može da učini da bi živeo sa što je moguće više odvažnosti i spokoja u ovom nesigurnom svetu punom neizvesnosti?“ [Grejling 2007: 57]. Glavni cilj stoičke etike bio je da pokaže ljudima kako mogu doći do *ataraksije* – duhovnog mira pri suočavanju s promenljivim, nesigurnim i mukama ispunjenim životom u uzburkanom svetu, tvrdi Grejling.

Slično objašnjenje ponudio je i Maks Veber u vezi s prihvatanjem određenih religijskih shvatanja kao što je religija spasenja. U knjizi iz 1906. godine, Veber razmatra povezanost klasne pripadnosti i prihvatanja religije spasenja i kaže kako obrazovana klasa ima za to posebne razloge u odnosu na negativno privilegovane slojeve. Za mase, prihvatanje religije spasenja jeste upravo izraz te negativne privilegovanosti, tj. socijalne ili ekonomske potlačenosti. Međutim, spasenje koje traži intelektualac jeste spasenje od *unutarnje bede*, on „pokušava na razne načine da svom načinu života da prodorno *značenje*, tj. da nađe *jedinstvo* sa samim sobom, s ljudima, s kosmosom“ [Veber 1976: 427]. Najbolji izgledi za to su „kad im je oduzeta mogućnost da politički deluju, ili kada su izgubili interesovanje za to“ [Veber 1976: 424], što bi moglo i da se odnosi na demokratska društva kasnog kapitalizma.

Autori knjiga za samopomoć često se pozivaju na stoike, ali postoje i suštinske razlike između shvatanja jednih i drugih. Dok prvi podstiču pojedince da se oslanjaju na sopstvena osećanja i intuiciju da li je nešto dobro i ispravno za njih, umesto na društvene norme o tome šta je dobro i ispravno, stoici, sasvim suprotno, predlažu vežbe da pojedinac radi nešto što ne želi, nešto za šta oseća iznutra da nije ispravno. To mu pomaže da stekne snagu da se suoči sa svim što budućnost može da donese; drugo, smanjuje strah od suočavanja s problemima u budućnosti; i treće, ceni ono što ima ako pokuša bez toga [Brinkmann 2017: 28]. Drugo, za razliku od pozitivne psihologije koja savetuje isključivo pozitivne misli, za stoike fokusiranje na negativne aspekte u životu ima višestruke prednosti. Epiktet je recimo poučavao da onaj ko poljubi svoje dete istovremeno mu u sebi mora poručiti „Sutra ćeš umreti“, kako bi vežbao nevezivanje i prijatno osećanje zamenio neprijatnim (prema: [Sloterdijk 2015: 237]).

Ali, ono što je još važnije od ovih razilaženja je pitanje da li se samopomoć uopšte može svrstavati u isti red s antičkim mudrostima? Žil Lipovecki sumnja u to, zato što „novim traganjima za smislom vladaju mode, promena i površna radoznalost“ [Lipovecki 2008: 405]. Čitaoci u ovim knjigama traže puteve da ih približe sreći, ali oni žele da dotle stignu lako, udobno, odmah, bez postojanih duhovnih vežbi koje su opisivali antički učitelji. Ideale odricanja od sveta zamenile su tehnike samopomoći za koje se smatra da pružaju u isti mah materijalni uspeh i unutrašnji mir, zdravlje i samouverenost, moć i vedrinu, energiju i spokojstvo, bez potrebe da se odreknemo bilo čega. Pokuša se sa Senekom ili Epikurom, kao što se pogleda neki film. Manje tu „imamo posla s ’duhovnom revolucijom’ nego s jednim od lica potrošnje sveta“, tvrdi Lipovecki [Lipovecki 2008: 406].

2.2.2. Religijski izvori: zapadni i istočni misticizam

Stoicizam je imao dodirnih tačaka s istočnjačkim filozofijama i religijama, na šta ukazuje Edgar Moren u antropološkoj studiji *Čovek i smrt* iz 1950. godine. Stoička filozofija u Rimu bila je „jedan moral, jedan praktičan stav, kao *pripremanje za smrt*“, i po tome je slična bramanskom i joginskom asketizmu [Moren 1981: 305]. Stoička mudrost izgrađuje metod ravnodušnog držanja prema događajima i sudbini, što se proteže čak i na sopstveno telo, dok svest predstavlja najvišu realnost. Svest je potpuni

gospodar vlastitog tela i vlastite sudbine, ali, s druge strane, ona zna svoje granice i svoju slabost. To su pre svega strasti i želje i zato njih treba odstraniti.

Postoje i druge sličnosti religijskih shvatanja Istoka i Zapada. Moren naglašava da se indijska kultura po svojoj prirodi ne razlikuje od kulture antičkog i modernog sveta: i na Zapadu se u učenjima orfičara i pitagorejaca javilo verovanje u seobu duša, a nastojanje da se duša očisti od svega nečistog koje je bilo svojstveno indijskoj kulturi na Zapadu je uočljivo u verskim tajnama i u verovanju u čovekovo spasenje posle smrti. Dodaje i da

> ... indijsku filozofiju bića i božjeg jedinstva ponovo otkrivamo, s manje ili više drugih premisa, u svekolikoj zapadnjačkoj filozofiji... Ako su prvobitna magijska shvatanja (o sličnosti mikrokosmosa i makrokosmosa), koja su zajednička Zapadu i Istoku, bliža istočnjačkoj nego zapadnjačkoj svesti, ona su se ipak na Zapadu ispoljila u čitavoj jednoj ezoteričnoj, okultističkoj tradiciji i u evropskom romantizmu... Tajanstveni Istok istovremeno je drugačiji od našeg Zapada i potpuno sličan njemu. [Moren 1981: 239].

S nastankom prvih civilizacija, nastale su tri osnovne perspektive poimanja smrti i onoga što ona donosi, navodi Moren. Prva perspektiva omogućavala je verovanje u lično spasenje posle smrti, u Boga koji čitavom pojedincu (i telu i duši) daruje besmrtnost; druga perspektiva je omogućavala verovanje u spasenje u kosmosu, u neku vrstu besmrtnosti u stapanju s kosmičkim božanstvom; i treća perspektiva je omogućavala prihvatanje skeptičkog, ateističkog stava pred smrću. Prve dve perspektive su se istovremeno javljale i međusobom sukobljavale u svim većim religijama. Moren navodi primere sukoba u Starom Egiptu, između verovanja u Ozirisa koji vaskrsava mrtve i verovanja u Atona, boga Sunca; u Indiji između bogova za koje se verovalo da donose ljudima spasenje posle smrti i budizma u kome se za spasenjem traga izvan ciklusa novih rođenja; u hrišćanstvu između Boga-Sina spasitelja i Boga-Oca. U helenističoj epohi u Aleksandriji su se razvijale filozofsko religiozne spekulacije o dubokoj istovetnosti Boga i sveta i duše i Boga, da bi smrt proglasile za nešto što vodi kosmičkom jedinstvu. Hrišćanstvo će potiskivati ovakva učenja, ali su ona ipak opstajala u okviru ezoterijskih učenja kao što je bio gnosticizam [Moren 1981: 231–232].

Sama reč gnoza (grč. gnosis /γνῶσις/– spoznaja, znanje) upućuje na intelektualnu prirodu gnosticizma koji smatra da se spoznaja božanskog postiže kroz samospoznaju. Bio je to sinkretički verski pokret koji je sadržavao elemente helenističke filozofije,

jevrejstva, prethrišćanskih mitova, dualističkog zoroastrizma i indijskih duhovnih ideja. Gnostički spisi su ipak presudno obojeni *Rečju Isusa Hrista,* mada to nije ona *Reč* koju je prihvatila hrišćanska crkva. Gnosticizam se temeljio na intelektualnom i duhovnom ezoterizmu, ne na imperativu verovanja. Gnostici smatraju da ne postoji greh, već samo neznanje, a smisao ljudskog života je probuditi se iz neznanja. „Srž gnostičkog učenja je *unutarnji Bog.* Bog koga tražimo je u nama, i taj pronalazak je isključivi uslov spasenja.“ [Dragun 2012:173]. Učenje je dualističko, svet predstavlja dualizam duha i materije, odnosno dobra i zla, a čovek ima dve prirode koje su u međusobnom neskladu. „Sve što je od tela će propasti, jedino što neće je duhovna supstanca, *božanska iskra* koja se nalazi u čoveku. Smisao ljudskog života je *spoznati i osloboditi božansku iskru u sebi, otkriti Boga u sebi.*“ [Dragun 2012: 175].

Centralni motiv gnostičkog učenja ideja da ljudska duša oduvek pripada božanskom svetu, ali se odvojila, zapala u svoj materijalni san i prepustila samozaboravu. „Vraćajući se Materiji „izgarajući od želje da upozna telo“ duša zaboravlja sopstveni identitet. Ona zaboravlja svoje prvotno boravište, svoje istinsko središte, svoje večno biće.“ [Eliade 1998: 87]. Buđenje je prisećanje božanskog porekla. Elijade ukazuje i da to gnostičko učenje ima sličnosti s indijskim religijama. Ime Budha znači probuđeni, a budizam predstavlja praksu buđenja iz iluzornog materijalnog sveta. Indijska misao koristi slike vezanosti, zavisnosti, ropstva ili zaborava, kako bi označila čovekovu sudbinu, a naprotiv, sile oslobađanja, skidanja poveza preko očiju, ili buđenja, kako bi označila transcendiranje te sudbine [Eliade 1998: 87] i vraćanje u stanje koje je prethodilo, vraćanje do „početka sveta“[20].

Taj, dakle, centralni motiv gnostičkog učenja je ono što povezuje zapadni misticizam s budizmom i motiv koji povezuje i jedno i drugo drevno učenje s učenjem Novog doba. Nije i jedini. Za gnosticizam je karakteristično i učenje o eonima, koji su istovremeno i hiljadugodišnji periodi koji imaju specifične duhovne karakteristike i učenje o božanskoj emanaciji koje posreduju između čovečanstva i Plerome – duhovnog sveta, punoće [Dragun 2012: 179]. Eoni utiču na čovečanstvo, ali i čovečanstvo utiče svojim mislima i svojim delovanjima na eone. Takođe je za eone vezano shvatanje da se

[20] Elijade ukazuje i na paralelu koja postoji između arhaičnih i istočnih metoda „povratka na početke“ i psihoanalize. Iako im se razlikuju i postupci i ciljevi, i jednima i drugima je bitno pamćenje svega, jer je i Frojd razradio tehniku kako bi se savremenom pojedincu vratio sadržaj nekih prvobitnih iskustava.

oni razmenjuju po astrološkom krugu i da su duhovna obeležja eona vezana za simbolizam zodijačkih znakova.

Iz gnose su proistekla i zapadna srednjevekovna učenja i pokreti (katari, patareni, bogumili, itd.) koji su verovali u reinkarnaciju i u izbavljenje božanske duše iz materijalnog ropstva, odbacivali materijalna dobra, bili vegetarijanci i često se bavili medicinskim poslovima. Sličnosti s gnosticizmom postoje i u srednjevekovnoj alhemiji koja takođe počiva na učenju o kosmičkom padu u materiju i potrebi za samospoznajom i samoizbavljenjem. Važno mesto u alhemiji imaju astrologija, numerologija, kabala i proročanstva. Alhemija nije striktno zapadni fenomen, bila je veoma značajna i u Kini gde je bila vezana za taoističku religioznost. Istorijski proizlazi iz spoja magije i metalurgije karakterističnog za šamanizam koji je, kako tvrdi Elijade, univerzalni društveni fenomen [Dragun 2012: 211]. Bavi se izbavljanjem Boga iz materije, odnosno, izbavljenjem *božanske iskre iz ropstva materije*[21], što je ujedno i samoizbavljenje. Izražavali su se brojnim simbolima i alegorijama. Karl Jung je pridavao veliki značaj izučavanju alhemije smatrajući da je u njoj moguće pronaći iste simbole koji se javljaju u snovima savremenih ljudi, a koji predstavljaju način izražavanja nesvesne psihe. Smatrao je da su alhemija i astrologija neposredni istorijski predstupnjevi savremene svesti.

> S jedne strane, današnja svest je proizvod crkvenog duha, a, s druge, proizvod nauke, u čijim se počecima krije štošta što crkva nije prihvatila...Dok je sve veća razdvojenost obreda i dogme u crkvi udaljavala svest od njenih prirodnih korena u nesvesnom, dotle su alhemija i astrologija neumorno radile na očuvanju mosta prema prirodi, tj. do nesvesne duše. [Jung 1998: 41]

Pored ezoterije, i zapadni misticizam se oslanjao na gnosticizam. Mistika (grč. *mysticos* /μυστικός, tajanstven/ označava veru u natprirodno, nesaznatljivo, numinozno) odnosi se na doživljaj misterije, tajne, a predstavlja *lični kontakt s božanskim,* koji je i najviši oblik religioznosti. Za razliku od ezoterijske duhovnosti koja je povezana sa tajnim društvima, mistička duhovnost se zasniva na pojedinačnom mističkom iskustvu. Neki od najvažnijih predstavnika zapadnog misticizma su Plotin (3. vek), Pseudodionizije (5–6. vek), Majster Ekhart (13–14. vek), Tereza Avilska (16. vek),

[21] „Alhemija je ezoterijsko-okultni sistem u kome se tragalo za *kamenom mudraca* (lapis philosophorum), *alhemijskim zlatom, eliksirom života (aqua vitae)* – što su sve simboli za izbavljanje Boga iz materije.“ [Dragun 2012: 205].

Nikolaj Berđajev (19–20. vek). Najvažnije ideje su ideja božanske emanacije (isijavanje, izviranje), tj. ideja da svet nastaje iz božanskog izvora, a ljudska duša se mističkom ekstazom vraća božanskom izvoru za razliku od materije; zatim panteizam, tj. shvatanje *sve je Bog*; i monizam, što znači shvatanje da je sve jedna supstancija, nema razlike između duha i materije [Dragun 2012: 186]. Majster Ekhart je bio dominikanac i magistar teologije koji je zagovarao integrativni panteizam u okviru koga čovek ostvaruje mističko jedinstvo s Bogom. Prema Ekhartu, bića sudeluju u stvarnom postojanju onoliko koliko sudeluju u Božjoj prirodi. Da bi dosegao do Boga čovek mora da se okrene sebi, ostvarujući božansku realnost u samom sebi, i odričući se svih želja [Ling 2003: 335]. Rođenje Boga, odnosno njegove Reči, dešava se u ljudskoj duši, propovedao je Majster Ekhart, čiji misticizam ima sličnosti s istočnjačkim misticizmom u konačnom sjedinjenju s *Ništa* [Dragun 2012: 198].

Kao najvažnije svojstvo istočnjačkog misticizma Fritjof Kapra [Capra 1989] ističe nepoverenje prema ljudskom razumu i logici, mada priznaje da to varira od škole do škole.

> Hinduistička vedanta ili budistička madhyamika visoko su intelektualne škole, dok su taoisti uvek gajili nepoverenje prema razumu i logici. Zen koji je izrastao iz budizma, ali i bio pod jakim uticajem taoizma, ponosi se time da je „bez reči, bez objašnjenja, bez uputstva, bez znanja“. On se gotovo isključivo usredsređuje na iskustvo probuđenja i tek se usput zanima za tumačenje tog iskustva. [Kapra 1989: 42].

Iako su druge škole istočnjačkog misticizma manje ekstremne, u srži svih njih je neposredno mističko iskustvo, ističe Kapra. Za razliku od ljudi na Zapadu kod kojih su neposredni intuitivni uvidi u prirodu stvari ograničeni na izuzetno retke i kratke momente, u istočnjačkom misticizmu se oni produžavaju na duže periode i na kraju postaju postojana svesnost. „Pripremanje uma za ovu svesnost – za neposrednu, nepojmovnu svest o stvarnosti – predstavlja glavni cilj svih škola istočnjačkog misticizma i mnogih aspekata istočnjačkog načina života.“ [Kapra 1989: 47]. Razvijano je mnoštvo tehnika koje se mogu nazvati meditacijom u najširem smislu. Osnovna svrha svih njih je da stišaju um koji misli, što se postiže usredsređivanjem pažnje na jednu stvar, kao što je disanje, zvuk mantre ili vizuelna predstava mandale[22]. U nekim

[22] *Mandala* je indijska reč za složen crtež (krugovi ili kvadrati) koji ima važnu ulogu u indijskim ritualima. Za Junga mandale su generalno znak aktivnosti arhetipa sopstva koje stvara “kompenzatorne simbole celovitosti kada je psihički sistem u opasnosti od fragmentisanja“ [Stajn 2007: 178].

školama se pažnja usredsređuje na telesne pokrete koji se moraju izvoditi spontano bez uplitanja bilo kakve misli. Ovaj način koriste hinduistička joga i taoistički Tai Ći Ćuan. Glavna odlika meditativnog stanja je doživljaj jedinstva s okruženjem.

U osnovi indijskih religija, hinduizma i budizma je panteizam, stav da je božanstvo imanentno u svemiru i da obliva ceo kosmos [Tojnbi i Ikeda 2005: 315]. Panteizam je u prejudaističkim religijama bio opšti, ali su monoteističke religije potekle iz judaizma (jevrejstvo, hrišćanstvo, islam) koncentrisale božanski element u svemiru u jedinstvenog, svemoćnog boga tvorca, čime su ga povukle iz svemira i istovremeno lišile prirodu, uključujući i ljudsku, njene svetosti[23]. Nasuprot tome, u suštini i budizma i hinduizma je koncept izražen u Upanišadama da je suština individualnog sopstva istovetna s konačnom duhovnom realnošću (*Tat Tvam asi*). Hinduska misao je dakle, za razliku od grčke i rimske, očuvala prvobitna shvatanja o odnosu mikrokosmosa i makrokosmosa, o sveopštoj sličnosti i o smrti praćenoj ponovnim rođenjem.

Budizam u tom smislu propoveda način života koji naglašava harmoniju i jedinstvo čovečanstva s neljudskom prirodom. Budino učenje je ukazivanje na put koji ljudi treba da slede, a koji počiva na četiri plemenite istine. Prva je da život podrazumeva patnju; druga je da su izvor patnje želje i žudnje; treća da se patnja može prekinuti suzbijanjem želja; i četvrta da postoji put koji vodi postizanju *nirvane*, stanju blaženosti u kome su se želje ugasile. Nirvana je oslobađanje od beskrajnog lanca ponovnog rađanja, reinkarnacije. Budin put jeste osmostruki put koji podrazumeva da treba ispuniti osam zahteva; prva dva se odnose na prihvatanje samog učenja, naredna tri su moralna pravila, a poslednja tri se odnose na meditaciju i postizanje mira i mudrosti pomoću nje. Mudrost je prihvatanje stava da je sopstvo samo prolazno stanje [Hamilton 2003: 142–143].

Iz Budinog učenja pristekle su dve radikalno različite grane budizma: južni (ili hinajana) budizam i severni (mahajana) budizam. Dok južni budizam teži potiskivanju ljudske želje do tačke gašenja (nirvana), severni teži društvenoj reformi putem individualnog prosvetljenja kojim će se ljudske želje preobraziti u konstruktivnu

[23] Za mnoge ljude na Zapadu prihvatanje panteizma bilo je rezultat svesnosti loših posledica monoteističkog nedostatka poštovanja za prirodu. Verovanje zapadnog čoveka da mu je dozvoljeno da iskorišćava prirodu dozvolilo mu je da do krajnjih granica udovoljava svojoj gramzivosti, koju nije kočilo shvatanje da je priroda sveta i da „kao i sam čovek, ima dostojanstvo koje treba poštovati“ [Tojnbi i Ikeda, 2005: 317]. Tojnbi u ovoj knjizi iz 1976. godine iznosi stav da je put za tehnološku i ekonomsku revoluciju na Zapadu otvorila „religijska revolucija“ koja je zamenila panteizam monoteizmom i da čovečanstvo treba da se vrati panteizmu [Tojnbi i Ikeda 2005: 318]

duhovnu snagu [Tojnbi i Ikeda 2005: 328]. Da bi se dostiglo prosvetljenje mora se prevazići čovekova sebična priroda i doći do saznanja da je njegovo pojedinačno sopstvo (atman) u stvari univerzalno sopstvo (braman). Razlika između ova dva učenja je u načinu na koji pojedinačno sopstvo stupa u dodir s univerzalnim sopstvom. Nasuprot ideji južnog budizma da se individualno sopstvo mora uništiti da bi se ostvarilo konačno spajanje, severni budizam, bez odbacivanja individualnog sopstva, naglašava njihovo jedinstvo. Univerzalno sopstvo, prema učenju severnog budizma, univerzalna je životna sila, izvor života, a ne realnost koja postoji izvan čoveka. Ta sila prožima i univerzalni i ljudski život. Dakle, „konačna realnost nije antropomorfno biće kao što je bog, već zakon koji deluje na najdubljem nivou“ [Tojnbi i Ikeda 2005: 333]

Na kulturu samopomoći budizam je uticao i tvrdnjom da se istinska moć nalazi u čoveku. „Ne očekujte ništa od bogova kada im se molite, govorio je Buda, jer u nama samima treba da tragamo za onim što će nam doneti oslobođenje“. [Moren 1981: 288] Shvatanjem da je sudbina čovekova određena načinom na koji on održava vezu s duhovnom realnošću, tj. da ljudska dela određuju individualnu karmu, budizam postavlja osnove ljudskoj odgovornosti i nezavisnosti.

2.2.3. Ekspresivistički individualizam

Individualizam je jedna od četiri moderne idejne porodice, pored konzervativizma, scijentizma i humanizma. Cvetan Todorov u knjizi *Nesavršeni vrt* [Todorov 2003] iznosi razmatranje ovih porodica mišljenja u vidu alegorije u kojoj je prikazao pakt sa đavolom koji nudi savremenom čoveku slobodnu volju, tj. moć da odabere kako će živeti, ali to ima svoju cenu. Ove idejne porodice se razlikuju po odgovorima na pitanje da li je sloboda modernog čoveka vredna cene koju treba platiti.

> Cena je trostruka: odvajanje od Boga, od bližnjeg i od samog sebe. Nema više Boga: nema više nikakvog razloga da veruješ da postoji neko biće iznad tebe, čija bi vrednost bila viša od vrednosti tvog sopstvenog života, više nema ni ideala ni vrednosti – čovek postaje „materijalist“. Nema više bližnjeg: drugi ljudi će i dalje postojati, razume se, ali više nisu važni. Čovekov krug će se sve više sužavati: najpre na poznanike, zatim na najbližu porodicu, na kraju na njega samog – postaje individualist. Čovek će tada pokušati da se uhvati za svoje ja, ali će i njemu samom pretiti raspadanje. Prožimaće ga strujanja na koje neće imati nikakvog uticaja; verovaće da slobodno odlučuje, bira i želi dok će za njega to činiti te podzemne sile, tako da gubi sve prednosti zbog kojih mu se

činilo da su sve žrtve bile opravdane. Postaće otuđeno i neautentično biće koje više neće zasluživati naziv „subjekta“. [Todorov 2003: 14].

Konzervativci smatraju da je cena koja uključuje Boga, društvo i sopstvo previsoka i da je bolje odreći se slobode. Ostale porodice opravdavaju dolazak modernosti, ali se međusobno razlikuju. Scijentisti, prema Todorovu, tvrde da nikada nije ni bilo slobode, odnosno, da je jedina prava sloboda, sloboda znanja. Ako ovladamo zakonima sveta uz pomoć nauke i tehnike, možemo ga preobraziti. Ljudima upravljaju biološki ili istorijski zakoni, a ono što smatraju slobodom, najčešće je posledica neznanja. Individualisti gubitak Boga, društva i sopstva ne smatraju nikakvim gubitkom, već dodatnim oslobađanjem. Čovek treba da se oslobodi svake moralne prinude, da potvrdi svoju volju za moć i da služi sopstvenom interesu. Prema Todorovu, individualisti tvrde da se ljudi veoma dobro drže i bez zajedničkih vrednosti, bez sputavajućih društvenih veza, bez stabilnog i koherentnog *ja*. Humanisti misle da sloboda postoji i da je dragocena, ali istovremeno uvažavaju dobra kao što su zajedničke vrednosti, život s drugim ljudima ili *ja* koje se smatra odgovornim za svoja dela. Oni žele da uživaju u slobodi, ali da za to ne plate cenu.

Reč *individualizam* prvi je upotrebio francuski filozof Aleksis de Tokvil u 19. veku[24] da bi označio „jednu potpuno novu stvar, svojstvenu demokratskim društvima, kao što je tada bilo američko: naime, davanje prednosti privatnom životu vođenom u krugu porodice i prijatelja i nedostatak zanimanja za gobalno društvo.“ [Todorov 2003: 29]. Tokvil je ukazao i na opasnost da stremljenje ka desocijalizaciji još više ojača. Kako smatra Todorov, prvi otvoreni i najekstremniji individualist bio je De Sad, koji je tvrdio da pojedinac ne treba da vodi računa o društvenim konvencijama. „Dobro je ono što je dobro za mene“; „treba poštovati jedino naše sklonosti i naše ćudi“; dok su „zajednički zakoni samo smetnja uživanju“, tvrdio je De Sad. [Todorov 2003: 41] Kako De Sadov hedonizam nije bio dobro došao ovoj porodici, ona preuzima utilitarizam kao filozofsku formu. Egoizam je potisnut, obznanjeni cilj nije lični, već sreća svih pripadnika zajednice (ili *najvećeg broja*).

U utilitarističkom individualizmu ljudski život se razume kao borba u kojoj pojedinci teže unapređenju sopstvenih interesa u povećavanju bogatstva i moći. Čovek se razume kao *homo oeconomicus*, instrumentalno racionalno biće posvećeno

[24] U knjizi *Demokratija u Americi* koja je publikovana 1835.

proračunavanju i strategijama unapređenja svog položaja. Analiza troškova i koristi služi kao model za donošenje odluka [McGee 2005: 29]. Za utilitaristički individualizam vezan je nastanak literature za samopomoć u 17. i 18. veku u SAD. Njene osnovne vrednosti su vrednosti protestantske etike, bilo da je reč o religijskoj ili sekularnoj literaturi. Od pojedinca se očekuje da se oslanja na sopstvene snage i istrajno radi na samounapređenju, bilo da je cilj spasenje na onom svetu ili uspeh i bogatstvo na ovom, i da doprinosi svojoj zajednici. „Pojedinac protestantske etike ima za osnovna načela individualnu odgovornost i individualnu inicijativu: sam sebi pomozi, pa će ti i Bog pomoći. Svako je odgovoran za sebe, svako je odgovoran pred Bogom, ne sme se slediti slepo mnoštvo, značajnije od ugleda i uspeha u očima drugih je unutrašnje zadovoljstvo da smo obavili svoju dužnost.“ [Žižek 1986: 327]

Od kraja 19. veka literaturu za samopomoć osvaja druga vrsta individualizma, *ekspresivistički individualizam*, kako ga nazivaju Robert Bela i Čarls Tejlor, odnosno *estetizam,* kako ga naziva Todorov. Tejlor ističe značaj ekspresivizma za koji tvrdi da je „treći ugaoni kamen modernog identiteta“, pored hrišćanstva i prosvetiteljstva i da je njegovom pojavom potpuno razvijeno moderno pitanje o identitetu [Tejlor 2008: 282].

Ova vrsta individualizma je imala dugu istoriju u evropskoj filozofiji i kulturi, počevši od 16. veka. Kako je u hrišćanstvu došlo do odbacivanja antičke kulture sopstva[25], u 16. veku etika povratka sebi i estetika sopstva se eksplicitno pozivaju na estetiku grčkih i latinskih pisaca, tvrdi Fuko i u tom kontekstu pominje Montenja [Fuko 2003: 319]. Da se s Montenjom dogodio obrt, smatra i Tejlor: „Dekart je osnivač modernog individualizma, ali Montenj je začetnik one vrste individualizma koji počiva na ideji da svako od nas treba da otkrije svoju sopstvenu formulu.“ [Tejlor 2008: 279]. Uz Montenja, razvoju ekspresivističkog individualizma doprineo je i Ruso koji je prvi artikulisao ideju slušanja glasa prirode u nama i ideju o samoodređujućoj slobodi, da čovek postaje slobodan onda kada sam za sebe odluči šta je ono što je za njega određujuće, umesto da bude oblikovan spoljašnjim uticajima. Ova dva ideala se razlikuju, naglašava Tejlor, ali su često zamenjivani jedan za drugi i to je jedan od izvora izobličenih formi autentičnosti [Tejlor 2002: 31].

[25] „Temeljno načelo hrišćanskog asketizma je da je samoodricanje bitni moment onoga što će nam omogućiti da pristupimo drugom životu, svetlu, istini i spasenju. Čovek se ne može spasiti ako se ne odrekne sebe.“ [Fuko 2003: 318].

Odlučujući zaokret ka unutrašnjosti sopstvenog bića učinili su pesnici romantizma, što je predstavljalo izraz protesta prema modernom društvu. Bio je to protest kako protiv prosvetiteljskog ideala instrumentalnog razuma, tako i protiv kapitalizma koji je, navodi Tejlor „transformisao društvo u sve atomizovanijem i instrumentalnijem smeru“ i delio ljudski život na „nepovezana područja kao što su razum i osećanja, odvajajući nas od prirode, jedne od drugih.“ [Tejlor 2008: 619]. Još krajem 18. veka pojavio se zahtev za celinom koji nam zabranjuje da žrtvujemo telesno. Tejlor navodi da se Šiler još 1790-ih žalio da naša racionalna, formalna moć za apstraktno mišljenje i za postavljanje moralnih normi, dominira i potiskuje osećanja i zahteve koji proističu iz telesne egzistencije i lepote [Tejlor 2011: 613]. Ono što nam je potrebno, smatrao je Šiler, jeste spontano jedinstvo svih naših sposobnosti, a ne samo moral kao kod Kanta, a to nalazimo u lepom, i on prvi uvodi pojam *igre* kao delatnosti kojom stvaramo lepotu. „To estetsko jedinstvo predstavlja celovito ispunjenje u kome se naše prirode harmonično spajaju, u kojem postižemo potpunu slobodu, pošto više nijedna strana naše prirode nije prinuđena da se pokorava onoj drugoj.“ [Tejlor 2011: 358]. U tome doživljavamo radost i ispunjenost koji su istinski cilj našeg života.

Takođe, Tejlor ističe ulogu Herdera, zahvaljujući kome ideal autentičnosti stiče suštinski značaj. Herder je izložio ideju da svako od nas poseduje originalan način da bude ljudsko biće i da svako od nas mora otkriti šta šta je u njemu originalno. „Otkrovenje dolazi kroz izražavanje, a to odmah ukazuje na analogiju između samootkrivanja i umetničke kreacije... Umetničko stvaranje postaje na neki način paradigma dolaženja do samodefinicije, a umetnik paradigmatski primer ljudskog bića, akter originalnog samodefinisanja.“ [Tejlor 2002: 61]. Time osnovni zahtev ekspresivističkog individualizma postaje „zahtev za procvatom sopstva ili autentičnog ličnog postojanja“ [Todorov 2003: 42]. Ključna su tri pojma: *samopotvrđivanje* – znam ko sam i prihvatam sebe kao takvog; *samoizražavanje* – ponašam se u skladu sa svojim uverenjima; i *samoaktualizacija* – stremim ka tome da postanem ono što želim [Ahtar 2016: 30]. U ekspresivizmu se ističe i značaj ljudskih emocija u odnosu na razum. „Ekspresivizam drži da je čovek primarno osećajno i osetljivo biće koje ima jedinstveno emocionalno iskustvo koje mu dozvoljava da se povezuje s drugima i s prirodom, da iskusi osećaj jedinstvenosti s kosmosom.“ [McGee 2005: 29].

Ekpresivizam je i „traganje za neposrednijim iskustvom sakralnog i duhovnom dubinom, što često proističe iz dubokog nezadovoljstva životom koji doživljavaju kao prazan, jednoličan, lišen svrhe“ [Tejlor 2011: 506].

> Mnogi mladi ljudi tragaju za nekom vrstom jedinstva i punine sopstva, ustajući protiv jednostrane prevlasti razuma, zalažući se da se telo i telesna zadovoljstva oslobode svoje inferiorne uloge, koju često prožima osećanje krivice i koja je bila svojstvena disciplinovanom, instrumentalizovanom identitetu. Ti ljudi stavljaju težište na jedinstvo, integritet, holizam, individualnost; njihov jezik često priziva harmoniju, izbalansiranost, integraciju, jedinstvenost, centriranost. [Tejlor, 2011: 508]

Potraga za duhovnom celovitošću često je tesno povezana s potragom za zdravljem. Obično se prednost daje alternativnim vrstama medicine, s obzirom na to da se telo ne posmatra kao objekt prirodnih nauka, već kao mesto ukrštanja duhovnih struja i tokova. Poboljšanje zdravlja zahteva da sebe postavimo u ove tokove i struje, što se može učiniti tako što ćemo se otvoriti prema njima, navodi Tejlor. To znači samopomoć i samoisceljenje.

Romantizam je međutim imao i manje privlačne aspekte. Romantičari su, pored ideološke desnice, bili prvi protivnici prosvetiteljstva i mehanicističkog pogleda na svet prosvetiteljskog racionalizma. Prosvetiteljsko zalaganje za nauku oni su shvatili kao tvrdnju da je razvoj nauke sinonim za sam napredak, što bi značilo da čovekovo iskustvo i istorija mogu da se shvate samo u mehanicističkom ili čak determinističkom smislu. Da bi se od toga udaljili, oni su dokazivali nadmoć osećanja nad razumom i veličali sve ono što je subjektivno, lično, sanjalačko i iracionalno. Romantizam je tako ostavio dovoljno prostora za mnoge pojave koje je prosvetiteljstvo uz velike napore pokušalo da iskoreni, kao što je sujeverje. Veliki značaj i ugled dati su i rasi, junaku, vođi, tradiciji, nekontrolisanim osećanjima, priviđenjima, natprirodnim bićima i sl. [Grejling 2007: 166].

Romantizam pre svega predstavlja povratak materinskoj prirodi i sličnostima uočenim između mikrokosmosa i makrokosmosa, atmana i bramana. Moren [1981] smatra da je prezir prema *Ja* i želja za potpunim nestajanjem u kosmosu najjasnije je ispoljena u romantičarskoj Nemačkoj. „Polazeći od poricanja volje za životom, Šopenhauer je tvrdio da kako bol i iluzija predstavljaju glavne kategorije individualizovanog života, čovek treba da teži ništavilu, tj. ukidanju individualnosti.

Kant je utopio kosmos u individualnost, Šopenhauer obrnuto, individualnost u kosmos“, kaže Moren [Moren 1981: 282].

Obe vrste individualizma, utilitaristički i ekspresivistički, ostale su prisutne u zapadnoj kulturi, ali izdvojeni u posebne sfere. U 19. veku utilitaristički individualizam povezivan je s javnom sferom, ekonomskom i profesionalnom, a ekspresivistički s privatnim životom. Ove dve sfere su shvatane kao komplementarne: kalkulantska sfera i sfera osećanja. Moral i religija povezivani su s osećanjima i pripadali su privatnoj sferi. Kada je nauka postala dominantni eksplanatorni model spoljašnjeg sveta, moral i religija su izbegli u ljudsku subjektivnost, u osećanja, u domen estetskog. Kada je moral počeo da se povezuje s ulogom žene i porodice, jaz između javne i privatne sfere bio je sve veći. S pojavom psihologije kao akademske discipline – i što je još važnije kao forme popularnog diskursa – čisto subjektivno zasnivanje ekspresivnog individualizma je postalo kompletno [Bellah et al. 1996: 46].

Nakon kulturne revolucije šezdesetih godina u društvima Zapada menja se raniji odnos, ekspresivizam počinje da dominira javnom sferom, a privatna sfera se sve više zasniva na ekonomskoj logici tržišne razmene, ili bar to savetuju stručnjaci za samopomoć, odnosno, pojedini teoretičari koji se za njima povode. Ekspresivizam ulazi u glavni tok u kulturi Zapada, a s njim i kultura samopomoći, s tim što se, bar u njenom mističnom delu koji smo označili kao pogled na svet Novog doba, odlazi i korak dalje od ekspresivizma i dolazi do božanskog uzdizanja sopstva.

2.3. DRUŠTVENO ISTORIJSKI USLOVI USPONA KULTURE SAMOPOMOĆI

Za razliku od filozofije koja nam definiše pojmove i pruža uvid u istoriju ideja i *porodica mišljenja* koje su bitne za naše istraživanje kulture samopomoći, sociologija nam pruža uvide u društvene i kulturne okolnosti u kojima je došlo do uspona ove kulture poslednjih decenija prošlog i prvih decenija ovog veka. Sociološke teorije kao i brojne socijalne koncepcije sopstva nude različita tumačenja odnosa pojedinca i društva, kao i različita viđenja činilaca koji su presudno odredili kako društvo tako i okvire samorazumevanja pojedinca u tom društvu.

Za istraživanje kulture samopomoći relevantne su sociološke teorije o *refleksivnoj individualizaciji,* koje su se razvijale u poslednjoj deceniji 20. i početkom 21. veka. U ovim teorijama se ističe potreba za refleksivnošću, kako od strane pojedinaca, tako i od

strane društvenih institucija, koju izazivaju povećana neizvesnost i teskoba usled rizika koji donose društvene promene. Kao i u kulturi samopomoći, u ovim teorijama je naglasak na pojedincu kao autoru sopstvenog života i na izboru.

Teorija o refleksivnoj individualizaciji je treća vrsta teorija o individualizmu kojoj prethode teorija o *manipulativnom individualizmu* i teorija individualizma kao *izolirajućeg privativizma*. Svaka od ovih teorija pojavila se u određenom društvenom i istorijskom kontekstu. Na individualizam kao manipulaciju gledali su analitičari Frankfurtskog kruga, čija je kritička teorija prethodila kontrakulturnom pokretu 1960-ih godina i po opštem mišljenju dosta mu i doprinela. Prema ovoj teoriji pojedinac je instrument dominacije i alijenacije: pojedinci su u potpunosti kontrolisani pomoću popularne kulture od strane korporativne moći ili izmanipulisani kroz ideologiju. Ovi analitičari uvode različite termine pomoću kojih interpretiraju individualizam u uslovima razvijenog kapitalizma, od Adornove kritike *autoritarne ličnosti* do Markuzeove slike *čoveka jedne dimenzije* [Elliott and Lemert 2005: 56].

Zagovornici drugog pristupa (kojim se opširno bavimo kasnije u ovom poglavlju, s obzirom na to da se direktno odnosi na naš predmet istraživanja) tvrde da moderna individualistička kultura zamenjuje autentičnu, refleksivnu subjektivnost *narcističkim i hedonističkim stavovima* prema drugim ljudima i svetom u celini. Ovo bi se moglo nazvati popularnim konceptom individualizma, ili bar popularno-naučnim naglašavanjem političke cene individualizma [Elliott and Lemert 2005: 62].

Treća teorija o *refleksivnoj individualizaciji* odbacuje obe ove prethodne interpretacije traganja za samoidentitetom; na primer [Gidens 1998: 118–120]. Vodeći teoretičar *refleksivne individualizacije* je Urlih Bek [Elliott and Lemert 2005], a teoretičari individualizacije su još i Zigmunt Bauman i Entoni Gidens, od kojih drugi takođe ističe značaj refleksivnosti.

Ovi sociolozi opisuju savremeni život kao *život u svetu koji se ubrzano menja;* kao *fluidni život,* kao *život pun teskobe usled rizika.* Najčešće objašnjenje tiče se *neizvesnosti* koja je posledica *radikalnih promena*. Neizvesnosti se dovode u vezu s razvojem tehnologija komunikacije, s detradicionalizacijom, globalizacijom, individualizacijom i potrošačkom kulturom. Nekada se piše o *duhu vremena* koji kod ljudi stvara uznemirenost, povećava teskobu usled rizika koji donose promene, ali istovremeno izaziva potrebu za refleksivnošću. Bek tvrdi da je život pojedinca postao

eksperimentalan i da „individualni društveni život, u braku ili roditeljstvu, u politici, javnom životu i plaćenom radu, treba [da] vrati međusobnu harmoniju, a da uznemirenost ovog doba, ovog duha vremena, proizlazi iz činjenice da niko ne zna kako to da postigne“ [Bek 2003: 223]. Uzroke za tu *uznemirenost,* Bek vidi u tome što nasleđeni recepti za život i stereotipne uloge više ne funkcionišu.

> Živimo u dobu opadanja društvenog poretka nacionalne države, klase, etniciteta i tradicionalne porodice. Etika individualnog samoispunjenja i ličnog dostignuća najsnažnija je odlika modernog društva. Biranje, odlučivanje, uobličavanje ljudskog bića koje teži da postane autor svog života i kreator individualnog identiteta, osnovno je pitanje našeg vremena. [Bek 2003: 217]

Ključna razlika u odnosu na tradicionalna društva nije to što nema kontrole, već što nas savremena uputstva za život „stvarno prisiljavaju na samoorganizaciju i samotematizaciju ljudskih biografija“. Nasuprot tezi da „velike institucije“ upravljaju životima „malih pojedinaca“, što je stanovište različitih varijanti teze o izmanipulisanom individualizmu kritičke teorije, Bek smatra da su ljudi danas samo delimično integrisani u socijalne mreže. Moderno društvo u svojim sistemima ne obuhvata pojedince kao kompletne osobe, tako da oni nisu integrisani već samo privremeno uključeni u različite funkcionalne svetove. Kako bi izbegli da se njihovi identiteti raspadnu na komade, ljudi moraju neprekidno da rade na izgradnji sebe (na *self dizajnu*). Bek govori o pojavi *samopokretačke kulture* (*self-driven culture*), o samodizajniranim biografijama i o *učini to sam (DIY*) identitetima. „Življenje sopstvenog života podrazumeva da uobičajene biografije postaju stvar izbora, ’uradite sami’ biografije, biografije rizika, biografije slamanja.“ [Bek 2003: 219]. Pritisak da *neko postane ono što jeste* i posebno da pokaže članovima svoje porodice, prijateljima i kolegama na poslu da je uspeo u tome – možda je centralno definišuće svojstvo savremenog življenja na Zapadu.

> Opšte je pravilo da, u cilju preživljavanja te trke pacova, osoba mora da postane aktivna, inventivna, puna kvaliteta. Da razvija sopstvene ideje, da se ubrza, postane spretnija i kreativnija – i to ne samo u jednoj prilici, već konstantno, dan za danom. Pojedinci postaju glumci, građevinari žongleri, menadžeri sopstvenih biografija i identiteta, ali i svojih društvenih veza i mreža. [Bek 2003: 218–219]

Bekov stav ipak ostaje nejasan i donekle nedorečen u objašnjenju „paradoksa institucionalizovanog individualizma“, kako sam to naziva. Mada, s jedne strane, odbacuje tezu da institucije upravljaju životima pojedinaca, s druge tvrdi da su institucionalna uputstva tu da organizuju život pojedinca. Ali kada treba reći nešto o tim institucijama, Bek samo u jednoj polurečenici piše: „Ideologija neoliberalnog tržišta pojačava atomizaciju sa svim svojim političkim...“ [Bek 2003: 219].

Zigmunt Bauman daje krajnje pesimističku sliku života u savremenom svetu. On smatra da je život postao *fluidan*, pod čim podrazumeva „nepostojan život koji se odvija u uslovima stalne neizvesnosti. „Najakutnije i najtvrđe brige koje opsedaju takav život su strah da ćete biti zatečeni na spavanju, da nećete stići da uhvatite korak s događajima koji se brzo smenjuju...“ [Bauman 2009a: 10]. Za razliku od Beka, kod Baumana nema dvosmislenosti, njegov negativan stav prema fluidnom životu je jasan. Objašnjenje za taj život pronalazi u obrascu potrošnje koji se preneo na sve: „Fluidni život je potrošački život“. Za razliku od drugih teoretičara individualizacije, Bauman skreće pažnju i na to da je problem individualnosti *privilegija bogatih,* jer „biti pojedinac u društvu pojedinaca košta mnogo…“ To nije problem siromašnih na globalnom nivou, „globalna sirotinja je u bekstvu, izbačena sa svoje zemlje i prinuđena da se bori za opstanak u najbližem megalopolisu.“ [Bauman 2009a: 36].[26]

Treći teoretičar individualizacije, Gidens, nema pesimistički stav kao Bauman, već naprotiv, kao i Bek ističe potrebu za refleksivnošću. Jedno od glavnih svojstava ljudskog sopstva prema Gidensu jeste *refleksivno nadgledanje* sopstvenog delanja: ljudi su u stanju da uprave pažnju na svoje ponašanje, da ga oblikuju, usmeravaju, procenjuju i popravljaju. Ova odlika obeležava ljudsku vrstu od kako postoji, ali je u savremenom svetu stalno refleksivno znanje postalo zahtev [Gidens 1992: 28]. Otuda uloga društvenih nauka i njihovih diskursa, teorija i nalaza koji ulaze u svoj predmet istraživanja i izlaze iz njega. Znanje o svetu doprinosi njegovoj nestabilnosti i promenljivosti [Gidens 1998: 50]. Direktno polemišući s Fukoovom teorijom o znanju/moći i tvrdnjom da diskursi proizvode subjektivnost, Gidens ističe da, utičući na život laika, društvene nauke utiču na prirodu samog društva, i da ekspertski sistemi znanja mogu „kolonizovati“ svakodnevicu i lično iskustvo, ali da oni istovremeno

[26] O kritičkom stanovištu Zigmunta Baumana prema savremenom individualizmu biće više reči u poglavlju o autentičnosti.

pružaju i nove resurse. Recimo, masovno se šire ranije nedostupna znanja koja se mogu upotrebiti u građenju sopstvenog identiteta i poboljšanje sopstvenog života. Ljudi u savremenom društvu nisu oruđa sistema nego *upućeni akteri,* smatra Gidens. Sopstvo postaje više nego ikad predmet refleksivnog kreiranja, a „lični identitet postaje projekt, uvek u rekonstrukciji, za koji jedinu odgovornost nosi pojedinac sam: mi smo ono što od sebe napravimo“ [Gidens 1991: 80]. Suštinska odlika svakodnevnog života u današnjem društvu jeste mogućnost izbora, veća nego ikad ranije. S druge strane, povećani rizici izazivaju i „potrebu za stručnjacima koji će pomoći ljudima da žive sa svojim anksioznostima“ [Gidens 1998: 115][27]. Zato je Gidens jedan od retkih teoretičara koji ne izražava kritički stav prema literaturi za samopomoć. U predgovoru za studiju iz 1992. godine, *The Transformation of Intimacy – Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies,* Gidens kao jedan od svojih izvora navodi upravo tu vrstu literature. Iako ona „nailazi na prezir i omalovažavanje“, njemu je omogućila uvide koje nije nigde drugde mogao da pronađe i zato je on ostao blizak tom žanru koliko god je to bilo moguće da bi podržao sopstvene argumente. „Sopstvo je danas za sve postalo refleksivni projekt, a dobrodošli refleksivni resursi u tom projektu su terapija i priručnici za samopomoć svih vrsta, TV programi i članci u magazinima“ [Gidens 1992: 30]. Priručnici samopomoći su za njega „izvor procesa refleksivnosti koji pomažu pojedincu da se oblikuje. Mnogi od njih imaju i emancipatorski karakter: traže promene koje mogu da oslobode pojedince uticaja koji blokiraju njihov autonomni razvoj.“ [Gidens 1992: 64]. Dodaje i da su to „tekstovi našeg doba koji se mogu uporediti sa srednjevekovnim priručnicima o lepom ponašanju koje je analizirao Norbert Elijas...“

Slažemo se da se mogu uporediti, s tim što su ciljevi jednih i drugih priručnika direktno suprotni. Noviji često imaju za cilj da pomognu pripadnicima zapadne civilizacije da se oslobode upravo tih ‘srednjevekovnih’ pravila o lepom ponašanju koja su dugotrajnim procesima delovanja proizvela kontrolu afekata u samoj strukturi ličnosti, kako tvrdi Elijas. Dok su ta pravila pospešivala razvoj u pravcu veće emotivne kontrole i snažnijeg uzdržavanja od spontanih osećanja [Elijas 2001: 37], novi priručnici podstiču na oslobađanje emocija, na spontanost i autentičnost, na način kako se to u njima već podrazumeva. S druge strane, postoje isto tako i suštinske razlike

[27] Knjiga *Posledice modernosti* objavljena je 1990. godine.

između stanovišta koje zastupa Elijas u pogledu postojanja *unutrašnjeg, suštinskog ja* i stanovišta koje se u novim priručnicima izražava. „Ne postoji nijedna strukturna odlika čoveka koja bi opravdala nazivanje jedne stvari čovekovim jezgrom, a druge ljušturom“, smatra Elijas [Elijas 2001: 40]. Pored toga što smo skloni da se složimo s Elijasom oko toga, smatramo i da sadašnji priručnici eventualno mogu samo delimično biti „izvor procesa refleksivnosti“. Refleksivnost bi morala da podrazumeva da su bar neki odgovori u društvu, a ne isključivo u pojedincu i da samo pojedinci treba da se menjaju.[28]

Teoretičarima individualizacije Džulija Branen i En Nilsen [Brannen i Nilsen 2005] zameraju „populističko mišljenje koje nije svojstveno intelektualnom karakteru sociologije“, ali posebno to što te teorije rezoniraju sa sasvim određenim političkim interesima. „Kada teorijski koncepti nisu zasnovani na lokalnom kontekstu lako mogu da poprime retoričke svrhe i ideološki aspekt. Kada se usklade s dominantnim političkim diskursom, vraćaju se nazad u društvo i imaju još veću ideološku i retoričku moć.“ [Brannen i Nilsen 2005: 426]. Neće sve teorije imati takav uticaj i postati popularne, tvrde ove kritičarke, već one koje se uklapaju u dominantne diskurse. Fokus njihove kritike ovih teorija je na isticanju pojedinca i izbora, što se poklapa s neoliberalnom ideologijom zapadnih vlada.

2.3.1. Nova ekonomija

Jedna od postavki našeg istraživanja tiče se ekonomskih promena u kasnom kapitalizmu, koje se označavaju pojmovima *nova ekonomija, novi kapitalizam,* ili *postindustrijsko društvo*, mada ima i drugih naziva. U skladu s ranije iznetom teorijom o *refleksivnosti,* kako pojedinca tako i institucija, i *opremljenosti znanjem,* Entoni Gidens između tih različitih naziva za novu ekonomiju bira izraz *ekonomija znanja*. Definiše je kao „ekonomiju u kojoj je veliki deo radne snage uključen ne više u fizičku proizvodnju

[28] Potrebno je naglasiti da Entoni Gidens u svojim ranijim studijama nije ispoljavao nekritički stav prema literaturi za samopomoć i zanemarivao potrebe emancipatorskih angažmana pojedinaca, kao što je slučaj u navedenoj studiji iz 1992. U studiji iz 1990. npr. Gidens navodi da projekt *dobrog društva* podrazumeva emancipatorske politike, tj. „radikalno angažovanje usmereno na oslobađanje od nejednakosti ili potčinjenosti“, ali i *politike samoaktualizacije,* koje naziva i *politikama života*. Ipak ostaje njegova saglasnost sa stavom da je mogućnost otkrivanja ličnog identiteta postala „subverzivna sila velikih razmera“ [Gidens 1998: 151].

i raspodelu materijalnih dobara, već u njihovo dizajniranje, u razvoj, tehnologiju, marketing, prodaju i održavanje. Ovakvi radnici se mogu nazvati *radnici sa znanjem*." [Gidens 2003: 382]. Gidens promene u privredi objašnjava kao posledicu razvoja visoke tehnologije zasnovane na znanju i inovacijama koja je otvorila mogućnosti da se „izađe u susret specifičnim potrebama potrošača" [Gidens 2003: 390] Dakle, rastuća individualistička kultura potrošača je, bar jednim delom, u osnovi ekonomskih promena.

Za ekonomiju znanja karakterističan je i novi sistem industrijske proizvodnje. Kako je prethodni obično nazivan *fordizam*, novi sistem je nazvan *postfordizam*. Fordizam[29] je bio sistem masovne proizvodnje za masovno tržište koji se, s promenama u globalnoj ekonomiji od 1970-ih godina kada su masovna tržišta zamenjena „zasebnim, pojedinačnim tržištima", pokazao neadekvatnim. Fordizam je bio, kako su to nazvali teoretičari koji su se bavili industrijskom proizvodnjom, *sistem malog poverenja*, jer je počivao na stalnom nadgledanju i kontroli radnika koji nisu imali nikakvu samostalnost u radu. Nasuprot tom sistemu, poslednjih decenija 20.veka uvode se *sistemi velikog poverenja* u kome su radnici „sami kontrolisali tempo, čak i sadržaj svog rada u okviru opštih smernica" [Gidens 2003: 388]. Gidens tvrdi da u *postfordizmu* dolazi do maksimalne fleksibilnosti i inovacija kako bi se zadovoljili zahtevi tržišta za različitim proizvodima izrađenim po meri potrošača.

Drugi teoretičari tumače rad u postfordizmu različito od Gidensa. Tako Hart i Negri [Hart i Negri 2004] smatraju da je, s obzirom na to na to da je u postindustrijskom društvu sektor usluga preuzeo primat nad sektorom industrijske proizvodnje, najvažnija razlika u odnosu na industrijski rad dematerijalizacija proizvoda rada. Time su granice između političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog postale zamagljene, jer rad podrazumeva ne samo proizvodnju materijalnih dobara već i društvenih odnosa i samog života, i oni zato predlažu termin *biopolitički rad* [Hart i Negri 2004: 108].

Slično tvrdi i Paolo Virno [2001]. U postfordizmu materijalni rad zamenjuju dužnosti regulisanja, nadzora i koordinacije, ali takođe i produktivni procesi upotrebe znanja, informacija, kulture i socijalnih odnosa koji postaju od primarnog značaja. Ali, to ne donosi ništa emancipatorsko, smatra Virno, suprotno od onoga što posmoderni džingl sugeriše, antinomije načina proizvodnje se pre radikalizuju nego što slabe. „S

[29] Fordizam je dobio ime po američkom industrijalcu Henriju Fordu koji je svoju prvu fabriku automobila osnovao 1908. godine i čija je jedna od najznačajnijih inovacija u industrijskoj proizvodnji bila pokretna montažna traka [Gidens 2003: 385].

jedne strane, radna aktivnost je manje merljiva na osnovu vremenske jedinice, jer uključuje aspekte koji su do juče pripadali sferi etosa kulturne potrošnje, estetskog ukusa ili emocija. S druge strane, radno vreme ostaje socijalno prihvaćena jedinica merenja.“ Drugim rečima, od zaposlenih se u postfordizmu očekuje da na poslu koriste veštine koje su stekli i stiču u svom slobodnom vremenu, svoje privatne odnose i slično, a da ih niko za to ne plaća.

U razgovoru s Gidensom [Haton i Gidens 2003], Vil Haton tvrdi da se suština kapitalizma nije promenila, a da je *novi kapitalizam* nov samo utoliko što je „teži, mobilniji, suroviji i mnogo svesniji svojih potreba.“ U poređenju s ranijim, mnogo kontrolisanijim i regulisanijim kapitalizmom, njegov najvažniji cilj je

> da vodi računa jedino o interesima vlasnika imovine i akcionarima, a vodi ga jasno ideološko uverenje da su sve prepreke da se to i ostvari – propisi, kontrole, sindikati, oporezivanja, javno vlasništvo itd. – neopravdane i da ih treba ukloniti. Njegova ideologija je maksimizacija vrednosti akcija, fleksibilnost tržišta rada i sloboda da se kapital investira u poslove i povuče iz zemlje po želji. To je kapitalizam i Vol Strita i finansijskih tržišta..: kapitalizam u kome je anglosaksonska zajednica, a posebno Amerikanci, veoma dobra. [Haton i Gidens 2003: 21]

Na tvrdnju Entonija Gidensa da je „neoliberalizam mrtav u velikoj meri“, Haton odgovara da, iako se neoliberalizam danas u društvenim naukama gotovo i ne pominje, on se i te kako javlja tamo gde je bitno, u politici vlada [Haton i Gidens 2003: 61- 62].

U društvenim naukama umesto o neoliberalnom kapitalizmu govori se o globalizaciji, o novoj ekonomiji i o razvoju informacionog društva. Svi ovi činioci povezani su s poznim kapitalizmom, ali činilac koji sve njih natkriljuje je neoliberalna ideologija. Globalizacija i jeste globalno širenje kapitalizma zasnovano na načelu slobodnog protoka kapitala, radne snage i robe i ona je proizvod neoliberalne ideologije. Neoliberalizam zahteva da se sve ljudske akcije podvedu pod domen tržišta i da se poveća učestalost tržišnih transakcija. „Što je veći geografski obuhvat (otud naglasak na „globalizaciji“) i što je kraći tržišni rok – bolji je rezultat.“ [Harvi 2012: 16]. To takođe zahteva postojanje tehnologija za kreiranje informacija, njihovo sakupljanje, skladištenje, prenos i analizu masovnih baza podataka radi donošenja odluka na globalnom tržištu. Otuda intenzivan interes neoliberalizma za informacione tehnologije, „što navodi neke da proklamuju pojavu novog vida ’informacionog društva’“ [Harvi 2012: 16]. Razvoj novih tehnologija komunikacije je samo olakšao integraciju globalnih

finansijskih tržišta, ali i da nije došlo do tog razvoja, rešenje bi se našlo, kao što se uvek u istoriji nalazilo. Da li će se to rešenje nazvati *kolonizacija, razvoj*[30] ili *globalizacija*, zavisi od posebnih društveno-istorijskih okolnosti, odnosno od *duha vremena*.

2.3.2. Neoliberalizam

Neoliberalizam kao ideologija nastao je krajem tridesetih godina prošlog veka, kako tvrde Berč (Birch) i Mihnjenko (Mykhnenko), „kada se jedna grupa liberalnih intelektualaca sastala u Parizu da razmotre pretnju koju je predstavljao ne samo totalitarizam, kao nacional-socijalizam u Nemačkoj, već i kolektivističko planiranje u britanskoj kejnzovskoj državi, ili u okviru Nju dila u Sjedinjenim Državama“ [Berč i Mihnjenko 2012: 13]. Na tom sastanku 1938. godine nastao je termin *neoliberalizam*, što je bilo potrebno da bi se osavremenio termin liberalizam nastao u 19. veku. Osnovne postavke neoliberalizma počivaju na tvrdnji Ludviga fon Mizesa (Ludwig von Mises, 1881–1973] da je „egoizam osnovni zakon društva“ i tvrdnji Fridriha fon Hajeka (Friedrich von Hayek, 1899–1992] da slobodna tržišta dovode do „spontanog poretka“ koji rešava problem ekonomskih kalkulacija. Posle Drugog svetskog rata, neoliberalizam se učvrstio u intelektualnim mrežama kao što je bilo Društvo Mont Pelerin (Mont Pelerin Society), osnovano 1947. godine, koje je kao osnovne ciljeve postavilo potrebe redefinisanja uloge države i stvaranja međunarodnog poretka koji će obezbediti ekonomski sporazum. Društvo je podrazumevalo da su ideje važne i da imaju značajnu ulogu u određivanju ishoda događaja, pa su osnivane brojne organizacije za promovisanje neoliberalizma. Realizacija ovog projekta počinje sedamdesetih godina u situaciji ekonomske krize i povećanja nezaposlenosti i inflacije, kada se jedini način povećanja profita pronalazi u kontroli troškova rada. Margaret Tačer (Thacher) koja je u maju 1979. izabrana za premijera Britanije i Ronald Regan (Reagan) koji je 1980. izabran za predsednika Sjedinjenih Američkih Država su, kako to kaže Dejvid Harvi (David Harvey), „iz dubina relativne pomračine na površinu izvukli jednu specifičnu doktrinu“ preuzevši „argumente manjine koji su dugo bili u opticaju i pretvorili ih u

[30] Edvard Goldsmit u tekstu *Razvoj kao kolonijalizam* [Goldsmit 2003] navodi da su razvoj i kolonijalizam jedan isti proces pod drugačijim imenom. Osnovni razlog za kolonijalizam bilo je to što su mnoge zemlje u Aziji i drugim delovima sveta jednostavno odbijale da dozvole zapadnim silama pristup svojim tržištima ili jeftinoj radnoj snazi i potrebnim sirovinama [Goldsmit 2003: 257]. A kolonijalizam je okončan „ne zato što su kolonijalne sile odlučile da se odreknu ekonomskih prednosti koje je on pružao, već zato što su se, u novonastalim uslovima, te prednosti mogle ostvariti politički prihvatljivijim i delotvornijim metodama“ [Goldsmit 2003: 259].

većinske argumente“ [Harvi 2012: 14]. To znači da se neoliberalizam može posmatrati i kao politički projekt usmeren na obnavljanje klasne moći [Berč i Mihnjenko 2012: 15].

U *Rađanju biopolitike,* Mišel Fuko [Fuko 2005] analizira neoliberalnu ekonomsku teoriju koja je nastajala u pomenutom periodu i izvlači nekoliko zaključaka iz te analize koji su bitni za našu tezu. Prvi od njih je da je pogrešno uverenje da neoliberalni kapitalizam počiva na slobodnom tržištu, na principu *laissez-faire*. Naprotiv, on je konstruisan i počiva na regulisanju i disciplinovanju, ali ne tržišta, već sredine i radne snage. Pogreška tumačenja kapitalizma iz marksističke perspektive, tvrdi Fuko, jeste verovanje da je u istoriji kapitalizma presudna ekonomska logika kapitala i njegove akumulacije. Iz toga sledi da postoji samo jedan kapitalizam, jer postoji samo jedna logika kapitala, a odatle i da kapitalizam nužno zapada u istorijske probleme. Nasuprot tome, Fuko tvrdi da „kapitalizam kakav poznajemo ne proizlazi iz logike kapitala kao jedini i nužni oblik. Istorijski postoji kapitalizam koji može biti izložen izvesnom broju institucionalnih, a samim tim i ekonomskih transformacija koje pred njim otvaraju čitav spektar mogućnosti.” [Fuko 2005: 231]

Drugim rečima, Fuko tvrdi da ne postoji *nevidljiva ruka* tržišta, već jedino institucije, a iza neoliberalnih institucija je zapravo neoliberalna ekonomska teorija. Za neoliberalizam problem nije bilo pitanje, kao što je to bilo u 18. veku, kako unutar jednog političkog društva obezbediti slobodan prostor za tržište. Naprotiv, problem je znati kako urediti ostvarivanje globalne političke moći po uzoru na principe tržišne ekonomije. „Dakle, liberalizam neće biti obeležen politikom *laissez-faire* već će, naprotiv, biti obeležen nadzorom, aktivnošću, neprestanom intervencijom.“ [Fuko 2005: 186] Glavna i neprestana briga državne intervencije morala je biti ono što ordoliberali nazivaju *sredinom*“, koja ne sme da remeti tržište, a to podrazumeva uticati na stanovništvo. Osnovni princip je koliko državna intervencija mora biti blaga na nivou samih ekonomskih procesa, toliko mora biti intenzivna kad je reč o svim socijalnim pitanjima [Fuko 2005: 199].

Državna intervencija nije ništa manja u neoliberalizmu nego u državi blagostanja, tvrdi Fuko. Ono što neoliberalizam razlikuje od države blagostanja od 1920-ih do 1960-ih godina jeste to što neoliberalizam ne mora da ispravlja destruktivne posledice tržišta na društvo, već je njegova uloga „da interveniše na samo tkivo društva.“ Cilj je da

mehanizmi konkurencije u svakom trenutku, u svakoj tački tkiva društva, mogu da igraju ulogu regulatora; cilj je da se stvori društvo potčinjeno konkurentskoj dinamici. „Ne društvo supermarketa, već društvo preduzeća. Homo economicus koji se želi izgraditi nije čovek razmene niti potrošnje, to je čovek preduzeća i proizvodnje.“ [Fuko 2005: 206]

Drugi zaključak do koga dolazi Fuko je da je neoliberalna ekonomska teorija morala da smisli način kako će se neprekidno razvijati kapitalizam i ispravljati njegove kontradiktornosti. Ordoliberali su imali zadatak da dokažu da je kapitalizam još uvek moguć, da je logika konkurentskog tržišta moguća i da nije kontradiktorna. Izmišljanjem novih institucionalnih rešenja mogle su se prevazići protivurečnosti, propusti, iracionalnosti, efekti koji nisu postojali zahvaljujući logici kapitala nego zahvaljujući posebnom obliku ekonomsko-pravnog kompleksa. [Fuko 2005: 232] Šumpeter je primetio, navodi Fuko, da je suprotno predviđanjima, tendencionalni pad profitne stope bio neprekidno korigovan. On je to pripisao u zaslugu inovaciji, otkriću novih tehnika, novih tržišta, novih resursa radne snage. Inovacija je prihod od ljudskog kapitala i zato se upravo na tu stranu okreću ekonomske politike, ali i socijalne, kulturne, obrazovne politike svih razvijenih zemalja, tvrdi Fuko. Nova ekonomija (uključujući postfordizam i razvoj visoke tehnologije) nastala je, dakle, zbog potrebe samog kapitalizma da se dalje razvija. Kako je dalji razvoj uslovljen inovacijom, radna snaga je dobila centralnu ulogu, ali, pod uslovom da se menja, da postane ono što je novom kapitalizmu potrebno.

Nemački istoričar Jirgen Koka (Jürgen Kocka) [Koka 2016] pokazuje kako su intervencije države bile neophodne kako za nastanak, tako i za razvoj i opstanak kapitalizma, i tvrdi da će vremenom postati još važnije. Kapitalizam „upravo u poodmaklim fazama svog razvoja proizvodi dejstva koja mogu imati remetilačke, pa čak i razorne posledice po njegovo socijalno, kulturno i političko okruženje i mogu dovesti u pitanje njegovu prihvaćenost.“ [Koka 2016: 118] Kapitalistički rast, ako se ne preduzmu mere kompenzacije, neće nužno dovesti do masovnog osiromašenja, ali hoće do sve većih društvenih dohodovnih i imovinskih nejednakosti, smatra Koka. Objašnjavajući zašto su neke od tema kritike kapitalizma koje su ranije bile u fokusu, sada skrajnute na periferiju, Koka navodi i sledeće:

> Radničko pitanje prestalo je da cepa društvo iako bi moglo (i trebalo) da bude ponovo aktuelizovano na globalnom nivou. Kritika otuđenja rada u kapitalizmu je takođe prilično utihnula nakon što je u postfordističkom dobu propagirana individualizujuća proizvodnja preko radnih grupa koje imaju kreativni manevarski prostor u kapitalističkim preduzećima. [Koka 2016: 122]

Trenutna kritika kapitalizma je mnogostruka: od ukazivanja na konkretne nedostatake kao što je strukturisana neodgovornost u finansijskom sektoru, do uopštenijih kritika zbog povećavanja društvenih nejednakosti, pa samim tim i narušene socijalne pravde. Kritike se odnose i na stalnu nesigurnost i na ekstremnu individualizaciju, što su obeležja *inherentna kapitalizmu* koja dovode do erozije socijalne sfere i zanemarivanja opšteg dobra, a zatim i na zavisnost od permanentnog rasta koja preti da uništi prirodne resurse itd. Koka ističe da se postavlja pitanje gde bi trebalo, iz moralnih i praktičnih razloga, povući granice tržištu i potkupljivosti, jer je nužnost toga očigledna. Kritika kapitalizma je uvek uticala na kapitalizam, tvdi Koka, i zato je ona i sada ključni zadatak.

2.3.3. Proizvodnja subjektivnosti u neoliberalnom kapitalizmu

Svoju sliku sopstva Fuko je konstruisao kroz odnose moći i modalitete discipline. U studiji *Istorija seksualnosti: Volja za znanjem* kritikovao je shvatanja da sopstvo ima *dubinu* smatrajući ih samo još jednom od mogućih konstrukcija sopstva. Povezivao je te konstrukcije s modernim oblicima kontrole posredstvom uslužnih profesija čija je paradigma psihoanalitička terapija, a koja se opet nadovezala na dugu tradiciju kontrole pomoću ispovedanja. Tvrdio je da psihoterapija kao oblik moći zavisi od usađivanja u naše glave ideje da u sebi nosimo dubine koje treba otkriti, a koje mi ne razumemo savršeno, tako da nam je potrebna pomoć da ih dešifrujemo [Fuko 1982].

Polazeći od Fukoove teorije o znanju/moći i koncepta samovladanja, ali i zanemarujući njen kritički aspekt, Nikolas Rouz [Rose 1989] pokazuje kako *psi discipline,* kako on naziva psihologiju i psihoanalizu zajedno, „imaju poseban značaj za savremene zapadne forme života, koje slave vrednosti autonomije i samoostvarenja koje su suštinski psihološke po svojoj formi i strukturi.“ Ekspertiza subjektivnosti je postala fundamentalna za naše savremene načine da nama upravljaju i da sami sobom upravljamo, tvrdi Rouz, ali naglašava da to nije zato što stručnjaci sarađuju s državom u nadziranju, kontrolisanju i uslovljavanju subjekta. Liberalno demokratska politika

postavlja ograničenja direktnim intervencijama na živote pojedinaca preko moći države; vladanje nad subjektivnosti zato zahteva da autoriteti deluju na izbore, želje, vrednosti, i vode individue na indirektan način. Stručnjaci postižu efekte ne tako što koriste pretnju i prinudu, što su sredstva države, već privlačnost koja je sadržana u slikama života i sopstva koje nam se nude. Građani u liberalnim demokratijama sami sebe regulišu; mehanizmi vladanja njih konstruišu kao aktivne učesnike u sopstvenim životima. Više se ne misli da se politički subjekti rukovode samo kalkulacijama zadovoljstva i bola, a takođe pojedincima se više ne može upravljati nametanjem moralnih standarda ili običaja. Umesto toga, savremeno vladanje operiše kroz delikatnu infiltraciju u samu unutrašnjost naše egzistencije i iskustva kao subjekta [Rose 1989: 11].

Cilj je bio pronaći način kako da se razreši fundamentalni konflikt koji postoji između rada i kapitala, kako je to Marks nazivao, tvrdi Rouz [Rose 1989: 56]. Cilj vlasnika preduzeća i zadatak menadžera je da maksimizuju rad radnika i istovremeno minimizuju otpor koji radnik pruža ciljevima kompanije koji se tiču efikasnosti i produktivnosti. S druge strane, radnici rade zato što moraju, oni rade u korist drugih u procesu koji ne kontrolišu i proizvode dobra u kojima ne uživaju. Plata je ono zbog čega rade, ne zadovoljstvo. U 19. veku, rad u rudniku i fabrici se potpuno u ovo uklapao, ali sada je trebalo smisliti nešto novo što će rad učiniti privlačnijim za radnika i istovremeno profitabilnijim za poslodavca.

Subjektivnost radnika se pokazala kao kompleksna oblast koju treba istražiti, razumeti i regulisati. Menadžment je postao zavisan od objektivnog znanja, naučne ekspertize i racionalne tehnologije, a psiholozi su bili spremni da ponude svoje usluge. 1970-ih u zemljama Zapada su se pojavile različite vrste rešenja. Jedno od njih je nudio pokret koji se zalagao za kvalitet života na poslu, sa ciljem da humanizuje rad. [Rose 1989: 105] Za promotere ovog pokreta cilj je bio ne samo poštovanje za svakog zaposlenog već proporcionalne plate i ukidanje neopravdane hijerahije racionalnim procenjivanjem doprinosa svakog zaposlenog, čak i učestvovanje u raspodeli profita. Značenje je trebalo obezbediti tako što će se radnicima dozvoliti kontrola nad sopstvenim radom. Naglašavalo se da će se na taj način povećati produktivnost, efikasnost, fleksibilnost, kvalitet itd. Ovaj pokret je imao podršku Međunarodne organizacije rada i njegovi zahtevi su prihvaćeni u mnogim evropskim zemljama, prvenstveno skandinavskim, ali i u drugim. Međutim, ovaj, kako kaže Rouz, eksplicitno

demokratski i napredni diskurs je odbačen. „I u Britaniji i u SAD je postojalo nezadovoljstvo ovim pokretom i vrednostima solidarnosti, sigurnosti i zadovoljstva koje je on promovisao.“ [Rose 1989: 109]. Došlo je do nametanja doktrine o samoaktualizujućem radniku. Radnikom se sada moralo upravljati prema novoj koncepciji ljudske prirode koja je izvedena iz radova Maslova, Rodžersa i drugih, koja je nastala kao spoj socijalnih i kulturnih vrednosti liberalne demokratije, s jedne, i zahteva industrije, s druge strane.

Nova doktrina menadžmenta, locirana posebno u SAD, u najvećim i najuspešnijim kompanijama, tzv. *menadžment izuzetnosti*, nametnula je psihološku sliku zaposlenog kao samoaktualizujućeg ega čije lične težnje mogu da se artikulišu u preduzeću.

> Radnik više nije samo homo economicus koji racionalno ide za svojom finansijskom prednošću, niti je socijalna kreatura koja na poslu traži zadovoljenje potreba za solidarnošću i sigurnošću. Radnik je pojedinac u potrazi za značenjem, odgovornošću, osećajem ličnog postignuća, maksimiranjem „kvaliteta života“ i otud i rada. Zato pojedinac ne treba da se emancipuje od rada, niti da ga shvata samo kao sredstvo da nešto postigne, već treba da se ispuni u radu. Rad se sada konstruiše kao aktivnost kroz koju mi proizvodimo, otkrivamo i doživljavamo sebe. [Rose 1989: 103–104]

S druge strane, tvrdi se da korektno organizovan rad sam po sebi može da zadovolji radnika, da sama radna aktivnost obezbeđuje nagrade u personalnim i socijalnim odnosima i da rad može biti sredstvo samoispunjenja. Po toj novoj dokrini nema konflikta između ciljeva postizanja produktivnosti, efikasnosti i takmičenja, s jedne, i humanizacije rada s druge strane. Kroz nastojanje da ispune sopstvene potrebe i želje na poslu, svaki zaposleni će raditi na napretku preduzeća – što više pojedinac sebe ispunjava, veća je korist za kompaniju.

Od Fukoovih koncepata upravljanja samim sobom i biopolitike takođe polazi i Izabel Lori (Isabell Lorey) [Lorey 2006], sa ciljem da objasni proizvodnju prekarijata[31] u neoliberalnim uslovima. Terminom *upravljanje samim sobom* (*governmentality*) je, kaže Lori, Fuko definisao strukturno hvatanje u zamku upravljanja. U modernim društvima se umetnost vladanja ne sastoji primarno od represivnosti već od samodiscipline i samokontrole. Centralni problem tehnika vladanja nije pitanje

[31] *Prekarijat* je naziv za oblik klasnog subjektiviteta u neoliberalnom kapitalizmu. Sam termin implicira neizvesne i rizične situacije, što je vezano za kratkotrajna i nesigurna radna angažovanja postindustrijskih radnika na projektima.

regulisanja autonomnog, slobodnog pojedinca, već regulisanje odnosa kojima se tzv. autonomni i slobodni subjekti konstituišu kao takvi.

Fenomen *preduzetnika samog sebe* (*the entrepreneur of one's self*) kao načina subjektivizacije nije u potpunosti neoliberalna pojava, smatra Lori, već on ide unazad do početaka modernog liberalnog društva. Na početku moderne ere, upravo je svojina zahtevala „antropološko značenje" i za buržoaziju, kao zahtev za formalnom građanskom slobodom, i za radnike, koji slobodno mogu da prodaju svoju radnu snagu. Ovaj tip genealogije ne odnosi se na eru države blagostanja, već povezuje samopreduzetnike u sadašnjoj dekonstrukciji države blagostanja s liberalno upravljačkim metodama subjektivizacije s kraja 18. veka. Sa zahtevom da se *bude odgovoran za samoga sebe* danas se vraća nešto što je već propalo u 19. veku, tvrdi Lori. Sledeći Fukoa, ova autorka tvrdi da je u biopolitičkim društvima konstituisanje „normalnog" uvek povezano s hegemonijskim. Normalnost nije ništa spoljašnje, jer smo mi ti koji je garantujemo i reprodukujemo. „U skladu s tim, mi upravljamo sobom u dispozitivu biopolitike i kapitalizma, tako što sebe normalizujemo. Ako je uspešno, a obično jeste, moć i odnosi dominacije su jedva primetni i izuzetno ih je teško osvetliti jer mi učestvujemo u njihovoj proizvodnji načinima na koje se odnosimo prema samima sebi i sopstvenim telima." Dodatno je to što je normalno naturalizovano s efektom autentičnosti, tako da mi verujemo da je to naše sopstveno biće, naša unutrašnja priroda, naša suština koja čini našu jedinstvenu individualnost. Te zamišljene, „unutrašnje, prirodne istine", te konstrukcije stvarnosti obično se razumeju kao nepromenljive i one hrane ideje da smo sposobni, ili da postoji način, da uobličimo sebe i svoj život slobodno, autonomno i u skladu sa sopstvenim odlukama. To je ono što proizvodi želju da se pitamo kako da pronađemo sebe i razvijemo suštinu svoga bića? U osnovi, tvrdi Lori, ovo *upravljanje samim sobom* pojavljuje se kao paradoks. Upravljanje, kontrola, disciplinovanje i regulisanje sopstva istovremeno znači uobličavanje i osnaživanje nečijeg selfa u smislu da bude slobodan. Jedino kroz taj paradoks se može upravljati suverenim subjektima.

Poput Izabel Lori, Mauricio Lacarato [Lazzarato 2010] tvrdi da kapitalizam „ne proizvodi samo modele robe, već i modele subjektiviteta, način razmišljanja o odnosima muškaraca i žena, o odnosima prema radu, uspehu, zdravlju, smislu života i svemu drugom. Cilj te proizvodnje je homogenizacija i standardizacija subjektiviteta".

Kapitalista želi da pronađe način da kontroliše samu subjektivnost i zato se definicije radnih zadataka transformišu u definicije subjektivnosti. Zbog toga je novi slogan zapadnih društava da svi „treba da postanu subjekti“. Međutim, Lacarato smatra da je reč o tehnologiji stvaranja i kontrole subjektivnosti. Daleko od eliminisanja antagonizma između hijerarhije i saradnje, ovaj slogan antagonizam samo podiže na viši nivo. Radnik mora sebe da izrazi, da komunicira, da sarađuje itd.

2.4. TEORIJSKI PRISTUPI KULTURI SAMOPOMOĆI

Od pojave američkog religijskog pokreta Nova misao (New Thought) početkom 20. veka, literatura za samopomoć imala je svoje kritičare, o čemu nam svedoči Starker. Piscima Nove misli zameralo se to što pseudonaučne tvrdnje mešaju sa spiritualizmom, astrologijom, čitanjem misli, reinkarnacijom i svim drugim vrstama ‘nastranih’ doktrina [Starker 2008: 23].

Ipak, uprkos njenom nesumnjivom uticaju, relativno mali broj studija bavi se literaturom za samopomoć kao kulturnim fenomenom [Effing 2009: 126][32]. Uz studije koje navodi Efing, mogu se navesti i druge. Na primer, Stiven Starker je u studiji *Oracle at the Supermarket* iz 1989. godine dao istorijski prikaz razvoja literature za samopomoć u Americi do 1980-ih, dovodeći ga u vezu s društvenim i ekonomskim transformacijama američkog društva; Sandra Dolbi (Sandra K. Dolby) u studiji *Self-help Books. Why Americans Keep Reading Them?* iz 2005. godine analizira ovu literaturu sa stanovišta etnologije; a nekada studije o kulturi samopomoći nastaju kao rezultat istraživačkog novinarstva, kao što je slučaj s knjigom Stiva Salerna (Steve Salerno) *SHAM: How the Self-Help Movement Made America Helpless* iz 2005. godine, u kojoj autor istražuje biznis samopomoći i posledice self-help pokreta koji je akronimom u naslovu označio kao prevaru.

S druge strane, postoji veliki broj studija koje se ne bave neposredno literaturom, već onim što je u ovom radu nazvano *kultura samopomoći*, bilo da se u njima govori o *narcističkoj kulturi, savremenom individualizmu ili terapijskoj kulturi.* U njima se

[32] Efing navodi studije: Cawelti (1965) *Apostles of the Self-Made Man*; Huber (1971) *The American Idea of Success*; Covey (1989) *The 7 Habits of Highly Effective People*; Anker (1999) *Self-Help and Popular Religion in Early American Culture*; Albanese (1990) *Nature Religion in America: From the Algonkian Indians to the New Age*; Butler-Bowdon (2003) *50 Self-Help Classics*; Makgi [McGee 2005]; i Harrington (2008) *The Cure Within: A History of Mind-Body Medicine*.

zauzimaju različiti stavovi prema ovoj kulturi: većina nastupa s kritičkih pozicija (nekada kritika dolazi s desnih, nekada s levih liberalnih pozicija); nekada se svesno odbacuje kritička pozicija i praktikuje neutralnost [Illouz 2008]; a nekada se ova kultura veliča kao izraz tradicionalne američke potrebe za samoobrazovanjem i uzdizanjem [Dolby 2005].

U kritičkim studijama koje se bave kulturom samopomoći (kako god da se ona naziva) moguće je uočiti dva osnovna teorijska pristupa, kulturno-psihološki i strukturni. Prvi i istorijski stariji pristup primarni značaj pridaje promenama u kulturi do kojih je došlo pre svega pod uticajem psihologije, odnosno *trijumfa terapeutskog stava*. U okviru strukturnog pristupa primarni značaj pridaje se promenama u sferi rada do kojih je došlo u kasnom kapitalizmu, *novoj ekonomiji* i/ili neoliberalnoj ideologiji. Ova dva pravca su nastala i razvijala se u donekle različitim društvenim i kulturnim kontekstima razvoja zapadnih društava, iako ih vremenski deli svega nekoliko decenija. Društveno ekonomski kontekst prvog pristupa još uvek je kapitalistička socijalna država (*država blagostanja*), mada joj se nazire kraj, dok je društveni kontekst drugog pristupa uveliko razvijeni neoliberalni kapitalizam i rastući uticaj globalizacijskih procesa. Drugo, kulturni pravac nastao je jedva desetak godina posle kontrakulturne revolucije, krajem 1970-ih godina, kada je izgledalo da su promene u kulturi presudne i da su one izazvale brojne negativne posledice kako za društvo, tako i za pojedince. Kao što je već rečeno, u tom vremenu u teorijskoj misli u celini preovladavalo je stanovište o izuzetnom značaju kulture.

Posmatrano mimo ovih kritika, kultura samopomoći je nakon kontrakulturne revolucije u društvima Zapada mnogima delovala kao progresivna kritika društva i kulture, usmeravajući se na pojedinca i na pružanje otpora *mejnstrim* (*mainstream*) kulturi koja onemogućava *procvat* njegove *suštinske prirode*. Nemački filozof i sociolog Aksel Honet (Axel Honneth; prema: [Brinkmann 2017: 22]) tvrdi da su ideje da je *istina u nama* i da je svrha života samoostvarenje, 1960-ih zaista imale oslobađajući smisao i da je „okretanje ka unutra“ tada predstavljalo legitimnu formu otpora sistemu oličenom u patrijarhatu i kapitalizmu. Međutim, ta ista ideja kasnije je postala temelj na kome se sistem legitimisao. Postmoderno potrošačko društvo kultiviše pojedince da budu fleksibilni, prilagodljivi i konstantno zaokupljeni samorazvojem i

samoinvencijom, a biti postojan i graditi stabilne identitete gotovo da se smatra nepristojnim, tako da je danas teško govoriti o subverzivnoj ulozi kulture samopomoći.

Drugi pravac nastaje oko dve decenije kasnije, kada je neoliberalizam u ekonomiji i politici već uhvatio zamah i kada je došlo do pogoršavanja uslova života za građane zapadnih društava, što je pozornost ponovo vratilo na uticaj ekonomskog faktora. Ovaj drugi pristup je pristup i našeg istraživanja, što ne znači da umanjujemo značaj kulture, već samo smatramo da će u kulturi prevladati one tendencije koje su u većoj saglasnosti s ekonomskim sistemom. U svakom slučaju, uvidi i tumačenja teoretičara koji su prihvatili kulturno-psihološki pristup od izuzetnog su značaja za razumevanje kulture samopomoći i njenog razvoja. Mnoga tada uočena svojstva ove kulture su i danas aktuelna. U novijim studijama kao što su studije Vilijama Dejvisa [Davies 2015] i Vila Stora [Storr 2017], u kojima se zastupa pre svega strukturni pristup, tvrdi se da je narcizam postao neodvojivi deo savremene kulture i da je on s razvojem novih tehnologija komunikacije doživeo i svoju kulminaciju.[33]

2.4.1. Kulturno-psihološki pristup

S usponom kulture samopomoći ranih sedamdesetih godina prošlog veka ona počinje da privlači sve veću pažnju kulturnih teoretičara i već krajem sedamdesetih počinju da se objavljuju kritičke studije, kao što su studije Kristofera Leša (Christopher Lasch) *Narcistička kultura* iz 1979. godine; Ričarda Seneta (Richard Sennett) *Nestanak javnog čoveka* iz 1977. godine i *Tiranije intimnosti*; Danijela Bela (Daniel Bell) *Kulturne kontradikcije kapitalizma* iz 1976. godine i *Prema postindustrijskom društvu* iz 1979. godine; Danijela Jankeloviča (Daniel Yankelovich) *Nova pravila. Traganje za samoispunjenjem u svetu izokrenutih vrednosti*; Žila Lipoveckog (Gilles Lipovetsky) *Doba praznine. Ogledi o savremenom individualizmu* iz 1983. godine; i studija Roberta Bele (Robert N. Bellah) i saradnika iz 1985. godine *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*.

U ovim studijama, pored manjih razlika, polazi se od nekoliko zajedničkih postavki.

[33] Recimo, Stor [Storr 2017] povezuje *selfi* fotografije i njihovo postavljanje na društvene mreže s rastućim narcizmom u drugoj deceniji 21. veka.

Prva postavka je da je uticaj psihologije bio presudan za promene u kulturi. Leš taj uticaj naglašava time što postojeću kulturu opisuje psihijatrijskim terminom kao *narcističku kulturu*, Danijel Jankelovič koristi termin *psihokultura*, Lipovecki govori o *psi* kulturi, a Robert Bela o *terapeutskom stavu* ili *terapeutskom etosu*.

Pored Leša, većina navedenih teoretičara koristi koncept *narcizma* da bi opisali kako tu kulturu tako i njene posledice. Sam Leš je isticao da koncept narcizma ne pruža gotov psihološki determinizam, već način razumevanja psihološkog uticaja tako što daje „prilično tačan portret *oslobođene* ličnosti našeg doba, s njenim šarmom, njenom pseudosvešću o svojoj vlastitoj situaciji, njenom promiskuitetnom panseksualnošću, njenim izbegavanjem zavisnosti, njenim paničnim strahom od starosti i smrti“ [Leš 1986: 57]. Terapeutski etos nije jedini, ali je glavni krivac za to što čitavu američku kulturu prožima novi narcizam.

> Medicina i psihijatrija – ili šire: terapeutsko shvatanje ili senzibilitet koji prožimaju savremeno društvo – osnažuju obrazac koji su stvorili drugi kulturni uticaji, u kojem se pojedinac beskonačno ispituje ne bi li našao znakove starenja ili slabog zdravlja, simptome koji bi mogli nagovestiti psihički stres, greške i mane koje bi mogle smanjiti njegovu privlačnost ili, pak, s druge strane, umirujuće znakove da mu se život i dalje odvija po rasporedu. [Leš 1986: 55]

Žil Lipovecki piše o *kultu spontanosti i psi kulture* koji stimuliše čoveka da bude ono što jeste, da „oseća“, da se analizira, da se oslobađa uloga i kompleksa. Telu se pruža obilje brige i nege i ono se promoviše u predmet kulta, što pokazuju pojava straha od godina i bora, opsednutost zdravljem, linijom, higijenom itd. Lipovecki ukazuje i na paradokse: istovremeno s funkcijom personalizacije narcizam vrši misiju normiranja tela. Grozničavo interesovanje za telo uopšte nije spontano i slobodno, ono se povinuje društvenim imperativima kao što su linija, forma, orgazam itd, postmoderno normiranje se pokazuje kao jedini način da čovek zaista bude svoj, mlad, vitalan, dinamičan [Lipovecki 2011: 85].

Robert Bela i saradnici u knjizi *Habits of the Heart* ne koriste termin narcistička kultura, ali govore o *terapeutskom stavu* ili o *terapeutskoj etici* koja je protivstavljena etici dužnosti i posvećenosti. Ovi autori veruju da savremeni individualizam duboko određuje način na koji ljudi razmišljaju o svojim identitetima, vezama s drugima i uključivanju u šire društvo. Istražujući odnose između kulture i karaktera u savremenoj

Americi tvrde da je poremećena ravnoteža između posvećenosti javnom i privatnom u korist ovog drugog.

Terapeutski stav obuhvata elemente kako utilitarističkog tako i ekspresivističkog individualizma, naglašava Bela. Prvi polaze od samointeresa, drugi od komunikacije: deljenja autentičnih osećanja. „Terapeutski stav osnažuje tradicionalni individualizam američke kulture, uključujući koncepte utilitarističkih pojedinaca koji maksimiziraju svoje sopstvene interese, ali naglašava koncept ekspresivističkih pojedinaca koji maksimiziraju svoje unutrašnje psihičke blagodeti.“ [Bellah et al. 1996: 104] Međutim, ove dve stvari su u osnovi iste. Ni jedna vrsta individualizma ne podrazumeva odnose koji se zasnivaju na obavezi koja nadilazi slobodnu volju i izbor pojedinaca. Odnosi s drugim ljudima postoje isključivo kao izraz izbora slobodnih pojedinaca koji ih čine i kad prestanu da ispunjavaju njihove potrebe, ti odnosi moraju da se okončaju.

Druga zajednička postavka kritičara narcističke kulture je da ona vodi pojedince u izolacionizam i privatizam, odvraćajući ih od brige za zajednicu i projekta popravljanja društva. „Istisnuvši religiju kao organizacioni oblik američke kulture, terapeutsko shvatanje preti da istisne i politiku – birokratija pretvara kolektivne nedaće u lične probleme pristupačne intervenciji terapeuta”, tvrdi Leš [Leš 1986: 15]

> Nakon političkog meteža šezdesetih godina Amerikanci su se povukli u posve ličnu zaokupljenost sobom. Nemajući nade da će se njihovi životi poboljšati na bilo koji značajan način, ljudi su sebe uverili da je značajno psihičko samousavršavanje: dohvatiti svoje osećaje, jesti zdravu hranu, uroniti u mudrost istoka, trčati, učiti kako „uspostaviti odnos“ i sl. Neškodljive same po sebi, ove težnje, uzdignute na nivo programa i umotane u retoriku autentičnosti i svesnosti, znače povlačenje iz politike i odbacivanje nedavne prošlosti. [Leš 1986: 5]

Leš, međutim, ne kritikuje samo povlačenje u privatizam kao predavanje ličnom i trivijalnom. Kad psihičko preživljavanje postane jedini cilj, privatizam više nije zaklon od bezosećajnog sveta, naprotiv, privatni život preuzima njegova obeležja. Potrebno je kritikovati razaranje ličnog života, a ne povlačenje u privatizam.

> Nedostatak pokreta svesnosti nije u tome što se bavi trivijalnim i nestvarnim problemima već što predlaže samoporažavajuća rešenja. Izvirući iz sveprisutnog nezadovoljstva kvalitetom ljudskih odnosa, on savetuje ljudima da ne ulažu suviše u ljubav i prijateljstvo, da izbegnu preveliku zavisnost o drugima, da žive za trenutak – a upravo su to glavni činioci koji su doveli do krize ljudskih odnosa. [Leš 1986: 30].

Iskustva unutrašnje ispraznosti, samoće, neautentičnosti ni u kom slučaju nisu nestvarna ili, pak, lišena društvene sadržine, ona izrastaju iz uslova „nalik ratnima koji prožimaju američko društvo, iz opasnosti i nesigurnosti koje nas okružuju, iz izgubljenog poverenja u budućnost. Očajnička zabrinutost za opstanak, ponekad prerušena u hedonizam, danas ophrvava i srednju klasu“, tvrdi Leš.

Za Ričarda Seneta [Senet 1989] glavna posledica patološkog narcizma i poremećaja karaktera je *nestanak javnog života*. Dominacija samoispunjenja na račun društvene povezanosti dovela je do *ideologije prisnosti*: društveni odnosi su uverljivi i autentični ukoliko su bliži unutrašnjim psihološkim brigama svake osobe. Narcis je obuzet pitanjem svojih osećanja i željom da to pokaže drugima. Psihološke odrednice su društvu otele *njegovu civilizovanost,* smatra Senet, drugi se opterećuje bremenom lične ispovesti, te se više ne poštuje distanca neophodna za poštovanje privatnog života drugih ljudi: intimizam je tiranski i neuljudan [Senet 1989: 349]. Zavladala je *tiranija prisnosti*.

Da nije samo reč o prisnosti kao protivteži ranijoj civilizovanosti, za šta su ga mnogi kritičari optuživali, Senet pokazuje time što ukazuje na političke posledice tiranije prisnosti koja nam odvraća pažnju od društvenih i globalnih pitanja i usmerava na lokalne probleme.

> Kao politički kredo šire se lokalizam i lokalna autonomija, kao da će doživljaj odnosa vlasti imati to ljudskije značenje što je njihov raspon prisniji – premda zbiljske strukture moći sve više izrastaju u međunarodni sistem. Zajednica postaje oružje protiv društva, kojem se sada u težak greh upisuje njegova impersonalnost. Ali u društvu kao što je društvo industrijskog Zapada, u kome se stabilnost postiže progresivnim širenjem struktura ekonomske kontrole do međunarodnih razmera, zajednica vlasti može biti samo iluzija. [Senet 1989: 447]

Za Belu problem nije u tome što je intimnost preuzela javni život, već je problem u tome što je čisto ugovorna struktura ekonomskog i birokratskog sveta postala ideološki model za privatni život. [Bellah et al. 1996: 127] Taj ideološki model on naziva *terapeutski kontraktualizam*. Terapeuti naglašavaju značaj poznavanja svojih osećanja. Zdrava osoba, po njima, najpre otkriva svoja osećanja na osnovu kojih definiše svoje *vrednosti;* zatim određuje prioritete između vrednosti; iznalazi alternativne strategije za realizaciju prioriteta i na kraju stupa u akciju čiji je cilj samoispunjenje. Uputstvo kako zdrava ličnost treba da živi, ne razlikuje se mnogo od

opisa donošenja odluka u udžbenicima za menadžment. Ne samo da se odbija da se zauzme moralno stanovište, nego se i sama moralnost odbacuje, a na njeno mesto stavlja terapeutski kontraktualizam. Umesto pitanja da li je nešto ispravno ili pogrešno, postavlja se pitanje da li će to da deluje u mom slučaju.

I za Žila Lipoveckog narcizam je simbol prelaska s ograničenog individualizma na totalni; simbol novog oblika individualnosti kojoj je manje stalo do uspeha u životu nego do stalnog ostvarivanja u intimnoj sferi.

> Danas nam individualističke želje više osvetljavaju situaciju nego klasni interesi, hedonizam i psihologizam su pregnantniji od programa i oblika kolektivnih akcija. Danas ključna pitanja koja se tiču kolektivnog života doživljavaju istu sudbinu kao hitovi s top lista. To je ono što odlikuje narcizam, a ne navodni položaj pojedinca sasvim odvojenog od društva i okrenutog samom sebi. Narcizam... navodi pojedince da smanjuju emocionalni naboj investiran u javni prostor ili transcendentne sfere i povećavaju prioritet privatne sfere. [Lipovecki 2011: 16]

Lipovecki naglašava da se narcizam ne može poistovetiti s izričitom depolitizacijom, s obzirom na to na bujanje udruženja, grupa uzajamne pomoći i solidarnosti, ali i da solidarnost mikro grupe nije u protivurečnosti s hipotezom narcizma već potvrđuje njegovu osnovnu tendenciju. Reč je o kolektivnom narcizmu, traže se nova rešenja intimnih problema kroz dodir, doživljaj, govor u prvom licu; neonarcizam je pop-psihološki. [Lipovecki 2011: 17]

Teoretičari kao Kristofer Leš, Robert Bela i drugi dali su veliki doprinos razumevanju posledica kulture samopomoći kao što je odustajanje od projekta popravljanja društva i nestanak javne sfere. Te posledice se danas osećaju još u većoj meri nego onda kada su bile predmet kritike ovih teoretičara. Naravno, oni nisu bili jedini. Bauman navodi tvrdnju Hane Arent u knjizi *Men in Dark Times* kako se povlačenje iz politike i javnog domena pretvara u „osnovni stav modernog pojedinca, koji, otuđivši se od sveta može istinski otkriti sebe samo u privatnosti i intimnosti susreta oči u oči.“ [Bauman 2009a: 156]. Pre dvesta godina se potraga za srećom smatrala *kolektivnim* zadatkom, iznosi Bauman, samo „rođenje moderne ere je pratilo pravljenje mapa utopije“[34], a sada je potraga za srećom *privatni* zadatak koji mora biti

[34] „Utopije, predstave dobrog života, bile su činjenično *društvene*, pošto značenje „društvenog“ nikad nije dovođeno u pitanje, ono još nije postalo „suštinski sporno pitanje“ kao što je danas, nakon neoliberalnog puča... Nije ni čudo da je *javna* ili *društvena* utopija pala kao prva žrtva te dramatične promene kroz koju danas prolazi javna sfera“, piše Bauman [Bauman 2009a: 181].

preduzet *individualno*. Bauman ističe i da je demokratija ozbiljno ugrožena jer pojedinci nisu u stanju da prevedu svoju privatnu patnju u šire zajedničke društvene probleme. Miki Makgi u tom smislu tvrdi da kultura samounapređenja nudi stanovište koje je direktno suprotno pojmu *sociološke imaginacije*, američkog sociologa Rajta Milsa [McGee 2005: 180]. Umesto da svoje lične teškoće povezuju s društvenim problemima, pojedinci ono što proizlazi iz društvenih problema smatraju ličnim neuspesima.

Treća zajednička postavka ovih kritika kulture je da je ona dovela i do promena u kapitalizmu. Ričard Senet u studiji *Tiranije intimnosti* piše o novom kapitalizmu kao *hedonističkom* i *permisivnom:*

> Narcizam označava pomaljanje novog profila pojedinca i njegovih odnosa prema samom sebi, prema svom telu, prema svetu i vremenu, u trenutku kada se autoritarni kapitalizam povlači pred hedonističkim i permisivnim kapitalizmom. Zlatno doba individualizma, konkurentskog na ekonomskom nivou, sentimentalnog na porodičnom nivou, revolucionarnog na političkom i umetničkom nivou, primiče se kraju, a uzima maha čisti individualizam, rasterećen poslednjih društvenih i moralnih vrednosti koje su još koegzistirale s slavodobitnom vladavinom *homo ekonomikusa*, porodice, revolucije i umetnosti; oslobođena svakog transcendentnog okvira, i sama sfera privatnog života menja smisao budući da je prepuštena promenljivim željama pojedinca. (Prema: [Lipovecki 2011: 66–67]).

Na promene u organizaciji proizvodnje Lipovecki gleda kao na posledice procesa personalizacije. Te promene podrazumevaju personalizaciju odnosa, porast broja tehničara opštenja i psihoterapeuta po preduzećima, rušenje pregrada koje dele kancelarije, podsticanje dogovaranja, uvođenje autonomnih radnih timova, klizno radno vreme, rad kod kuće. Nova kultura urušila i protestantske vrednosti na kojima je kapitalizam izgrađen:

> Ko još veruje u rad kad su poznati stepen izbegavanja posla, kad pomama za letovanjem, vikendom, dokolicom neprestano raste, kad penzija postaje ideal, ko još veruje u porodicu kad je sve veći broj razvoda, kad roditelji hoće da ostanu mladi, kad parovi traže pomoć *psi* službi, ko još veruje u vrline, napora, štednje, kad crkva, vojska i sindikati doživljavaju opadanje uticaja. [Lipovecki 2011: 51]

Studija *Nova pravila* Danijela Jankelovića delimično se razlikuje od gore razmatranih studija, i to ne samo zato što se ovaj autor poziva na empirijska istraživanja američke kulture koja je vršio od 1970. do 1980. godine, već i zbog toga što on više ističe uslovljenost kulture stanjem u ekonomiji. Kao i kritičari kulture narcizma,

Jankelovič smatra da je promene u kulturi izazvala prvenstveno humanistička psihologija. Ta psihologija koja je nastala u fazi ekonomskog obilja u Americi podstakla je ljude da veruju da „mogu imati sve“ i da je njihova dužnost da tragaju za samoispunjenjem. Zato je Jankelovič naziva *psihologijom blagostanja* i kaže da ona počiva na stavu: „Imam pravo na više svega i mogu to dobiti ako se nametnem“ [Yankelovich 1994: 236]. Ekonomska situacija se, međutim, drastično izmenila, a „čak i da nam nije krenulo nagore u ekonomiji, pretpostavka da imamo pravo na više svega na kraju bi ipak zapala u probleme, jer sve veći zahtevi što ih ispostavljaju Amerikanci su neostvarivi čak i u najboljim ekonomskim uslovima“, ističe Jankelovič [Yankelovich 1994: 278]. Kao pobornik nadolazećeg neoliberalizma, on poručuje da građani moraju da shvate da država nije „Velika majka“ i da se mora sastaviti novi sporazum o davanju/dobijanju. Američka *psihokultura* mora da razvija novu etiku, *etiku obaveze* umesto etike samoispunjenja.

I Danijel Bel iznosi nešto drugačija shvatanja u odnosu na gore pomenute teoretičare. Mada isto kao i oni na kulturu gleda kao na hedonističku, ipak smatra da je to posledica samog kapitalizma, a ne nekog terapeutskog etosa. U studiji *Prema postindustrijskom društvu* iz 1979. godine, Bel tvrdi da je modernizam u umetnosti pobuna protiv normi i vrednosti građanskog društva i da je kulturna revolucija počela s pojavom modernizma na kraju 19. veka. Međutim, ako na kulturu pogledamo iz ugla načina života, onda ćemo videti da je sam kapitalizam, a ne umetnički modernizam, glavni tvorac hedonističke kulture, tvrdi Bel. S pojavom masovne potrošnje u SAD 1920-ih godina, hedonizam, dotad odlika male manjine umetnika i intelektualaca, postaće opšti stav u svakodnevnom životu, i u tome je velika kulturna revolucija modernih društava. S masovnom proizvodnjom predmeta dotad smatranim luksuznim, s propagandom, modom, mas-medijima, a naročito s uvođenjem kredita koji neposredno podriva načelo štednje, puritanski moral uzmiče pod hedonističkim vrednostima koje ohrabruju na trošenje, uživanje u životu, podleganje sopstvenim porivima. „Protestantsku etiku nije podrio modernizam već sam kapitalizam“. Stimulišući želje potrošača, multinacionalne kompanije danas ohrabruju ljude da razmišljaju samo o svojim privatnim zadovoljstvima, što slabi duh aktivnog građanstva. Bel takođe naglašava da je današnji hiperindividualizam u zabrinjavajućoj suprotnosti s moralnim osnovama društva. Pojedinci danas nisu sposobni za posvećenost koja je neophodna u

međuljudskim odnosima i učešću u građanskom životu, jer je narcizam ispraznio kako emocionalne dubine sopstva tako i afektivnu strukturu međuljudske komunikacije.

Navedenim kritikama nove individualističke kulture bavi se Čarls Tejlor u knjizi *Bolest modernosti* iz 1991. godine. U suštini, on se s ovim kritikama slaže i kaže da se „čini očiglednim da kultura poprima trivijalizovane i samopovlađujuće oblike". Naglašava i da „to čak dovodi do neke vrste apsurda kroz nove forme konformizma među ljudima koji se upinju da budu ono što jesu ili nove oblike zavisnosti koji nastaju kada se ljudi nesigurni u svoj identitet okreću svakojakim samozvanim stručnjacima i vodičima okićenim prestižom nauke ili neke egzotične duhovnosti" [Tejlor 2002: 20–21]. Ipak, Tejlor ne može sasvim da prihvati ove kritike jer one ne uočavaju da je ovde na delu jedan snažan moralni ideal, ma koliko obezvređeni bili oblici u kojima se on javlja. Reč je o idealu autentičnosti, vernosti sebi[35], koji se u ovim kritikama zanemaruje ili svodi na masku za samopovlađivanje.

2.4.2. Strukturni pristup

Povlačenje *narcističke kulture* je svakako manje bilo posledica, ako uopšte, teorijskih kritika koje su joj upućene, nego izmenjenih ekonomskih okolnosti. Kasnije će se ispostaviti da se narcizam povukao samo privremeno. Izmenjene okolnosti su zahtevale i drugi pristup, ponovo je došlo vreme da se kultura posmatra u kontekstu kapitalizma, odnosno, da se govori o kulturnoj logici kapitalizma. Kultura samopomoći je, kako se pokazalo, bila pri tome posebno zahvalna tema, s obzirom na to da je razvoj neoliberalnog kapitalizma bio praćen ogromnim rastom izdavaštva knjiga za samopomoć.

Mnogima od onih koji su zastupali kulturno psihološki pristup postalo je jasno da nisu bili na pravom putu. Tako Robert Bela u predgovoru za izdanje knjige *Habits of the Heart* iz 1996. godine zauzima kritički stav prema pristupu koji su zastupali on i njegovi saradnici desetak godina ranije. Jezik i kultura individualizma jesu uticali na negativne trendove, kao što su sve veće društvene nejednakosti i sve manje angažovanje američkih radnika u sindikatima, ali pre svega postoje strukturni razlozi za njih, a to su promene u privredi, tvrdi Bela u ovom predgovoru. Individualistička ideologija je samo dobrodošla da se niža klasa (*potklasa*) okrivi za sopstveni loš položaj ili čak da se tvrdi

[35] O Tejlorovom shvatanju autentičnosti kao moralnog ideala biće reči u poglavlju o autentičnosti.

da je ona nastala kao rezultat programa socijalne pomoći koji su stvarali samoobnavljajuću zavisnost. Činjenica je „da je reč o katastrofalnom neuspehu američke ekonomije i politike, a ne o kulturi individualizma“.

Ono čime su se on i njegovi saradnici najviše bavili u *Habits of the Heart,* kriza porodice i porodičnih vrednosti i posvećenosti zajednici, takođe su posledica strukturnih problema. „Za ovu krizu nije odgovoran individualizam kao što smo tvrdili u *Običajima*, to nije individualni neuspeh zbog manje posvećenosti braku i porodičnim vrednostima već je to neuspeh kolektivne odgovornosti.“ [Bellah et al. 1996: XIII] Bacanje krivice na pojedince skrenulo je pažnju sa strukturne zasnovanosti. Kultura nije toliko važna kao što su on i njegovi saradnici ranije tvrdili. Verovanje da bi se nešto bitno promenilo ako bi se muškarci držali svoje tradicionalne uloge hranitelja porodice je kulturna iluzija, a slično je i s naglašavanjem neuspeha u posvećenosti zajednici, tvrdi Bela.

Individualistička kultura jeste dala veliki doprinos ideologiji novog kapitalizma. Novi kapitalizam je izraz „našeg dominantnog ideološkog individualizma s njegovim kompulsivnim naglašavanjem nezavisnosti i obožavanjem uspeha“. [Bellah et al. 1996: XXVI]. On je čak bio u stanju da političke neuspehe preokrene u ideološki uspeh – uspeo je da ubedi Amerikance da je četiri puta povećani javni dug od 1980. godine rezultat države blagostanja, iako nje nije ni bilo poslednjih 20 godina, tvrdi Bela. Za njih je privatizacija rešenje svih problema. Kultura individualizma nas sprečava da vidimo odgovornost države u svemu tome.

Jedna od opasnosti neokapitalističke vizije je njen determinizam, koji podrazumeva da nema izbora između institucija: odlučuje isključivo tržište, naglašava Bela. Jedan od paradoksa savremenog individualizma je što može da kombinuje apsolutnu veru u slobodu izbora s tržišnim determinizmom. Krajnja odgovornost je na samim građanima koji su to dozvolili. Sposobnosti da se vrši izbor između institucija počivaju na kulturnim resursima, koji su, zajedno s materijalnim i društvenim resursima, ozbiljno smanjeni, zaključuje Bela.

Pristup u kome se naglasak stavlja na promene u sferi rada u kapitalizmu prisutan je u analizi kulture samopomoći od 1980-ih godina američke kulturne teoretičarke Miki Makgi u studiji *Self-Help Inc.: Makeover Culture in American Life* iz 2005. godine, u

studiji Vilijama Dejvisa *The Happiness Industry. How the Government and Big Business Sold Us Well-Being* iz 2015. godine, kao i u još nekim studijama.

Makgi [McGee 2005] tvrdi da novi koncept sopstva ne treba objašnjavati psihološkim faktorima već kao posledicu delovanja ekonomskih i političkih sila. Leš je problem video, piše ona, u usponu psihološke kulture i on izražava nostalgiju za moralnim poretkom u kome religija ima važnu ulogu. Sekularizacija je ono što pojačava narcistički self koji je preokupiran ličnom srećom. Ono što Leš vidi kao *narcizam* zapravo je neophodno za opstanak u društvu poznog kapitalizma. U prilog svojoj tezi, Makgi dokumentovano pokazuje da je ogroman rast u izdavaštvu knjiga za samopomoć paralelan s preovlađujućim trendom stagniranja zarada i sve neizvesnijim mogućnostima pronalaska posla za američke radnike, dovodeći to u vezu s novom ekonomijom:

> Amerikanci se suočavaju s onim što posmatrači nazivaju „novim nesigurnostima“ koje su posledica kraja standardnog posla i porodice. S ukidanjem programa socijalne zaštite države blagostanja, posao i brak „za ceo život“ sve su više anahrone pojave, a više nije dovoljno ni biti u braku ili biti zaposlen, imperativ je biti permanentno sposoban da se pronađe novi posao ili novi partner. Oblikovanje sopstvene figure tako da ostane poželjna za bračnog partnera i usavršavanje menadžerskih tehnika da bi se zadržao posao nisu opcije već imperativi nove ekonomije. Osećaj lične sigurnosti je anomalija, a anksioznost je postala pravilo. Da bi se upravljalo tom anksioznošću pojedincima se savetuje ne samo da rade duže i da rade više, već da investiraju u sebe, da upravljaju sobom i da kontinuirano poboljšavaju sebe. Drugim rečima, da uče čitavog života i da održavaju mladalački izgled i vitkost. [McGee 2005: 12]

Što je život manje predvidljiv i što je manja mogućnost kontrole nad sopstvenim životom, literatura za samopomoć više savetuje pojedincima da slede svoj sopstveni kurs, da *gospodare* svojom sudbinom i da sebe preobražavaju. Ne samo što se u novoj ekonomiji broj sati provedenih na radnom mestu sve više povećava, nego se uz to zahteva i konstantni rad na sebi da bi se zadržala kompetitivnost na tržištu rada. Rad na sebi nije ograničen na sticanje novih radnih veština i prekvalifikaciju za nove vrste zanimanja, već podrazumeva i održavanje izgleda mladim i vitkim, kao i potragu za sopstvenim *istinskim pozivom*. Zbog toga ne iznenađuje što u ovom periodu ekonomske nesigurnosti broj knjiga za samopomoć neprekidno raste. Umesto socijalne sigurnosne mreže, Amerikancima se nudi red za redom knjiga za samopomoć koje treba da im podignu duh i „drže glavu iznad ekonomskih i političkih voda“. Međutim, ono što se

prema ovoj autorki dešava jeste da to „obećanje samopomoći vodi radnike u novu vrstu ropstva“ [McGee 2005: 12].

Poput kritičara kulture narcizma, Makgi takođe tvrdi da kultura lične transformacije održava *status quo* i minira progresivne političke mogućnosti. Ona takođe ističe uticaj psihologije na ovu kulturu, opisuje je kao „novu psihološku kulturu koja stavlja *trijumf terapije* iznad religijskih i moralnih imperativa“ [McGee 2005: 19]. Ipak, za razliku od njih, Makgi prevashodno razmatra kulturu samopomoći kao posledicu promena na tržištu rada, koje su rezultat nove ekonomije, ali takođe i povećanog učešća žena u plaćenom radu i njihovim zahtevom za priznavanjem rada žena i u kući i na radnom mestu. Promene u rodnim ulogama krajem 20. veka počele su da podrivaju viziju samostvorenog muškarca (*self-made man)* i resursi koji su gotovo u potpunosti bili posvećeni ostvarivanju uspeha muškarca, obično belog, sada su morali da se dele.

Jednako važna je transformacija privrede koja je dovela do nestanka tradicionalnih industrijskih radnika koji su bili uključeni u sindikate. Uspon *poznog* kapitalizma (ili *postindustrijskog* kapitalizma ili *kapitalizma koji je zasnovan na znanju* ili *multinacionalnog i transnacionalnog* itd.) doveo je do toga da glavnu ulogu u privredi od industrijskih radnika preuzmu slabo plaćen sektor usluga i *rad zasnovan na znanju*. Kada društvene i ekonomske strukture – u ovom slučaju očekivanja u vezi s rodnim ulogama i promene uslova zaposlenja – prolaze dramatične promene, onda individualne promene, kao i promene u međuljudskim odnosima, postaju neizbežne, tvrdi Makgi.

Osnovna teza Miki Makgi je da se na selfu u razvijenom kapitalizmu radi i više nego što je to potrebno, da je self *izrađen* (*belabored).* Pre svega, pojavio se izuzetno veliki broj teorijskih radova o selfu. U okviru postmoderne teorije tvrdilo se da je self decentriran, mnogostruk, postmoderan, itd. Pored naučne, self je preokupirao i popularnu literaturu i, što je još važnije, postao je mesto napora i vežbanja, procenjivanja i upravljanja, invencija i reinvencija [McGee 2005: 16]. *Izrađeni* self je self na kome se suviše radilo i kao subjektu i kao objektu sopstvenih napora i samounapređenja.

Vilijam Dejvis se bavi samopomoći kao delom „industrije sreće“ i tvrdi da „sreća više nije samo prijatni dodatak mnogo važnijem poslu pravljenja novca... Sudeći prema

Svetskom ekonomskom forumu 2015. godine, budućnost kapitalizma zavisi od naše sposobnosti da pobedimo stres, neraspoloženje i bolest, i zamenimo ih srećom i dobrom formom.“ [Davies 2015: 8]. Dejvis tvrdi da je nauka o sreći postala važna početkom 21. veka pre svega zbog prirode novog kapitalizma. Radna praksa koja se najsažetije opisuje kao 24/7, što znači da je imperativ kasnog kapitalizma raditi 24 sata 7 dana nedeljno i biti neprekidno dostupan, čini da su viši rukovodioci neprekidno izloženi ogromnom stresu. Ista dijagnoza može se proširiti na čitavu kulturu postindustrijskog kapitalizma. Nauka o sreći se smatra uticajnom zato što obećava rešenje. Ekonomisti sreće su izračunali novčanu cenu problema nezadovoljstva i otuđenosti zaposlenih. Galup je recimo izračunao da „nesreća“ zaposlenih košta SAD 500 milijardi dolara godišnje, kroz smanjenu produktivnost, manje prihode od poreza i troškove zdravstvenog osiguranja.

Mentalno zdravlje zaposlenih je najveći problem za kapitalizam danas, tvrdi Dejvis. Istraživanja angažovanosti zaposlenih na radnom mestu pokazala su da najveći problem predstavljaju odsustvovanje s posla i, ponekad problematičniji, „prezentizam“, kada zaposleni dolaze na posao samo da bi bili fizički prisutni [Davies 2015: 52]. Galupovo istraživanje je pokazalo da je samo 13% radne snage potpuno angažovano na radnom mestu, dok je u SAD i Evropi 20% „aktivno neangažovano“ Taj problem se ne može rešiti pregovorima sa sindikatima. Otpor prema radu se više ne manifestuje na organizovan način, više se ne diže glas, već se reaguje apatijom ili hroničnim zdravstvenim problemima. Svetska zdravstvena organizacija je još 2001. predvidela da će do 2020. godine mentalne bolesti postati glavni uzrok onesposobljavanja i smrti ljudi. Ekonomska cena ovoga je ogromna: 3–4% BDP-a što nanosi veću štetu nego kriminal.

Ovaj problem zahteva menadžere za ljudske resurse koji treba da brinu o blagostanju zaposlenih, a to podrazumeva brigu o sreći i zdravlju. Brojne studije su pokazale da su radnici mnogo produktivniji kada su srećni, moguće čak i za dodatnih 12% u rezultatima. Ako osećaju da ih poštuju, ako ih konsultuju, verovatno će raditi više. Dejvis postavlja pitanje zašto se u ovoj situaciji ne otvara mogućnost političke reforme? Umesto toga, menadžeri i političari traže pomoć od nauke o sreći. Ovu nauku čiji su tvorci ekonomisti i psiholozi, međutim ne zanima ideologija kojom se bave sociolozi i kulturolozi, a tumačenje sreće je povezano s ideologijom. Ako neko

okruženje, kao što je posao ili siromaštvo, uzrokuje patnju, jedan put će ići na promenu tog okruženja, a drugi će se usredsrediti na način na koji se okruženje doživljava. Psihijatri i terapeuti, fokusiraju se radije na subjekt koji ima probleme nego na objekt koji ga uzrokuje [Davies 2015: 21]. Gurui sreće tvrde da je sreća izbor. Mi možemo da izaberemo da budemo srećni i samim tim uspešni. Jedan neuronaučnik tvrdi da je sreća kao mišić koji mora redovno da se vežba da bi bio u punom pogonu. Dejvis postavlja pitanje šta se ovde pod srećom uopšte podrazumeva? Njemu izgleda da nije reč o samom osećaju sreće, već ciljevima kao što su status, moć, zaposlenje, novac. Sreća je vredna samo ako nas vodi novim poslovnim izazovima. Ova verzija utilitarizma znači širenje korporativne racionalnosti na svakodnevni život, smatra Dejvis.

Dejvis takođe daje istorijski osvrt na razvoj psihologije kao akademske discipline u Americi, i tvrdi da je ona od samog svog nastanka bila podređena ekonomiji. Sam nastanak psihologije u Americi bio je tesno povezan s velikim biznisom, što je „izgleda zauvek odredilo njen karakter“, ističe Dejvis. Dok je u Lajpcigu Vunt (Wundt) razvijao eksperimentalnu psihologiju, u SAD su nastajale ogromne kompanije koje su zahtevale stručne menadžere, pa su nicali brojni novi univerziteti. Prva biznis škola ustanovljena je 1881. godine, a istraživanja tržišta su rađena još od 1860-ih. Pedeset hiljada Amerikanaca išlo je na školovanje u Nemačku i Austriju u periodu od sredine 19. veka do Prvog svetskog rata. Jedan od njih bio je Vilijam Džejms, otac američke psihologije. Amerikance nije zanimao intelektualni narativ Nemaca, ali instrumenti i laboratorije jesu, tvrdi Dejvis. Američka psihologija nije imala filozofsko nasleđe, ona je nastala u svetu velikog biznisa i ubrzane društvene promene koja je zahtevala kontrolu. Dvadeset godina nakon nastanka moderne psihologije američki psiholozi se prvenstveno bave time kako potrošači reaguju na različite vrste oglasa. Pred svoju smrt Vilijam Džejms je izrazio žaljenje što je američka psihologija postala antifilozofska, navodi Dejvis. Brinuo je da će tajanstvenost i spontanost razuma ostati u senci usled tolikog opserviranja i merenja, pogotovo kada je u službi biznisa. Ali sve je postalo još mnogo gore od toga [Davies 2015: 43].

Entoni Eliot i Čarls Lemert u studiji *The New Individualism: The Emotional Costs of Globalization* [Elliott and Lemert 2005] tvrde da su konzumerizam, neoliberalizam i privatizovanje pre svega sile koje utiču na *novi individualizam*. Naglašavaju i da „ljudi danas pate od emocionalne patologizacije neoliberalizma“ i da je želja za instant

reinvencijom sebe povezana s mnogo širom institucionalnom promenom poretka. Pojava ambijenta straha od raspoložljivosti, a ne „ludilo“ za reinvencijom ličnog i intimnog života, porodice i posla, snabdeva gorivom novi individualizam. Za Eliota i Lemerta, novi individualizam je:

> ... forma individualizma koja je zasnovana na novim kulturnim imperativima za ljude da budu efikasniji, brži, da više uče, da budu inventivniji i da se u većoj meri samoaktualizuju nego ranije – i to ne sporadično, već svakodnevno. Takav imperativ vodi u socijalni život radikalno eksperimentalan i njegova cena je prilično visoka i vodi ličnoj konfuziji, anksioznosti i depresiji. [Elliott and Lemert 2005: 159]

Eliot taj pritisak povezuje s konzumerizmom i razvojem tehnologije, tvrdeći da „želja za trenutnim rezultatima nikada nije bila tako prožimajuća i goruća. Navikli smo da se dopisujemo imejlovima preko cele planete u sekundi, da kupujemo jednim klikom miša i da ulazimo i izlazimo iz veza s drugima bez dugoročnije posvećenosti“ [Elliott 2008: 159].

Pristup savremenoj kulturi koji najdirektnije dovodi u vezu ovu kulturu s neoliberalnom ideologijom, prisutan je u studiji Vila Stora (Will Storr) *Selfie* iz 2017. godine. Stor zastupa ideju da se prava revolucija selfa nije dogodila za vreme kontrakulturnog pokreta 1968. godine, kada su hipici zastupali antikapitalističke i kolektivističke ciljeve, već je revolucionarne promene selfa izazvala neoliberna ideologija 1980-ih. Ona je postepeno i iz različitih pravaca osvajala teren. Na novinarski, personalizovan način, Stor pokazuje kako je humanistička psihologija ušla u spregu s neoliberalnom ideologijom, na čijem širenju su radili ne samo ekonomisti kao što je bio Fridrih Hajek, već i pisci bestselera, kao što je bila Ajn Rend (Ayn Rand)[36], što je za masovnu publiku u Americi bilo još značajnije.

Knjige Ajn Rend *Veličanstveni izvor (The Fountainhead)* i *Pobunjeni Atlas* (*Atlas Shrugged)* iz 1957. godine bile su prave „himne individualizma“. Stor smatra da u mnogim aspektima mi u drugoj deceniji 21. veka živimo u svetu koji je ona osmislila. Bila je izrazito protiv altruizma i tvrdila je da pojedinac uvek treba sebe da stavlja na prvo mesto, što se suprotstavljalo vrednostima posleratne američke kulture i države blagostanja. Zalagala se za minimalnu državu i minimalne poreze, deregulaciju i slobodno tržište, na kome će „pojedinac slobodno da se takmiči s drugim pojedincima“.

[36] Pravo ime Ajn Rend bilo je Alisa Rosenbaum (Alyssa Rosenbaum), bila je poreklom iz Rusije iz koje je s porodicom izbegla za vreme revolucije.

Uslov za postizanje savršenstva je, prema Ajn Rend, ljubav prema sebi. Da bi uspeli, ljudi pre svega moraju da vole sebe. Tvrdila je da je „Čovek gospodar svoje sreće i mora je naći u samom sebi... Ne treba da želi da žrtvuje sebe sreći drugih. Čovek treba da ima samopoštovanje.“ [Storr 2017: 174–175].

Sprega neoliberalne ideologije Ajn Rend i humanističke psihologije realizovana je u *projektu za samopoštovanje* koji je bio delo kako učenika humanističkih psihologa iz Esalena tako i sledbenika Ajn Rend koji su ušli u politiku i zauzimali vrlo visoke položaje u svim neoliberalnim vladama. Realizacija tog projekta, čija je osnovna postavka da je samopoštovanje neka vrsta socijalne vakcine za sve društvene probleme, koja nije zaista naučno potvrđena, dovela je do, kako Stor to naziva, *doba perfekcionizma.* U visoko kompetitivnom svetu to ima za posledicu, s jedne strane, porast narcizma, a s druge sve veću frustriranost neuspesima koji neretko vode i u samoubistvo. Ideje Maslova i Rodžersa iz šezdesetih godina, kao što su sakralizacija selfa i preuzimanje odgovornosti za sve što se pojedincu događa, bile su, kako se pokazalo, savršene za ekonomski preokret koji se pomaljao sedamdesetih i osamdesetih godina [Storr 2017: 169]. Američka nacija je prihvatila ideju da se svi društveni problemi, od nezaposlenosti do nasilja nad decom, mogu rešiti podučavanjem ljudi da veruju u svoj autentični, božanski self. Svako je *specijalan* i samo u to treba verovati. U širenje ove ideje uključila se i američka država: učenje se širilo u školama, zatvorima i sudnicama, a kako Stor smatra, ova ideja je odgovorna i za širenje narcizma koje danas, s razvojem novih tehnologija komunikacije, dolazi do svog punog izražaja.

Stor potanko opisuje kako je do tog širenja došlo.

Jedan od sledbenika Ajn Rend, Natanijel Branden (Nathaniel Branden), objavio je 1969. godine knjigu *The Psychology of Self-Esteem* u kojoj je tvrdio da je samopoštovanje najznačajniji činilac u psihološkom razvoju pojedinca i da od njega zavise kako misli tako i ponašanje pojedinca. Tokom sedamdesetih, Branden je postao poznat kao *otac pokreta samopoštovanja*, ali je njegov uticaj postao mnogo veći kada je otišao u Kaliforniju i postao jedan od saradnika političara Džona Vaskonselosa (John Vasconcellos), koji je ideologiju samopoštovanja isporučio celom svetu. Drugi sledbenik Ajn Rend, Alen Grinspen (Alan Greenspan), ušao je na njeno insistiranje u politiku postavši savetnik Ričarda Niksona 1968. godine, da bi 1974. došao na čelo Ekonomskog saveta. Regan ga je postavio na čelo Federalnih rezervi 1987. godine, što

ga je, po oceni jednog američkog ekonomiste, dovelo u položaj najmoćnije osobe globalne ekonomije. Na tom položaju Grinspen je ostao do 2006. i za tih trideset godina postao je poznat kao „Centralni bankar neoliberalizma“.

Neoliberalizam je doneo novu ekonomiju koja je okončala eru masovne proizvodnje, kao i radničkih sindikata. „Iz prašine zatvorenih rudnika i fabrika uspinjala se nova armija obrazovanih, fleksibilnih, preduzimljivih pojedinaca koji su bili slobodni da slede svoje izbore, da budu kapetani sopstvenih života, sve u zdravoj utakmici s drugima.“ [Storr 2017: 181]. Krajnji cilj neoliberalnog projekta nije bilo samo rešiti ekonomske probleme s kojima se razvijeni kapitalistički svet suočio 1970-ih, tvrdi Stor. Krajnji cilj je bila kreacija novog čoveka. U prilog ovoj tvrdnji, on navodi reči Margaret Tačer iz 1981. godine: „Ekonomija je metod, ali cilj promene je duša.“ [Storr 2017: 182]. U neoliberalnom svetu, čovek je morao da postane fizički spremniji, pametniji i brži nego njegov sused. A to je zahtevalo da se dva i tri puta uvećaju moći *Ja*. Tada je eksplodirala i ideja samopoštovanja koja je bila spoj ideja Ajn Rend, Esalena i neoliberala, između kojih je zavladala ljubav na prvi pogled.

Pokret za samopoštovanje naišao je na podršku političkih moćnika i ušao direktno u mejnstrim, kako kaže Stor, da zagađuje najpre Ameriku, a onda i čitav svet. Škole su počele da primenjuju programe za samopoštovanje: ocene su doživele inflaciju, deca su dobijala sportske trofeje i za samo učestvovanje; teleevangelisti su propovedali da ko ne voli sebe ne može ni da veruje u Boga; a policija je serijske silovatelje opisivala kao osobe s niskim samopoštovanjem.

Međutim, rezultati novijih psiholoških istraživanja[37] su pokazali da pre visoko samopoštovanje nego nisko dovodi do nasilja i do neuspeha, i da uspeh nije posledica samopoštovanja nego obrnuto. Istraživanja su pokazala i da je narcizam neka vrsta zavisnosti od samopoštovanja. Američki psiholozi su inače od osamdesetih godina koristili *Indeks narcističke ličnosti* i rezultati su pokazivali da su prosečni rezultati počeli da rastu od 1990. godine i da su od tada neprestano rasli. Zaključak je da je problem eskalirao kada su deca generacije kojoj je ulivano samopoštovanje postala

[37] Reč je o istraživanju Džin Tvendž i Kit Kembel [Jean Twenge; Keith Campbell], čiji su rezultati objavljeni u knjizi *The Narcissism Epidemic*, 2010. Stor takođe navodi i istraživanje Nacionalne akademije nauka iz 2015. godine koje je upravo imalo za cilj da testira ove dve kompetitivne teorije. Istraživanje koje je sproveo tim na čelu sa Edijem Brumelmanom (Eddie Brummelman) s Univerziteta u Amsterdamu je pokazalo da nije tačna tvrdnja da deca postaju narcistička kada su roditelji prema njima hladni i odbojni, već naprotiv, kada ih precenjuju i kada im govore da su specijalni i bolji od svakog drugog [Storr 2017: 231].

roditelji. Autori ovih istraživanja vide ironiju u tome što narcizam uzrokuje sve ono od čega su Amerikanci želeli da se zaštite podizanjem samopoštovanja, „uključujući agresiju, materijalizam, nedostatak brige za druge i gubitak vrednosti“. U pokušaju da izgrade društvo koje slavi samopoštovanje, samoizražavanje i ljubav prema sebi, oni su kreirali samo mnogo više narcizma.

Stor u ovoj studiji ne posvećuje posebnu pažnju kulturi samopomoći, ona je samo sastavni deo savremene kulture u doba perfekcionizma koja nam nameće sliku savršenog sopstva: mi moramo da budemo vitki, uspešni, srećni, ekstrovertni i popularni. „Ono što definiše našu kulturu je shvatanje da možemo biti sve što poželimo, da možemo da pobedimo u neoliberalnoj igri samo ako sanjamo, ako mislimo o tome i ako to dovoljno jako želimo. Ta poruka se čuje iz čitavog našeg okruženja, u bioskopu, u inspirativnim pričama koje čitamo u štampi i na društvenim mrežama, u oglasima i u priručnicima o samopomoći, u učionici i na televiziji.“ [Storr 2017: 313].

I mi smo to interiorizovali, ugradili u svoj osećaj sopstva. Ali Stor se ne usteže da kaže da to nije istina. „To je u stvari teška laž u samom središtu doba perfekcionizma. I ona je uzrok bede. Tu istinu neće priznati ni knjige za samopomoć prodate u milionima primeraka, ni najpoznatiji motivacioni govornici, ni gurui sreće ni holovudski blokbasteri, jer ne žele da znate. Vi ste ograničeni, nesavršeni, i ništa tu ne možete učiniti.“ [Storr 2017: 313]

2.5. PSIHOLOŠKA KRITIKA KULTURE SAMOPOMOĆI

Da je self-help moguće kritikovati i sa stanovišta psihologije pokazuje novija studija danskog psihologa Svenda Brinkmana *Stand Firm*. Osnovna namera autora je da ova knjiga zapravo bude „anti self-help“ koji ne govori o tome kako se razvijati, već kako stajati čvrsto na zemlji; koji ne govori o pronalaženju sebe, već kako živeti sa sobom [Brinkmann 2017: vi]. Brinkman smatra da stoicizam može da inspiriše ljude da pronađu nove načine da žive svoje živote, zasnovane na stajanju čvrsto, na prihvatanju onoga što smo i što imamo, pre nego da se stalno razvijamo i prilagođavamo.

Ova studija je kritika savremene *kulture ubrzanja* i psiholoških učenja koji podržavaju tu kulturu i daju joj legitimitet, ali Brinkman pre svega ukazuje na posledice za samog pojedinca koji, ako ne prihvati zahteve *kulture ubrzanja*, može da dobije dijagnozu kliničke depresije. „Ako ne možete da uhvatite korak – ako ste suviše spori,

imate manjak energije i slomljeni ste – prepisuju vam se lekovi kao koučing, upravljanje stresom, svesnost i pozitivno mišljenje. Savetuju vam da „živite u trenutku“, a i nije teško da potpuno izgubite pravac i osećaj za vreme kada se sve oko vas ubrzava.“ [Brinkmann 2017: 4]

Brinkman preispituje zahteve za oslanjanjem na osećanja i intuiciju umesto na razum, zahteve za pozitivnim mišljenjem, ispoljavanjem autentičnih osećanja, odbacivanjem prošlosti, itd. Navodi pravilo samopomoći koje kaže: „Koristi svoje osećaje u stomaku da te vode kroz život. Čim se usudiš da budeš otvoren i ranjiv, počećeš da se razvijaš. Više nećeš morati da se prilagođavaš ostatku sveta.“ [Brinkmann 2017: 18].

Što se tiče poslednjeg, Brinkman kaže da samo diktatori imaju privilegiju da ne moraju da se prilagođavaju ostatku sveta, a tvrdnja da su „svi odgovori već u nama“ za njega je potpuno apsurdna. Ideja o unutrašnjem glasu treba da bude tretirana uz dozu zdravog skepticizma, smatra Brinkman. Zar se self ne reflektuje u našim delima i u našim odnosima s drugima, tj. u svemu što je izvan nas, pita on, a ne u našoj unutrašnjosti? Čak, Brinkman veruje da su oni koji poriču da ima smisla pokušavati da pronađemo sebe, možda upravo oni koji su najviše svoji. Oni koji odbijaju čitavu ideologiju *pronađi i razvijaj sebe* imaju više šansi da žive život s određenim stepenom integriteta i da se drže onoga što je bitno u njihovim životima. Integritet znači da živiš u skladu s posebnom idejom koja ti je važnija od svega ostalog, a to su moralne vrednosti, razumevanje važnosti obaveza i dužnosti i korišćenje razuma da bi se odredilo šta je poželjno u datoj situaciji. Zbog toga Brinkman iznosi savet da stojimo čvrsto u mestu. Taj savet izgleda konzervativan ali u kulturi u kojoj se sve ubrzava, neki oblik konzervativizma zaista može da bude progresivan.

Za Brinkmana je i zahtev za autentičnošću problematičan. „Postoje mnogi razlozi zbog kojih treba da budemo skeptični prema kultu autentičnosti. Umesto da po svaku cenu nastojimo da budemo autentični, razumna odrasla osoba treba da stremi ka izvesnom stepenu dostojanstva, što pretpostavlja sposobnost da kontroliše svoje emocije.“ [Brinkmann 2017: 61]. Tvrdi se da je pogrešno potiskivati emocije, ali istraživanja o ovome su dvosmislena i ne treba im mnogo verovati. Tačno je da potiskivanje emocija može da šteti samopouzdanju zato što učite da vaše emocije mogu da budu pogrešne, ali to je uostalom i tačno kad su posredi bes, zavist, prezir, i druge. U

našoj kulturi se smatra da je dobro da imamo visoko samopouzdanje, ali postoji dosta dokaza da najveći društveni problemi proističu iz visokog, a ne niskog samopouzdanja, koje statistike dovode u vezu s psihopatologijom i nemoralnošću.

Koučing je možda najvidljivija manifestacija svega što je pogrešno u kulturi ubrzanja. Koncept koučinga baziran je na stalnom razvoju i promeni – nevezano za pravac i sadržaj. Kouč je „prvosveštenik našeg doba koji nameće kvazi-religioznu opsesiju razvojem i realizacijom selfa.“ [Brinkmann 2017: 73] Religija selfa je preuzela mnoge funkcije hrišćanstva: ulogu sveštenika sada ima kouč, milost i spasenje su zamenjeni samorealizacijom, veštinama poboljšanja i doživotnim učenjem.

Osnovni paradoks u literaturi za samopomoć je to što ona s jedne strane slavi pojedinca, njegovu slobodu izbora i njegovu samorealizaciju, a s druge pomaže u stvaranju ljudi koji su „navučeni“ na samopomoć i terapeutske intervencije, smatra Brinkman. Tvrdi se da samorealizacija stvara samodovoljne ljude, ali ona zapravo stvara zavisne ljude koji misle da istina leži u njima [Brinkmann 2017: 89].

Ima i drugih psihologa koji kritikuju pojedine konkretne tvrdnje u literaturi za samopomoć, ali iz drugačijih razloga: zato što nisu iskustveno potvrđene. Na primer, A. M. Pol (A. M. Paul) u tekstu u časopisu *Psychology Today* [prema: Bergsma 2007] iznosi pet uobičajenih self-help mitova koje su istraživanja demantovala. Prvi je da će ljutnja i bes proći, ako ih ispoljite – to će ih baš održavati. Drugi mit kaže da kad ste neraspoloženi treba da se usredotočite na pozitivne misli – to će naš jad učiniti još većim. Treći je da će vizualizacija ciljeva pomoći da se oni realizuju – optimizam nije dovoljan, moramo se usredsrediti na prepreke. Mit je i da će afirmacije podizati naše samopoštovanje – neophodna nam je pozitivna reakcija okoline. Mit je i da je za uspešnu komunikaciju između partnera potrebno aktivno slušanje – od toga je mnogo važnije da ga uzimate ozbiljno i ne ispoljavate neprijateljstvo prema njemu, navodi Pol.

3. KULTURA SAMOPOMOĆI

3.1. SAMOPOMOĆ

Samopomoć (self-help) uobičajen je američki naziv za savetodavnu literaturu koja je namenjena širokoj publici. Naziv podrazumeva da pojedinac uz pomoć tih priručnika sâm rešava svoje lične, emocionalne ili bilo koje druge probleme, bez profesionalne pomoći, postupajući po savetima autora.

Termin *samopomoć* je u Americi imao dugu tradiciju u oblasti prava [Salerno 2005]. Pravna samopomoć se odnosila na rešenja dostupna direktno oštećenom bez uključivanja advokata ili čak sudova. Jedan od prvih bestselera iz oblasti pravne samopomoći bila knjiga Džona Velsa (John Wells) *Every man his own lawyer,* iz 1784. godine. [Salerno 2005: 23] Od sredine 19. veka, izraz počinje da se koristi kao opšti naziv za inspiracionu literaturu koja je trebalo da podstakne i praktičnim savetima olakša mladim ljudima da napreduju u društvu. U tom smislu je izraz *samopomoć* prvi upotrebio u naslovu svog priručnika Semjuel Smajls (Samuel Smiles). Ovaj priručnik, objavljen u Engleskoj 1859. godine, imao je naslov *Self-help, with the illustrations of character, conduct, and perseverance*. Smajls je ohrabrivao mlade ljude (podrazumeva se da su u 19. veku to bili muškarci) iz niže klase da poprave svoj društveni položaj, oslanjajući se na samopomoć. U tom cilju nudio je niz biografija muškaraca koji su se podigli s dna do vrha društvene lestvice i time ostvarili „američki san".

Kod nas nazivi bilo *self-help,* bilo *samopomoć* nisu opšte raširenі; u knjižarama se ova vrsta popularne literature podvodi pod rubriku *popularna psihologija*, a odnedavno i pod *lični razvoj.* Mi smo se u radu za ovu vrstu literature ipak opredelili za naziv *samopomoć,* odnosno *self-help*, s obzirom na to da on pokriva sadržaj oba ova termina.

Pod nazivom *popularna psihologija* podrazumeva se psihološka literatura koja je namenjena širokoj publici sa ciljem da se ona upozna s nekim teorijama ili empirijskim istraživanjima koji pripadaju akademskoj psihologiji i koji čitaocima mogu biti od praktične pomoći u rešavanju njihovih psiholoških ili socijalnih problema. Kako smatra Eva Ilouz, „granica između akademske i popularne psihologije je porozna i one koriste iste metafore i narative" [Illouz 2008: 13]. Drugi termin, *lični razvoj,* podrazumeva da

se rešenje svih problema pojedinca nalazi u njegovom ličnom rastu, unapređenju, otkrivanju njegove suštine, potencijala ili preobražaju njegove svesti. Kako u kulturi samopomoći lični razvoj (*rascvat)* najčešće podrazumeva *duhovni razvoj* pojedinca, literatura koja daje savete u vezi s ličnim razvojem takođe se podvodi pod *duhovnost.* Termin *samopomoć* pokriva oba ova značenja, s obzirom na to da uspeh u poduhvatu ličnog razvoja, odnosno rešavanja ličnih problema, prema ovoj literaturi, zavisi isključivo od samog pojedinca.

Kako su, prema tvrdnjama autora dela o samopomoći, svi problemi pojedinca, bilo da se tiču zdravlja, odnosa s drugim ljudima ili uspeha u profesiji, u svojoj osnovi psihološki, i da ljudi moraju da savladavaju uglavnom psihološke prepreke u postizanju uspeha i sreće, naziv *samopomoć* takođe pokriva i literaturu iz oblasti menadžmenta i poslovanja uopšte. U ovoj vrsti literature saveti se tiču uspeha u poslu ili razvoja neke lične veštine koja tome doprinosi, kao što je unapređenje kreativnosti, motivacije, samopouzdanja, komunikacije i slično, i pritom se koristi psihološki jezik i poziva se na psihološke teorije ili istraživanja.

Naziv *samopomoć* upućuje na suštinsku povezanost ove kulture s američkim shvatanjem individualizma. Već je značenje koje je Smajls pridao terminu *samopomoć* ukazivalo na tu povezanost. On je, naime, ohrabrivao siromašne mlade ljude da sebi postavljaju visoke ciljeve i da sami rade na tome da ih ostvare. Odbacivao je potrebu da se država u to meša i da im bilo kako pomaže na tom putu. „Šta god da se učini za čoveka, uskraćuje mu podstrek i nužnost da učini nešto sam za sebe“, smatrao je Smajls (prema [De Boton 2005: 82]).

Da se američka varijanta individualizma bar donekle razlikuje od evropske, ističe i Frensis Hsju (Francis Hsu) u tekstu u časopisu *Psychological Anthropology* (1961). „Ključna američka vrednost, kako on sugeriše, jeste *self reliance* (približno značenje „zavisiti jedino od samog sebe“) ili, drugačije rečeno, izmena ili pojačavanje evropskog ili engleskog individualizma“ [Dimon 2004: 260]. Bela takođe ističe oslanjanje samo na sebe (*self reliance)* kao ključnu odliku američkog individualizma i čak izražava stav da u njemu ima „nečeg moralno abnormalnog“. To shvatanje vodi „amneziji“ šta pojedinac duguje svojim roditeljima, a onda se ta tendencija uopštava i vodi zaboravljanju šta smo dobili od prošlosti uopšte. „Smisao života za mnoge Amerikance je postati potpuno

svoja osoba, gotovo kao da su sami sebe rodili.“ [Bellah et al. 1996: 81–82]. Pojedini self-help autori tvrde nešto slično tome: oni su sami izabrali svoje roditelje.

Sam naziv *samopomoć,* dakle, upućuje na jednu od dve osnovne pretpostavke na kojima ova literatura počiva, a to je da ljudi treba da se samo na sebe oslanjaju i da ne treba da budu ni od koga zavisni. Ovo stanovište kulturu samopomoći dovodi i u vezu s neoliberalnim kapitalizmom. Neoliberalna ideologija je utirala sebi put tvrdeći da institucije države blagostanja, tj. institucije socijalne zaštite proizvode samo zavisnost i na taj način pomažu samoobnavljanje siromaštva.

Druga osnovna pretpostavka kulture samopomoći jeste da ljudi mogu sami sebi da pomognu jer u krajnjoj liniji sve zavisi od njih samih. Ova pretpostavka se zasniva na uverenju da je pojedinac sam odgovoran za svoju realnost, on je zapravo sam i stvara.

S jedne strane, shvatanje da je u samom pojedincu uzrok njegovih problema, bar delimično, počiva na psihoanalizi. Značajan zadatak psihoanalitičara je da pacijente zainteresuju za mogućnost da su sami odgovorni za mnogo toga što doživljavaju kao prepreke za koje im se čini da su potpuno van njihove kontrole i da rade protiv njih. Međutim, kako kaže Stiven Mičel, „to je slučaj kada ’neurotski projekti organizuju njihove živote’“ [Mičel 2008: 57]. S druge strane, Robert Bela i ovaj stav povezuje s američkom kulturnom tradicijom koja na prvom mestu vidi

> društveno nesituiranog pojedinca koji je, po pretpostavci, izvorište svih mogućih sudova, i ima problema sa sagledavanjem društvenog konteksta u koji je ukorenjen i od kojeg zavisi. Obogotvoravanje slobodnog pojedinca udruženo je s ideologijom jednakih šansi, po kojoj je svako odgovoran za svoju društvenu sudbinu, a neuspeh je znak isključivo lične nesposobnosti. Lako se zaboravlja na društvene pritiske, od porodice do struktura države, pravnog sistema i konkurentskog tržišta, koje od samog početka pojedincu određuju i ograničavaju raspoložive mogućnosti. [Bellah et al.,1996: 55]

U literaturi za samopomoć ovo stanovište se kreće u rasponu od tvrdnje da pojedinac svojim izborima konstruiše svoju realnost, preko tvrdnje da on to čini samim svojim mislima, do tvrdnje da spoljašnji svet nema nikavu supstancu, već svaka osoba kreira svaku drugu osobu i sve što postoji. Omiljena izreka pisaca Novog doba „Vi stvarate sopstvenu realnost“ nekada znači da vaše iskustvo zavisi samo od vas, a nekada da ništa ne postoji dok ga sami ne iskusite [Heelas 1996: 35]. Na primer, tvrdi se da je pojedinac sam odgovoran za svoje zdravlje, u smislu da je pojava bolesti izazvana nekim njegovim negativnim mislima ili emocijama (virusi ili bakterije uopšte se i ne spominju u literaturi za samopomoć), a drugo, tvrdi se da je telo sposobno da leči samo

sebe, jer „ima prirodnu volju prema zdravlju“ [Heelas 1996: 82]. Potrebno je samo stupiti u dodir s duhovnim ili raditi na otklanjanju „blokova“ koji sprečavaju protok energije ili praktikovati afirmacije. Koji god da je metod, sama osoba je primarno odgovorna za proces izlečenja[38].

Sreća je takođe samo naš izbor. Naše unutrašnje iskustvo najvažniji je uslov dobrog življenja. Potrebno je samo da naučimo da volimo sebe i da promenimo svoje misli i bićemo zdravi, uspešni i srećni. Sreća nam pripada, ona se uči, dakle, ona je potpuno u našim rukama. To je kredo koji ponavljaju učitelji duhovnog i ličnog razvoja.

Na primer, Ivana Kuzmanović ističe da kada govori o ljubavi misli na „Svekoliku ljubav kao manifestaciju Boga koja podrazumeva Znanje i Svesnost“. [Kuzmanović 2011: 18] Znanje podrazumeva znanje da se „sva rešenja nalaze u nama“ i zbog toga je prvi zadatak na putu samorazvoja da „pozovemo u pomoć svoje Biće, da se upoznamo sa svojom pravom prirodom“. [Kuzmanović 2011: 15] Znanje podrazumeva svesnost da

> jedino što možemo promeniti i na šta možemo uticati jesmo mi sami i naši stavovi, pogledi na svet i uverenja. Naša lična promena može biti nadahnuće drugima da se i oni late važnog zadatka čiji je smisao usklađivanje sopstvenog života s Višim poretkom koji postoji nezavisno od nas. Na taj način, postepeno ali sigurno menja se svet koji nas okružuje i to jeste ono što se u ovom trenutku dešava na našoj planeti. [Kuzmanović 2011: 14]

Stanovište da pojedinac sam sebi može i treba da pomogne smešta self-help u „uradi sam“ (DIY – „do it yourself“) kulturu. „U takozvanom ’uradi sam’ društvu**,** mi smo svi preduzetnici sopstvenih života.“ [Elliott and Lemert, 2005: 3].

U prilog nazivu *samopomoć* za ovu vrstu literature, Dolbi, iako smatra da je on manje tačan u odnosu na naziv *samounapređenje* (*self-improvement*), naglašava aktivnu ulogu čitalaca u odabiru i čitanju tih knjiga. Smatra i da je taj naziv direktniji i pošteniji jer „opisuje šta čitaoci traže i šta čitaoci misle da autor i izdavač prodaju“ [Dolby 2005: 36].

S druge strane, naziv *samopomoć* izaziva dve vrste problema. Prvi proističe iz njegovog značenja, jer, kako je primetio Džordž Karlin (George Carlin), „ako želite samopomoć, zašto čitate knjige koje je napisao neko drugi?“ (prema [McGee 2005:

[38] Samoisceljenje, prema pogledu na svet Novog doba, ne odnosi se samo na pojedinca već i na planetu Zemlju. Prema hipotezi Gaja, koju je predložio britanski naučnik Džejms Lavlok (James Lovelock), zemlja i sva njena stvorenja čine jedinstven samoregulišući sistem koji je zapravo jedno.

11]). Na ovo pitanje bi se moglo nadovezati i pitanje: da li ste autentični ako sledite savete drugih i to, „korak po korak“, ali o pitanju autentičnosti biće reči u ovom radu kasnije.

Sličnu kritiku uputila je i Vendi Kaminer (Wendy Kaminer), koja se u toj kritici pozvala upravo na *self-reliance*. U knjizi iz 1992. godine, *I'm Dysfunctional, You're Dysfunctional* (što je parafraza naslova uticajnog self-help hita *I'm OK, You're OK*), Kaminer tvrdi da čitaoci knjiga za samopomoć traže savete od stručnjaka umesto da se oslone na sopstveni zdrav razum, mudrost i lična ubeđenja, i da oni time napuštaju *self-reliance* [Dolby 2005: 58].

Drugi problem koji ističe Miki Makgi [McGee 2005: 11] je to što je reč *samopomoć* nekada bila sinonim za kolektivnu akciju, odnosila se na kolektivnu samopomoć[39], na primer, u grupama za odvikavanje od nekog oblika zavisnosti kao što su *Anonimni alkoholičari*. Danas se taj izraz odnosi isključivo na individualni napor.

Samopomoć jeste vremenom toliko evoluirala da je prestala da bude i bukvalno samopomoć. Dok su nekada knjige za samopomoć bile dobrodošla zamena za institucionalnu pomoć, poslednjih decenija se desilo da se sama samopomoć institucionalizovala.

Kada je Stiven Starker [2008] pokušao da objasni rastuću popularnost literature za samopomoć, kao argumente je naveo cenu, dostupnost, privatnost i integraciju. Pristupačnost cene podrazumeva znatno jeftiniju zamenu za psihoterapiju, ali i to da je ova vrsta literature obično i jeftinija u odnosu na knjige drugih žanrova; dostupnost podrazumeva da ih je moguće kupiti u gotovo svim prodavnicama, a ne samo u knjižarama (Starker je zato i naslovio svoju knjigu *Oracle at the Supermarket*), a u samim knjižarama se nalaze u izlozima i na najistaknutijim mestima; privatnost podrazumeva da čitaoci nisu morali o svojim problemima da razgovaraju s bilo kim, već su mogli sami, u privatnosti svoga doma, da pokušaju da ih razumeju i reše; a integracija podrazumeva da se o ovim knjigama govori i da čitanje tih knjiga olakšava uključivanje u određene društvene skupine.

Da krenemo od prvog argumenta.

Ako bi sledili sve savete literature za samopomoć, naročito one implicitne, čitaoci danas pored knjiga ne bi imali samo svog terapeuta, već i duhovnog učitelja, holističkog

[39] U našoj tradicionalnoj kulturi prva asocijacija na *samopomoć* bi mogla da bude seoska *moba* kao primer uzajamne pomoći.

doktora, instruktora joge, astrološkog savetnika, savetnika za feng šui, pa čak i „profesionalnog partnera za podršku“. Ovo poslednje je po savetu Kita Feracija [2010]. U priručniku za samopomoć *Ko vam čuva leđa*, koji je predstavljen kao *Inovativni program za razvoj odnosa zasnovanih na bliskosti i poverenju, koji vode do sigurnog uspeha i čuvaju vas od promašaja*, Feraci preporučuje svojim čitaocima da treba da imaju profesionalnog partnera za podršku u realizaciji bilo kog svog cilja. Na primer, ako im je cilj da smršaju, u tome će im pre pomoći profesionalni partner, nego recimo sestra. „To nije varanje, nema ničeg lošeg u tome da oni koji ne mogu da nađu idealnu osobu za tu ulogu plate stručnjaka.“ Toliko o jeftinijoj zameni, a posebno o odnosima „zasnovanim na bliskosti i poverenju“.

Uz sve te savetnike i učitelje, obavezni su i odlasci na seminare i predavanja, a nisu na odmet i razni vikendi, kao na primer Vikend u duhovnom utočištu ili Holistički vikend na Fruškoj gori [Kuzmanović 2012] i slično.

Delimično i zbog toga, teoretičari se slažu da je ova kultura prevashodno namenjena srednjoj i višoj srednjoj klasi, mada se self-help autori u svojim knjigama obraćaju svima. Recimo, Robin Šarma pominje da i oni čija je profesija da nameštaju krevete u hotelskim sobama mogu da teže izvrsnosti u svom poslu.

Zahvaljujući kulturi samopomoći, mada uprkos njenim gore navedenim postulatima, kao da ljudi više ništa ne umeju sami da urade. Za sve su im potrebni saveti, ako ne astrologa, onda kouča. U Novom dobu se to najčešće obrazlaže time što je ego moćan i tragačima je potrebna spoljašnja pomoć. Zato se obraćaju guruima i *koučima* ili kontaktiraju sa svojim duhovnim vodičima koji su u većoj meri prosvetljeni nego oni, i koji im pomažu u svemu od praktičnih problema do duhovnosti [Heelas 1996: 34].

Danas postoji čitava industrija samopomoći. Mada su knjige i dalje najvažniji medij kulture samopomoći, svakako nisu i jedini, i sve manje su one same dovoljne. Jedan od razloga za to je svakako velika volja stručnjaka za samopomoć i savetnika životnih veština da umnože izvore svoje, inače basnoslovne, zarade, što je zaista slučaj sa svim američkim piscima bestselera u ovom žanru. Na primer, Robin Šarma pored toga što je autor velikog broja bestselera, direktor je kompanije koja pruža programe obuka, sam „obučava neke od najuspešnijih ljudi na planeti“ i „uživa ugled svetski cenjenog predavača“ koji često nastupa s Bilom Klintonom, Dipakom Čoprom i

Vejnom Dajerom, i ima sopstvenu televizijsku emisiju [Šarma 2013: 238]. U domaćim okvirima takođe imamo uspešne self-help autore. Na primer, Slavica Skvajer je, kako sama kaže, vlasnica nekoliko uspešnih firmi [Squire 2017: 30], u koje spadaju NLP institut, osnovan 2006. i Koučing akademija, osnovana 2008. godine, koje obučavaju zaposlene u najvećim domaćim kompanijama.

U vezi sa samim terminom *industrija samopomoći* koji se koristi u ovom radu potrebno je pomenuti da neki teoretičari koriste termin *industrija sreće*, kao što to čini Dejvis [Davies 2015]. Za to postoje svakako i opravdani razlozi. Prvo, veliki deo literature za samopomoć je zasnovan na pozitivnoj psihologiji koja se prvenstveno bavi srećom, odnosno blagostanjem. Drugo, postoji i značajan akademski interes za probleme sreće i blagostanja iz koga je izrasla i nova disciplina, *nauka o sreći*, tako da je „danas moguće naći 'profesore sreće' i na vodećim univerzitetima" [Effing 2009: 126]. Nauka o sreći je 2001. godine dobila i svoj časopis *The Journal of Happiness Studies* koji organizuje niz godišnjih konferencija. Takođe, sprovode se i empirijska unakrsna kulturološka („kroskulturna") istraživanja subjektivnog osećanja sreće [Diener and Suh 2000]. Međutim, ipak dajemo prednost terminu *industrija samopomoći*, zato što se ona ne zasniva samo na pozitivnoj psihologiji i *nauci o sreći*, a što ćemo pokazati kasnije u ovom poglavlju.

Drugi razlog za popularnost literature za samopomoć koji je naveo Starker, da ljudi svoje probleme žele da zadrže u privatnosti, takođe je pod velikim znakom pitanja. U ekspresivizmu se otišlo mnogo dalje od vremena kada je Starker pisao svoju studiju, i od onoga što je Lipovecki opisivao kao „opsednutost izražavanjem: svako hoće nešto da kaže i na osnovu svog ličnog iskustva" [Lipovecki 2011: 19], i to početkom 1980-ih kada još uvek ne postoje društvene mreže. Možemo samo da se pitamo da li ljudi danas uopšte imaju potrebu za privatnošću, kada toliki broj pristaje da učestvuje ili gleda emisije tipa *rijaliti šou* na televiziji, ili one u kojima se najintimnije i najmračnije tajne odaju pod pitanjima neumornih voditelja. Dejvis [Davies 2015] skreće pažnju na to kako se, s jedne strane, informacije o privatnosti korisnika nove tehnologije komunikacije koriste u ekonomske svrhe[40], a da ljudi sve manje na to reaguju, a, s druge, kako te iste tehnologije podstiču korisnike na „neviđeni entuzijazam u otkrivanju

[40] Fejsbuk može da koristi ogromne količine podataka o svojim korisnicima, njihovim preferencijama, interesovanjima itd., što se naziva *Veliki podaci (Big data),* u sopstvene svrhe ili da ih proda istraživačkim agencijama.

krajnje privatnih informacija“. Kada je 1920. godine jedna velika marketinška kuća htela da ispita evropske potrošače o navikama i ukusima, to je shvaćeno kao napad na privatnost, što i jeste bilo, piše Dejvis. Ne možeš da dosađuješ ljudima da iznose detalje o tome šta misle, žele, šta im se dopada. Ali kada Fejsbuk postavi milijardama korisnika lažno nevino pitanje o čemu razmišljaju, oni bez razmišljanja sipaju svoje misli, ukuse, želje i stavove u ogromnu bazu podataka. [Davies 2015: 101]. U ovom kontekstu, Dejvis takođe navodi i pokret *The Quantified self*, u kome ljudi mere i izveštavaju na društvenim mrežama o različitim aspektima svog privatnog života – o dijeti, raspoloženju, seksu, itd. Taj nezabeleženi entuzijazam prema samonadzoru nije ostao neprimećen od strane bihevioralnih ekonomista, upozorava Dejvis.

U samoj literaturi za samopomoć to je cilj kome se teži. Ivana Kuzmanović piše: „Tek sad je došlo vreme sazrevanja, čovek prepoznaje svoja osećanja i shvata da ni od koga ne mora da ih krije. A to upravo i jeste odlika ere Vodolije: nema ničeg tajnog što neće postati javno.“ [Kuzmanović 2012: 215].

Vil Stor i samu kompjutersku kulturu, a posebno razvoj personalnih računara, smatra proizvodom humanističke psihologije selfa. „Web 2.0. je nastao kao digitalni unuk Esalena: kao proizvod tehnologije neoliberalnog individualizma fokusirane na *Ja* i ne baš malo narcizma.“ [Storr 2017: 253]. Internet dovodi do povećanog individualizma, uvodi neoliberalnu igru života u oblasti u kojima je to ranije bilo nezamislivo, postavlja self protiv selfa u beskrajnom takmičenju za sledbenike, komentare i *lajkove*. Ali, takođe ide i mračnim putevima primalnih instinkata za status i moć kao i kažnjavanje od strane plemena, ističe Stor.

Ipak, naš stav je da sve ovo što smo naveli o industriji samopomoći nije razlog za odbacivanje samog naziva samopomoć. Prividno ili stvarno, pojedinci se i kroz literaturu i kroz različite sisteme duhovnog razvoja obučavaju za samopomoć. Čitava kultura samopomoći počiva na tome da pojedinci mogu sami sebi da pomognu i da samo oni sami to mogu da učine. Učitelji i knjige su tu da ih upute, da opišu pojedine tehnike samopomoći i pre svega da im uliju veru u te tehnike, ali oni biraju i učitelje i knjige i samo od njih zavisi hoće li slediti ta uputstva i koliko će biti istrajni u tome.

3.2. KULTURA SAMOPOMOĆI

Izraz *samopomoć* se u ovom radu koristi i kao odrednica kulture, odnosno načina života koji je u skladu s pogledom na svet koji se prenosi prvenstveno preko knjiga za samopomoć. Pored knjiga, kultura samopomoći svoje vrednosti, verovanja i prakse širi i preko savetovanja „jedan na jedan"; seminara i predavanja koje najčešće vode autori knjiga za samopomoć, ali i drugi stručnjaci za životne veštine (*lajfkoučing*), kao i preko audio kaseta i interneta (vebsajtova i „vebinara", seminara preko interneta).

Na kraju, zahvaljujući medijskoj kulturi, štampi, filmu, televiziji i popularnoj muzici, verovanja i prakse ove kulture toliko su raspršene i toliko su duboko prodrle u glavni tok moderne kulture da masovna publika uopšte ne mora da čita literaturu za samopomoć da bi prihvatala ta verovanja i prakse. Ovo je posebno olakšano time što su mnoge prakse ove kulture prijateljski nastrojene prema potrošaču (*consumer-friendly*). Na primer, kada vežbamo jogu nije nužno da se opterećujemo istočnjačkom filozofijom, pa dobijamo pakovanje bez toga, ali ako „kupujemo" duhovnost, onda postoji drugi paket. Ili, kada gledamo popularni film o plesu s vukovima, ne moramo da se opterećujemo verovanjem u self koji nas povezuje sa celokupnom prirodom ili kosmosom.

Pored sredstava kojima širi svoj pogled na svet, verovanja i prakse, kultura samopomoći obuhvata i institucije kao što su terapeut, duhovni učitelj, *lajfkouč*, centre za obuku i lični razvoj, kao i stil života u skladu s tim pogledom na svet.

Kao što je slučaj s literaturom, i kada je reč o kulturi u upotrebi su i drugi nazivi. Najčešći je *kultura sopstva*. Fuko smatra da od helenističke i rimske epohe prisustvujemo kulturi sopstva [Fuko 2003: 232]. Već je bilo reči o tome da tema staranja o sebi u antičkoj grčkoj filozofiji postoji i pre toga. Platon je, recimo, smatrao da „treba da se bavim samim sobom da bih valjano znao da se bavim drugima", kaže Fuko, ali u prvim vekovima nove ere dolazi do promene: sopstvo je krajnji i jedini cilj staranja o sebi. Delatnost istinske prakse sopstva nema drugu svrhu do samog sebe, a kako tvrdi Epikur, ona priprema čoveka za sve okolnosti i daje mu hrabrost da se suprotstavi autoritetu onih koji hoće da mu nametnu svoju volju. „Ovi pojedinci će postati *autarkeia,* oni će zavisiti jedino od sebe samih i imaće mogućnost da osete zadovoljstvo i nasladu u potpunom odnosu koji će imati prema sebi samima." [Fuko 2003: 239].

Kultura sopstva je u antici podrazumevala stav prema sebi, drugima i svetu, a takođe i izvestan broj radnji koje se obavljaju na sebi, kroz koje se sopstvo menja, preoblikuje i preobražava, kao što su tehnike meditacije, pamćenja prošlosti, ispitivanja savesti itd. Tehnologije sopstva jesu „promišljeni i voljni postupci kojima ljudi ne samo da sebi određuju pravila ponašanja nego teže da promene sami sebe, da se isprave u svom pojedinačnom biću, te da od svog života načine delo“ [Fuko 2003: 82].

Sve to prisutno je i u kulturi samopomoći koja jeste kultura sopstva, ali upotrebom prvog termina želimo da naglasimo vezu koju ova kultura danas ima s knjigama za samopomoć koje su namenjene širokoj publici. Kultura sopstva u antici nije bila namenjena svima. „U stvari, nikada u grčkoj i rimskoj kulturi staranje o sebi nije primljeno, postavljeno kao univerzalni zakon koji vredi za svakog pojedinca, kakav god način života on prihvatio.“[41] [Fuko 2003: 150]. I to se ne odnosi samo na antiku, već i na kasnije *potrage za sopstvom* filozofa i pesnika.

U prethodnom poglavlju je već ukazano da su kulturni teoretičari koji su zastupali kulturno psihološki pristup nazivali ovu kulturu *kultura narcizma*, s namerom da ukažu na pogubne posledice kulture ličnog samoispunjenja po solidarnost zajednice, a neki od njih su o ovoj kulturi govorili kao o *terapeutskoj kulturi*. Robert Bela [Bellah et al. 1996], na primer, ističe *terapeutski stav* kao dominantan u američkoj individualističkoj kulturi. Mada psihoterapija u 20. veku ima različite forme, neke su proizašle iz medicine, neke iz religije, neke iz popularne psihologije, glavni odnos u svima njima je odnos terapeuta i klijenta. Terapija je postala model za sve odnose. A kako u terapiji malo šta drugo treba da radimo sem da komuniciramo, ističe Bela, komunikacija je postala važna za sve oblasti. Ona je postala presudna za ljubavne veze i odnose u braku, ali takođe i za odnose na radnom mestu. Kako sektor usluga i menadžerski poslovi sve više učestvuju u ukupnoj radnoj snazi, odnos koji se u terapiji uspostavlja između terapeuta i klijenta u mnogim poslovima služi kao model, a s druge strane, sam rad je postao forma terapije [Bellah et al. 1996: 123].

Značaj terapeutske kulture takođe ističe i Eva Ilouz i kaže da „nijedan drugi kulturni okvir, s izuzetkom političkog liberalizma i jezika ekonomske efikasnosti, nije

[41] Fuko ističe da treba uzeti u obzir dva važna ograničenja. Prvo, da bi se čovek bavio sobom, treba za to da bude sposoban i obrazovan, da ima vremena, itd. To je ponašanje elite. Drugo ograničenje je u tome što je smisao i svrha bavljenja samim sobom da od pojedinca načini nekog drugog u odnosu na većinu, na ljude obuzete svakidašnjim životom.

toliko uticao na shvatanje selfa kao *terapijski diskurs*.“ [Illouz 2008: 6]. Ova američka sociološkinja tvrdi da je terapijska kultura u mnogim svojim formama raširena u čitavom svetu do te mere da je to uporedivo, a možda čak i superiorno širenju američke popularne kulture. Pod terapijskom kulturom ona podrazumeva zahtevnu terapeutsku praksu, komercijalne knjige za samopomoć, grupe za podršku, trening programe asertivnosti kao i televizijske programe koji pružaju terapeutsko savetovanje.

Sve ovo obuhvata i kultura samopomoći, mada ne baš „zahtevnu terapeutsku praksu“, već upravo manje zahtevnu, kako za terapeuta tako i za klijenta, ali samopomoć, da ponovimo, nema samo terapijsku funkciju, već i edukativnu. Pored toga, u kulturi samopomoći je naglasak na samopomoći, uz svo nastojanje da se u tome pojedincima pomogne najrazličitijom robom i uslugama. Ona počiva na navedenim postulatima da sve zavisi od pojedinca i da on treba da se oslanja samo na sebe. Na primer, na sajtu Instituta za NLP u Beogradu, u pozivu na edukaciju, piše: „Mi verujemo da je za vaš uspeh i sreću mnogo važniji vaš način razmišljanja i vaša lična filozofija nego ekonomija… Naša misija je da vas inspirišemo da sami postignete svoj uspeh i da vas naučimo kako sami da ostvarite sve što želite“. (pristupljeno 5. 12. 2017).

Kao sinonimi za kulturu samopomoći koriste se i drugi termini kao što su kultura samoispunjenja, kultura samounapređenja i slično, koji se više odnose na cilj ove kulture nego što govore o načinu postizanja tog cilja, ali im je smisao u suštini isti.

Pojam *samopomoći* ne vezuje se samo za tradicionalnu američku kulturu, kako bi moglo da izgleda na osnovu onoga što je na početku ovog poglavlja napisano. U indijskim religijama značajni elementi ideje o *karmi* su shvatanja da je čovek pre svega upućen da se oslanja samo na sebe i svoja dela kako bi postigao spasenje, jer ne postoji spasitelj na koga bi mogao da računa [Hamilton 2003: 145]. U budizmu se tvrdi i da samopomoć zapravo jeste jedina efikasna pomoć. Mada pomoć mogu pružiti i drugi, sugestijom, savetima itd. ipak, „sami zlo činimo… niko nikog pročistiti ne može“. Buda je oglašavao „nebrojeno puta da čovek poseduje sve što mu je potrebno za samopomoć“ [Thera 2012: 77–78].

I u budizmu, kao i u kulturi samopomoći, najveći značaj se pridaje metodama ili tehnikama samopomoći. U budizmu se ističe da je *put sabranosti* put samopomoći.

> Najjednostavnija metoda koju je tom prilikom pominjao (misli se na Budu) je satipatthana – Budi sabran! Što znači budi sabran na sopstveni um. Um sve obuhvata, sve

> patnje i njihovo poreklo, ali i konačno probuđenje. Satipatthana, uvek se baveći ključnim, sadašnjim trenutkom aktivnosti uma, mora nužno biti učenje o oslanjanju na samoga sebe. Ali to oslanjanje na samoga sebe treba postepeno razvijati jer se ljudi često oslanjaju na druge i na naviku. Zahvaljujući tome, taj sjajni alat, ljudski um, zapravo postaje nepouzdan jer je zapušten. [Thera 2012: 79]

Sabranost ili *sabrana svesnost* (engl. *mindfulness*) jedna je od najvažnijih duhovnih praksi[42] i u kulturi samopomoći. Sabrana svesnost je (uz ispravne navike, isključivanje čula i potpune percepcije celokupne stvarnosti) i deo meditacije. Mada je meditacija aktivnost koja se uglavnom obavlja u prisustvu gurua ili duhovnog vodiča, u kulturi samopomoći se insistira da je to praksa samopomoći, jer su ovi tu samo da pomognu pojedincu da sam sebi pomogne. Ima i shvatanja da za meditaciju „nije potreban indijski guru, jer svako može da postigne meditativno stanje ako se u svojoj duši smiri, opusti i malo-pomalo isključi misli koje se vrte ponavljajući se... Ona je uvek moguća ako smo sasvim otvoreni prema sadašnjosti i kad zapažamo samo ono što se odvija u momentu, tada razum miruje i svaka duševna napetost prestaje.“ [Lauster 2006: 46]. Prema Lausteru, meditacija je centralna stvar za svakog ko teži psihičkom samorazvoju. „Za većinu ljudi to je stanje iz retkih doživljaja, kada se ne misli ni o čemu, ali su sva čula budna. Oseća se mir i tišina iako se čuju zvuci i sl., sve se zapaža bez vrednovanja. Meditacija je ljubav, mi doživljavamo ljubav prema prirodi, prema bližnjima... “

Drugi, opet, ističu da meditacija pomaže duhovnom razvoju, „da sami iskusimo sveto“. Za Volša, meditacija pre svega ima za cilj „*probuđenje*, spoznaju istinskog sopstva i odnosa sa svetim, a to je ono najbitnije za naše živote“ [Walsh 2006: 14]. Psihološke i fizičke dobrobiti, mada i same važne, samo su uzgredne. U psihološkom smislu, meditiranje smanjuje teskobu i rađa mir, pojačava kreativnost, inteligenciju i akademska postignuća, povećava samokontrolu, samoaktualizaciju i zadovoljstvo u braku. Što se tiče fizičkih dobrobiti, duhovne prakse mogu smanjiti stres, sniziti krvni pritisak i nivo holesterola, a mogu čak umanjiti posledice starenja i produžiti životni vek, što je pokazala „jedna studija s Harvarda“.

Pored meditacije, kao duhovna praksa ističe se i molitva. Kako tvrdi Milenković [Milenković 2002a: 186], snagu molitve potvrdila su brojna empirijska istraživanja, što su i „dokazi da i mi delimo kvalitete koji se pripisuju Božanskom koje je u nama a ne

[42] Vežba postizanja sabrane svesnosti ili svesne pažnje počinje pokušajem kontrolisanja misli, da bi se postepeno smanjivao njihov broj sve dok praktičar ne bude u stanju da zaustavi tok misli, tako da ostane samo svesna pažnja ispražnjena od sadržaja. Cilj je postizanje samospoznaje, svesti o sopstvenoj suštini.[Lazar 1991: 122 - 123]

izvan nas!“ O snazi *molitve na daljinu*, a posebno o snazi *molitve za neprijatelje*, više reči biće u narednom poglavlju s obzirom da se domaći autori dosta bave tom tehnikom.

Za neke self-help autore najvažnije tehnike samopomoći su pozitivno mišljenje i afirmacije (potvrde). Kako tvrde Hansen i Kenfild[43], bez praktikovanja afirmacija je podsvest pojedinca slobodna da drugi programiraju u šta on treba da veruje. U svakom slučaju, afirmacije su možda „najsnažnija sila univerzuma“. Ako želite da ostvarite svoje ciljeve, pre svega morate da verujete da ste za to sposobni. Afirmacije treba izgovarati jasno i glasno i najubedljivije što možete, savetuju Hansen i Kenfild. Što ih češće ponavljate to ćete pre pokoriti podsvest i aktivirati je da postigne rezultat [Hansen i Kenfild 2006: 77]. Prema indijskoj misli, ono što izgovorimo deset hiljada puta postaje mantra koja oblikuje našu budućnost. Dalje, Hansen i Kenfild navode da je potrebno da smislite sopstvenu glavnu afirmaciju, nešto „pozitivno, sažeto i kreativno“. Međutim, drugi self-help autori spremno nude čitav spisak afirmacija svojim čitaocima kao da sumnjaju u njihovu sposobnost da sami osmisle nešto što će *za njih raditi*.

Takođe se preporučuju aktivnosti samorefleksije, najčešće kroz pisanje. Samokreiranje selfa podrazumeva pisani narativ o nečijem životu. Vežbe pisanja uključuju liste, izreke, izjave o misiji, zamišljene autobiografije i sl. Pored toga, mnoge knjige za samopomoć sadrže testove koje čitaoci popunjavaju da bi došli do samospoznaje, ali većina kao najvažnije ističe zapisivanje ciljeva čime započinje proces promene i samokreiranja.

Pored pisanja i afirmacija, jednako važna komponenta stvaranja selfa je i vizualizacija. U knjigama za samopomoć čitaocima se daje uputstvo da zamisle svoj idealni život, ili šta god žele, do najsitnijih detalja i da onda potraže fotografije u časopisima koje najpribližnije odražavaju takav život i naprave od njih poster. Ili prosto samo da zamišljaju slike onoga što žele, kako to ostvaruju, poseduju, koriste i sl. Hansen i Kenfild navode primer Karla Luisa koji je u jednom razgovoru s novinarima ispričao kako je vizualizovao da je dostigao istorijski rezultat Džesija Ovensa s Olimpijskih igara. U tome je i uspeo, ali njegova slava nije dugo trajala, što autori objašnjavaju time što nije vizualizovao sebe kako nadmašuje rezultat Džesija Ovensa, jer bi u tom slučaju njegova slava bila večna. Inače, ovi autori tvrde da je vizualizacija

[43] Hansen (Mark Hansen) i Kenfild (Jack Canfield) su, inače, najpoznatiji po svom hitu *Chicken Soup for the Soul*, koji je izlazio u beskrajnim nastavcima i do 2005. godine doživeo 72 izdanja samo na engleskom jeziku [Salerno 2005: 42].

„jedna od najmoćnijih metoda kojom možete da gradite sopstvenu budućnost. Pomoću nje se bolest pretvara u zdravlje, gojaznost u vitkost, porazi u pobede.“ [Hansen i Kenfild 2006: 53]. Što je najbolje od svega, vizualizacija može da izbriše i nešto iz naše prošlosti što nas sputava, što se inače ostvaruje metodama ponovnog rođenja i psihološke regresije. Za razliku od ovih metoda koje sprovodi samo obučeni terapeut, naglašavaju autori, „na nižem stupnju to možete i sami“. Nikad nije kasno da imate srećno detinjstvo, samo zamenite „video zapis“ koji se odigrava u vašem umu! [Hansen i Kenfild 2006: 62]

Sami ovi autori su imali pozitivna iskustva sa samoisceljivanjem vizualizacijom. Kenfild navodi da je jednom prilikom stao na razbijenu flašu i posekao se tako da je posekotina na stopalu bila duboka 7,5 cm. Primenio je tehniku vizualizacije o kojoj je čitao u knjizi nekog isceljitelja iz Oregona: u slici koju je vizualizovao on je sebi krpio stopalo žičanom mrežom, cementom i malterom. Nakon petnaestak minuta kada je otvorio oči, ni krvarenja ni ožiljka više nije bilo. „Treba samo da proširimo nivo svesti, da promenimo način razmišljanja“, njegova je poruka [Hansen i Kenfild 2006: 187].

Inače, u psihologiji postoje različite interpretacije vizualizacije. Prema Frojdu, vizualizacija počiva na istom verovanju na kome je počivala i magija. Frojd je praktikovanje magije pripisivao upravo onome čemu je dao naziv *svemoć misli* (Frojd 2014: 98). Pod uticajem Frejzera, Frojd je smatrao da je u osnovi magije verovanje da ljudi mogu da manipulišu stvarnim svetom samim svojim željama. Magijska misao predstavlja „ranu fazu razvoja ljudske vrste koja podseća na ranu fazu razvoja deteta i na ponašanje neurotične osobe čiji je razvoj zaustavljen u toj fazi. Njoj su svojstvena nastojanja da teškoće rešava u uobrazilji, a ne u stvarnosti, da ih prevazilazi u mislima i mašti – otud verovanje u svemoć misli.“ [Hamilton 2003: 117]. Tu fazu razvoja Frojd je nazvao fazom narcizma. Savremeni čovek se odriče verovanja u „svemoć misli“ koje se u našem društvu očuvalo samo u umetnosti, tvrdi Frojd.

Prema drugačijoj psihološkoj interpretaciji, vizualizacija ima snažan motivacioni učinak. „Ako ne stvorite u glavi jasnu sliku o rezultatu, o cilju kome težite, onda nećete moći da uložite neophodnu volju, zalaganje i ambiciju.“ [Cajringer 2004: 23]. Drugim rečima, vizualizacija znači prosto *imati viziju*, vrlo jasnu i preciznu, jer slike u glavi usmeravaju ponašanje ljudi. To ne znači da je dovoljno da samo pozitivno mislite, pa da postanete uspešniji, smatra Cajringer. Za većinu drugih autora, to upravo i znači.

Miki Makgi ističe da vizualizacija predstavlja pomeranje s diskurzivne na figuralnu ili ikoničku kulturu, što je inače karakteristika postmoderne kulture. Isticanje senzacija, osećanja i afekata na račun razuma, ima značajne političke posledice. Subjekt koji je angažovan u dijalogu ima veće kapacitete za razmišljanje i refleksiju, dok je subjekt koji je vizuelno orijentisan više reaktivan i emocionalan. Prvi je idealan za građanina, drugi za pripadnika mase. Slike se više obraćaju nesvesnim željama, dok jezik pretpostavlja racionalnog donosioca odluka [McGee 2005: 162].

3.3. LITERATURA ZA SAMOPOMOĆ

3.3.1. Definisanje

Knjige za samopomoć svojim čitaocima nude savete za najrazličitije aspekte života: saveti se tiču telesnog i psihičkog zdravlja, duhovnosti, dijeta, telesnih vežbi, ličnog razvoja, odgajanja dece, seksualnog života, pronalaženja partnera, ljubavnih i drugih veza s drugima, uspeha u poslovnom svetu, sticanja bogatstva, sreće i mnogo toga drugog. Ne postoje, međutim, ustanovljeni kriterijumi na osnovu kojih bi se pojedine knjige uključivale u ovu kategoriju, kao što ne postoji ni sveobuhvatna statistika self-help žanra [Starker 2008: 8]. Ako bismo kao kriterijum pripadnosti žanru uzeli samo postojanje praktičnih saveta (*kako da* informacija) koji mogu da unaprede živote čitalaca, onda bi, kako navodi Starker, i kuvari pripadali literaturi za samopomoć; ili, ako bi kriterijum bilo postojanje saveta za ispravan život, onda bi i Biblija mogla da joj pripada.

S druge strane, ako i postoji definicija self-help žanra koja daje precizne kriterijume, može se postaviti pitanje da li se neke knjige time neopravdano isključuju iz njega. Recimo, definicija koju su dali Santrok, Minet i Kempbel (Santrock, Minnett and Campbell) u knjizi *Authoritative Guide to Self-Help Books* iz 1974. godine, literaturu za samopomoć definiše kao „popularni *non-fiction*[44], napisan sa ciljem da čitaocima osvetli neke negativne aspekte kulture ili pogleda na svet i sugeriše nove stavove i prakse koji im omogućavaju mnogo zadovoljniji i efikasniji život.“ [Dolby 2005: 38] Tačno je da se većina knjiga za samopomoć može definisati kao *non-fiction*,

[44] *Non-fiction* je knjiga koja daje informacije ili opisuje stvarne događaje, za razliku od dela fikcije koja pričaju priču.

ali pitanje je da li se time isključuje značajan deo ove literature, kao što su brojni *inspiracioni romani*, što čini Starker. Ova vrsta literature koja poput romana ima svoje junake i radnju, ali su teme duhovne ili psihološke, izuzetno je popularna. U najpoznatije svetske bestselere ovog tipa spadaju *Alhemičar* Paula Koelja (koji je i kod nas jedan od najpopularnijih pisaca) i *Celestinsko proročanstvo* Džejmsa Redfilda. Domaće self-help autorke Žana Poliakov i Ivana Kuzmanović same svoje knjige za samopomoć nazivaju romanima, nekada i u podnaslovima. Na primer, *U ime ljubavi* Ivane Kuzmanović ima podnaslov *Roman o snazi Ljubavi i hrabrosti da se njena moć iskusi.*

Da li su ovi *romani* fikcionalni ili nefikcionalni? Ako krenemo od kriterijuma koji navodi Džonatan Kaler da je „nefikcionalni diskurs obično duboko usađen u kontekst koji vam govori na koji način da tom diskursu pristupite“, a da kontekst fikcije, s druge strane, izričito ostavlja otvorenim pitanje o čemu se zaista govori, tj. da je u fikciji „odnos između onoga što govornici kažu i onoga što autor misli uvek stvar interpretacije“ [Kaler 1997: 43], sledi da u našem slučaju zaista nije reč o fikciji. Mada sve može biti stvar interpretacije, self-help autori ipak nastoje da njihovi čitaoci prihvate tačno onu poruku koju su im i uputili.

Postoje i druge nedoumice kada je reč o svrstavanju neke knjige u *self-help* žanr, pogotovo u slučaju da se sami njihovi autori verovatno ne bi s time složili, budući da je reč o akademskim psiholozima. Ad Bergsma [Bergsma 2007], recimo, kaže za knjigu *Tok* (*Flow)* Mihalja Čiksentmihaljija (Mihaly Csikszentmihalyi) iz 1990. godine da je daleko od davanja površnog, brzog i lakog rešenja, što je karakteristika jednog dela literature za samopomoć, i da je prema akademskim standardima odlična, ali, kako u podnaslovu ove knjige stoji *Psihologija optimalnog iskustva*, „nije čudno da su mnogi kupci poželeli za sebe to iskustvo“. To isto bi se moglo reći i za druge knjige koje znatno odskaču svojim kvalitetom od prosečnih knjiga ovog žanra, kao što je knjiga Klarise Pinkole Estes *Žene koje trče s vukovima*[45]. Ipak, namera ove autorke (koja sebe predstavlja kao jungovsku psihoanalitičarku, pesnikinju i čuvarku starih priča), da pomogne ženama da ponovo stupe u kontakt sa svojom instinktualnom prirodom, s *Divljom ženom,* ono je što je čini knjigom za samopomoć.

[45] Ova knjiga je objavljena 1992. godine i do sada je prodato preko dva miliona primeraka. Kod nas je 2017. objavljeno drugo izdanje (tiraž: 1000 primeraka).

Uprkos problemu nedostatka utvrđenih objektivnih kriterijuma za svrstavanje u self-help žanr, Starker naglašava da čitaoci obično s tim nemaju problema. Međutim, u tom slučaju se postavlja pitanje da li self-help kao žanr definišu čitaoci ili same karakteristike teksta? Ako bi se prihvatilo da definisanje literature za samopomoć pre svega zavisi od načina čitanja, u tom slučaju sve može biti u toj kategoriji – od religijskih tekstova, preko književnosti, do naučnih studija. Na primer, brojni ispitanici u istraživanju koje je sproveo Starker naveli su da koriste Bibliju da bi u njoj pronašli pouke kako treba živeti. Makgi navodi da u tom slučaju i Dirkemova studija o samoubistvu za neke čitaoce može da služi kao samopomoć [McGee 2005: 193]. Ona smatra da bi prednost ovakvog definisanja bila u tome što bi se tekst razumevao u okviru socijalnog i istorijskog konteksta, ali da svakako treba uzeti u obzir i same karakteristike teksta. Prema Makgi, česta su i neopravdana svrstavanja nekih sociioloških studija ili knjiga koje pripadaju istraživačkom novinarstvu u ovaj žanr, karakteristična za *Authoritative Guide to Self-Help Books* iz 1974. godine. Pitanje definisanja self-help žanra je metodološko pitanje, ali može biti i političko, tvrdi Makgi. Teoretičari koji su se bavili literaturom za samopomoć, kao što su Starker i Vendi Simonds (u studiji *Women and Self-Help Culture*), uključili su u ovaj žanr knjigu Beti Fridan (Betty Friedan) *The Feminine Mystique,* iako ona sadrži razvijenu sociološku i istorijsku analizu, što knjige za samopomoć ne sadrže. „Ovakav kategorički izbor“, kaže Makgi, „sugeriše da se feminističke političke teme olako svode na oblast ličnih, privatnih problema na koje treba odgovoriti savetom pre nego što ih treba razumeti kao političke teme koje zahtevaju kolektivnu akciju.“ [McGee 2005: 194].

Sam Starker priznaje da knjiga Beti Fridan nije napisana u tradiciji *self-help* žanra i da ne nudi nikakvih *12 lakih koraka ka samoispunjenju,* ali ju je on obuhvatio u svojoj analizi, jer je to prva knjiga koja je u okviru humanističke psihologije (i modernog američkog feminističkog pokreta) postavila pitanje samoispunjenja za žene i koja je uz to bila veoma uticajna [Starker 2008: 120]. Međutim, on kasnije ipak koristi svrstavanje ove knjige u self-help žanr kao argument protiv kritičara koji tvrde da je self-help odvraćao pojedince od projekta popravljanja društva. „Iz ove literature je proistekao i feminizam”, kaže Starker.

Jedan od načina na koji se može prepoznati da li je reč o naučnoj studiji ili knjizi za samopomoć je to što su ove druge obično potpisane imenom autora uz titulu.

Naučnici nemaju običaj da to rade jer se titule kod njih podrazumevaju. Verovatno je tu posredi želja izdavača da isticanjem titule svojih autora privuku masovnu publiku, kojoj sama ta imena ne moraju ništa da znače, mada su u stručnim krugovima poznata.

Sami autori se trude da svojim naslovima i podnaslovima jasno daju čitaocima na znanje o čemu je reč, a izdavači dodatno dopisuju i po nekoliko etiketa ne bi li čitaocima pružili što precizniju informaciju o tome šta kupuju. Na primer, američki izdavač je na zadnjim koricama odredio bestseler Stivena Kovija (Stephen Covey) *The Seven Habits of Highly Effective People* pomoću tri odrednice: *Self-Help/Psychology/Inspirational*. Naši izdavači nisu tako precizni, pa ako uopšte stavljaju neku odrednicu to nije namenjeno kupcima, već kategorizaciji u ISBN sistemu. Ni tada ne koriste odrednicu koja bi jasno dala do znanja da nije reč o nauci ili medicini. Recimo, knjigu *Kako da izlečite svoj život* Lujze Hej izdavač je označio kao psihoterapiju, a knjigu Skota Ventrela *Moć pozitivnog mišljenja u biznisu* izdavač označava sa: a) uspeh – psihološki aspekt; b) poslovni uspeh.

U svakom slučaju, prema Starkeru postoje minimalni kriterijumi za određivanje pripadnosti žanru, dve odlike self-help žanra su, naime, nesumnjive. Prva je to što su knjige namenjene običnoj publici, što znači da su napisane jednostavnim jezikom i ne zahtevaju neko prethodno znanje ili obrazovanje, a druga pretpostavljena odlika je njihova neposredna i praktična korisnost za čitaoce. Preko ovih kriterijuma i ne treba ići, smatra Starker. Od toga su za analizu žanra korisnije dimenzije sadržaja duž kojih se ovi minimalni kriterijumi mogu smestiti. On navodi tri takve dimenzije, a svaka od njih predstavlja raspon između dva pola:

1. *Anegdotski sadržaj nasuprot informativnom*. Neki self-help autori se pozivaju na zanimljive ili biografske događaje da bi poduprli svoje tvrdnje, drugi se pozivaju na rezultate empirijskih istraživanja, a ima i onih koji koriste obe vrste sadržaja.

2. *Preskriptivost nasuprot deskriptivnosti*. Mnoge knjige za samopomoć propisuju veoma autoritativna pravila ili uputstva za ponašanje, kojih čitaoci moraju da se pridržavaju ako žele da postignu to što knjiga obećava. Naravno, čak i ako se čitalac drži uputstva, a uspeh izostane, uvek je moguće tvrditi da on to nije činio na adekvatan način. Na drugom kraju ove dimenzije su radovi koji samo opisuju različite procedure ili tehnike za postizanje izvesnih ciljeva, ostavljajući čitaocima slobodu da sami izaberu šta će od toga koristiti.

3. *Zatvoreni sistem nasuprot otvorenom*. Neke knjige predstavljaju zatvorene sisteme u smislu da obeshrabruju interakciju s drugim perspektivama, dok su druge fleksibilne i ohrabruju pristup novim informacijama. Za ovaj drugi slučaj Starker navodi kao primer klasičnu knjigu dr Spoka o nezi dece, gde se roditeljima često daje savet da potraže dodatne informacije od lekara.

Starker je studiju *Oracle at the Supermarket* pisao kasnih 1980-ih i očigledno su se neke stvari u literaturi za samopomoć od tada promenile. Danas se ne stiče utisak da su te knjige tako pravilno raspoređene između suprotnih polova, kao što je on naveo. Pre bismo rekli da u većini slučajeva pretežu ka jednom polu.

Kada je reč o prvoj dimenziji, preteže anegdotski sadržaj, kako je to okarakterisao Starker. Self-help pisci u većini slučajeva postižu ubedljivost upravo time što se pozivaju na događaje pre svega iz sopstvenog života, a onda i na slučajeve iz svoje kliničke prakse (pošto su autori takođe i terapeuti ili lajfkouči), ili iz života svojih prijateljica i poznanica. Oni su svesni da će obične čitaoce, za razliku od stručne javnosti, pre ubediti slikovitim primerima nego merljivim podacima. Neki autori se pozivaju na naučna istraživanja, ali krajnje uopšteno, ne navodeći precizne podatke, kao što je recimo slučaj s gore navedenim Volšom („jedna studija s Harvarda“) ili Dipakom Čoprom koji kaže „u jednoj nedavnoj studiji…“ [Čopra 1989: 99]. Ima i knjiga za samopomoć koje se na adekvatan način pozivaju na empirijska istraživanja, ali u većini slučajeva stil tih knjiga je neformalan u poređenju s formalnim stilom naučnih tekstova.

Kada je reč o drugoj dimenziji, preovladavaju knjige sa strogim pravilima kojih čitaoci moraju precizno da se pridržavaju da bi se željeni cilj ostvario. Ovo je posebno slučaj kada je posredi moć pozitivnog mišljenja ili zakon privlačenja. Na primer, Ronda Bern (Rhonda Byrne), autorka poznatog filma i knjige *Tajna*, u knjizi *Moć* iz 2010. godine i dalje ubeđuje čitaoce u delovanje zakona privlačnosti i navodi primer pogrešno shvaćenog delovanja ovog zakona. Reč je o slučaju jedne mlade žene koja je mesecima pokušavala da dobije posao, dok nije shvatila da je time što je očajnički slala prijave za posao jednu za drugom, zapravo slala jasne znake zakonu privlačnosti da nema posao. Onda je promenila taktiku, počela je da mašta da je već zaposlena: navijala je sat, planirala šta će obući za posao itd. Posle dve nedelje prijatelj joj je rekao za novootvoreno radno mesto [Byrne 2012: 74].

Na isto upozorava i Lujza Hej. Uporno izražavajte pozitivne izjave o tome kakav biste život želeli, ali izjave moraju biti u sadašnjem vremenu. „Vaša podsvest je vaš poslušni sluga, pa ako bi izjave bile u budućem vremenu, tamo bi zauvek i ostale.“ [Hej 2011].

Kod mnogih pisaca pravila se daju u vidu koraka koje treba precizno slediti. Sam broj koraka nije nevažan, pogotovo za one koji veruju u magijska svojstva nekih brojeva.

Kada je reč o poslednjoj dimenziji koja Starkeru služi za analizu sadržaja knjiga za samopomoć, citatnost je u toj literaturi veoma prisutna, ali se ne citiraju drugačije perspektive, već pre svega autoriteti iz samog žanra. Citati imaju za cilj s jedne strane pojačavanje sopstvenih tvrdnji, a s druge ojačavanje samog žanra. Ovo se ne odnosi na one pisce koji samo sebe smatraju autoritetima, kao što je Lujza Hej.

Najvažnija dimenzija sadržaja knjiga za samopomoć, po našem mišljenju, tiče se pogleda na svet koji autor zastupa, odnosno vrednosne orijentacije: od toga da li je pogled na svet religijski ili sekularan; da li je u osnovi tog pogleda na svet pretežno utilitaristički ili ekspresivistički individualizam, ako je ekspresivistički, da li je radikalni pogled na svet Novog doba koji potpuno odbacuje stvarnost, ili manje radikalan koji želi „najbolje od oba sveta“ itd. Svaka dalja analiza sadržaja mora da krene od tog pitanja, pa tek onda da kaže nešto o dimenzijama koje navodi Starker. Recimo, kada je reč o radikalnom pogledu na svet Novog doba, saveti su isključivo rezultat ličnih, intuitivnih uvida i životnog iskustva, jer se to jedino smatra relevantnim, nikako ne naučna istraživanja, jer „nauka operiše na nivou ega“. U tom slučaju sistemi mogu da budu i potpuno otvoreni („niko nikog poučiti ne može“) ili pak potpuno zatvoreni, kada su uputstva izuzetno precizna i ne dozvoljava se sumnja u njihovo delovanje. Ako se neka želja čitaoca nije ostvarila, mada se on doslovno držao propisanih pravila, to je isključivo posledica toga što on to nije iskreno želeo.

Pored Starkerovog pokušaja da definiše self-help žanr preko navedenih dimenzija, postoje i drugačiji pokušaji. Na primer, Sandra Dolbi definiše literaturu za samopomoć tako što navodi ono po čemu se ovaj žanr popularne literature razlikuje od drugih žanrova, a kako kaže, to su njegov sadržaj i funkcija. Knjige za samopomoć predstavljaju jedinstvenu kombinaciju: 1. sadržaja čiji je cilj samounapređenje

pojedinca; 2. neformalnog, retoričkog stila; 3. strukture problem/rešenje u okviru prilično predvidljive literarne forme; i 4. obrazovne funkcije [Dolby 2005: 37].

Sadržaj knjiga za samopomoć istovremeno je i konzistentan i varira, ali u osnovi sadržaj čini praktično znanje i uvidi koji se mogu iskoristiti za samounapređenje. Stil tih knjiga je retorički i neformalan u poređenju s formalnim akademskim stilom naučnih tekstova. Obično imaju malo fusnota, ako ih uopšte imaju, i ne navode bibliografiju. Za Dolbi ovo je i razumljivo, s obzirom na to da self-help autori, ne samo što se obraćaju drugoj publici u odnosu na naučnike, već imaju i drugačiji zadatak u odnosu na njih. Čak i kada se pozivaju na nauku, oni to čine s potpuno različitim ciljem.

Blisko povezana sa stilom je i forma, ili bolje rečeno, forme knjiga za samopomoć. Na dubljem nivou sve ove knjige imaju formu ili strukturu *problem/rešenje*: neki problem ili neko pogrešno uverenje ili neka praksa koja je deo kulture, koji autor na efektivan način izlaže i za koji predlaže rešenje i pokušava da ubedi čitaoca da to rešenje prihvati ili bar da pokuša da ga primeni u svom životu [Dolby 2005: 40].

Kao ilustracija ove strukture *problem/rešenje problema,* mogu poslužiti brojne knjige na temu pogrešnih uverenja koja se tiču ljubavi. Recimo, uverenja da su zaljubljenost i ljubav isto. Domaći stručnjak za ljubav i partnerske veze, Zoran Milivojević, smatra da je rešenje u odbacivanju „toksične romantične fantazije i realistično i zrelo razmišljanje o tome šta zaista čini dobru vezu“. U tom smislu je indikativan podnaslov njegovog bestselera *Formule ljubavi*, koji glasi: *Kako ne upropastiti sopstveni život tražeći pravu ljubav*.

Ova struktura *problem/rešenje problema* najčešće se dalje razvija kroz nekoliko koraka. Uobičajen je plan od sedam koraka:

U prvom koraku se identifikuje dati problem – na primer, loše upravljanje vremenom, nedostatak intimnosti u ličnim odnosima, tendencija da se previše ili nedovoljno radi, brige o smrti, opšti nedostatak sreće. U drugom se problem objašnjava, najčešće se vidi kao posledica pogrešnog razmišljanja. U trećem koraku se ispituje prisustvo i održavanje samog pogrešnog razmišljanja i izvori se pronalaze u kulturi. U četvrtom se, ako je to moguće, nude sredstva za alternativni model mišljenja – često su to priče, slogani ili izreke. U petom koraku autori predstavljaju novi, prosvetljujući način mišljenja koji žele da promovišu i interpretiraju informacije u skladu s njim. Ovo

je najvažniji korak i zbog njega su ove knjige didaktičke. U šestom koraku autori sugerišu promene u ponašanju i delanju koje će omogućiti napuštanje starog načina razmišljanja i osnažiti novi. Sedmi korak je epilog ili zaključak u kome autori podsećaju čitaoca da realizacija poruka knjige zavisi samo od njih samih. To su poslednje reči – retorički i inspirativni rastanak [Dolby 2005: 75].

Kada je reč o obrazovnoj funkciji koju Dolbi navodi u svojoj definiciji, ona po njoj proističe iz tradicije samoobrazovanja u Americi. Iako je naklonjena literaturi za samopomoć i usteže se da iznese bilo kakav kritički sud, čak i kada je reč o kritici da je posredi biznis orijentisan na profit, što ona negira, Dolbi ipak priznaje da ima malo istraživanja koja dokumentuju koliko su ove knjige efikasne i malo dokaza da ljudi zaista menjaju svoje ponašanje kao posledicu čitanja ovih knjiga. S druge strane, ima mnogo anegdotske evidencije o tome kako su ljudi postali *self-help* pismeni zahvaljujući tome što su čitali brojne knjige, kaže ona. Oni znaju šta bi bilo dobro za njih; stekli su neka znanja o kosmosu, vezama, mentalnom, emocionalnom i duhovnom zdravlju; dostigli su neki nivo prosvetljenja. Očigledno, ove knjige imaju uspeha u edukovanju ljudi, smatra Dolbi, pitanje je samo šta su oni naučili? Primećuje i da su mnoge knjige loše napisane, a „žalosna je činjenica da i takve knjige nađu svoje izdavače i svoju publiku“ [Dolby 2005: 61].

Sami self-help autori često se pozivaju na obrazovnu funkciju i pritom naglašavaju da podučavaju nečemu što čitaoci nikada u školi nisu naučili. Kada preporučuju svojim čitaocima čitanje kao aktivnost, to su pre svega knjige za samopomoć. Na primer, u bestseleru Robina Šarme *Kaluđer koji je prodao svoj ferari* iz 1997. godine, junak iz naslova u ulozi učitelja svom prijatelju navodi „osnovna znanja o životu“, pod čim podrazumeva telesne vežbe, vegetarijansku ishranu i permanentno obrazovanje tokom celog života. „Redovno čitaj. 30 minuta dnevno, učiniće čuda, kaže on, ali ne bilo šta, već ono što će poboljšati tebe i kvalitet tvog života.“ [Šarma 2009a]. U tom smislu, preporučuje Bendžamina Frenklina i knjigu *Misli i obogati se* Napoleona Hila, ali i Aurelija i Seneku.

I drugi self-help autori savetuju čitaoce da čitaju isključivo ono što „doprinosi njihovom ličnom razvoju“.[46]

[46] Nekada self help autori idu tako daleko u svom marketingu, da tvrde da self help knjige iz biblioteke uopšte nisu pogodne, i da morate imati sopstveni primerak kome ćete se stalno vraćati, a uzgred, jedna autorka „ima prijatelja koji će vam ih prodati po sniženoj ceni“ [Džefers 2001: 87].

Literatura za samopomoć je, dakle, žanr popularne literature koji nudi svojim čitaocima savet ili informaciju koje oni sami mogu da primene i time učine pozitivnu promenu u svom životu, ili inspiraciju koja će ih na to podstaći. Ova definicija podrazumeva da i fikcija može biti self-help, u zavisnosti od pogleda na svet autora, odnosno od toga da li je naglasak na poruci ili stilu. Presudne karakteristike ovog žanra su razumljivost za običnog čitaoca kao i mogućnost primene saveta.

3.3.2. Klasifikovanje

Knjige za samopomoć se mogu klasifikovati na osnovu različitih kriterijuma.

Najjednostavnija klasifikacija literature za samopomoć je prema tome na koji self se odnosi: fizički, psihički, socijalni ili duhovni. Ovo su inače vrste selfa koje je razlikovao Vilijem Džejms koji je i uveo izraz *self* u psihologiju. Starker ne navodi eksplicitno ovu klasifikaciju, ali je koristi, na primer, kada kaže da je, za razliku od 1970-ih kada je najvažnija tema bio psihički self, 1980-ih to postaju fizički i socijalni self. Fizički self podrazumeva brigu o telu, zdravlje, fizičku spremnost i fizički izgled – to su knjige o telesnim vežbama (1980-ih je svetski bestseler bila knjiga Džejn Fonde o aerobiku), o dijetama, zdravoj ishrani i zdravlju uopšte. Na socijalni self se odnose knjige o ekonomskom prosperitetu, sticanju bogatstva i postizanju uspeha, o kreativnosti, samoaktualizaciji u profesiji, kao i o uspostavljanju odnosa s drugim ljudima, pre svega partnerskih, ali i odnosa sa zajednicom. Duhovni self je koncept selfa prisutan u pogledu na svet Novog doba i najbliži je pojmu *duše* ili *duha* koji su manifestacija božanskog u svakom pojedincu. Za njega se koriste nazivi kao što su *Viši self, Unutrašnje dete, Bog* ili *Boginja, Izvor, Inteligencija,* itd. U literaturi o duhovnom razvoju, saveti se tiču stupanja u dodir s duhovnim (božanskim) u sebi i postizanju celovitosti. Na psihički self odnose se brojne teme: od rešavanja emocionalnih i psihičkih problema koji su izazvani zlostavljanjem, zavisnošću, besom, kodepedencijom, smrću nekog bliskog ili umiranjem, do unapređenja veština komunikacije i odnosa s drugima.

Dobra strana ove klasifikacije literature za samopomoć je što polazi od jednog kriterijuma, teme, ali u njoj se uglavnom zanemaruju vrednosti od kojih se polazi, odnosno pogled na svet koji se promoviše. Na primer, knjige o zdravlju mogu da se zasnivaju na medicinskom i na pogledu na svet Novog doba, koji može da podrazumeva

mentalno programiranje autosugestijom (lečenje pomoću uma) ili nešto slično. Čak ni u slučaju duhovnog selfa gde je to manje više jasno, opet ima nedoumica da li je reč o hrišćanskom duhovnom razvoju (na primer, o razgovorima sa hrišćanskim Bogom, o hrišćanskim vrednostima i koncepcijama) ili o duhovnom razvoju koji se podrazumeva u Novom dobu.

U tom smislu je sadržajnija klasifikacija koju nudi Sandra Dolbi, koja razlikuje četiri osnovne vrste literature za samopomoć. Prve dve vrste zasnovane su na protestantskoj etici, ali je u prvoj od njih u fokusu lična odgovornost pojedinaca koji ispunjavaju svoju obavezu da unaprede ono što im je Bog dao, dok je u drugoj vrsti naglasak na obavezi pojedinca da koristi talente koji su mu dati za dobrobit svoje zajednice. Ova druga vrsta obuhvata i knjige o ekonomskom prosperitetu i uspehu jer „mudra osoba mora da sopstveni interes dovede u ravnotežu sa saradnjom u okviru organizacije." [Dolby 2005: 21] Treća vrsta literature za samopomoć zasnovana je na psihološkim konceptima kao što je *povređeni self*, na koji se najčešće gleda kao na žrtvu, bilo da je posredi povređeno *unutrašnje dete*, kodependent ili zavisnik. Ovaj self nije sposoban da se prema drugima odnosi na zdrav način i zato se najčešće u ovoj vrsti literature za samopomoć poriče značaj drugog. Četvrta vrsta je ona koja se odnosi na duhovnost i koja se najviše oslanja na istočnjačku misao [Dolby 2005: 24].

Međutim, i ovoj klasifikaciji bi se moglo ponešto prigovoriti. Recimo to što smatra da se sva literatura čija je tema ekonomski prosperitet zasniva na protestantskim vrednostima, stvarnost je daleko od toga, ali time ćemo se kasnije u radu dosta baviti.

Činjenica je da su vrednosti, verovanja i koncepcije u okviru kulture samopomoći prilično raznovrsne i idu od racionalizma, materijalizma i utilitarizma do idealizma, duhovnosti i misticizma; od protestantskih hrišćanskih vrednosti do vrednosti istočnjačkih religija (hinduizam, budizam i taoizam); od šamanskih verovanja i rituala do zapadne ezoterije (gnosticizam, alhemija i teozofija); od humanističke psihologije i psihoanalize u kojima se naglašavaju unutrašnja, autentična, *suštinska ljudska priroda* odnosno *podsvesno*, do sakralizacije sopstva; od *božanske iskre* u čoveku do stapanja s kosmičkom energijom; od verovanja u *moć uma* i *lečenje pomoću uma* (*mind-cure*) do neurolingvističkog programiranja; od teizma do panteizma; od magije do pozivanja na otkrića prirodnih nauka itd., tako da je na osnovu toga vrlo teško klasifikovati literaturu za samopomoć.

S druge strane, u većem delu ove literature, kao što smo već pokazali, očigledan je eklekticizam. Ad Bergsma [Bergsma 2007] u okviru psihološke literature za samopomoć razlikuje knjige koje su eklektičke i one koje su zasnovane na jednoj teoriji. Većina knjiga pripada prvoj vrsti, a u drugu spadaju, recimo, knjige pripadnika pravca pozitivna psihologija ili jungovskih psihoanalitičara. Za knjige koje imaju uporište u nekom psihološkom ili psihoanalitičkom pravcu, ova početna klasifikacija je sasvim dovoljna, ali to ne pokriva svu literaturu za samopomoć. Dakle, moraju se dodati i knjige koje zastupaju pogled na svet Novog doba, kao one koje su uvek eklektičke, i u kojima polazno stanovište nisu samo psihologija i psihoanaliza, bilo kog pravca, već i religija i misticizam.

Polazna klasifikacija literature za samopomoć bi svakako bila podela na knjige koje su racionalno orijentisane i one koje su mistično orijentisane. Reč mističan je pogodnija od reči iracionalan, između ostalog zato što je opšte svojstvo kulture samopomoći naglašavanje značaja emocija (što pokazuje i pojam *emocionalne inteligencije*). Prve, na primer, prednost daju razumu i savetuju da treba da ovladamo svojim emocijama, na primer, kako to kaže [Piters 2012], *da primirimo šimpanzu u sebi*, ili da naučimo da izražavamo svoje emocije umesto da ih potiskujemo, dok druge insistiraju kod svojih čitalaca da potisnu razum i da se oslanjaju na svoja osećanja i intuiciju.

Različito se gleda i na rad na sebi: prema knjigama za samopomoć koje su racionalno orijentisane, samounapređenje je staza beskrajnih napora, dok je prema knjigama koje su mistično orijentisane to staza beskrajne lakoće. Prve savetuju neprekidnu samokontrolu, planiranje i efikasno upravljanje svojim vremenom i svojim telom, za druge je dovoljno samoprihvatanje, doduše uz tehnike kao što su afirmacije i vizualizacija kojima ćemo privlačiti za sebe deo *nebeskog viška*.

Prve se uglavnom zasnivaju na psihologiji i psihoanalizi, bez obzira da li su eklektičke ili ne, dok druge zastupaju pogled na svet Novog doba i u njima je najvažnija duhovnost, odnosno misticizam, a javljaju se i verovanja u spiritizam i druge parapsihološke pojave. Kao i psiholozi i psihoanalitičari, ni svi pisci Novog doba nemaju iste stavove, tako da se može govoriti o čitavom spektru stanovišta i na jednoj i na drugoj strani.

I ova podela se može na mnogo načina dovesti u pitanje, ali tretiraćemo je kao radnu.

Na ovom mestu je potrebno još odgovoriti na pitanje koji pristup dominira u literaturi i kulturi samopomoći, racionalni ili mistični? Kada je reč o literaturi, pouzdanih podataka o tome nema, mada postoje mišljenja. Miki Makgi [McGee 2005] tvrdi da dominira racionalni pristup, dok Sandra Dolbi [Dolby 2005] pak tvrdi da su autori Novog doba u većini. Naš utisak je da je Sandra Dolbi u pravu, ili bar da je literatura Novog doba popularnija, da se više čita, a da li je kod nas tako, pokazaće rezultati istraživanja. Ali, i da je tako, to svakako ne znači da nema bestseler knjiga za samopomoć koje zastupaju racionalni pogled na svet. Ima ih i to dosta, da pomenemo samo, od starijih, knjigu dr Spoka *Briga o odojčadi i deci*, ili od relativno novijih, Džona Greja (John Gray) *Muškarci su sa Marsa, žene su sa Venere,* ili knjigu Danijela Golemana *Emocionalna inteligencija*. Kada je reč o domaćoj literaturi, to bi bile knjige Zorana Milivojevića.

Drugo, ne znači da ova vrsta literature ne utiče na pogled na svet. Uticala je i to veoma značajno. Recimo, mnogi konzervativci u Americi tvrdili su da je knjiga dr Bendžamina Spoka imala ključni uticaj na vaspitanje generacije rođene posle Drugog svetskog rata (takozvanih *bejbibumera),* koja je izvela kontrakulturnu revoluciju. Ili, popularna psihološka literatura o emocijama svakako je dala doprinos značajnoj kulturnoj promeni koja se odnosila na ukidanje granica između javne i privatne sfere.

Treće, i ono što je za ovo istraživanje i najvažnije, ne znači da postoji međusobna isključivost poruka. Robin Šarma, poznati pisac bestselera za samopomoć od kojih je prvi bio *Kaluđer koji je prodao svoj ferari* iz 1997. godine, kombinuje i jednu i drugu vrstu poruka, a sudeći prema popularnosti ovog njegovog hita, učinio je to veoma uspešno. U ovoj knjizi, čiji je podnaslov *Priča o tome kako da ostvarite svoje snove i uzmete sudbinu u svoje ruke,* on izlaže učenje koje je u osnovi učenje Novog doba, s tim što je Šarma pre svega zainteresovan za koristi koje mogu da se izvuku iz njega. To je inače priča o Džulijanu Mentlu, vrhunskom advokatu koga je neuravnotežen način života doveo do gotovo fatalnog infarkta u sudnici, nakon čega odlazi u Indiju gde otkriva „moćan način kako da oslobodi mogućnosti svoga uma, tela i duše i nauči da živi s više strasti, smisla i mira.“ U Indiji je primio mudrost od *mudraca Sivane,* kao i zadatak da se vrati kući i da prenosi tu mudrost svojim sunarodnicima. Jedna od

najvećih dobiti od te mudrosti, sudeći po tome koliko puta je to Šarma ponovio, jeste večna mladost, što je svakako veoma korisno.

> Lica mudraca Sivane su definitivno otkrivala moć njihovog načina života. Iako su bili u zrelim godinama života, svako od njih je zračio dečjom nepatvorenošću, oči su im blistale mladalačkom vitalnošću. Niko nije imao bore. Niko nije imao sedu kosu. Niko od njih nije izgledao star. [Šarma 2009a: 38]

Pored učenja Novog doba, ova knjiga se poziva na gotovo sva najuticajnija *self-help* učenja, prosto je mini enciklopedija samopomoći. Prisutna je vera u snagu uma Nove misli, pozitivno mišljenje Normana Vinsenta Pila, učenje Čiksentmihaljija o toku (flow), služenje drugima Kotona Matera i Skota Peka, život u sadašnjem trenutku Ekarta Tola, i nova uloga na planeti Dipaka Čopre, sve pomešano s najobičnijim zdravorazumskim znanjem. Koristi i sve poznate self-help metafore, kao što je *put kojim se ređe ide* ili *izaći iz svoje zone komfora*.

Posledica takve mešavine su brojne protivurečnosti. Na primer, kada Džulijan govori o svom životu, kaže da je „gubio u igri života“ iako je bio vrhunski u svom poslu, zato što je propuštao sitna zadovoljstva. „Nikad nisam pročitao remek dela koja mi je otac preporučio da pročitam. Nisam izgradio nijedno veliko prijateljstvo. Nikad nisam naučio da cenim dobru muziku.“ [Šarma 2009a: 65] A opet, malo zatim on savetuje prijatelja, kada otkrije šta ga čini srećnim, da se usredsredi samo na to. „U momentu kada fokusiraš svoj um na jedan cilj, u tvom životu će se pojaviti izvanredni talenti.“ Ili: „Najsrećniji, najzadovoljniji, najzdraviji ljudi na svetu pronašli su strast svog života i bave se time...Kad jednom otkriješ svoju svrhu, nema briga, nema stresa, život postaje ispunjen zadovoljstvom...Tvoj rad će biti igra.“ [Šarma 2009a: 77]

Međutim, nije baš ni tako, dešava se još jedan obrt, i Šarma postaje zagovornik protestantske etike. „Ono što razdvaja visoko ostvarene ljude od onih koji nikada nisu živeli inspirativnim životom, jeste činjenica da ovi prvi rade stvari koje drugi ne vole da rade – čak iako ih ni oni sami ne vole... oni su spremni da se odreknu kratkotrajnih zadovoljstava zbog dugoročnih ostvarenja.“ [Šarma 2009a: 133]

Drugi primer je kada prvo savetuje Džona da postavi sebi ciljeve i kaže „Jasno definisani ciljevi su odlučujući za ono što želimo u našem mentalnom, fizičkom i duhovnom svetu“, a onda tvrdi da je najvažniji trenutak *sada*, i da treba da nauči da

maksimalno uživa u sadašnjosti. Postavljati ciljeve za budućnost, ali „ne odlagati sreću zbog nekog dostignuća“.

Ili kada Džonu, koji ima veliku porodicu i stabilan posao, ali „zna da mora da postoji i nešto više od toga“, daje savet da „mora da počne da preuzima rizike, da malo prodrma svoj život, da skine paučinu, da ide *putem kojim se ređe ide,* da *izađe iz zone komfora* [Šarma 2009a: 77]. Ne mora da zarađuje bogatstvo (a to valjda pretpostavlja ni da brine o egzistenciji svoje dece) ako ga to ne čini srećnim, važno je da otkrije i ostvari svoje životno delo. A onda, Šarma završava s „Tvoja misija u životu je služenje drugima“ [Šarma 2009a: 211], i tako pravi pun krug kroz istoriju samopomoći. Od saveta Džonu da, bez obzira na porodicu koju izdržava, ide za svojim snovima iz mladosti, sada je njegova misija da radi na unapređivanju života drugih ljudi. „To znači usvajanje nove paradigme tvoje uloge na ovoj planeti.“

Nama ovo pre deluje kao želja da se drže sve opcije otvorenim, da svako može da pronađe ono učenje koje mu odgovara.

Moguće su i klasifikacije literature za samopomoć na osnovu forme. Sandra Dolbi razlikuje tri tipične opšte literarne forme: parabola, esej i klasičan, *kako da,* priručnik. [Dolby 2005: 40] Mogli bismo očekivati da je uglavnom zastupljen treći oblik, ali njih je zapravo najmanje, tvrdi Dolbi. Ova forma se uglavnom javlja u temama kao što su upravljanje vremenom, zdravlje, dijete, briga o deci i seksualnost.

Parabola kao forma je prilično popularna u self-help žanru. Način prezentacije je fikcioni s tim što su teme duhovne i psihološke. Po formi, slične su romanu, imaju više junaka i radnju. Dolbi ih naziva parabolom zato što imaju instruktivni narativ i zato što, kao i parabole, ne daju dalje objašnjenje: autor ostavlja čitaocu da odredi koliko je parabola efikasna. Primeri su *Alhemičar* Paula Koelja i *Celestinsko proročanstvo* Džejmsa Redfilda.

Parabola je forma koja posebno pogoduje pogledu na svet Novog doba. Jedan od najpopularnijih autora Novog doba, Ošo, objašnjava u knjizi *Čovek koji je voleo galebove* iz 2008. godine zašto odbacuje teoriju u korist parabole.

> Priča je nešto sasvim različito od pukih teorija. Priča je življa, realnija. Ona ne kaže mnogo, ali znači mnogo. Svi veliki učitelji su koristili priče, parabole, anegdote. Kad kažete nešto direktno ubijate veliki deo suštine... parabola daje poetičnu notu, nije toliko logična, bliža je životu, a samim tim i paradoksalnija. [Osho 2010: 27]

Prednost parabole je u tome što ona deluje na emocije, a ne na razum. U bestseleru *Moć sadašnjeg trenutka* iz 1999. godine, Ekart Tol pokazuje čitaocima kako da se oslobode iz *ropstva uma* i da stupe u *prosvetljeno stanje svesti*. Pošto svaka osoba nosi u sebi klicu prosvetljenja, on se obraća znalcu u čitaocima „koji boravi iza mislioca, onom stvarnijem ja, koje odmah prepoznaje duhovnu istinu, usklađuje se s njom i od nje prima snagu“, i kaže:

> Nemojte čitati samo umom. Obratite pažnju na bilo kakav „emocionalni odgovor“ tokom čitanja i na osećanje prepoznavanja duboko iznutra. Ja vam ne mogu saopštiti nikakvu duhovnu istinu koju vi duboko u sebi već ne poznajete. Sve što mogu da učinim je da vas podsetim na ono što ste zaboravili. [Tol 2013: 23]

Autori koji ne ističu zahtev oslobađanja iz *ropstva uma,* naprotiv, smatraju da je *nerazmišljanje* ono što izaziva najveće probleme u složenom savremenom svetu. Na primer, Skot Pek smatra da je problem u tome što ne koristimo svoj mozak u potpunosti, bilo zbog lenjosti, straha ili ponosa, i zato smo podložni manipulacijama, lažima i predrasudama. Zato nam se i „daje zadatak da naučimo da budemo savršena ljudska bića“ [Pek 1997: 15].

Ovi drugi autori češće koriste formu eseja. Tradicionalno, esej je kraći tekst napisan na jednu temu bez naučne strogosti. Esej kao forma može biti krajnje ozbiljan, ali se ne pretpostavlja da predstavlja čitaocu kompletan izveštaj o nekoj temi, čak ne ni kompletan izveštaj autorovog mišljenja o toj temi. Dolbi naglašava da zahvaljujući tome self-help autori lako mogu da napišu tri ili četiri bestselera na potpuno istu temu. „Forma je otvorenog kraja i dozvoljava praksu ponovnog vraćanja, proširivanja, revizije, ili jednostavnog ponavljanja već rečenog na nov način.“ [Dolby 2005: 42]

Gotovo svi pisci bestselera za samopomoć su ovu mogućnost i koristili. Ne samo da nastavljaju da se bave istim temama na isti način, kao što su to na primer učinile Ronda Bern (nakon *Tajne,* ista tajna je opisana i u knjizi *Moć*) i Lujza Hej (u knjizi *Moć je u vama* iz 1991. godine daje skraćenu verziju onoga što je već napisala u knjizi *Kako da izlečite svoj život* iz 1984. godine), već objavljuju i čitave serijale.

Nakon hita *Kaluđer koji je prodao svoj ferari,* Robin Šarma objavljuje nastavke: *Predvodnička mudrost kaluđera koji je prodao svoj ferari (Leadership Wisdom from The Monk Who Sold His Ferarri), Porodična mudrost kaluđera koji je prodao svoj ferari (Family Wisdom from The Monk Who Sold His Ferarri), Spoznajte svoju sudbinu*

(Discover Your Destiny) i mnoge druge u kojima glavni junak prve knjige iz serijala, Džulijan Mentl, sprovodi svoju misiju i prosvetljuje druge.

Isto tako, Džejms Redfild ima čitav serijal nakon *Celestinskog proročanstva*: *Deseti uvid (The Tenth Insight: Holding the Vision)* iz 1996. godine, *Tajna Šambale (The Secret of Shambhala: In Search of the Eleventh Insight)* iz 1999. godine, itd.

Nakon *Puta kojim se ređe ide*, Skot Pek je napisao još dva nastavka iste knjige. U uvodu trećeg nastavka (*Više od puta kojim se ređe ide – The road less traveled and beyond*), nalazi za potrebno da objasni po čemu se ta knjiga razlikuje od prethodnih. Njemu njegova „muza ne bi dopustila da stalno piše jednu istu knjigu, bez obzira koliko bi to moglo da bude unosno“ [Pek 1997: 5], ali činjenica je da je reč upravo o tome. Publici očigledno nikad nije previše, kad je reč o ovim knjigama.

U okviru eseja kao opšte forme, Dolbi razlikuje nekoliko podtipova.

Prvi podtip ima formu radne sveske. Autori knjiga za samopomoć poput nastavnika često koriste formu radne sveske tako što uključuju strane koje čitaoci treba da popune, što pretpostavlja visok nivo instruktivne kontrole, mada na kraju sve zavisi od čitaoca. Knjiga Džulije Kameron (Julia Cameron) *Put umetnika* primer je knjige za samopomoć koja ima formu eseja, ali i pripada podgrupi radne sveske. Od čitaoca se traži da vodi dnevnik, odgovara na pitanja iz testa, popunjava, vežba i sl. uz seriju eseja na teme kao što su osećaj integriteta i identiteta. Autorka nudi svoje komentare ali i zahteva od čitaoca da sam napiše tekst koji će ilustrovati zaključke koje je ona iznela.

Primer za ovaj tip knjiga iz domaće self help literature je knjiga *Živeti ili životariti* koju su zajedno napisala tri pripadnika porodice Jovanović [Jovanović et al. 2010] Osnovna poruka ove knjige je da ako želimo da *živimo*, a ne da *životarimo*, moramo poznavati *zakone života* koje nam otkriva psihologija. Za uspeh u svim oblastima života neophodno je, pored ostalog, da realno procenjujemo psihološke karakteristike drugih ljudi, a za to je opet neophodno da poznajemo sebe. To je razlog što autori od čitalaca očekuju da prilježno rade na čitavom nizu *domaćih zadataka* koji idu od zadatka da navedu pet najvažnijih stvari koje sebi nisu u potpunosti priznali, preko sve složenijih i složenijih, kao što je npr. da naprave i popune tabelu za svaku kategoriju uspeha i procene svoje trenutno stanje u odnosu na ono koje bi za njih bilo idealno. U knjizi je dat primer tabele (na preko tri strane) uz savet da se za taj zadatak koristi sveska ili da se napravi tabela na kompjuteru.

Druga varijacija u okviru forme eseja je podtip tekstualne interpretacije. Ovde autor bira tekst kao osnovu za diskusiju u čitavoj knjizi. Primer ovakvog postupka je knjiga Marše Sinetar (Marsha Sinetar) *Living Happily Ever After: Creating Trust, Luck, and Joy,* iz 1990. godine. Autorka koristi bajku Braće Grim *Ivica i Marica* kao osnovu za diskusiju na teme poverenja, sreće i radosti. Na početku svakog poglavlja ona navodi deo priče i pokazuje kako strategije koje su usvojili Ivica i Marica mogu da koriste čitaocima u njihovim svakodnevnim životima. [Dolby 2005: 43]

Sličan postupak prisutan je i u knjizi francuskog autora Alena de Botona *Kako Prust može promeniti tvoj život* [De Boton 2003] koji pokušava da self-help žanr podigne na viši nivo i omogući čitaocima da praktično koriste savete koji su implicitno sadržani u čuvenom romanu Marsela Prusta.

Treći podtip je prošireni esej koji je i najzastupljeniji. Mnoge od najuspešnijih knjiga za samopomoć usvojile se formu proširenog eseja koji su često metaforični, pa čak i u svom naslovu, kao što je to *Put kojim se ređe ide* Skota Peka ili bestseler Džona Greja (John Gray) *Muškarci su sa Marsa, žene su sa Venere.* Cilj u tim proširenim esejima je da ubede čitaoce u novu perspektivu i da isprobaju novo ponašanje koje ih vodi ka srećnijem životu.

Četvrti podtip knjiga za samopomoć predstavljaju knjige nalik na naučne studije o kojima je već bilo reči u vezi s pozivanjem na istraživanja. U njima autori više ističu informacije nego instrukcije, ali je pritom jasna njihova želja da pomognu čitaocima da promene svoje ponašanje. U ovu vrstu recimo spada *Emocionalna inteligencija* Danijela Golemana iz 1995. godine, koja je zasnovana na istraživanjima, ali sadrži i radne sveske i sugestije kako primeniti prezentovani materijal. Zatim, već spominjana knjiga *Tok* Čiksentmihaljija, koji u predgovoru navodi da je pokušao da knjigu učini dostupnom običnim čitaocima i da je zato nije navodio reference; da je njegova namera da prosvetli čitaoce, ali da je na njima da li će pokušati da prevedu teoriju u praksu.

Pored ovih, Dolbi navodi još i podtip dijaloga, koji je čest u interpretacijama religijskih tekstova, i podtip meditacije, za koji kaže da možda najviše odgovara self help tradiciji i da sadrži veći broj kraćih eseja koji su grupisani oko nekih tema i predstavljeni kao lične refleksije. Kao najpoznatije primere ove vrste, Dolbi navodi knjigu Ričarda Karlsona (Richard Carlson) iz 1997. godine *Don't Sweat the Small Stuff*

... and It's All Small Stuff i knjigu katoličkog sveštenika Antonija de Meloa *Awareness; The Way to Love* iz 1991. godine.

Na kraju, o literaturi za samopomoć se može reći da se ne razlikuje mnogo od drugih popularnih žanrova. Kao i u slučaju holivudskih filmskih hitova, proizvode se nastavci, serijali, franšize, upućuju iste ili bar slične poruke, imaju tipične junake (učitelj i učenik), obavezan srećan kraj (nakon takođe obaveznog prolaska kroz patnju i bol). U retkim slučajevima literatura za samopomoć preuzima elemente drugih popularnih žanrova, kao što je recimo *akcija* kakva se javlja u knjizi Džejmsa Redfilda, kada junak na putu da otkrije tajnu Šambale na Tibetu nailazi na prepreku u vidu kineskih policajaca. Ponekad preuzima i teme *visoke kulture*, kao u slučaju Koeljovog [Koeljo 2017] problematizovanja pitanja ludila.

3.4. IZVORI I OSNOVNI KONCEPTI KULTURE SAMOPOMOĆI

U prethodnom poglavlju rada ukazano je na „dugotrajne kulturne trajektorije" u istoriji Zapada koje su dovele, pored ostalog, do kulture samopomoći. U ovom delu će biti reči o neposrednim izvorima literature za samopomoć koja je i glavni medij kulture samopomoći, a oni se uglavnom vezuju za anglosaksonsko jezičko područje. To ne znači da i druga jezička područja nisu dala svoj doprinos razvoju kulture samopomoći, mada se on svakako ne može meriti s doprinosom koji je dala, pre svega, američka literatura za samopomoć.

Ovaj deo takođe predstavlja na neki način i kratku istoriju ove literature i razvoj osnovnih koncepcija od *samostvorenog pojedinca,* preko verovanja u *moć uma* i *lečenje pomoću uma,* odnosno preko potrage za *istinskim sopstvom, samoaktualizacije* i *upravljanja samim sobom* do isticanja *duhovne strane sopstva, preobražaja ljudske svesti* i prelaska u *Novo doba*. Efing u tom razvoju literature za samopomoć uočava tri osnovne faze. Prva je faza 'rada i napora' koja počinje s Bendžaminom Frenklinom; druga faza 'dokolice i lakoće' koja je naročito izražena posle Drugog svetskog rata; i treća faza, orijentisana na duhovnost, delimično pod uticajem istočnjačkih religija, karakteristična je za poslednje decenije prošlog i prve decenije ovog veka (Effing 2009: 125).

3.4.1. Religijski koreni – protestantska etika

Koreni kulture samopomoći u Americi, kao i koreni američkog individualizma, mogu se pronaći u religijskoj tradiciji i vrednostima prvih američkih doseljenika. Većina doseljenika u prvim američkim kolonijama u Novoj Engleskoj bili su puritanci za koje religijski život nije bio odvojen od svakodnevnog života, već njegov sastavni deo. Kako tvrdi Tejlor, „puritanska struja protestantizma u Engleskoj i Americi potvrđivala je vrednosti običnog života: poziv i brak u slavu Boga“ [Tejlor 2008: 347]. Puritanske religiozne vođe su već od početka 17. veka pisale uputstva za posvećeni život svojih vernika. U tim uputstvima davali su savete o tome kako treba ispravno živeti u skladu s puritanskim vrednostima. Mada su nasledili teologiju predestinacije, puritanci su takođe verovali da ljudi, ako slede svoje obaveze prema Bogu, mogu očekivati da im on uzvrati, tako da pojedinac ipak, na neki način, može da utiče na sopstveno spasenje [Starker 2008: 13].

Kalvinističko učenje o izabranosti ili predestinaciji pridavalo je poseban značaj životnom pozivu. Prema učenju o predestinaciji, jedan određen broj ljudi, izabranici, biće spaseni dok će na ostale pasti večno prokletstvo. Za razliku od rimokatoličkog učenja, protestanti nisu imali mogućnost da obezbede sebi spasenje ispovedanjem i oproštajem grehova, činjenjem dobrih dela ili darivanjem crkve. „Ta bespomoćnost i neizvesnost sudbine bile su za pojedinca psihološki nepodnošljivi i on je morao da nađe neki način da dođe do saznanja da će biti spasen. Taj znak spasenja pronađen je u ovozemaljskom uspehu u određenom zanimanju, pozivu. Smatralo se da Bog pomaže onima koji pomažu sami sebi [Hamilton 2003: 278]. Tako je neophodnost dokazivanja pred Bogom podrazumevala odanost sopstvenom ovozemaljskom pozivu. Maks Veber je ideologiju poziva objasnio kao *unutarsvetovnu askezu* koja je različita od *askeze koja odbacuje svet*. „Iako je uživanje u bogatstvu zabranjeno za asketu, njegov ’poziv’ je učestvovanje u ekonomskoj delatnosti koja je racionalno etički regulisana, obavlja se strogo legalno, a njen uspeh, tj. zarada, dokazuje da rad pobožnog čoveka nosi u sebi božji blagoslov i da je Bog zadovoljan njegovim načinom života.“ [Veber 1976: 457]. Uspeh u pozivu bio je i potvrda sopstvenog stanja milosti.

Pored ideologije poziva, za razvoj kulture samopomoći važno je bilo i to što je deo discipline puritanaca bilo neprekidno samoispitivanje. Budna, metodična kontrola sopstvenog načina života ostaje uvek specifičan cilj. Puritanci su ohrabrivani da stalno

proučavaju svoj unutrašnji život. „Činilo se da u Novoj Engleskoj svaki puritanac vodi neku vrstu dnevnika“. [Tejlor 2008: 284].[47]

Karakterističan primer puritanskih priručnika za samopomoć je knjiga Kotona Matera (Cotton Mather) *Bonifacius: Essays to do good,* iz 1710. godine. Materova namera bila je da nauči čitaoce šta je božja volja na zemlji i da istakne potrebu da se čine dobra dela. Uputstva o svakodnevnom životu bila su namenjena ne samo sveštenicima i lekarima čiji je poziv bio da čine dobra dela, već i širem auditorijumu [Starker 2008: 14]. U Britaniji su se takođe objavljivali priručnici za samopomoć još od početka 17. veka, koji su davali savete o tome kako najbolje iskoristiti svoje sposobnosti i postati bogat i uspešan, i istovremeno služiti Hristu ispunjavajući korisnu ulogu u zajednici [Salecl 2014: 21]. Na primer. Vilijam Perkins, teolog iz Kembridža, objavio je knjigu *A Treatise of the Vocation, or, Callings of Men, with the sorts and the kidness of them, and the right use thereof* još 1603. godine.

Tokom 18. veka, self - help žanr dobijao je sve više svetovni karakter i saveti su se više odnosili na svetovni uspeh nego duhovni. Teološki osnov protestantske radne etike počeo je da iščezava, ali puritanske vrednosti su opstajale; verovalo se da je moralni karakter put koji vodi svim životnim dobrima, bogatstvu, zdravlju i svemu drugom. Pod pritiskom društvenih promena do kojih su dovele industrijalizacija i urbanizacija društva, došlo je do transformacije protestantske ideologije poziva, koja je u 17. veku podrazumevala da pojedinac, jednom izabravši svoj poziv, ostaje u njemu čitavog života.

To se promenilo već u slučaju Bendžamina Frenklina (Benjamin Franklin, 1706 – 1790) koji je, kako tvrdi Makgi, bio kvintesencija čoveka koji je samog sebe stvorio (*selfmade man*). Njegovo „samostvaranje“ nije bilo ograničeno na prosto sleđenje jednog jedinog poziva, već je bio i štampar, pisac, pronalazač, diplomata i državnik. Umesto isticanja jednog poziva, Frenklin je isticao „dobra dela“, služenje zajednici i humanitarni rad. Napredak u jednom pozivu i puritansko služenje Bogu za njega su bili

[47] Nemački istoričar Dulmen (Richard van Dulmen) [Dulmen 2005] iznosi tvrdnju da nije bilo razlike između protestantske i katoličke crkve kada je reč o disciplinovanju i kontroli. Njegova glavna teza je da je razvoj individualizma u evropskoj novovekovnoj kulturi zapravo bio posledica društvene kontrole i disciplinovanja koje su sprovodile crkva i država. Disciplinovanje naravno nije bilo neposredan instrument individualizacije, naprotiv, ali je na kraju dovelo do jačanja svesti o samom sebi. Ipak, upitna je njegova tvrdnja da „Bez svesnog pristanka hrišćanina i podanika nisu Crkva i država mogle udovoljiti svojim zahtevima“, s obzirom da nismo sigurni da je bilo reči o svesnom, ili bilo kakvom pristanku, kad je reč o inkviziciji.

sekundarni u odnosu na sekularnu viziju stvaranja dovoljne količine bogatstva koja bi omogućila da neko bude svoj sopstveni gospodar i da se posveti služenju zajednici [McGee 2005: 31]. U svojoj *Autobiografiji* propagirao je ideju *rada na sebi*: čovek, koji je inherentno dobar, korišćenjem puritanskih tehnika samoispitivanja u stanju je da postane još bolji. Tvrdio je da je težnja za ličnim napretkom uslov za srećan i ispunjen život. Davao je svojim čitaocima savete kako da postignu zadate ciljeve i kako da svakodnevno prate svoj napredak.

Jedan od najuticajnijih pisaca literature za samopomoć u 19. veku u Americi bio je Horejšio Aldžer (Horatio Alger), koji je pisao uglavnom priče namenjene deci s porukama da su marljiv rad, poštenje, skromnost i slične vrline siguran put ka uspehu. Njegove priče bile su o tome kako su se čistači cipela, torbari i ostali iz redova sirotinje uzdizali do ugleda srednje klase [Salecl 2014: 22]. Starker komentariše da su deca bila prava publika za ove poruke u to vreme, jer su odrasli već shvatili u kakvom svetu žive.

S pojavom pokreta *Nova misao* krajem 19. veka, protestantske vrednosti bivaju stavljane u stranu u glavnom toku kulture samopomoći, koji prihvata nove, dijametralno suprotne vrednosti. Dok je protestantska etika nalagala lišavanje, kontrolu i odlaganje zadovoljstva, *Nova misao* je „nudila fantazije i neograničenu magijsku isporuku na zahtev“. [Starker 2008: 39]. Dok je literatura za samopomoć protestanske etike zastupala marljivost i uspinjanje na hijerarhijskoj društvenoj lestvici, *Nova misao* je ohrabrivala čitaoce da se relaksiraju i ostanu mirni. Rast i bogatstvo doći će kroz upotrebu unutrašnjih resursa pre nego angažovanjem u spoljašnjem svetu. S druge strane, puritansko shvatanje dužnosti samopoboljšanja, praćeno neograničenim poverenjem u moć oblikovanja ljudi, ostaće trajna osnova kulture samopomoći. Protestantske vrednosti neće sasvim nestati iz literature za samopomoć, kao što neće nestati ni inspiracija koju obezbeđuje hrišćanska religija.

3.4.2. Teozofija

Pored hrišćanskih izvora, kultura samopomoći ima svoje izvore i u teozofskim učenjima. Teozofija je duhovna škola koja je uticala na razvoj kulture samopomoći u celini, preko uticaja na transcendentalizam, na religijski pokret Nova misao kao i na duhovnost Novog doba. Nastanak teozofije se obično vezuje za 19. vek zato što je 1875. godine, osnovano Teozofsko društvo u Njujorku, koje je imalo i najveći uticaj, mada je

Londonsko teozofsko društvo osnovano još 1783. godine [Heelas 1996: 42]. Osnivanjem društava, teozofija je postala i prva javna okultna organizacija, što je bio potpuno nov momenat. Do tada su okultna učenja bila „najstrože čuvane tajne“ do kojih je pojedinac mogao da dospe samo kroz zakletve i sisteme inicijacije. [Lazar 1991: 73].

Sam pojam *teozofija* bio je poznat i pre zasnivanja ovih organizacija. Kako tvrdi Kolin Vilson, taj izraz je vekovima bio u upotrebi kao sinonim za misticizam [Vilson 1996: 43]. U svakom slučaju, Mirča Elijade govori o teozofima 17. i 18. veka, u koje ubraja Jakoba Bemea (Jacob Boehme), Emanuela Svedenborga (Emanuel Swedenborg) i druge [Eliade 1981: 68]. Svedenborg (1688–1772) je svakako bio preteča teozofskog spiritizma. Bio je mistik i verski vođa; tvrdio je da je imao *astralna putovanja* kroz Sunčev sistem i da je razgovarao s anđelima. Po njegovom učenju, fizičko telo postiže unutrašnji sklad tako što se najpre usklađuje s umom, um s dušom, duša sa superiornim anđeoskim bićima itd, sve do najviše duhovne hijerarhije. Marljivim proučavanjem i produženom introspekcijom, svako može dobiti neophodnu spoznaju za uspostavljanjem kontakta s višim duhovnim područjima. Koristi od toga su brojne, pored ostalog to vodi trenutnom isceljenju i fizičkih i emocionalnih poremećaja, tvrdio je Svedenborg [Vaskez 2003: 18].

Glavni ideolog i osnivač Teozofskog društva u Njujorku bila je Helena Blavacki (Helena Petrovna Blavatsky, 1831–1891) koja je iz Evrope došla u Ameriku 1873, usred „spiritističke groznice“, a sama je, kako kaže Kolin Vilson, „bez ikakve sumnje“ raspolagala medijumskim moćima [Vilson 1996: 40]. Tvrdila je da je u ličnom kontaktu s *Uzvišenim učiteljima čovečanstva*. Njena knjiga *Izida bez velova* (1887), u kojoj je spojila istočnjački i zapadnjački misticizam i spiritualizam, imala je zapanjujući uspeh na američkom tržištu. 1888. godine je objavila knjigu *Tajna doktrina,* koja ostaje idejna osnova teozofskog učenja.

Teozofija predstavlja prvo izrazito sinkretičko, eklektičko i univerzalističko učenje koje je nastalo na Zapadu. „I ranije ezoterijske struje u istoriji zapada su imale elemente sinkretizma, ali ne i eklekticizma kao slobodnog principa religijske selekcije.“ [Dragun 2012: 222]. Teozofija je spojila hinduizam, jogu i vedantu sa zapadnim okultnim učenjima: astrologijom i kabalom, kao i s osnovnim idejama zapadnog ezoterizma i misticizma. Polazna ideja teozofa bilo je shvatanje da se „Bog izražava na mnogim jezicima“, da su „u različitim religijama zapisani delovi božanske tajne“, a sebe

su smatrali kompetentnim da odrede koji su elementi neke religije delovi te tajne. Pored religijskog sinkretizma, važno učenje je i o koncepciji duhovne evolucije svesti. Naglasak se stavlja na reinkarnaciju kao duhovno usavršavanje kroz niz života, sve do stepena na kome se otvara mogućnost oslobađanja od dalje reinkarnacije. Veruje se da je vrhovni cilj ljudske evolucije spajanje s božanskim, po čemu se ne razlikuje mnogo od drugih grana zapadnog ili istočnog ezoteričkog učenja.

Teozofija je bila tesno povezana sa spiritizmom – verovanjem da ljudi mogu da održavaju vezu s duhovima preminulih, ali i s *anđelima, demonima* ili *Uzvišenim majstorima*. Veruje se i da svaka osoba ima svoje *duhovne vodiče,* s kojima komunicira u *ekstazi* – nesvesnom stanju medija koga zaposeda duh dajući mu poruke za određene ljude. Teozofi su tvrdili da nema smrti, nema greha, nema kazne; da su ljudi bezgrešni polubogovi, da je čovekova želja njegov najviši zakon, i da je čovek odgovoran jedino sebi. U teozofiji se spiritističke ideje povezuju s idejom o *auri* – aura je energetsko polje pojedinca, a koncept je vezan za ideju *božanske iskre* (što je gnostička ideja), *buđenjem božanske iskre i njenim oslobađanjem* menja se *energetsko polje*; dalje, s idejom o *višem i nižem sopstvu*, parapsihološkim fenomenima, itd.

U 19. veku je postojao jak interes za okultizam i spiritizam i to je povoljno uticalo na razvoj teozofije. Međutim, u kasnijem razvoju Teozofskog društva dolazi do nesuglasica i pojave novih ogranaka, jer je bilo više pretendenata na direktan lični kontakt s *Uzvišenim učiteljima*. Austrijski filozof Rudolf Štajner (Rudolf Steiner) se sa svojim pristalicama otcepio i formirao Antropozofsko društvo, Alis Bejli (Alice Bailey) je oformila Školu *Arcane,* a tokom 20. veka na temeljima teozofskih učenja nastajale su i brojne crkve, odnosno sekte. Sama Helena Blavacki je napustila Ameriku i preselila se u Indiju, gde su teozofske ideje takođe privukle pažnju mladih ljudi kao što su bili Gandi i Nehru i duhovni učitelj Krišnamurti [Heelas 1996: 45].

Učenje se u prvim decenijama 20. veka donekle menja u smislu da se naglasak stavlja na manje duhovna mesta, pa se tako zagovaraju emancipacija žena, vegetarijanstvo, alternativna medicina i napredak obrazovanja [Dragun 2012: 225]. Zalažu se i za stvaranje nadkonfesionalnog jedinstva čovečanstva, cilj im je da oblikuju jezgro Univerzalnog ljudskog bratstva, da podstaknu izučavanje komparativne religije, filozofije i nauke, kao i istraživanja moći koje su pritajene u čoveku.

3.4.3. Transcendentalizam i Nova misao

Transcendentalizam je filozofija koja se pojavila u Americi sredinom 19. veka kao romantičarska reakcija na materijalističko i kalkulantsko industrijsko društvo u usponu. Začetnik transcendentalizma Ralf Valdo Emerson (Ralph Waldo Emerson) pisao je 1843. godine: „Materijalisti insistiraju na činjenicama, istoriji, uticaju okolnosti i životinjskim nagonima kod čoveka, idealisti na moći Misli i Volje, na inspiraciji, čudu, individualizmu“ [Starker 2008: 21]. Tvrdio je da je čovek

> sposoban da prevazilazi (transcendentuje) materijalistički svet čulnog iskustva i činjenica i postane svestan sveprožimajućeg svemirskog duha i potencijala slobode. Bog se najbolje može naći unutrašnjim posmatranjem čovekovog sopstvenog bića, čovekove sopstvene duše i iz tako prosvetljene samosvesti proisteći će naizmenično sloboda delovanja i sposobnost promene čovekovog sveta po diktatu njegovih ideala i savesti. Čovekova duhovna obnova na taj način prelazi od čovekovog intimnog ličnog iskustva, njegovog ličnog delića božanske „nad-duše“ koja prebiva u njemu i prožima celokupno stvaranje i sva bića, i koja je pristupačna samo ako se čovek pomuči da je potraži. (prema: [Vaskez 2003: 20])

Iako ove Emersonove ideje nisu bile sasvim nove, transcendentalizam je predstavljao potpuno novu kulturu sopstva koja, ne samo što je literaturu za samopomoć usmerila u novom pravcu, već je uticala i na razvoj ekspresivističkog individualizma koji će svoj puni procvat doživeti nakon kulturne revolucije 1960-ih i 1970-ih godina. Emerson je odbacio ideju da spoljašnje sile oblikuju pojedinca i tvrdio da je svaki čovek arhitekta sopstvenog života. Tu ideju će kasnije prigrliti psiholozi kao Abraham Maslov. Emerson je tvrdio da se pojedinac koji zavisi jedino od samog sebe može transformisati sjedinjenjem s moćnim silama univerzuma. Kao začetnik kulture samoispunjenja, savetovao je da se slede sopstveni talenti, bez obzira na zahteve društva ili tržišta rada. U svom eseju iz 1841. godine, *Self-Reliance,* pisao je: „Ostani dosledan sebi, nikada ne imitiraj“ [McGee 200: 32].

Tvrdio je i da su zakoni ljudskog života skriveni u unutrašnjoj prirodi čoveka i da će ih on jednog dana otkriti i svesno iskoristiti. „Sam će sebe lečiti, činiti srećnim i uspešnim i živeti u sasvim različitom svetu koji će otkriti u sebi.“ (prema: [Heelas 1996: 167])

Pod uticajem transcendentalizma nastao je u Americi religijski pokret *Nova misao* (*New Thought*), a takođe i pokret *Novo doba* (*New Age*) koji će svoj procvat doživeti tek

od 1970-ih godina. Pored brojnih sličnosti ova dva pokreta postojale su i razlike koje su se prvenstveno ticale religije. Nova misao je bio pre svega religijski pokret koji je bio u stanju da pripadnike gotovo svih tradicionalnih denominacija u Americi uključi u svoje članstvo [Starker 2008: 21], tako da je *Nova misao* bio opšti naziv za brojne religijske grupe kao što su *Harmony, Unity, Mental Science, Metaphisical Healing, Divine, Church of Religious Science* itd.

Pripadnici pokreta Nova misao pojednostavili su i popularisali Emersonove ideje. Proglasili su primat duhovnosti u odnosu na materijalizam i propovedali veru u duhovnu silu za koju su postojali najrazličitiji nazivi: *Božanska Inteligencija, Nadduša, Duh beskrajnog života i moći, Univerzalna Inteligencija*, itd. Najpoznatiji predstavnik ovog pokreta bio je Ralf Valdo Trajn (Ralf Waldo Trine). Njegova knjiga iz 1897. godine, *In Tune with the Infinite, or, Fullness of Peace, Power, and Plenty*, postala je veoma uticajan bestseler. U njoj on postavlja bazične ideje kulture samopomoći: verovanje u *snagu uma* i *beskrajno obilje*. Tvrdio je ne samo da religiozno verovanje obezbeđuje zdravlje već i da „onaj ko ostvari samog sebe s *Beskrajnom Moći* postaje magnet koji privlači višak svih stvari koje želi“. Nužno je samo da neko zaista veruje i iskreno želi i *Supreme Mind* će mu to i obezbediti. Zdravlje, bogatstvo i sreća su svima dostupni u neograničenim količinama [Starker 2008: 21]. Kao i Emerson, uveravao je čitaoce da je u njima samima uzrok svega što ulazi u njihov život.

Slično je tvrdio i drugi pisac Nove Misli, Brus Mak Liland (Bruce Mac Lelland). U bestseleru iz 1904. godine tvrdio je da pojedinac sam stvara svoju bedu i nesreću stavovima koje ima u svome umu, jer *Zakon privlačenja* osigurava da misli privlače ljude i stvari. Kao naročito uspešnu tehniku preporučivao je sugestiju: treba neprestano ponavljati „Ja sam hrabar“, dok ne ubedimo sebe u to i to zaista i postanemo. Njegovu ideju *Zakona vibracije* prihvatio je nekoliko decenija kasnije i Napoleon Hil, koji je 1937. objavio bestseler *Misli i postani bogat* (*Think and Grow Rich).* Hil je savetovao tehniku ponavljanja želje u mislima toliko dugo dok ona ne dospe u našu podsvest i tamo se uskladi s istim takvim vibracijama *Beskrajne Inteligencije*. On se očigledno nije mnogo obazirao na to da Nova misao prednost daje duhovnosti u odnosu na materijalizam jer svojim čitaocima daje savet kako mogu da postanu bogati: samo je potrebno da bar jedanput dnevno sklope oči i fiksiraju svoje misli na novac, sve dok on ne počne da se materijalizuje u njihovim životima [Starker 2008: 25].

Pored uspeha koji se postiže snagom uma, druga važna tema Nove Misli je *lečenje pomoću uma* (*Mind-Cure*). Ova tradicija je u Americi započela u 19. veku, radom Fineasa Kimbija (Phineas Qumby) koji je tvrdio da bolest ne postoji objektivno već je nešto u šta ljudi veruju; bolest je uobraženje, greška uma. Lekari imaju veliku odgovornost za tu „grešku uma“. Smatrao je, kao i Mesmer[48] pre njega i Frojd posle njega, da se bolest leči razgovorom i edukacijom [Starker 2008: 27]. Njegov metod lečenja sastojao se u ohrabrivanju pacijenta da sam otkrije kako je bolest nastala u njegovom umu i da u to potpuno veruje, kao i u to da može sam sebe da izleči. Kao i Mesmer, i on je tvrdio da je otkrio univerzalni lek koji može da zameni svu medicinu. Sam nije pisao knjige, ali su to činili mnogi njegovi pacijenti.

Prvi self-help zasnovan na ovoj koncepciji bila je knjiga *The Mental Cure, Illustrating the Influence of the Mind on the Body, Both in Healt and Disease and the Psychological Method of Treatment,* sveštenika Varena Evansa (Warren Evans), objavljena 1869. godine i koja je postala temelj za lečenje pomoću uma. Drugi značajan autor u oblasti mentalnog lečenja bio je Henri Vud (Henry Wood), koji je i autor tehnika popularnih u literaturi samopomoći do danas. On je preporučivao dnevne vežbe koje podrazumevaju povlačenje u miran kutak, relaksaciju u udobnoj fotelji i nekoliko minuta praktikovanja dubokog disanja.

Ipak, najpoznatiji učenik Fineasa Kimbija bila je Meri Bejker Edi (Mary Baker Eddy), uprkos činjenici da je, kako kaže Starker, bila jedva pismena [Starker 2008: 29]. Ona je 1885. godine objavila knjigu *Science and Health*[49], koja je od tada imala oko 500 izdanja. Učenje *Hrišćanske nauke (Christian Science)* Meri Bejker Edi dosta je dugovalo Kimbiju, uključujući i svoje ime. Kao i Kimbi, i Hrišćanska nauka je negirala realnost bolesti, čak i same fizičke materije. Lekovi kao i same bolesti nemaju moć sami po sebi, a lekari su potpuno beskorisni. Zapravo, kako ističe Starker, pacijentu nije potrebno ništa sem Biblije i nekoliko radova gospođe Edi. Meri Bejker Edi je 1879. godine zasnovala sopstvenu crkvu, *Church of Christ (Scientist),* i raskinula veze s *mejnstrim* religijama i pokretom Nova misao.

---

[48] Franc Mesmer (1734 – 1815) je bio nemački lekar zainteresovan i za astronomiju. Njegova teorija o prirodnoj energiji, *animalnom magnetizmu*, koja povezuje sve živo i neživo i predstavlja vezu čoveka sa božanskim, duhovnim bićima poznata je pod nazivom *mesmerizam*.

[49] Starker navodi i sumnju da je Meri Bejker Edi uopšte sama napisala ovu knjigu s obzirom da se prilično razlikovala od kvaliteta njenih drugih literarnih radova. Mark Tven je bio jedan od onih koji su izrazili takvu sumnju.

Značajno mesto u pokretu lečenja pomoću uma, kao i literaturi o postizanju uspeha, imala je i ideja *podsvesnog uma*. Taj koncept početkom 20.veka počinje da ulazi i u mejnstrim naučne i medicinske krugove, ali i u literaturu za samopomoć, što je obezbeđivalo naučni ton u suštinski teološkoj terapiji. Na podsvest je Nova misao gledala kao na nevidljivi izvor moći i kreativnosti koji svako poseduje i koji se može osnažiti vežbama meditacije, relaksacije i sugestije. Kao mistični entitet, posvesno je bilo pogodno da služi kao veza između pojedinca i *Beskrajnog*. Tako je „puritanska preokupacija svesnom kontrolom i ograničenjima vedro ostavljena po strani u korist misterija i mogućnosti podsvesti.“ [Starker 2008: 34].

Ideje transcendentalizma i Nove misli doživele su pravi povratak 1950-ih godina zahvaljujući ogromnoj popularnosti knjige Normana Vinsenta Pila (Norman Vincent Peale) *Moć pozitivnog mišljenja* iz 1952. godine. Prema Starkeru, ova knjiga nije bila običan literarni bestseler, već pravi kulturni fenomen. Pil, teolog po obrazovanju, bio je pod uticajem psihologije Vilijema Džejmsa, ali još više pod uticajem Ralfa Valda Emersona. Od psihologije je preuzeo pojam kompleksa inferiornosti, koga se treba osloboditi, ali su suštinski njegovi saveti imali više religijski karakter. Starker zato svrstava njegovu knjigu u *novu pop teologiju* [Starker 2008: 101]. Čitaoce je savetovao da vizualizuju i izgovaraju *afirmacije* koje im je ponudio i da negativne misli zamene pozitivnim. Kao dodatnu pomoć, treba uvek da imaju na umu da je Bog s njima i da im pomaže. Efikasnost molitve objašnjavao je time da onaj koji se moli šalje vibracije drugim ljudima i Bogu, a kako je sav univerzum ispunjen vibracijama, to će pokrenuti sile duhovnog univerzuma kroz koje će Bog proslediti ono za šta se molilo. Kao i mnogi pisci Nove Misli pre njega, tvrdio je da ljudi sami stvaraju svoju nesreću. Savetovao je čitaocima da sačine listu srećnih misli koje će sebi ponavljati od trenutka kada se probude. Tvrdio je da pozitivne misli rešavaju sve probleme, od upravljanja besom do obezbeđivanja zdravlja i uspeha.

Veliki uspeh Normana Vinsenta Pila u self-help žanru Starker objašnjava uticajem tri faktora: prvi faktor je isti koji je obezbedio uspeh Nove Misli: individualizam, obećanje zdravlja i uspeha uz minimalni napor, magično ispunjavanje želja svake vrste uz uključivanje dovoljno psiholoških termina u sadržaj što će učiniti da širokoj publici on deluje naučno i savremeno. Drugi faktor bio je oživljavanje religije u tom posleratnom periodu za čime su ljudi očigledno imali potrebu. Mladim ljudima je više

odgovarala varijanta religije koju im je Pil ponudio od tradicionalnih, pogotovo zato što je garantovala uspeh i u svetu biznisa. Druga velika grupa koju je privukao Pil bile su žene, pripadnice srednje klase kojima su Pilove tehnike ponudile rešenje za anksioznost i depresiju koje su pritiskale mnoge od njih u društvu u kome su muškarci dominirali. Treći faktor bilo je Pilovo neosporno majstorstvo u self-help žanru. Koristio je anegdote i davao obimna uputstva o primeni tehnika. Većina poglavlja sadrži svojih 10 pravila, 12 koraka, praktične sugestije, itd. Te specifične instrukcije postale su zaštitni znak najprodavanijih knjiga za samopomoć [Starker 2008: 108–109].

Učenje Normana Vinsenta Pila do danas nije ništa izgubilo od svoje privlačnosti, mada neki njegovi nastavljači ipak modifikuju religijski aspekt njegovog učenja. Uz pomoć centra Pil, Skot Ventrela (Scott V. Ventrella) objavio je 2001. godine knjigu *Moć pozitivnog mišljenja u poslovanju,* u kojoj kao važan element za uspeh u poslovanju, pored pozitivnog mišljenja, ističe i duhovnost. Kako sam objašnjava, želeo je da u svet biznisa uvede pojam duhovne sile, ali na sveobuhvatan način, tako „da svakome bude prepušteno da ga interpretira kako želi i da ga, po svom nahođenju, primeni u poslovanju“ [Ventrela 2011: 103]. Očigledno je na nastavljače Pilovog pozitivnog mišljenja uticao trend duhovnosti Novog doba. Međutim, to ne znači da je s dominacijom Novog doba iz literature za samopomoć nestala hrišćanska inspiraciona literatura. Svakome je prepuštena sloboda da veruje bilo u snagu molitve, bilo u snagu uma, bilo u sopstvenu duhovnu suštinu i afirmacije.

Već u okviru Nove misli hrišćansko učenje je transformisano pod uticajem transcendentalizma. Hilas povezuje Novu misao s utilitarizmom i iznosi stav da je ona hibrid transcendentalizma, američkog shvatanja sudbine i optimizma Aldžera (Horatio Alger) o mogućnostima poboljšanja selfa. Pisci Nove misli polaze od: 1. svemoći Boga, ali ne kao vladara, već kao svemoćnog izvora moći ili energije; 2. božanstvenosti čoveka kome je Bog pravo da dođe do božanske moći; 3. nerealnosti materije, samo je ideja realna; i 4. neograničene moći ljudskog uma kada se korektno uskladi s Božjom moći. Otud verovanja u lečenje pomoću uma i pozitivno mišljenje. „I hrišćanski Bog i moći selfa su stavljeni u pogon i milioni Amerikanaca su uvučeni u ovu vrstu religioznosti“. [Heelas 1996: 162].

Transformaciji religijskih učenja doprinele su i američke crkve, odnosno sveštenici, koji su počeli da nude svojim vernicima savremenije, psihološki orijentisane

propovedi (koje su se emitovale i preko radija) i savetodavnu literaturu. Na primer, rabin Libeman (Liebeman) iz izraelske crkve u Bostonu je, u knjizi *Peace of Mind* (1946), integrisao religiju s psihoanalizom i posebno popularizovao Frojdovu teoriju [Starker 2008: 60]. Način da pronađemo mir, prema Libemanu, jeste da *pogledamo unutra*, za šta su najkorisnije tehnike psihoanalize, a posebno je važno da prihvatimo da ljudska priroda uključuje amoralne energije, moćne emocije i konflikte. Kritikovao je mnoge tradicionalne religijske prakse kao što je učenje o grehu. Samorazumevanje i samoprihvatanje, pre nego kazna i krivica, obezbeđuju mir u duši, tvrdio je Libeman. Tradicionalna religija je propustila da nauči ljude da vole i poštuju sebe fokusirajući se isključivo na samokontrolu, samoporicanje i altruizam. Smatrao je da je ljubav prema samom sebi ili normalni narcizam suštinski važan uslov ljubavi prema drugima. I ove ideje će ostati prisutne u literaturi za samopomoć do danas.

U analizi religijskih knjiga za samopomoć koju su dali u knjizi *Popular Religion: Inspirational Books in America* iz 1958. godine, Šnajder (Schneider) i Dornbuš (Dornbusch) naglašavaju da inspiraciona religijska literatura pripada masovnoj kulturi i da je treba procenjivati s tog aspekta. Njen cilj je da pomogne čitaocima u nošenju sa svakodnevnim problemima i da im ponudi utehu, i evaluacija bi trebalo da se odnosi na uspeh u tome. Tradicionalno, religija uključuje mnogo više od utehe, na primer, ispitivanje savesti, svest o nedostacima i grehu i sl. U većini literature za samopomoć ti aspekti su svedeni na minimum ili isključeni, što nije problem samo po sebi, već je problem u tome, smatraju ovi autori, što pisci ove literature ne upozoravaju svoje čitaoce da je ono što im oni nude samo jedan mali deo religijskog nasleđa, deo koji su oni odabrali s određenim ciljem. Oni, naprotiv, ostavljaju utisak da nude samu srž tog religijskog nasleđa (prema [Starker 2008:158–9]).

Literatura za samopomoć koja se poziva na hrišćanske vrednosti razvijala se paralelno s ostalim vrstama, mada nije uvek ni jednostavno praviti razliku između self-help interpretacija hrišćanske religioznosti i duhovnosti Novog doba. Na primer, Skot Pek sam za sebe kaže da je *samozvani hrišćanin* (dok ga kritičari Novog doba smatraju piscem tog pokreta). Tvrdi da je, za razliku od religije koju čini skup ubeđenja s određenom verom i njenim poklonicima, duhovnost mnogo širi pojam koji se najbolje može opisati na način koji je Vilijem Džejms upotrebio da bi definisao religiju, kao „pokušaj da se bude u skladu s nevidljivim poretkom stvari“. U tom smislu Pek kaže:

> Ja, samozvani hrišćanin, ipak lično ne samo da verujem da postoji *Viša moć* iza vidljivog poretka stvari već i da ona nije neutralna, odnosno da živo želi da i mi budemo u skladu s njom... Mnogi ljudi jesu religiozni ali nisu duhovni, kao što ima i onih koji su produhovljeni ali nisu religiozni. A ima i ljudi koji su kombinacija to dvoje, kao što sam ja, hrišćanin, ali prilično ekumenski, duhovno sam se razvijao uz pomoć svih velikih svetskih religija. [Pek 1997: 197]

Knjiga *Put kojim se ređe ide* Skota Peka je, inače, jedan od najvećih bestselera za samopomoć iz 1980-ih godina. U vezi s uspehom ove knjige, Miki Makgi izražava sumnju da možda nije slučajnost da je ova Pekova knjiga dospela na listu bestselera tek 1983. iako je napisana 1978. jer je te godine u Sjedinjenim državama dostignut najviši nivo nezaposlenosti u posleratnom periodu. Život je za milione Amerikanaca bio ekstremno težak [McGee 2005: 57], a ono što im je ova knjiga nudila bila je neka vrsta *terapeutskog teizma* u kome su spojene psihoterapeutske vrednosti s tradicionalnim protestantskim vrednostima: mentalno zdravlje ili blagostanje kao milost. S jedne strane, Pek opisuje život kao težak, ali težak rad, poštenje, i samodisciplina mogu voditi duhovnom razvoju i mentalnom zdravlju, koji su sami po sebi nagrada. Pekova alternativa neograničenom samointeresu je verzija hrišćanstva u kojoj je lenjost oličenje zla. „Prvobitni greh postoji, to je naša lenjost“, piše Pek. Njegov terapeutski teizam ima istu anesteziraju ću ulogu koji je nekada imala religija, smatra Makgi [McGee 2005: 57].

S druge strane, terapeutski teizam predstavljao je rezultat napora da se umanji tenzija između individualnog samointeresa 1970-ih, koji je zastupala literatura za samopomoć, i vrednosti zajednice i jednakosti koje su dominirale u društvu 1960-ih. Ti napori su doveli do obnovljenog naglašavanja duhovnih vrednosti kao terapeutskog teizma [McGee 2005: 55] i nastavili da oblikuju literaturu za samopomoć i u narednim decenijama.

3.4.4. Psihoanaliza

U Americi se od 1920-ih širio uticaj psihoanalize, s jedne, i biheviorizma s druge strane, i obe ove škole su imale veliki uticaj na literaturu za samopomoć.

U kulturu samopomoći, kao i u savremenu kulturu uopšte, ušli su mnogi koncepti Frojdove psihoanalize kao što su *trauma iz detinjstva, mehanizmi samoodbrane, nesvesni konflikt* itd. Međutim, psihoanalitička teorija Sigmunda Frojda nije se lako

uklapala u self-help diskurs. Pre svega, Frojd je izražavao skepticizam u pogledu verovanja u samopomoć. Za Frojda, zdravlje ne zavisi od nečije volje i svesti, jer se i sama bolest pojavljuje nezavisno od pacijentovog razuma ili volje. Samo rad analitičara može da doprinese poboljšanju selfa; samo analiza snova i slobodnih asocijacija, a ne samopomoć i samokontrola, mogu voditi psihičkoj i eventualno socijalnoj transformaciji, tvrdio je Frojd [Illouz 2008: 154]. Pogotovo je bio skeptičan u pogledu mogućnosti lečenja siromašnih ljudi od neuroza. Nasuprot etosu samopomoći, koji počiva na veri da je samopomoć svima dostupna i da moralna snaga može da odredi nečiji društveni položaj i sudbinu, Frojd je zastupao stav da klasna pripadnost pojedinca ima odlučujuću ulogu u tome. Nepovoljno okruženje se ne može promeniti snagom volje, tako da ni psihički oporavak ne može biti demokratski raspoređen [Illouz 2008: 153].

Frojdova doktrina je u celini bila prilično pesimistička, pogotovo sa stanovišta radikalnog optimizma koji je prisutan u velikom delu literature za samopomoć. Psihoanaliza zastupa stav da je ljudsko postojanje u suštini nepotpuno: „Naša želja je osuđena na tek delimično ispunjenje. Uvek će nešto nedostajati. Za potpunim zadovoljenjem želja se samo žudi i beskrajno traga, ali ono je uvek razočaravajuće i nedovoljno.“ [Vederil 2005: 45]

Ali, ironičnim obrtom istorije, etos samopomoći počiva na mnogim Frojdovim stavovima, kao što je stav da naše nesvesno ima na nas veliki uticaj, da mnogi naši konflikti imaju pre unutrašnje nego spoljašnje poreklo i da se konflikt može prevazići kroz odgovarajuće verbalno upravljanje selfom [Illouz 2008: 155]. Ovo povezivanje self-helpa i psihoanalize je za Ilouz ilustracija kako međusobno nespojivi pristupi mogu da se izmešaju i proizvedu hibridni kulturni sistem koji se razlikuje od onih sistema od kojih je nastao. Takva veza se pojavila, smatra ona, zato što se jezik psihoterapije iz oblasti stručnjaka preselio u oblast popularne kulture, gde je kombinovan s drugim elementima američke kulture, kao što su traganje za srećom, samopouzdanje i vera u mogućnost savršenog sopstva.

U stvari, Frojdove pretpostavke o selfu mogle su da uđu u jezgro američke kulture onda kada su Frojdovi stavovi dovoljno modifikovani od strane njegovih nastavljača, revizionista, da su mogli da se uklope u ideju mogućnosti savršenog selfa.

Od Alfreda Adlera, koji je, odvajajući se od Sigmunda Frojda, zasnovao svoju školu i tvrdio da socijalni i interpersonalni faktori više utiču na ličnost nego libido i nesvesno, preuzet je koncept *životnog stila* koji se razvija u detinjstvu i koji je ključ za razumevanje ponašanja pojedinca u odraslom dobu. Od Karen Hornaj preuzeto je isticanje velikog značaja samopoštovanja za ljudsko blagostanje. Posebno popularan bio je Erih From, koji je eksplicitno odbacio Frojdove tvrdnje o instinktu smrti i agresivnosti i isticao pozitivnu prirodu ljudskih potencijala. Tvrdio je da je zlo smešteno u društvu, a ne u pojedincu, i da društvo sprečava pojedinca da se izražava i razvija kao ličnost [Starker 2008: 112]. Slično je tvrdio i Vilhelm Rajh koji je razvio jedinstvenu teorijsku mešavinu Frojda i Marksa. Tvrdio je da bi se uklanjanjem seksualne represije okončala patnja i prirodno bi usledilo mentalno zdravlje: osećaj dužnosti bio bi zamenjen uživanjem u radu, a umesto otuđenosti postojaće jedinstvo prirode i kulture, ljubavi i rada, seksualnosti i moralnosti [Vederil 2005: 177]. Uverenja Froma i Rajha da je čovek u suštini dobar suprotstavljala su se Frojdovim stavovima. Frojd je tvrdio da se frustracija iz koje nastaje agresivnost javlja od najranijih dana i da je neizbežna. Ona ne nastaje iz spoljašnjih izvora kao rezultat izloženosti okrutnom društvu, već se „rađa pre svega iz nezasitosti želje i tek ograničenih mogućnosti za njeno ispunjenje. Uverenost da su ljudi dobri a da ih svet kvari je iluzorna.“ [Vederil 2005: 177]

Prema tvrdnjama pripadnika kritičke teorije društva, „analitički revizionizam je izopačio, ’zaboravio’ osnovni Frojdov doprinos, otupio oštricu psihoanalize i od nje načinio sredstvo društvenog konformizma, sredstvo prilagođavanja postojećem *way of life*“ (prema [Žižek 1984: 14]). Sam temelj Frojdove teorije određuje nerazrešena protivrečnost, s jedne strane, celokupan razvoj civilizacije žigosan kao suzbijanje nagonskih potencijala u službi društvenih odnosa vladavine, a, s druge strane, tlačenje, gušenje nagonskih potencijala shvaćeno kao nužni, ireduktibilni uslov razvitka čovekovih „viših“ potencijala, kulture. „Samo to teorijsko protivrečje moramo shvatiti kao neposrednu indiciju stvarne društvene protivrečnosti... a tragika i radikalnost tog protivrečja je u tome što nismo u mogućnosti da stavimo ulog ni na jedan od njegovih polova.“ [Žižek 1984: 13][50].

[50] Osnovna zamerka koju su pripadnici kritičke teorije društva upućivali „revizionistima“ je što se prave kao da su „egzistencijalna realizacija“, „slobodni razvitak Ja“ i slično već danas mogući i dostižni sredstvima „terapije“ i to bez globalne društvene revolucije [Žižek 1984: 14].

Čak i psihoanalitička učenja revizionista su do široke publike dospevala prilično pojednostavljena, često i malo izmenjena, preko popularne psihološke literature 1960. i 1970-ih [Starker 2008: 112].

Ono što je rečeno za psihoanalitičku teoriju, još se više odnosilo na psihoterapiju. Psihoanaliza u svom maksimalnom obliku, odnosom jedan na jedan, pedeset minuta svakoga dana, pet dana nedeljno, 44 nedelja godišnje, pa tako pet godina, ili čak više, bila je dostupna samo urbanoj, buržoaskoj inteligenciji. Industrija samopomoći (od kraja 1960-ih je self-help počeo da prerasta u industriju) vrlo brzo se snašla i tržištu su ponuđene brojne manje skupe i manje intenzivne tehnike. Izgledalo je da je američka kultura postala umorna od elitizma analitičara koji su dominirali decenijama i od „evropeiziranog intelektualiziranog frojdizma poželela optimizam na način američkog Srednjeg zapada“, zaključuje Starker.

Međutim, ima i drugačijih tumačenja. Fritjof Kapra pojavu novih psihoterapija tumači kao udaljavanje od *biomedicinskog modela.* Humanistička orijentacija u psihologiji Abrahama Maslova, Karla Rodžersa i drugih suprotstavila se medicinskoj orijentaciji u psihoanalizi, „što je ohrabrilo terapeute da se udalje od *biomedicinskog modela*“ [Capra 1986: 425]. To se odrazilo i na suptilan ali značajan pomak u terminologiji, smatra Kapra. Umesto da se bave *pacijentima,* terapeuti se sada bave *klijentima,* a na odnos terapeuta i klijenta se gleda kao na odnos jednakih. Klijent se doživljava kao osoba sposobna za razvoj i samoaktualizaciju. Glavni inovator u tome bio je Karl Rodžers koji je razvio *psihoterapiju usmerenu na klijenta*.

Međutim, nije tu bilo reči samo o izmeni terminologije kao što je smatrao Kapra, već o ideji Karla Rodžersa da i oni koji nisu psihički bolesni mogu da imaju koristi od psihološkog rada. Rodžers je bio i kreator grupne terapije (*encounter groups* – grupe susreta), kao posebnog terapeutskog prostora u kome se klijenti, pod njegovim vođstvom, oslobađaju društvenih očekivanja i odnose otvoreno i iskreno i prema sebi i prema drugim članovima grupe, stvarajući tako atmosferu poverenja i *radikalne autentičnosti* koja vodi samosaznanju i ličnoj transformaciji [Storr, 2017: 129–130]. Ova vrsta grupne terapije je 1960-ih godina u Kaliforniji postajala sve intenzivnija i opasnija, kako tvrdi Stor, ali takođe i sve popularnija.

Jedan od pionira *Pokreta za rast i ljudske potencijale* bio je pisac Oldos Haksli (Aldous Huxley). U predavanju koje je održao na Berkliju, Haksli je izrazio veru u

ogromne potencijale koji su latentno prisutni u čoveku. U tom predavanju je Haksli izrekao i „krajnje lažnu tvrdnju u koju i danas mnogi veruju, da su neurolozi pokazali da ljudi koriste manje od 10% neurona u svom mozgu“ [Storr 2017: 130]. Hakslijeva ideja je bila i osnivanje institucije u kojoj bi se vršila istraživanja ljudskih potencijala, koju će realizovati dva psihologa sa Stenforda[51], sa ciljem da isprobavaju eksperimentalne psihološke metode zajedno s istočnjačkim tehnikama. Tako je nastao Institut Esalen kome se 1963. pridružio i Karl Rodžers sa svojim grupnim terapijama. U ovom institutu, o kome Stor govori kao o mestu legendi, ali i skandala i samoubistava, nastaće „ideje koje će promeniti ne samo američka shvatanja selfa, već i shvatanja čitavog sveta“ [Storr 2017: 131]. To su bile, s jedne strane, ideja da svi ljudi poseduju božanske potencijale, a s druge, ideja da se može raditi, na specifičan i sistematski način, na tome da se pomogne mnogim ljudima da povećaju svoje kapacitete da uče, vole, duboko osećaju i budu kreativni.

U Esalenu je redefinisana psihoterapija: ona je sada shvatana pre kao kontekst za lični rast, nego za oporavak od mentalne bolesti. To je imalo za posledicu bujanje terapija koje je bilo takvo da je navelo mnoge kulturne teoretičare da govore o kulturnom obrtu nazvanom *trijumf terapeutskog stava*. Pored terapije usmerene na klijenta, razvile su se i analitička psihoterapija, transakciona analiza, geštalt terapija, bihevioralna terapija itd. *Pokret za rast i ljudske potencijale* obuhvatao je i prakse kao što su bioenergetika, transcendentalna meditacija, trening asertivnosti i sl. Zajednička odlika ovih grupnih terapija bile su nove tehnike neverbalne komunikacije, emocionalnog oslobađanja i telesnog izražavanja koje su, pored terapijskog, imale za cilj i samoispitivanje i lični razvoj.

Sve nove terapije su, kao i literatura za samopomoć, nudile čitaocima šansu da slede *autonomiju*, uključujući sposobnosti za svesnost, spontanost i intimnost. Suština autonomije je raskid s uticajem roditelja i drugih autoriteta da bi se izrazila originalna osećanja i ponašanja. Tvrdili su da osposobljavaju ljude za promenu, za uspostavljanje samokontrole i samousmeravanja, da se oslobode socijalnih igara i otkriju realnost slobode izbora [Capra 1986: 427]. Na primer, psihoanalitičar Fric Perls (Fritz Perls) koji je u Esalenu sprovodio *Geštalt* grupne terapije, govorio je da je „njegov cilj da manipuliše klijentima i frustrira ih na takav način da se oni konfrontiraju sami sa

[51] Ričard Prajs (Richard Price) i Majkl Marfi (Michael Murphy)

sobom“ i tako dođu do stanja radikalne autentičnosti, do svog suštinskog selfa, čime će „od papirnih postati stvarni ljudi“. [Storr 2017: 138].[52]

Terapeutski vokabular nezaustavljivo je prodirao u sve prakse koje su se odnosile na probleme ljudi, postao je deo obavezne komunikacije u medijima; u časopisima i radio programima čitaoci odnosno slušaoci besplatno su dobijali savete itd. Međutim, pojava novih terapija nije uticala na ponudu i tiraže literature za samopomoć na tržištu. Psiholozi su izumeli brojne tehnike koje ljudi sami mogu da koriste da bi izmenili svoje ponašanje. „Čak i kada je potrebna profesionalna pomoć, prvi zadatak je uveriti klijenta da je on sam sposoban da promeni svoje ponašanje i svoj život.“ [Rose 1989: 242]. Recimo, bihevioralna terapija samoasertivnosti je lako transformisana u tehniku samoanalize i samopomoći.

I Frojdova psihonaliza je, prateći duh vremena i usvajajući ekspresivistički individualizam, doživela transformaciju. Mičel ukazuje da neki savremeni postfrojdovski analitičari smatraju da je Frojdovo shvatanje nauke njega, kao i njegove savremenike, odvelo u scijentizam i verovanje da će nam nauka pomoći da svet sagledamo objektivno, kakav jeste, bez mitova i iluzija. Mnogi danas smatraju da čista racionalnost scijentizma više nije dovoljna, tako da je došlo do „oživljavanja duhovnosti u vidu širokog spektra aktivnosti od joge do kristala Novog doba, od meditacije do porodične genealogije, koje izlaze iz okvira svakidašnje ovozemaljske stvarnosti i ukazuju na nešto dublje, uzvišeno.“ [Mičel 2008: 91] Savremeni teoretičari takođe dovode u pitanje oštro razdvajanje naše percepcije stvarnog stanja stvari i naše mašte. Za razliku od Frojda koji je smatrao da je fantazija suprotstavljena stvarnosti i da je zamagljuje, „najznačajniji postfrojdovski psihoanalitičari na nju gledaju kao na nešto što obogaćuje i unapređuje stvarnost“ [Mičel 2008: 99]. Oni smatraju da stalno objektivno sagledavanje stvarnosti nije ni moguće ni korisno u poređenju sa sposobnošću da se stvaraju različita gledišta stvarnosti i da se ona napuštaju i prihvataju. Ideal proučavanja spoljne stvarnosti zamenjen je idealom samoizražavanja i samoistraživanja. Mičel ove promene tumači promenama u samoj nauci i kao ključnu stvar izdvaja „princip neodređenosti“ Vernera Hajzenberga.

[52] Stor smatra da je ideja da ljudi treba da budu ono što stvarno jesu i danas uticajna ideja, što vidimo u sferama kao što su društvene mreže i *rijaliti* televizija (reality television), gde se ljudi ohrabruju da iznose detalje iz privatnog života, bez obzira na to koliko su ružni, i tako postanu *realni, stvarni* ljudi. [Storr 2017: 139].

3.4.5. Humanistička psihologija

Kao i psihoanaliza, i psihologija je doživela uspon u 20. veku i njen uticaj na zapadnu kulturu je, kao i uticaj psihoanalize, bio veliki. Taj uticaj je kasnih 1960-ih postao toliki da o njemu Starker govori kao o psihološkoj revoluciji. Šezdesetih je došlo do „nove psihološke revolucije, čiji su integralni deo bile knjige za samopomoć“ [Starker 2008: 111]. Ako je, s jedne strane, odlučujući značaj za uspon literature za samopomoć imao kontrakulturni pokret 1960-ih, može se reći da je i ona sa svoje strane doprinela kontrakulturnom pokretu.

Tu revoluciju izazvala je nova psihologija nazvana *humanističkom psihologijom* ili *psihologijom treće sile* (da bi se razlikovala od psihoanalize i biheviorizma) ili, prosto, *psihologija selfa*[53]. Nova psihologija o neograničenim ljudskim potencijalima i pravima pojedinaca na samoaktualizaciju, koja je veličala suprematiju *selfa*, bila je prisutna u delima Abrahama Maslova, Karla Rodžersa, Eriha Froma i drugih, a na njoj je zasnovan i *Pokret za rast i ljudske potencijale,* o kome je već bilo reči.

Humanistička psihologija, prema rečima Abrahama Maslova, suštinski se razlikovala od biheviorističkog i psihoanalitičkog pokreta usled „temeljne promene u načinu na koji se gleda na ljudsku prirodu“, jer pretpostavlja da postoji određena ljudska suština, „bar nekakva fiksiranost ljudske prirode“ [Maslov 2001: 68]. Ta suština je biološka priroda koja je nepromenljiva ili teško promenljiva. Sam Maslov priznaje da je ovaj argument teško prihvatiti. Naviknuti smo da verujemo da je ljudska priroda beskrajno prilagodljiva i da ljudi mogu da postanu šta god njihova sredina od njih očekuje, kaže on, ali njegovi podaci pokazuju da je upravo suprotno (mada istovremeno priznaje i da je na „tankom ledu kada je reč o empiriji“). Lična biologija svake osobe je nesumnjivo sine qua non komponenata pravog selfa, tvrdi Maslov. Biti ono što jesi, biti prirodan ili spontan, biti autentičan, izraziti sopstveni identitet, sve su ovo i biološke tvrdnje, pošto one impliciraju prihvatanje sopstvene konstitucionalne, temperamentalne, anatomske, neurološke, hormonalne i nagonsko-motivacione prirode [Maslov 2001: 65–66].

---

[53] Kao što je već rečeno, pojam *self* potiče od V. Džejmsa. Današnje razumevanje sopstva, kako tvrdi Spasić [1998: 15], najviše duguje Midu (G. H. Mead) koji je podelio sopstvo na *ja (I)* – jedinstvena, autonomna, inovativna suština koja uvek ostaje delom van domašaja spoljašnjih uticaja i *mene (me*) – koje predstavlja oblik u kojem društvo ulazi u pojedinca. Psihologija selfa je istakla unutrašnju suštinu na račun socijalizovanog selfa.

Pored tvrdnje da postoji autentični self, Maslov je tvrdio i da je on savršen i pun potencijala, da ljudi drže u svojoj unutrašnjosti moći kojima mogu sebi obezbediti uspeh, a isključivo na njima je i odgovornost hoće li u tome uspeti ili neće.

Ključna teza Abrahama Maslova odnosi se na samoostvarenje, samoaktualizaciju. Najpre je potrebno da otkrijemo svoju unutrašnju suštinu, unutrašnji self, a zatim i da ga ostvarimo, aktualizujemo. Treba da radimo na tome da otkrijemo svoje istinsko biće, da otkrivamo svoje potencijale, da bismo bili „sve ono što bismo mogli biti". Potreba za samoaktualizacijom, prema Maslovu, spada u više potrebe. Pojedinci koji su aktualizovali self na odgovarajući način su zadovoljili svoje osnovne potrebe: potrebe za pripadanjem, vezanošću, poštovanjem i samopoštovanjem, i sada su motivisani višim potrebama koje Maslov naziva metamotivacijama, dok se motivacija odnosi na bazične potrebe. Zadovoljenje bazičnih potreba nije dovoljan uslov za metamotivaciju, mada može biti neophodan preduslov. „Izgleda da su metapotrebe instinktoidne, tj. da uključuju značajnu meru naslednog faktora, ali one su potencijali, ne aktuelnosti. Njihova aktualizacija zavisi potpuno i apsolutno od kulture." [Maslov 2001: 55].

U knjizi *Toward a Psychology of Being* iz 1968, Maslov takođe tvrdi: „U punom smislu ljudske ličnosti su ličnosti koje su realizovale ono što bi ljudska bića mogla biti." To zahteva da se distanciramo od svoje kulture i društva, jer „autentična osoba pruža otpor kulturi u kojoj živi." (prema: [Kecmanović 2014: 80]). Većina nas, tvrdi Maslov, tokom većeg dela vremena, ne sluša sebe već mamin ili tatin glas, ili glas društvenog poretka, ili autoriteta, ili tradicije. Samoaktualizacija uključuje hrabrost da se bude drugačiji, nepopularan. Veliki korak ka samoaktualizaciji je i posmatranje svog unutrašnjeg života da bi se došlo do odgovora. Rušiti iluzije, otarasiti se pogrešnih uverenja, shvatiti za šta nemamo potencijale – to su delovi procesa otkrivanja ko mi zapravo jesmo.

Druga teza Abrahama Maslova, takođe važna za razvoj kulture samopomoći, bila je teza da o životu treba misliti kao procesu pravljenja izbora, jednog za drugim. „Često mi se dešava da postanem nestrpljiv s ljudima koji pripisuju toliko moći socijalnim pritiscima i silama. Ističem da je potrebno samo da na takve uticaje ne obraćamo pažnju." [Maslov 2001: 125]. U svakom trenutku postoji izbor ka progresiji i izbor ka regresiji. Može se doći do kretanja ka bezbednosti, ka uplašenosti; ali, s druge strane, postoji i izbor ka rastu. Na nivou rasta je prevaziđena podela na rad i igru: plate, hobiji,

godišnji odmori moraju biti definisani na višem nivou. Za razvijenije osobe bitni su pravda, istina, dobrota, više nego finansijska sigurnost, divljenje, status, prestiž, dominacija, muškost itd. [Maslov 2001: 41] Sve takve osobe su posvećene nekom zadatku, pozivu, zanimanju, poslu koji vole.

U idealnom slučaju, unutrašnji zahtevi se poklapaju sa spoljašnjim. *Želim* se poklapa s *moram*. Ova idealna situacija izaziva osećanje sreće, ali i ambivalencije. Vrednosti kao pravda, istina i zakonitost postali su toliko važni za osobu da ona poistovećuje svoj self s njima, self više nema ulogu granice, self je proširen da bi uključio neke aspekte sveta i stoga je prevaziđena razlika između selfa i spoljašnjosti, drugog. Na primer, mnogi ljudi su toliko poistovećeni s pokušajima da spreče rat, rasnu nepravdu ili bedu, do te mere da rizikuju i život. Osobe koje su postigle samoaktualizaciju psihološki su najzdraviji deo stanovništva, tvrdi Maslov, a njegova procena je da ih je u SAD 1% [Maslov 2001: 42]

U principu, ono što su tvrdili pripadnici humanističke psihologije, da samo od pojedinca zavisi da li će on aktualizovati svoje nesumnjive potencijale, nije se mnogo razlikovalo od onoga što su tvrdili zagovornici lečenja pomoću uma u 19. veku, kao što je bila Meri Bejker Edi. „Vi samo niste to želeli dovoljno jako. Vi samo niste *verovali.*“

S humanističkom psihologijom povezan je i pokret Novo doba. Esalen Institut u Kaliforniji, bio je jedan od dva najpoznatija centra pokreta Novog doba. Drugi, Findhorn na severu Škotske je bio više komuna nego centar. U okviru Pokreta ljudskih potencijala, transpersonalne psihologije ili Pokreta rasta, nastale su brojne terapije koje su u različitoj meri isticale duhovnost. Neke su bile više humanističke ili egzistencijalističke nego druge, govorilo se pravom, autentičnom selfu, savršenom samom po sebi, da bi tokom 1960-ih Pokret ljudskih potencijala postajao sve više duhovno orijentisan, a sam Maslov sve više insistirao na terminu transpersonalan nego humanistički. Time je i humanistička psihologija postala više usmerena na duhovne, transcendentalne i mističke vidove samoaktualizacije [Heelas 1996: 53]. Maslov u tome nije bio usamljen. U delima Eriha Froma nalazimo religiozni pojam svetog koji je stavljen iznad Maslovljevog sopstva. From je tvrdio da se „pojam Boga razvio do tačke da je danas čovek Bog, pa ako postoji sveto, njegovo je središte u sopstvenom Ja.“ [Yankelovich 1994: 280] Egzistencijalistički psihoterapeut Rolo Mej (Rollo May) takođe podvlači čežnju za transcendencijom, ali njegova verzija transcendencije ne

znači da se teži *dalje* od sebe, izvan sebe. Naprotiv, transcendencija je kretanje od jednog nivoa unutarnjeg razvoja do višeg nivoa unutar sebe. [Yankelovich 1994: 281].[54]

Pored uticaja na psihologiju, i u akademskoj i u popularnoj varijanti, značajan je i uticaj Maslova i njegove hijerarhije ljudskih potreba na teoriju koja modernizaciju opisuje kao prelaz s materijalističkih na postmaterijalističke vrednosti, a koja je u osnovi Svetskog istraživanja vrednosti (World Value Survey – WWS). Idejni tvorac te teorije i istraživanja bio je Inglhart koji ih je i sprovodio sa saradnicima iz Univerziteta u Mičigenu [Bešić 2014: 21]. Inglhartova teorija počiva na *hipotezi oskudice* koju je predložio Maslov. *Hipoteza oskudice* kaže da pojedinci najviše vrednuju one stvari u kojima oskudevaju: ako nisu u materijalnoj oskudici i ako su istovremeno ekspresivistički nastrojeni, oni će najviše vrednovati ono što je Ingelhart nazvao postmaterijalističkim vrednostima. Ključna teza je da usled društvenih promena opadaju materijalističke vrednosti, a jačaju postmaterijalističke vrednosti. Jedan od tri indikatora postmaterijalističke vrednosne orijentacije je upravo samoaktualizacija, pored demokratije i tolerancije.

Tragajući za objašnjenjem prihvatanja pogleda na svet Novog Doba, Hilas [Heelas 1996] kao jedan od scenarija razmatra i teoriju o prelasku na postmaterijalističke vrednosti u razvijenim društvima Zapada. Hilas ovu teoriju dovodi u pitanje i smatra da se ne može objasniti pojava Novog Doba uvođenjem „teorije“ koja počiva na utopijskim i metafizičkim pretpostavkama o ljudskoj prirodi. S druge strane, kaže Hilas, nije teško zamisliti da ljudi koji „imaju sve“ počnu da se pitaju „da li je to sve u životu?“ Ipak, ostaje da nisu baš svi prešli na Maslovljeve više potrebe što njegovu teoriju dovodi u pitanje. [Heelas 1996: 141]

3.4.6. Pozitivna psihologija

Iako je Maslov tvorac termina *pozitivna psihologija* (1964. godine), ocem pozitivne psihologije smatra se Martin Selidžmen (Martin Seligman). Stvarni uzlet je

[54] Maslovljevu temu samoostvarene osobe koja je kreativna, autonomna i praktično nezavisna od kulture, temu koja se ponavlja u literaturi psihologije sopstva i u njenom popularnom izdanku, Jankelovič opisuje kao američku reprodukciju egzistencijalističkog verovanja Žan Pol Sartra da čovek sam sebe stvara. Navodi primer Vejna Dajera (Wayna Dyer) koji u knjizi *Vaše pogrešne zone* oduševljeno govori o teoriji koja kaže: vi ste „zbir svojih odluka“.

ova disciplina doživela 1988. godine, kada je Martin Selidžmen postao predsednik Američkog psihološkog udruženja.

Prema Selidžmenu, akademska psihologija je zanemarila pozitivnu stranu života. Na svakih stotinu naučnih članaka o tugi, napisan je samo jedan o sreći. Selidžmen ističe da za razliku od našeg znanja o tome kako se osloboditi depresije (istraživači su obezbedili *priručnike korak po korak*), naše znanje o onome što izaziva sreću je neorganizovano [Seligman 2004: 3]. Pozitivna psihologija odbija da se usredsredi na ljudske probleme i patnju, kojima se prethodno bavila psihologija (Selidžmen ponekad naziva standardnu psihologiju „negativnom psihologijom"), već pokušava da odgovori na pitanje šta je dobro u životu i ljudskoj prirodi. Ljudi „žele živote ispunjene smislom, a ne samo da životare dok ne umru... Konačno je došlo vreme za nauku koja teži da razume pozitivne emocije, da jača snagu i vrlinu, i da obezbedi putokaze za otkrivanje onoga što je Aristotel nazivao „dobrim životom". [Seligman 2004: 1]

Nekada se smatralo da je malo verovatno da možemo da promenimo nivo sreće na bilo koji način. Genetikom dobijamo određenu količinu sreće, kao i kilograme; kao što ljudi koji drže dijetu gotovo uvek povrate izgubljene kilograme, tako i tužni ljudi ne postaju trajno srećni i srećni ljudi ne postaju trajno tužni. Selidžmen tvrdi da nova istraživanja u psihologiji ipak pokazuju da nivo sreće može biti trajno povećan promenom spoljnih okolnosti u našem životu. Uslovi su sledeći: 1. Da živimo u bogatom demokratskom društvu, ne u siromašnoj diktaturi; 2. Da budemo u braku; 3. Da izbegavamo negativne događaje i negativne emocije; 4. Da poboljšamo društveni život; 5. Da postanemo religiozni [Seligman 2004: 22–23].

Selidžmen ističe tri stuba pozitivne psihologije: prvi je proučavanje pozitivnih emocija, drugi je proučavanje pozitivnih osobina, pre svega snage i vrlina, ali i sposobnosti kao što su inteligencija i atletizam; treći je proučavanje pozitivnih institucija kao što su demokratija, jake porodice, besplatna istraživanja, koje podržavaju vrline koje zauzvrat podržavaju pozitivne emocije. Pozitivne emocije samopouzdanja, nade i poverenja, na primer, najviše nam koriste ne kada je život lak, već kada je težak. Isto tako, u teškim vremenima čuvanje pozitivnih institucija, kao što su demokratija, jaka porodica i sloboda štampe, od neposredne je važnosti.

Iako prihvata važnost spoljašnjih faktora, na primer, da li živimo u demokratiji ili diktaturi, da li smo bogati ili siromašni, zdravi ili bolesni, obrazovani ili neobrazovani,

Selidžmen u svom bestseleru *Istinska sreća* (*Authentic Happiness)* ističe da samo 8–15% varijansi u sreći posledica je spoljašnjih faktora, a da su najvažniji izvor sreće „unutrašnje okolnosti", koje su podložne samokontroli (na primer, izazivanje pozitivnih osećanja, zahvalnost, opraštanje, optimizam) [Seligman 2004: 23].

Pozitivni psiholozi navode i faktore koji nas sprečavaju da postanemo srećniji. Prvo, smatraju da svako od nas dobije u nasledstvo određenu količinu sreće koja može, izazvana nekim spoljnim faktorima (na primer, dobitak na lutriji), da se poveća ili smanji (na primer, posle saobraćajne nesreće), ali posle određenog vremena se uvek vrati na staro. Kao drugu prepreku za povećanje nivoa sreće navode „hedonističku traku za trčanje", koja dovodi do toga da se brzo i neizbežno privikavamo na dobre stvari tako što ih uzimamo zdravo za gotovo. Sticanjem materijalnih dobara i uspeha, naša očekivanja rastu. Dela i stvari za koje smo tako mnogo radili više nas ne čine srećnim i potrebno je da dobijemo nešto bolje što će povećati naš nivo sreće do njegovog krajnjeg dometa. Kada ne bi bilo trake za trčanje, ljudi koji dobijaju više dobrih stvari u životu u principu bi bili srećniji od onih koji nisu te sreće. Ali oni koji nemaju toliko sreće mogu biti podjednako srećni kao i oni koji je imaju. Istraživanja su pokazala da dobre stvari i uspesi samo trenutno utiču na povećanje sreće: 1. Za manje od tri meseca krupni događaji (kao što što su otkaz ili unapređenje na poslu) gube uticaj na nivo sreće; 2. Bogatstvo ima iznenađujuće malo veze s nivoom sreće – bogati ljudi su u proseku nešto malo srećniji od siromašnih ljudi. 3. Prihodi su dramatično porasli u prosperitetnim zemljama tokom poslednjih pola veka, ali je u Americi i većini drugih bogatih zemalja nivo životnog zadovoljstva ostao isti; 4. Fizička privlačnost ne utiče mnogo na sreću; 5. Fizičko zdravlje malo utiče na sreću [Seligman 2004: 18].

Uprkos Selidžmenovoj tvrdnji da se nivo sreće može povećati, mnogi psiholozi izražavaju sumnju. Lubomirski, Šeldon i Škejd konstatuju paradoksalnu situaciju: neke teorije i empirijski podaci pokazuju da se nivo sreće može povećati, dok druge teorije i podaci impliciraju da je to nemoguće. [Lyubomirsky, Sheldon, Schkade, 2005: 114] U svakom slučaju, ovi autori smatraju da tehnike za povećanje sreće koje pronalazimo u literaturi za samopomoć imaju ograničeno utemeljenje u naučnoj teoriji i još manju empirijsku potvrdu svoje efikasnosti. Ipak, oni smatraju da potraga za srećom nije uzaludna. Kao način da privremeno povećamo nivo sreće, oni savetuju da činimo dobra dela, jer pojedinac koji pokazuje altruizam i ljubaznost i veću sklonost ka pomaganju

drugima, češće se može smatrati srećnom osobom. Takođe, dodaju i da ljubazno ponašanje može da pomogne da se zadovolji osnovna ljudska potreba za povezanošću, i na taj način doprinese povećanom nivou sreće [Lyubomirsky, Sheldon and Schkade 2005: 125]

Pokretu pozitivne psihologije pripada i psiholog Mihalj Čiksentmihalji koji je u psihologiju uveo termin *flow*. *Flow* je optimalno iskustvo ili očaravajuća obuzetost. Čiksentmihalji doživljava sreću kao optimalno iskustvo, *flow*: ne bavimo se nekim poslom da bismo došli do nekog drugog cilja, ne radimo da bismo zaradili i postali uspešni i cenjeni u okruženju, već se bavimo određenom aktivnošću zbog uživanja u njoj. Dakle, sreća je unutrašnje stanje bića. Kako Čiksentmihalji objašnjava u svom bestseleru *Flow: The Psychology of Optimal Experience,* suprotno uobičajenom verovanju, najbolji trenuci u našim životima nisu pasivni, opuštajući momenti, iako i ovakva iskustva mogu biti prijatna ako smo radili naporno da bismo došli do njih. Najbolji trenuci se obično jave kada su naše telo ili um napregnuti do krajnjih granica u dobrovoljnom naporu da se postigne nešto teško i vredno. Tako, mi dovodimo do optimalnog iskustva. Na primer, plivač koji pokušava da obori svoj rekord ili violinista koji je savladao težak muzički deo. Ovakva iskustva nisu uvek prijatna u trenucima kada se pojavljuju. Autor objašnjava da „preuzimanje kontrole nad životom nikad nije lako, a ume da bude i bolno. Ali na duge staze optimalno iskustvo nam daje osećaj nadmoći ili, još bolje, osećaj da učestvujemo u kreiranju sadržaja života, što je blizu onome što se obično naziva srećom." [Czikszentmihalyi 2009: 4]. Čiksentmihalji tvrdi da se nivo sreće može povećati tako što ćemo u život uvesti više optimalnog iskustva i navodi aktivnosti koje dovode do optimalnog iskustva, kao što su joga, sport, seks, vizuelne umetnosti, muzika, pripremanje hrane i njeno probanje, ali i intelektualne aktivnosti poput čitanja.

Jedan od trenutno najuticajnijih pripadnika pozitivne psihologije, Stiven Džozef (Stephen Joseph), u knjizi *Authentic – How To Be Yourself and Why it Matters* bavi se temom autentičnosti. Svoje shvatanje autentičnosti zasnovao je na shvatanjima Karla Rodžersa, za koga autentičnost znači biti autor sopstvenog života. Džozef i njegovi saradnici razvili su prvi psihometrijski test zasnovan na Rodžersovoj teoriji autentičnosti – Skalu autentičnosti. Hteli su da odgovore na pitanje da li su autentični ljudi srećniji i otkrili su da je autentičnost na vrhu faktora koji razlikuju srećne od

nezadovoljnih ljudi [Joseph 2016: 3]. Njihovo istraživanje pokazalo je da su ljudi koji su više to što jesu, pripadaju sebi i bolje poznaju sebe srećniji, ispunjeniji i zadovoljniji životom. Džozef poput Rodžersa i Maslova smatra da je normalna i prirodna težnja ljudskih bića ka ispunjenju, aktuelizaciji i ka tome da budu sve što mogu biti. Postoje dve osnovne ljudske psihološke potrebe: prvo, ljudi žele da upravljaju svojom sudbinom, slobodni da biraju svoj put, a da ih niko ne kontroliše. Drugo, ljudi kao društvena bića imaju potrebu za povezanošću i pripadanjem. Tek kad su ispunjene te dve potrebe, ljudi mogu da se razvijaju. [Joseph 2016: 55]

Jedan od ključnih pojmova u pozitivnoj psihologiji je pojam *rascvat* (*flourish*)[55].

> Sposobnost da cvetamo definisana je kao sposobnost osobe da se razvija kao ljudsko biće u dobrim vremenima i u životnim borbama. To je individualni put življenja, onako kako ga doživljava i vrednuje pojedinac. U vezi je s holističkim shvatanjem da su sreća i cvetanje povezani s elementima kao što su pronalaženje individualnog značenja kroz odnose s drugima, hrabrost, slobodno vreme, ono što volimo da radimo u životu, stvaranje kreativnosti, ljubavi i veza. Cvetanje je rezultat traganja za autentičnim životom koji nam donosi unutrašnju radost i sreću, tako što ostvarujemo ciljeve, povezani smo sa životnim strastima i uživamo u dostignućima tokom uspona i padova u životu. [http://www.thepositivepsychologypeople.com/flourishing/, pristupljeno 10. 2. 2018]

Mnogo je stvari koje dovode do ispunjenog života: unutrašnje težnje, smisao i svrha, stanje obuzetosti (*flow)* itd., ali autentičnost je ključ koja otvara sve ostalo. U središtu pozitivne promene jeste sposobnost da poznajemo sebe, pripadamo sebi i budemo to što jesmo, i ostalo će uslediti [Joseph 2016: 117]. Prema Džozefu, mi cvetamo kada se bavimo aktivnostima u kojima dolazi do izražaja ono što jesmo; veće su šanse da ćemo koristiti svoje sposobnosti, naći smisao i svrhu i biti u stanju obuzetosti (flow). Kada cvetamo, mi vrednujemo integritet, težimo izvrsnosti i postižemo uspeh u onome što radimo.

Kritičari pozitivne psihologije stavljaju naglasak na prinudnu pozitivnost. Barbara Held, na primer, smatra da posledica bezobzirnog usredsređivanja na pozitivnosti može da bude „okriviti žrtvu", tj. objasniti ljudsku patnju i nedostatke pozivajući se na navodni nedostatak optimizma i pozitivnog stava pojedinca prema životu ili na manjak „pozitivnih iluzija". Pozitivne iluzije sastoje se od zamišljenog selfa koji je bolji nego pravi – kada mislimo da smo pametniji, kompetentniji, efikasniji

[55] Martin Selidžmen je 2011. godine objavio knjigu pod nazivom *Flourish*, a Corey L. M. Keyes i Jonathan Haidt priredili su 2003. godine knjigu *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived.*

nego što je to stvarno slučaj (prema: [Brinkmann 2017: 37]). Prema Brinkmanu, paradoks je da u savremenoj kulturi pozitivni pristup proizvodi patnju, jer se ljudi osećaju krivima što se ne osećaju stalno srećni i uspešni. Druga, ali povezana, kritika tiče se potcenjivanja značaja konteksta koji karakteriše pozitivni pristup. Ako je hipoteza da sreća pojedinca zavisi prvenstveno od unutrašnjih a ne spoljašnjih faktora (na primer, različiti društveni faktori povezani sa socioekonomskim statusom, itd.), onda je njegova krivica ako nije srećan. Naglasak na važnosti unutrašnjeg, onoga što je pod kontrolom naše snage moći, doprinosi problematičnoj ideologiji koja traži od pojedinca da drži korak i da se razvija sve vreme – što uključuje i razvijanje sposobnosti da se misli pozitivno da bi se preživelo u savremenoj kulturi. Barbara Held ponudila je alternativu prinudnoj pozitivnosti – kukanje. Čak je napisala i bestseler o tome kako jadikovati i žaliti se: *Stop Smiling. Start Kvetching* (2001), u kojem poručuje da je dobro staro jadikovanje korisna stvar – daje ljudima temu za razgovor i održava određeni osećaj zajedništva. Prema Barbari Held naš stvarni problem je u tome što smo prisiljeni da se pretvaramo kako život nije težak. Sloboda da gunđamo dolazi iz sposobnosti da se suočimo s realnošću i prihvatimo je kakva jeste.

3.4.7. Karl Gustav Jung

Pored Maslova, na kulturu samopomoći, a posebno na Novo doba, veliki uticaj imao je Karl Gustav Jung. Za razliku od uticaja Maslova, uticaj Junga na Novo doba se često previđa, tvrdi Hilas, mada je Jung razvio sve velike teme o self duhovnosti [Heelas 1996: 46]. Od Junga je Novo doba preuzelo koncepciju sopstva i verovanje u postojanje nesvesne duhovnosti u čoveku; koncepciju razvoja ličnosti odnosno psihološkog rasta (proces *individuacije*); oslanjanje na zapadna ezoterijska učenja i na istočnjačke religijske koncepcije, kao i na otkrića nove nauke, i mnogo toga drugog. Jung je takođe bio prvi koji je spojio psihoanalizu i duhovnost.

Kako sam piše u knjizi *Čovek i njegovi simboli,* Jung je pretpostavljao postojanje nesvesne duhovnosti u čoveku, koju „negiraju mnogi naučnici i filozofi“ s argumentom da bi to značilo da postoje dva subjekta u jednoj osobi. Jung upravo to i tvrdi, a dokaz da postoji nesvesno su kod modernog čoveka njegovi snovi. U „davno doba taj izvorni duh je bio ukupnost čovekovog sopstva. A kako je čovek razvijao svest, tako je njegov svesni duh gubio dodir s delom te primitivne psihičke energije. I svesni duh nikada nije

upoznao taj izvorni duh, budući da je odbačen...“ [Jung 1973: 98] Za razliku od primitivnog čoveka moderni čovek je naučio da iz svog govora i svojih misli odstranjuje primese mašte i da se „savladava“. Srećom, ni civilizovani čovek nije izgubio osnovne nagonske slojeve, oni ostaju deo nesvesnog. Zato nas pokreću sile iznutra kao i spolja. „Ti unutrašnji motivi potiču iz dubokog izvora koji nije stvorila svest i nije pod njenim nadzorom. U mitologiji starih vremena te su se sile nazivale *mana,* ili duhovi, demoni ili bogovi. Danas one deluju kao i uvek.“ [Jung 1973: 81].

Ono što Junga izdvaja od ostalih izučavalaca dubinske psihologije i psihoanalize jeste upravo njegov koncept sopstva koji je i suština njegove psihološke teorije. Kod Junga sopstvo je transcendentno, što znači da nije sadržano u psihičkom polju, već se više nalazi izvan njega i na važan ga način definiše. Jung to obrazlaže rečima:

> Ukoliko nesvesno postoji, ono nije odredljivo, ono je tek puki postulat o čijim se mogućim sadržajima baš ništa ne može reći... Budući da ne možemo poznavati granice onoga što ne poznajemo, nismo kadri postaviti nikakve granice sopstvu. Bilo bi nasilno i stoga nenaučno ograničiti sopstvo na granice pojedinačne psihe. [Jung 1998: 192]

Da bi objasnio svoje shvatanje sopstva, Jung se poziva na istočnjačke filozofije, posebno na filozofiju upanišada u kojoj pojedinačna duša, atman, ima istovremeno kosmičko-metafizičko svojstvo kao nad-lični atman, ali navodi da slične predstave postoje i u gnosi.

Prema tvrdnji Jungovog učenika i kolege Mareja Stajna (Murray Stein) iznetoj u knjizi *Jungova mapa duše – uvod* iz 1998. godine, Jung je jasno prepoznao dostignuće stanja svesti ljudi na Istoku, koje daleko prevazilazi ono što je poznato ljudima sa Zapada, i izlazio je iz okvira psihologije kakvu poznajemo na Zapadu, zalazeći u fiziku, kosmologiju i metafiziku. Ključni Jungov tekst na temu sopstva, po njegovom mišljenju, jeste *Aion,* objavljen 1952. Ajon je drevni bog koji vlada astrološkim kalendarom i samim vremenom. Jung tu najpre izlaže svoju psihologiju obuhvatajući koncepte ega, senke, anime/animusa i sopstva, a zatim analizira simboličke predstave sopstva u biblijskoj tradiciji i „jeresima“ kao što su gnosticizam, astrologija i alhemija. „Jung smatra da svako od nas u sebi nosi predstavu Boga – pečat jastva unutar nas samih“ [Stajn 2007: 178]. Nosimo obeležje arhetipa, ovo je urođeno i dato. Sopstvo je „kosmički entitet koji se pojavljuje u ljudskom životu i obnavlja neprestano u svojim kruženjima kroz psihu“ i koji postoji u univerzumu izvan psihe [Stajn 2007: 217].

Za samog Junga, najvažnije za njegovu psihologiju bilo je „otkriće da nesvesno nije samo ostava za minulosti nego je i krcato zametaka budućih psihičkih stanja i ideja... iz nesvesnog mogu poteći sasvim nove misli i stvaralačke ideje“ [Jung 1973: 38]. Tvrdio je da je i intuicija dokaz unutrašnje duhovnosti. Intuitivno možemo znati stvari koje racionalno nikako ne možemo saznati. „Ako znamo stvari koje su van naše svesne sposobnosti saznavanja, postoji nepoznati znalac u nama, aspekt psihe koji nadilazi kategorije vremena i prostora i istovremeno postoji i tu i tamo, sada i onda.“ [Stajn 2007: 232]. Sinhronicitet koji spaja događaje, jedan psihički i jedan fizički, u rangu je s uzročnošću kao princip objašnjenja, tvrdio je Jung. Sinhronicitetski fenomeni pojavljuju se najčešće kada psiha funkcioniše na nižem nivou svesti, poput snova ili maštarenja. Čim osoba postane svesna, vreme i prostor nastavljaju svoj zamah.

Druga važna Jungova koncepcija odnosi se na psihički rast koji je on označio kao *proces individuacije*. Proces individuacije ima za cilj realizaciju jedinstvenosti u čoveku. S jedne strane, taj proces se zbiva u čoveku sam po sebi i u nesvesnom; to je proces kojim čovek proživljava svoju unutrašnju ljudsku prirodu. S druge strane, taj proces postaje stvaran samo ako ga je pojedinac svestan i ako se s njim povezuje. Proces individuacije je više od nagodbe između urođene klice potpunosti i spoljnih sila sudbine. Njegovo subjektivno iskustvo izaziva osećaj da neka transpersonalna (nadlična) sila delatno utiče na stvaralački način, kako objašnjava Jungova saradnica fon Franc [Franz 1973]. Ali taj stvaralački vid psihičkog jezgra može da počne da deluje samo ako se *Ja* oslobodi svih željenih ciljeva. „*Ja* mora moći pažljivo slušati i posvetiti se, bez ikakve dalje svrhe, unutrašnjoj težnji za rastom.“ [Franz 1973: 162] Samo ispunjenje sopstvene sudbine je najvažniji cilj i najviše ljudsko postignuće i sva utilitaristička shvatanja moraju uzmaknuti pred zahtevima naše nesvesne psihe. To znači i da čovek, umesto da misli u okvirima onoga što se smatra ispravnim ili da se ugleda na druge, mora jednostavno da sluša da bi saznao šta to untrašnja celovitost – self – hoće da on učini u određenoj situaciji.

Stvarni proces individuacije počinje krizom: ranjavanjem ličnosti i patnjama koje ga prate. „Taj početni udarac se često ne prepoznaje kao takav, naprotiv, *ja* oseća ometanje svoje volje ali to pripisuje nečem spoljašnjem (Bogu, ekonomskoj situaciji, šefu ili bračnom drugu) kao odgovornom za bilo koju smetnju. Ili možda spolja izgleda sve u redu, ali ispod površine osoba pati od nepodnošljive dosade koja čini da sve

izgleda besmisleno i prazno.“ [Franz 1973: 166]. Iz Jungovog učenja o procesu individuacije sledi i savet koji je inače čest u literaturi samopomoći da se „čovek, kako bi pronašao sebe, mora odvojiti od svoje grupe – porodice, bračnog druga ili drugih ličnih veza. Zbog toga se ponekad kaže da slušanje nesvesnog čini ljude nesocijalnim i sebičnim.“ [Franz 1973: 219] Rešenje za to ova Jungova saradnica pronalazi u stupanju u nove veze s duhovno sličnim ljudima:

> Duhovno usklađeni i slično usmereni ljudi nalaze svoj put kojim prilaze jedan drugom, da bi stvorili grupu koja preseca sve obične društvene veze među ljudima. Takva grupa nije u sukobu s drugima. Ona je samo drugačija i nezavisna. Tako proces individuacije menja odnose te osobe. Običajne veze po srodstvu ili zajedničkim interesima zamenjuje drugačiji tip jedinstva – veza pomoću jastva. [Franz 1973: 221]

Takođe je u Jungovom učenju prisutan stav da proces individuacije ima prioritet u odnosu na političko angažovanje. Kako piše njegova saradnica, „pravo oslobođenje može početi samo psihološkim preobražajem. Čemu oslobađati svoju zemlju, ako kasnije nema smislenog životnog cilja radi koga vredi biti slobodan. Ako čovek više u svom životu ne nalazi nikakav smisao, sasvim je svejedno da li živi u kapitalizmu ili u komunizmu.“ [Franz 1973: 221]. Samo ako može upotrebiti svoju slobodu da bi stvorio nešto smisleno, važno je da bude slobodan. Zato procesu individuacije treba dati prednost, a čovek koji se posvetio individuaciji će pozitivno uticati na druge ljude.

Jung je na učenja Novog doba uticao i svojim pokušajima da poveže psihu i prirodu. S fizičarem i nobelovcem Volfgangom Paulijem (Wolfgang Pauli) objavio je 1952. godine delo *Tumačenje prirode i psihe*. Jung je želeo da izbegne da ga smatraju mistikom i čudakom, ali je njegova teza da postoji dimenzija u kojoj psiha i svet imaju blisku interakciju i jedno drugo međusobno reflektuju, kaže Stajn. [Stajn 2007: 221]. Prema Jungu, moderna fizika je pokazala da za neke događaje ne postoji objašnjenje uzroka, već samo statistička verovatnoća, na primer, kad je posredi raspadanje radioaktivnih elementa. Nije reč samo o tome da nauka nije uspela da utvrdi uzrok, već više to da ga nema. Jung je smatrao da ljudi na Zapadu treba da dovedu svoj racionalni ego u kontakt s neracionalnim kolektivnim nesvesnim, a da pritom ne žrtvuju racionalnu poziciju ega. Kako to tumači Stajn, Jung je koristio „svoj racionalni, zapadnjački i naučni ego da bi istražio svet magije i onaj redak neobjašnjivi fenomen koji se pojavljuje u kolektivnom nesvesnom.“ [Stajn 2007: 226]. Pokušavao je da stvori vezu

dva dominantna kulturna fokusa Zapada – nauke i religije, bez favorizovanja jedne ili druge. Pri tome je smatrao da, iako se nostalgija za tradicionalnim sistemima verovanja može i sada naći, za najviše nivoe svesti paradigma ne može biti mitološka; mora biti naučna. Ovo Jungovo stanovište će prihvatiti mnogi pripadnici pokreta Novo doba, posebno pokret transpersonalne psihologije, ali i jedna grupa naučnika koji zastupaju holističko i sinkretičko gledanje na stvarnost. Put za povezivanje nauke i religije Jung je video u otkrićima psihologije nesvesnog i nuklearne fizike. U *Aionu* Jung piše:

> Pre ili kasnije, nuklearna fizika i psihologija nesvesnog će se približiti, jer obe, nezavisno jedna od druge, i iz suprotnih smerova, kreću prema području transcendentnoga... Psiha ne može biti potpuno različita od materije, jer kako bi inače mogla pokretati materiju? A materija ne može biti strana psihi, jer kako bi inače materija mogla proizvoditi psihu? Psiha i materija postoje u istom svetu, i sudeluju jedna u drugoj, a u protivnom bi svako recipročno delovanje bilo nemoguće. (cit. u [Capra 1986: 418]).

Svim ovim idejama Jung je nesumnjivo izvršio veliki uticaj na duhovnost Novog doba, mada je psihološki misticizam koji je zagovarao Jung, kao i misticizam uopšte, u New age interpretacijama pojednostavljen i sveden na, kako smatra Maja Dragun, „instant-prosvetljenje“ [Dragun 2012: 49].

3.5. NOVO DOBA (NEW AGE)

Do sada smo o Novom dobu uglavnom govorili kao o pogledu na svet, međutim, njega je mogući definisati i na druge načine. Nije jednostavno odgovoriti na pitanje šta je Novo doba i u tome se mnogi slažu. Kako ističe Jelena Đorđević, može se nazvati kulturom ili kontrakulturom, religijom ili ideologijom, ali ništa od toga nije sigurno, „tako da se i sami ovi pojmovi nužno prepliću dovodeći time i sebe u pitanje“ [Đorđević 2001a: 94].

Pojedini teoretičari i/ili kritičari Novog doba o njemu govore kao ideologiji, kao što to čini Lakroa [Lakroa 2001], dok Hilas [Heelas 1996] određuje Novo doba kao pokret, kao i Vaskez [Vaskez 2003]. Hilas tvrdi da je reč o pokretu, mada on ni na koji način ne predstavlja organizovanu celinu. Reč je o najrazličitijim načinima delovanja kao što su: dobro organizovane zajednice (na primer, est[56]/ Forum i Fajndhorn), mreže, savetovanja *jedan na jedan*, centri, kampovi, trening seminari, festivali (na primer,

[56] *est* je skraćenica za Erhard Seminars Training, što je bio prvi seminar duhovnosti Novog doba.

Glastonberi u Velikoj Britaniji), okupljanja na nekoliko nedelja tokom leta, prodavnice, klubovi, biznis, škole, literatura, i na kraju individualno sleđenje relativno usamljeničkih spiritualnih potraga.

Maja Dragun [Dragun 2012], opet, ističe da, mada je reč i o pokretu, ne može se govoriti o samo jednom. New Age je pokret unutar koga se javlja čitav niz različitih pokreta, zbog čega ova autorka koristi malo početno slovo u pisanju naziva – dakle, new age. Svi ti različiti pokreti imaju zajedničke temelje (insistiranje na novoj duhovnosti, religijskom sinkretizmu, individualizmu i predviđanju nastupanja nove kulture), ali se kreću i u različitim pravcima. Dragun navodi pet osnovnih pravaca: istočnjački, ezoterijsko okultni, alternativno psihološki, prirodno naučni i društveno vrednosni pravac [Dragun 2012: 35-36]. U poslednji od navedenih pravaca ova autorka ubraja, između ostalog, neopaganstvo (kao i mnogi drugi teoretičari, Hilas, na primer), međutim o tome ima i drugačijih shvatanja. Sara Pajk [Pike 2004] smatra da su Novo doba i neopaganstvo, mada među njima postoje i sličnosti, ipak dva različita pokreta[57].

Osnovni razlog teškoća u definisanju Novog doba jeste u njegovom integrativnom, holističkom pristupu koji se opire uobičajenom naučnom, analitičkom, ili kako bi teoretičari Novog doba rekli, *redukcionističkom* pristupu. Novo doba je istovremeno i pogled na svet i filozofija i ideologija i pokret, ali, kao što ističe Dragun, bilo bi pogrešno poistovetiti ga s nekom od ovih dimenzija, jer on predstavlja njihovo integrativno jedinstvo.

Tako *nova paradigma* Fritjofa Kapre spaja naučni holizam, sinkretički misticizam, feminizam i ekologiju, iz čega bi trebalo da izraste kultura novog doba. Kapra kaže:

> Nova paradigma je ekološko viđenje stvarnosti, ali *ekološko* u novoj paradigmi ima smisao koji prevazilazi neposredna pitanja u vezi sa zaštitom okoline. *Duboka ekologija* nije isto što i površna briga za okolinu; ona polazi od toga da ekološka ravnoteža zahteva duboke promene u našem shvatanju ljudskih bića u planetarnom ekosistemu. Ukratko, ona zahteva novu filozofsku i religijsku osnovu. Duboku ekologiju podupire moderna nauka, posebno novi sistemski pristup, ali ona je ukorenjena u poimanje stvarnosti koje nadilazi naučni obrazac i predstavlja intuitivnu svest o jedinstvu celokupnoga života,

[57] Različito je, na primer to što su za neopagane najvažniji odnos prema prirodi i oživljavanje nekih religija iz prošlosti (predhrišćanskih), dok je za pripadnike Novog doba najvažniji preobražaj ljudske svesti i oblikovanje budućnosti. Zatim, za razliku od grupnih, mesečnih ili nedeljnih, rituala neopagana, drugi prednost daju odnosu stručnjak - klijent i usredređuju se na metafore i arhetipove umesto na rituale. [Pike 2004: 18]

> međuzavisnosti njegovih brojnih ispoljavanja, o njegovim ciklusima promene i preobražaja. Kad se pojam ljudskog duha shvati u tom smislu, kao stupanj svesti na kome pojedinac oseća da je povezan s kosmosom u celini, postaje jasno da je ekološka svest istinski duhovna. [Capra 1986: 482–483]

Dragun definiše Novo doba kao „sinkretičko eklektički pogled na svet koji spaja istočnjački i zapadnjački misticizam, zalaže se za naučni holizam i panenergizam, oživljava okultne tehnike i insistira na samorazvoju i individuaciji“ [Dragun 2012: 30].

U ovom radu Novo doba se posmatra kao deo kulture samopomoći i umesto na misticizam, koji je svakako prisutan, stavlja se naglasak na individualizam i eklekticizam. Dakle, Novo doba je individualistički i eklektički pogled na svet u kome se duhovnost instrumentalizuje i shvata kao samopomoć i samoisceljenje, i koji značajno utiče na savremenu stvarnost i stil svakodnevnog života. Novo doba spaja nauku s pogledom na svet po kome je pojedinac povezan s kosmosom u celini i naglašava potrebu samorazvoja pojedinca koji će voditi prelasku u više oblike svesti i novom dobu.

Mada je to protivno integrativnom pristupu Novog doba, može se postaviti pitanje da li je u tom pogledu na svet naglasak na nauci ili religiji?

Već navedeni teoretičari imaju o tome različite stavove. Na primer, Lakroa smatra da, iako Novo doba sebe smatra religijskom istinom, njegovi koreni su, u stvari, u nauci [Lakroa 2001: 39], s tim što se smatra da nauku treba rekonstruisati.

S druge strane, Dragun prevashodno ukazuje na njegov religijski, odnosno ezoterijski i mistični karakter, naglašavajući da je reč o jedinstvenom globalističkom pogledu na svet čija su važna svojstva sinkretizam i eklekticizam: on preuzima elemente iz različitih religija, ezoterijskih i mističnih učenja [Dragun 2012: 23–24]. Dragun takođe smatra da je u Novom dobu više reč o promeni pojmovnika, da su ezoterička i mistička učenja, koja su bila usmerena prema samospasenju i samoizbavljenju, u Novom dobu dobila nove nazive kao što su samoaktualizacija, samorazvoj i individuacija. „Moglo bi se reći da se radi o psihologiziranom scijentističkom ezoterizmu“ [Dragun 2012: 68].

Na prvi utisak, Novo doba deluje kao religija, slaže se i Hilas. Ono jeste „eklektički pretis lonac verovanja, praksi i načina života“ koji se zasniva na elementima ezoteričnog i mističnog budizma, hrišćanstva, hinduizma, islama, taoizma, ali isto tako i na elementima paganskog učenja kao što su učenja starih Kelta, Druida, Maja i

američkih Indijanaca [Heelas 1996: 1]. Hilas ipak ne određuje Novo doba kao religiju, već mu pristupa kao kulturi, tačnije rečeno, kao „izrazu centralnih karakteristika moderne zapadne kulture“. Iako smatra da je centralna ideja Novog doba ideja da unutrašnja duhovnost – ona koja se nalazi u selfu i u prirodi kao celini – ima ključnu ulogu u kretanju od s vega što je u životu pogrešno ka svemu što je ispravno, on ne određuje Novo doba kao religiju, kao što to ne čine i mnogi drugi teoretičari. Tejlor, na primer, ne smatra Novo doba religijskim pokretom, niti izjednačava religiju s duhovnošću Novog doba, gde se duhovnost shvata „kao puko proširenje ljudskog potencijala, bez ikakve zainteresovanosti za ono što nadilazi aktere, bilo da je reč o sferi društva, bilo o transcendentnom“ [Tejlor 2011: 510].

Duhovnost Novog doba svakako se razlikuje od tradicionalnih religija, kako i sami pripadnici pokreta ističu, pre svega po tome što podrazumeva religijsku sintezu. Ta sinteza počiva na četiri načela. Prvo, među religijama ne postoji hijerarhija, sve su jednako vredne. Drugo, religija se ne svodi na monoteizam, istočnjačka duhovnost je vrlo privlačna jer nudi mogućnost neposrednog doživljavanja vrhunske stvarnosti. Treće, religija se ne svodi samo na veru, jer nije vera ta koja donosi spas, niti božansko milosrđe, već znanje. Istinsku duhovnost čini spoznaja koja ima spasilačko svojstvo. Četvrto načelo je odbacivanje crkve kao institucije [Lakroa 2001: 38].

Osnovne pretpostavke duhovnosti Novog doba su da je svet, uključujući ljudsku vrstu, izraz više, sveobuhvatne božanske prirode; da je u unutrašnjosti svakog ljudskog bića više, božansko sopstvo koje je manifestacija te više, sveobuhvatne božanske prirode; da ta viša priroda može da se osvesti i da postane centar svakodnevnog života pojedinca; i da je to osvešćivanje svrha egzistencije svakog individualnog života [Heelas 1996: 214].

U odnosu na hrišćanstvo, Novo doba različito shvata i ljudsku prirodu. Hrišćani veruju da je čovek grešan, Novo doba da je on intrinzično dobar. Hrišćanski Bog je više nego što se čovek ikada može nadati da će biti, Novo doba tvrdi da on to već jeste [Heelas 1996: 37]. Takođe, u hrišćanstvu se vrednuju znanje koje pružaju religijski tekstovi i sledi 10 božjih zapovesti, dok pristalice Novog doba vrednuju iskustvo i slede svoj unutrašnji glas; hrišćani teže spasenju kroz napor, molitvu, pokornost i disciplinu, dok ovi drugi tragaju za samoostvarenjem kroz rad na sebi.

Mnogi sociolozi i antropolozi religije ipak naglašavaju značaj rasprostranjenih „*uradi sam* oblika verske aktivnosti u savremenom svetu“, kao što su pojedinačne molitve, interesovanja za astrologiju, alternativne holističke terapije, kursevi za lični razvoj, ideje o duhovnosti prirode i svetosti planetarnih ekosistema itd. i smatraju da je reč o novim oblicima religije [Hamilton 2003: 313]. Na primer, Klas u knjizi iz 1995. godine *Ordered Universes: Approaches to the Anthropology of Religion* tvrdi da nove religijske pojave, koje obuhvata nazivom *postracionalistički pokret,* zamenjuju tradicionalne oblike religije. On ih smatra „posledicom sukoba religije koja prihvata sva načela moderne nauke, naučne religije, s jedne, i fundamentalističke religije, s druge strane“. Postracionalizam odbacuje dogmatizam obeju strana, ostajući između autoriteta zvanične nauke i zvanične religije. „Naše oklevanje da prihvatimo kao religiju veliki deo onoga što obuhvata Novo doba rezultat je naše duboko usađene zapadnjačke težnje da religiju poistovećujemo s tradicionalnim popularnim crkvama“, smatra Klas (prema:[Hamilton 2003: 314]).

Slično stanovište zastupa i Tomas Lukman (Thomas Luckmann) koji je još šezdesetih godina lansirao termin *nevidljiva religija* za subjektivizaciju religijskog iskustva i „psihologizaciju“ religije kakvi su prisutni u religijama Novog doba [Đorđević 2001b: 50]. Lukman izjednačava religijsko s procesom socijalizacije, tj. s procesom sticanja svesti o samom sebi i usvajanjem pogleda na svet koji uključuje simbolički kosmos kao davaoca smisla životu pojedinca i koji mu određuje mesto u tom kosmosu. U tradicionalnim društvima taj proces se i ostvarivao posredstvom religije, dok se u današnjem ostvaruje posredstvom ideja kao što su samoostvarivanje, samoizražavanje i sloboda ličnosti, tvrdi Lukman i iz toga zaključuje (prema Hamiltonu neopravdano) da su i ove druge ideje religijske [Hamilton 2003: 302]. Pojavu ovih *novih oblika religioznosti,* Lukman (u tekstu *Shrinking transcendence, expanding religion* iz 1990) objašnjava kao posledicu činjenice da u savremenim društvima ne postoji potreba za višim sistemima vrednosti kakve nudi religija, jer im nije potreban religijski legitimitet. Religija zato postaje stvar privatnog života, ličnog izbora iz niza raznovrsnih alternativa. U modernom društvu se dešavaju duboke promene u lociranju elementa religioznosti, smatra Lukman, dalje od „visoke natpojavnosti“ koja se bavi pitanjima života i smrti, ka „malim natpojavnostima“ ovog života koje se tiču samoostvarenja, samoizražavanja i ličnih sloboda. (prema: [Hamilton 2003: 341]).

Na osnovu iznetih shvatanja moglo bi zaključiti, kao što čini Jelena Đorđević, da je „antopologija proširila polje religijskog u odnosu na to kako je vekovima bilo definisano, uključivši u njega magiju, paganizam, panteizam, itd.“ i pokazala da je religija „fleksibilna, promenljiva i pre svega usko vezana za promene u društvenoj zbilji.“ [Đorđević 2001b: 51]. Đorđević navodi i da su sociologija i antropologija otkrile i neke zakonitosti kako se oblici religioznosti menjaju, a jedna od njih je vezana za povratak starijim, paganskim slojevima religioznosti u momentima društvenih kriza i poremećaja.

S druge strane, mnogi sociolozi i antropolozi smatraju da su aktivnosti Novog doba, bile verske ili ne, u velikoj meri prolazne i da je uglavnom reč o beznačajnoj potrošačkoj robi. Ima i izričitih stavova da u tim aktivnostima religije uopšte i nema. Na primer, Peter Sloterdijk, baveći se Sajentološkom crkvom u knjizi *Svoj život promeniti moraš* iz 2009. godine, kaže da je ona jedan psihotehnički koncern, „preduzeće za distribuciju odavno poznatih autosugestivnih metoda“ koje se uspelo razviti u koncern globalnog dometa i koje pretenduje na status religije, ali tu religije nema. „To su sistemi antropotehničkih vežbi i pravila za samooblikovanje kako u unutrašnjem tako i u spoljašnjem ponašanju.“ [Sloterdijk 2015: 95]. Za osnivača ove „crkve“, Habarda (Lafayette Ron Hubbard) Sloterdajk kaže da je „stao u tradiciju modernih šarlatana“ koji jednim lekom leče sve bolesti, ili jednim rešenjem sve probleme. Shvativši još kasnih četrdesetih godina prošlog veka da postoji „tržište za životne savete i samopomoć s velikim potencijalom rasta“, Habard, koji je inače bio pisac *science fiction* romana, 1950. objavljuje knjigu o samopomoći *Dijanetika* za koju Sloterdajk smatra da „ne predstavlja ništa drugo nego *psychology fiction*“. On nikada nije promenio žanr, samo ga je proširio, tvrdi Sloterdijk, a eksperimentalna osnova na koju se poziva, („studije o stotinama slučajeva“) i sama je izmišljena: mnogi su svedočili da je sve napisao isključivo „iz glave“ [Sloterdijk 2015: 112].

Za našu temu naročito je informativan Habardov drugi korak: promena kojom se *psychology fiction* podiže u *religion fiction* koja se vrlo brzo materijalizovala kao realno postojeća „crkva“. Sloterdijk za to nudi jednostavno objašnjenje:

> Pritom se ne može predvideti da je u tom daljem razvoju postojao i element izbegavanja[58], jer se nakon velikog uspeha svoje knjige o terapiji putem samopomoći morao plašiti reakcije lekarskih organizacija. U onoj meri u kojoj je struka njegovim „magijskim" metodama osporavala ikakvu efikasnost i prebacivala mu neodgovorno poigravanje nadama bolesnika, među kojima i mnogih neizlečivih, nametale su se mogućnosti bekstva u zaštićene religijske sfere. Usput rečeno, u užem krugu tadašnjih organizatora nikad se nije skrivalo da je kamufliranje nove antiprofesionalne metode lečenja kao crkve bio način da se nadmudre poreski organi. [Sloterdijk 2015: 113]

Razvijajući Sajentološku crkvu posle 1954. godine, Habard se služio formalno religijskim strategijama. Profani sadržaj koji je činila jedna amerikanizovana varijanta psihoanalize (dijanetika) okružio je sakralno tehničkim aparatom uobičajenim za religiju čiji je temelj neograničeni kult osnivača. „Slavljenje učitelja kao onog ko je probudio čovečanstvo prožima celokupnu sajentološku medijsku sferu." [Sloterdijk 2015: 113]. Uz to je stvorena i „maštovita replika" crkvene hijerarhije od brojnih internih funkcija kao što su *auditori, registrari* i *etički službenici.* U *operativnim thetanima* od prvog do osmog stepena Sloterdijk vidi parodiju religije, a u tvrdnji da duša (*thetan*) u svojoj najdubljoj unutrašnjosti spoznaje boga, vidi parodiju mističke misli. U samom Habardu, Sloterdijk vidi „sve samo ne 'osnivača religije': pred nama je na sve spreman, radikalno ironičan, svestrano pokretan poslovni trener koji svojim štićenicima pokazuje pomoću kojih se tehnika preživljava u džungli borbe egoizama." [Sloterdijk 2015: 118].

Dakle, dilema je da li je reč o psihologizaciji religije (ili misticizma) ili je reč o suprotnom procesu, religizaciji neke varijante psihoanalize. Nama se Sloterdijkovo objašnjenje čini prihvatljivijim, a tome u prilog govori i to što je već od početka 1970-ih došlo do instrumentalizacije duhovnosti i što se više brinulo o uspehu u spoljašnjem životu nego u unutrašnjem. Kako tvrdi Hilas, sajentologija je, uz *est* seminare koje je ustanovio Verner Erhard, imala centralnu ulogu u povezivanju duhovnosti s biznisom. Poput seminara koje je organizovala sajentologija i Erhard je tvrdio da *est* seminar obezbeđuje strukturisano okruženje koje će omogućiti učesnicima da se „deidentifikuju od svog ega i iskuse šta leži unutra" [Heelas 1996: 58]. Seminar koji je trajao 60 sati održavao se sve do 1984., da bi bio zamenjen brojnim sličnim seminarima. Pored *est* seminara i drugi treninzi koje je vodio Nju ejdž, kao na primer, Transcendentalna

[58] Reč je o evaziji poreza. Doduše, Sajentološka crkva kao zakonski priznata religija ne plaća porez u Sjedinjenim Državama i nekim drugim zemljama, ali ga plaća npr. u Francuskoj, Nemačkoj i Velikoj Britaniji. [Wikipedia]

meditacija Maheriši Maheš Jogija, zatim Rebirthing, i sl. počeli su da obećavaju mnogo više od same duhovnosti. Na primer, „Naučićete kako da ...budete kreativni i postižete rezultate koje želite iako vam to sada ne izgleda moguće“ [Heelas 1996: 59]. „Duhovnost će vam omogućiti da oslobodite inovativnog genija koji je u vama“; da se „povežete sa svojom višom svešću i u isto vreme programirate sebe da postignete svoje ciljeve“ i slično [Heelas 1996: 61]. Osnovna ideja je da duhovnost oslobađa potencijale, uključujući magijsku moć da pribavlja rezultate. Neopagani, magovi, isceljivači i drugi zainteresovani za okultne moći su možda usredotočeni na unutrašnje, ali su uvek skloni i da iskoriste bogatstvo magije, zaključuje Hilas.

3.5.1. Nastanak Novog doba

I kada je reč o nastanku Novog doba postoje različiti stavovi. Obično se on povezuje s kontrakulturnim pokretom i smešta u kasne šezdesete, odnosno rane sedamdesete godine 20. veka. Pol Hilas, međutim, nastanak pokreta povezuje s nastankom samog naziva *New age* koji se pojavio još početkom 20. veka, kada je „jedan okultni ničeanac na koga je uticala teozofija“, Alfred Orejdž (Alfred Orage), počeo da izdaje nedeljnik pod tim nazivom. [Heelas 1996: 17]. Sva i danas aktuelna učenja Novog doba nastajala su od poslednjih decenija 19. veka, tj. od oživljavanja okultizma i zasnivanja Teozofskog društva, kao i organizacija zasnovanih na istočnjačkim učenjima na Zapadu, do 1920-ih kada je Gurđijef (Gurdjieff)[59] osnovao Institut za skladan razvoj čoveka u Parizu. Period nakon toga, do sedamdesetih godina, Hilas određuje kao period *konsolidacije* Novog doba.

Manuel Vaskez [Vaskez 2003], s druge strane, tvrdi da naziv Novo doba počinje da se koristi od početka pokreta, krajem 1960-ih, ali moguće je da je tačna i ta i navedena Hilasova tvrdnja. Naziv, iako je nastao početkom 20. veka, nije morao biti šire poznat do 1970-ih. Kako izgleda, čak ni posle toga nije opšte poznat, s obzirom na to da Starker koji se prilično detaljno bavio istorijom literature za samopomoć u knjizi *Oracle at the Supermarket* iz 1989. godine uopšte ne spominje pokret Novo doba. Iako je na jednom mestu pomenuo za Novo doba veoma važnu knjigu Merilin Ferguson

[59] Hilas Gurđijeva ubraja u tri najvažnija začetnika učenja Novog doba, pored Helene Blavacki i Junga. Gurđijev, poreklom Jermenin, najviše je učinio za razvoj transformacionih tenika i onoga što se u kulturi samopomoći obično naziva *rad,* čime je učinjen pomak od čitanja i pisanja na praktikovanje spiritualnih disciplina [Heelas 1996: 47].

(Marilyn Ferguson) *The Aquarian Conspiracy* iz 1980. godine, u vezi s njom je samo naveo najavu ove autorke o dolazećoj revoluciji svesnosti i da će *zavera Vodolije* transformisati društvo [Starker 2008: 139].

Lakroa, kao i Vaskez, povezuje nastanak Novog doba s početkom 1960-ih i Institutom *Esalen* u Kaliforniji, dok ga Maja Dragun smešta u sedamdesete godine 20. veka. Prema Hilasu, sedamdesetih započinje institucionalizacija Novog doba i ulazak u glavni kulturni tok, pre svega posredstvom *est* seminara.

Kada je reč o korenima Novog doba, svi navedeni autori se slažu da su oni u učenjima i verovanjima pripadnika teozofskog društva, kao što su Helena Blavacki i Elis Bejli, zatim Gurđijefa i pripadnika transcendentalizma kao što je Ralf Valdo Emerson, o kojima je ranije bilo reči. Razlika je u tome što Hilas mnogo šire postavlja Novo doba u kulturu Zapada, potencira povezanost s romantičarskim ekspresivizmom i tvrdi da su sve velike teme savremene self duhovnosti zasnovane u radovima romantičara. Tu ubraja i Žan Žak Rusoa, nemačke i engleske romantičare, pa i američke, uključujući Emersona i Vitmana. „Kod svih je moguće naći pasaže u kojima se govori o sakralizovanom selfu i sakralizovanoj prirodi, a često su bili i pod uticajem Istoka.“ Još krajem 19. veka se odlazilo u Indiju, gde su osnivani ašrami[60], i na Tibet, gde su čitani tekstovi i zasnivane organizacije, piše Hilas.

Vezu s ekspresivizmom romantičara Vaskez sasvim zanemaruje, a isto postupa i Dragun koja pre svega nastoji da pokaže da se New age pogled na svet temelji na zapadnom ezoterizmu i misticizmu, a ne na istočnjačkom, kao što se obično smatra. U skladu s takvim pristupom, Dragun od psihologa navodi jedino Junga koji predstavlja vezu između zapadnog ezoterizma i Novog doba, ubrajajući ga u *pionire* Novog doba, uz antropozofa Štajnera, isusovca De Šardena i fizičare Vajscekera (C. F. von Weizsacker) i Paulija, dok uticaj Abrahama Maslova sasvim zanemaruje. Lakroa pominje Maslova u kontekstu onih koji su sarađivali s institutom Esalen u Kaliforniji, za koji i vezuje nastanak Novog doba, pored Alana Votsa, Pola Tiliča, Rola Meja, Karlosa Kastanede i Karla Rodžersa.

Hilas svoju tvrdnju o konsolidaciji pogleda na svet Novog doba još u prvoj polovini 20. veka zasniva na činjenici da su teme i tvrdnje Novog doba ispitivali brojni

[60] *Ašram* je sanskritska reč koja doslovno znači „šumsko obitavalište“, a kojom se označava prebivalište učitelja i učenika joge [Lazar 1991: 79].

intelektualci, kao što je bio Oldous Haksli čija knjiga *Perennial Philosophy* iz 1946. godine predstavlja jedno od najznačajih dela monističke spiritualnosti. U prilog toj tezi govori i informacija koju daje Stajn da su mnogi Jungovi radovi predstavljeni na konferencijama *Eranos* u Askoni u Švajcarskoj, na kojima je Jung učestvovao od njihovog osnivanja 1933. do godinu dana pre svoje smrti, 1960. godine. Na tim konferencijama okupljali su se ljudi iz celog sveta, a njihova interesovanja bila su vezana prvenstveno za psihologiju i religiju, naročito istočnjačke religije i okultizam. Osnivač je bila Olga Frebe-Kapetin [Stajn 2007: 109–110].

Da su tendencije ka okultizmu bile jasno izražene od početka veka, vidljivo je i iz najava *novog doba* van Novog doba. Na primer, Nikolaj Berđajev [Berđajev 1990], jedan od najvažnijih predstavnika zapadnog misticizma u 20. veku (nadahnut kako misticizmom tako i pravoslavnom teologijom), u proročanskom stilu govori o novom dobu kada će ljudi spoznati Boga u sebi. Nakon svetskog rata i revolucije u Rusiji, u knjizi *Novo srednjevekovlje* iz 1924. godine, Berđajev *našu epohu* označava kao kraj nove istorije i početak novog srednjevekovlja. Racionalni dan nove istorije se završava, mi se približavamo noći, najavljuje Berđajev. „Po svim znacima mi smo istupili iz epohe dana u epohu noći“, ali „noć nije manje lepa nego li dan, nije manje božanska.“ [Berđajev 1990: 8]. Berđajev se, međutim, ne poziva ni na kakvu mističku viziju novog doba, već prosto opaža tendencije ponovnog *omađijavanja sveta* koje su već tada izražene. On piše:

> Za nastup novog srednjevekovlja karakteristično je takođe rasprostranjenje teozofskih učenja, smisao okultne nauke, preporod magije. Sama se nauka vraća svojim magijskim izvorima i uskoro će se konačno pokazati magijski karakter tehnike. Religija i znanje nanovo dolaze u uzajamni dodir i rađa se potreba religioznog gnozisa. Mi opet stupamo u atmosferu čudesnoga, tako tuđu novoj istoriji. Opet će postati mogućim crna i bela magija... Mi prelazimo od duševnog perioda duhovnom periodu. [Berđajev 1990: 48]

Berđajev ne idealizuje srednji vek kao što su to činili romantičari; „znamo sve negativne i tamne strane srednjeg veka, neznanje, religiozni teror, ropstvo, no znamo i da je bio obuzet čežnjom za nebom, da je sva kultura bila upravljena na transcendentno i transcendentalno, da srednji vek nije rasipao svoju energiju na spoljašnjost već ju je koncentrisao na unutrašnjost.“ [Berđajev 1990: 34]. Iz ovoga se može videti da je Berđajev je još početkom 20. veka pisao o prelasku iz duševnog perioda u duhovni koji pristalice nove duhovnosti smeštaju na početak trećeg milenijuma.

Takođe, slične koncepcije onoj koju zastupaju teoretičari Novog doba, mogle su se naći i van okultizma i religije u 20. veku. To je slučaj s *milenarističkom* koncepcijom koja je vidljiva iz samog naziva *Novo doba.* Milenaristička koncepcija podrazumeva koncepciju istorije zaokupljenu idejom hiljadugodišnjih perioda koji se smenjuju i koji se nazivaju dobima (*eonima*). Takve koncepcije su karakteristične kako za hrišćanstvo u kome se najavljuje hiljadugodišnje carstvo Hrista na zemlji nakon njegovog ponovnog dolaska, tako i za zapadnu ezoteriju i misticizam u kojima se vezuju za astrologiju. U Novo doba je gnostička milenaristička koncepcija došla preko teozofije. U tom smislu, naziv *Novo doba* se odnosi na najavu novog astrološkog doba, doba Vodolije. Iz sazvežđa Ribe, zemlja ulazi u novu veliku godinu, doba Vodolije koje će trajati dve hiljade sto četrdeset šest godina. Velike epohe ljudske civilizacije odgovaraju velikim astrološkim godinama, a tokom svakog novog zodijačkog doba na Zemlju utiču različite kosmičke sile koje određuju tok istorije. One su doba Ribe učinile dobom sukoba i ratova. Predviđanja za doba Vodolije su povoljnija, biće to doba harmonije, moralnog idealizma višeg nivoa, pravde, duhovnog razvoja, pomirenja, jedinstva [Lakroa 2001: 21]. Jedan od proroka Novog doba, Alister Krouli (1875 – 1949) je tvrdio da je početak svakog peroda obeležen delatnošću nekog proroka, što je za doba Ribe bio Isus Hrist, dok je on sam prorok novog doba.

Slične koncepcije mogle su se naći i u cikličnim teorijama o ljudskoj istoriji, mada bez pozivanja na hiljadugodišnje periode. *Promena paradigme* o kojoj govori Kapra tiče se duboke promene u načinu mišljenja, opažanju stvarnosti i vrednostima „koja je deo izrazito pravilne fluktuacije vrednosnih sistema koja se može pratiti u čitavoj zapadnoj civilizaciji i u većini drugih kultura“ [Capra 1986: 30]. Te fluktuacije su uočili i prikazali Arnold Tojnbi i Pitirim Sorokin u cikličnim teorijama s kojima se Kapra slaže. Smatra da Sorokinovo shvatanje kulturne evolucije kao smenjivanje tri vrednosna sistema dobro opisuje i promene koje su aktuelne 1970-ih godina: čulni (materijalistički) i idejni sistem koji su međusobno suprotni, i treći, idealistički, koji je ujedinjujući i predstavlja skladan spoj prva dva sistema. [Capra 1986: 31] Upravo ovaj treći odgovara preobražaju koji se tada odvijao. Ovakvo shvatanje je u skladu sa starim kineskim shvatanjem *jina* i *janga* (*yin* i *yang*) koji se smenjuju.

Veliko interesovanje za istočnjački misticizam koji se pojavio na Zapadu, Kapra shvata kao „deo šireg trenda koji pokušava da se suprotstavi dubokoj neravnoteži u

našoj kulturi, u našem mišljenju i osećanjima, našim vrednostima i stavovima, i u našim društvenim i političkim strukturama.“ [Capra 1989: 16]. Mada se Kapra poziva na kinesku terminologiju *yina* i *yanga* za opisivanje te neravnoteže, taj opis se u celosti poklapa s romantičarskim shvatanjima i onim što je nazvano ekspresivistički individualizam. Kapra kaže:

> Naša kultura je dosledno davala prednost *yangu* ili muškim vrednostima i stavovima, zapostavljajući komplementarni *yin,* ili žensku stranu: davali smo prednost isticanju nad integracijom, analizi nad sintezom, racionalnom znanju nad intuitivnom mudrošću, nauci nad religijom, takmičenju nad saradnjom, širenju nad čuvanjem, itd... Ženski modaliteti svesti mogu se opisati rečima intuitivan, mističan, okultni ili parapsihološki. [Capra 1989: 17]

Zato su šezdesete i sedamdesete godine iznedrile čitav niz društvenih pokreta koji se kreću u istom smeru. Sve veća zainteresovanost za ekologiju, misticizam, rastuća feministička svest i ponovno otkrivanje holističkih pristupa zdravlju, ispoljavanja su istog evolucionog trenda, tvrdi Kapra. Deo tog trenda je i svest o „dubokoj harmoniji između pogleda na svet savremene fizike i shvatanja istočnjačkog misticizma.“ Filozofija mističkih tradicija, poznata i kao *philosophia perennis,* pruža najdosledniju osnovu za savremene naučne teorije [Capra 1986: 18].

3.5.2. Holistički pristup

Drugo važno svojstvo učenja Novog doba, neodvojivo od shvatanja duhovnosti, je holistički pristup. Holizam podrazumeva da „svet, fizički i duhovni, nije jukstapozicija odvojenih delova već jedinstvena celina“ [Lakroa 2001: 25]. Različitost, odvojenost, podele, suprotnosti, prisutni su samo na površini, to su samo pojavni oblici jedinstvene realnosti.

> Ako samo malo podesimo svoja čula mi ćemo videti ispod tih pojava metafizičko jedinstvo. Kada jednom dođe na taj najviši nivo, čovek više ne doživljava sebe kao biće odvojeno od sebi sličnih. Priroda prestaje da mu bude strana, ona s njim postaje jedno. Ideja Boga trpi promene jer božanstvo gubi svoj karakter odvojene i transcendentne stvarnosti: Bog postaje jedno sa čovekom.“ [Lakroa 2001: 26].

Ova ideja predstavlja nastavak tradicije ezoterizma, teme *Jedno i Sve* nasleđe su gnostike, istočnjačke filozofije i mistike. Ipak, pristalice pogleda na svet Novog doba holistički pristup zasnivaju i na otkrićima moderne nauke, pre svega kvantne fizike,

koju povezuju s misticizmom. Za to, po mišljenju većine fizičara sasvim neopravdano povezivanje, zasluge pripadaju i pojedinim fizičarima kao što je Fritjof Kapra[61]. U knjizi *Tao fizike* iz 1976. godine, Kapra istražuje „paralele između savremene fizike i istočnjačkog misticizma“ i tvrdi da je nova fizika pokazala da su atomski i subatomski svet izvan našeg čulnog opažanja, što znači da se nauka više ne može oslanjati s apsolutnom sigurnošću na logiku i zdrav razum.

> Atomska fizika pružila je naučnicima priliku da po prvi put nazru suštinsku prirodu stvari. Kao i mistici, fizičari su sada počeli da se bave nečulnim doživljavanjem stvarnosti, i kao i mistici, morali su da se suoče s paradoksalnim aspektima tog iskustva. Od tada pa nadalje, modeli i predstave savremene fizike postali su srodni onima iz istočnjačke filozofije. [Capra 1989: 63]

Otkrića Ajnštajna, Nilsa Bora, Hajzenberga i drugih, pokazala su da je mehanicističko shvatanje prirode kome je temelje postavila Njutnova fizika blisko povezano sa strogim determinizmom po kome je sve u stvarnosti uzročno i determinisano. Filozofsku osnovu tom determinizmu dalo je temeljno odvajanje *ja* od sveta, koje je uveo Dekart, a posledica ovog razdvajanja bilo je verovanje da se svet može opisati objektivno, a da se ne pomene ljudski posmatrač. Kvantna fizika je, međutim, „razbila klasične pojmove čvrstih objekta i strogo determinističkih zakona prirode“, tvrdi Kapra, tako da „mora se primeniti relativistička slika u kojoj su sile istovremeno i čestice“, a takođe i prihvatiti da univerzum „na suštinski način uključuje i posmatrača.“ [Capra 1989: 100].

Iz ovih otkrića, Kapra je razvijao neku vrstu naučnog holizma i novog naučnog idealizma, koji je bio rezultat duhovnih uvida do kojih je došao, kako sam kaže, uz pomoć *biljaka moći,* uvida koji su izvirali iz dubina svesti i koji su doveli dotle da postepeno shvati „kako se iz moderne fizike pomalja jedan pogled na svet koji je u skladu s istočnjačkim misticizmom“. [Capra 1989: 12] Zapadnjačkom, mehanicističkom i rascepkanom pogledu na svet, Kapra suprotstavlja organski, ekološki pogled na svet istočnjačkih filozofija. Istočnjački misticizam teži apsolutnom znanju do koga se ne

[61] Kapra je bio jedan od članova Fundamental Fysiks Group koja je osnovana u San Francisku 1975. i koja se smatra zaslužnom za širenje *kvantnog misticizma,* tj. ideje da su svest, inteligencija i duhovnost povezane sa idejama kvantne fizike. Ta ideja se prvi put pojavila 1920-ih u Nemačkoj i vezuje se za Šredingera, a takođe su joj doprinele interpretacije Nilsa Bora. Drugi fizičari, kao Albert Ajnštajn i Maks Plank, od njih su se ograđivali. Većina fizičara danas odbacuje tvrdnje da kvantna fizika uopšte ima veze sa svešću i čitav kvantni misticizam smatra pseudonaukom, a ova grupa se smatra odgovornom što je mnogo pseudonaučnih besmislica povezano s kvantnom fizikom. [Wikipedia]

može doći ni intelektualnim mišljenjem ni čulnim opažanjem. Apsolutno znanje je „jedno potpuno neintelektualno doživljavanje stvarnosti, jedno iskustvo koje se rađa u neuobičajenom stanju svesti koje se može nazvati meditativnim ili mističkim stanjem“ [Capra 1989: 37].

Kritiku kartezijansko-njutnovske paradigme u shvatanju života i sveta, Kapra iznosi i u knjizi *Vreme preokreta,* gde pokazuje nedostatke primene *stare paradigme* u tumačenju života u biomedicinskom modelu, psihologiji i ekonomiji i iznosi svoju *novu paradigmu* viđenja stvarnosti koju naziva *sistemskim shvatanjem života*. Nova paradigma zasniva se „na svesti o bitnoj međusobnoj povezanosti i međuzavisnosti svih pojava, fizičkih, bioloških, psiholoških i kulturnih. Ona nadilazi sadašnje disciplinarne i pojmovne granice...“ [Capra 1986: 307]. Važan element sistemskog pristupa je shvatanje da je *um* sistemski fenomen koji je svojstven kako živim organizmima, tako i društvima i ekosistemima.

To što Kapra naziva um, Dipak Čopra (Deepak Chopra) naziva inteligencija, a drugi autori Novog doba koriste izraze kao što su *Izvor, Apsolut, duhovna sila, energija* itd.

U knjizi *Stvaranje zdravlja, više od prevencije, prema savršenstvu* iz 1987. godine, Čopra govori o čovekovoj suštinskoj prirodi kao o inteligencija koja je deo univerzuma:

> Mi smo naviknuti da mislimo o inteligenciji kao nečem što boravi samo u mozgu; to je zbog toga što smo navikli da izjednačavamo inteligenciju s intelektualnim kapacitetom. Međutim, s našim novim uvidom otkrivamo da inteligencija deluje u svakoj ćeliji našeg tela... duh ili svest prožimaju svaki deo stvorenog univerzuma. Naš vlastiti duh je izraz te inteligencije; iz njega naša ljudska svest crpe svoj beskonačni potencijal. [Čopra 1989: 103]

Do ovakvih uvida Čopra je, kako kaže, došao zahvaljujući knjizi Napoleona Hila, tekstovima iz drevne Bhagavad Gite i otkrićima kvantne fizike koja „uspeva da potvrdi ono što je u toku mnogih vekova u prošlosti ljudska intuicija uspevala da otkrije“.

Pored Hajzenberga, pisci Novog doba se često pozivaju na Ajnštajna i Teslu. Na primer, Ven Dajer se poziva na Ajnštajna „koji je jednom prilikom rekao da sve vibrira određenom merljivom frenkvencijom. Sve čvrsto je sastavljeno od čestica i praznog prostora“, i nadovezuje se na to tako što kaže da mi živimo u univerzumu vibracija, a

najbrža energija u univerzumu je *Energija Izvora*. Svi smo potekli od ovih vibracija i potom prešli u svet stvari, umova i ega i time zakoračili u svet problema, bolesti, oskudica i strahova. Potekli smo s *Izvora ljubavi i dobrobiti* i možemo da prizovemo u sebi tu vibracionu energiju. Kad promenimo način gledanja na stvari, menjaju se i stvari koje gledamo, tvrdi Dajer.

Ronda Bern takođe citira Ajnštajna kada kaže: „Razlika između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti leži samo u tvrdoglavoj upornoj iluziji“ [Bern 2012: 108]. Ova autorka citira i reči Nikole Tesle: „Ako želite da proniknete u tajne svemira, razmišljajte o energiji, frekvenciji i vibracijama“, koje uzima kao dokaz za delovanje zakona privlačenja:

> Sve je u svemiru magnetizovano i sve ima magnetsku frekvenciju. I vaša osećanja i misli imaju magnetsku frekvenciju. Dobra osećanja znače da ste na pozitivnoj frekvenciji ljubavi. Loša osećanja znače da ste na negativnoj frekvenciji. Ma šta osećali, bilo to dobro ili loše, to određuje vašu frekvenciju i, poput magneta, vi privlačite ljude, događaje i okolnosti koje su na istoj frekvenciji. [Bern 2012: 43]

Jelena Đorđević smatra da su u Novom dobu možda najraširenija verovanja vezana za pojam energije, kao bezlične sile koja zauzima mesto boga stvoritelja baš zato što se lako prilagođava i različitim religijskim koncepcijama i nekim aspektima nauke. „Ovaj pojam je blizak senzibilitetu modernog čoveka, jer stvaralačka sila uvek može biti dovedena u vezu s njemu poznatim pojmovima elektriciteta, magnetnih polja, energije zračenja itd. Međutim u okviru religijskih uverenja Novog doba ta sila i energija nisu isto što i njihovi sinonimi korišćeni u nauci. Jer u njih se veruje kao u impersonalnu duhovnu moć.“ [Đorđević 2001b: 52].

Postoje dva različita shvatanja holizma u okviru Novog doba. [Heelas 1996: 35] Prema jednom shvatanju reč je o duhovnosti u pojedincu, a prema drugom kontakt s *Višim sopstvom* osigurava kontakt s duhovnošću koja pripada poretku prirode. Prvo stanovište zastupaju oni koji sebe vide kao primarni izvor duhovnosti, a drugo oni koji vide sebe unutar duhovnosti koja je u središtu kosmosa kao celine. Prema prvima spoljašnji svet je čudnog ontološkog statusa. Omiljena izreka je „Vi stvarate sopstvenu realnost“, što nekada znači da vaše iskustvo zavisi samo od vas, a nekada da spoljašnji svet nema nikavu supstancu, već svaka osoba kreira svaku drugu osobu i sve što postoji. Ništa ne postoji dok ga sami ne iskusite. Drugi pristup polazi od međupovezanosti ili

jedinstva kosmičkog poretka. U ovom pristupu je ontološki pojedinac manje izvestan. On treba da teži harmoniji sa celinom, ako ne da se potpuno stopi. Oba stanovišta su holistička, ali se vrste holizma razlikuju: prema prvom, sve je deo sopstvenog iskustva pojedinca, prema drugom, sve je jedno.

Prvi pristup u literaturi za samopomoć zastupa Lujza Hej, koja ima radikalno ekstreman pristup kada je posredi odgovornost pojedinca za svoj život. Prvi stav njene filozofije, koju izlaže na početku bestselera *Kako da izlečite svoj život* iz 1984. godine, kaže da smo mi u potpunosti odgovorni za sva svoja iskustva.

> Svako od nas je odlučio da se inkarnira na ovu planetu u određeno vreme i na određenom mestu. Odabrali smo da dođemo ovamo i naučimo određene lekcije kako bismo napredovali na našoj spiritualnoj, evolutivnoj stazi. Mi smo izabrali pol, boju kože, zemlju, i onda potražili određeni par roditelja koji će na najbolji način preslikati obrasce koje smo odabrali za ovaj život. [Hej 2011: 18]

Drugi pristup koji vidi sebe unutar duhovnosti koja je u središtu kosmosa kao celine, zastupa Dipak Čopra. U knjizi *Ageless Body, Timeless Mind* iz 1993. godine, Čopra polazi od stava da nema razlike između sopstva i drugih, materije i energije, realnosti i imaginacije; ono što je korisno za pojedinca, nesumnjivo je korisno i za sve ostale. U knjizi *Stvaranje zdravlja, više od prevencije, prema savršenstvu,* Čopra kaže:

> Činjenica da sam ovde i sada tek je jedan događaj u kontinuumu prostora i vremena. Grupa atoma zauzela je određena mesta u vidu složene materijalne strukture čiji je konačni rezultat gruda protoplazme – ja. Njeni sastojci postojali su od početka univerzuma i uvek će postojati. Njihove večno promenljive pojave i oblici ispunjavaju manifestovani kosmos, i u osnovi se ne razlikuju ako se nalaze u meni ili u međuzvezdanoj prašini... To je ono što indijska filozofija naziva maja, „ono što nije“ ili iluzija. [Čopra 1989: 169]

3.5.3. Postmoderna duhovnost – transpersonalna psihologija

Upotrebu naziva *Novo doba* Vaskez ograničava do sredine 1990-ih. „Pristalice Novog doba danas vole da budu poistovećene s delom *nove spiritualnosti*“. [Vaskez 2003: 24] Učenja kao što su geštalt psihologija, NLP, transpersonalna psihologija i sajentologija, prema nekim klasifikacijama ne spadaju u Novo doba već u *novu duhovnost*.

Za novu duhovnost koriste se i drugi nazivi kao što su *postmoderna duhovnost, duhovnost 21. veka, duboka duhovnost* [Wilber 2004] i *esencijalna duhovnost* [Walsh 2006]. Pristalice nove duhovnosti svakako žele da se distanciraju od duhovnosti Novog doba[62] koja se povezuje s kulturom narcizma i terapeutskim dobom. Ističu stav da je „nakon okončanja *terapeutskog doba* stvorena mogućnost za nastanak *duhovnog doba* i iskoračenja u pravcu Drugog i jednog zajedničkog Mi". [Milenković 2007: 130] Međutim, nova ili postmoderna duhovnost svakako spada u pogled na svet Novog doba u širem smislu, sa čime se slaže i Đurić [Đurić 2012: 111].

Nova duhovnost je prevashodno razvijana u okviru transpersonalne psihologije osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka zalaganjem brojnih autora kao što su Hjuston (Jean Houston), Grof (Stanislav Grof), Volš (Roger Walsh) i Vilber (Ken Wilber). Ken Vilber [Wilber 2004] ne samo da svoju *teoriju svega* odvaja od Novog doba, koji svrstava u prvi niz u razvoju ljudske svesti, dok njegova teorija pripada svesti drugog niza, već i od sistemske teorije Fritjofa Kapre. Teoretičari eko-duhovnosti se ne razlikuju mnogo od konvencionalnih vernika, smatra Vilber, oni samo „na mesto transcendentnog, onostranog Boga stavljaju ovostranog Boga/Boginju, tj. prirodu, i tvrde da ako se uskladimo s prirodom bićemo spašeni, a ako se udaljimo od prirode, bićemo osuđeni na propast." [Wilber 2004: 67]

Razlike postoje i u verovanjima koja se tiču isceljenja, u čemu se otišlo još korak dalje. Nakon *Ere 2.* koja je obuhvatala opšteprihvaćene um–telo tretmane, sledila je *Era 3.* što podrazumeva tretman u kome misli, stavovi i isceljiteljske namere jednog lica mogu uticati na fiziologiju drugog lica. Tvrdi se da je ovaj tretman „veoma dobro potkrepljen naučnim studijama o isceljiteljskoj moći molitve". [Tol 2013:13]

Zastupnici transpersonalne psihologije kao što je Vilber, za odricanje od Novog doba imaju i dodatni razlog. Naime, budući da je transpersonalna psihologija 1996. godine u Velikoj Britaniji prihvaćena kao akademska disciplina, „smatra se da je ne treba povezivati s pokretom Novo doba i pored zajedničkih interesovanja za duhovnost". [Đurić 2012: 111]

---

[62] Pre njih, i Fritjof Kapra je to pokušavao. Za njega, razlog za distanciranje je prvenstveno komercijalizacija duhovnosti do koje dolazi već sedamdesetih, i on prilično oštro kaže: „Neki pojedinci i organizacije, među kojima su i pokreti *novog doba,* pokazuju jasne znake eksploatacije, podlosti, seksizma, i preterane ekonomske ekspanzije, sasvim nalik onima u korporacijskom svetu." [Capra 1986: 486] Ipak, ovo distanciranje nije sprečilo autore Novog doba da se uveliko pozivaju na *naučnu paradigmu koja podupire misticizam,* što je teorija Fritjofa Kapre.

Inače, Asocijacija za transpersonalnu psihologiju osnovana je 1972, a sam naziv su smislili Abraham Maslov i Stanislav Grof. Grof je *transpersonalno* izjednačavao s okultnim i parapsihološkim. Kao *pojave duhovne prirode,* on navodi: „vrhunske“ doživljaje, iskustva bliska smrti, stanja opsednutosti, doživljaje prošlih života, doživljaje susreta s nadljudskim bićima i pojavama (NLO), buđenje kundalinija i šamansku krizu. Transpersonalna psihologija proučava doprinose brojnih duhovnih tradicija kao što su hinduizam, joga, zen, budizam, taoizam, tantra, šamanizam, sufizam, kabalistički i hrišćanski misticizam, kao i isceljiteljskih tradicija, duhovnog razvoja, meditacije, svesti, …terapije vizuelizacijom, disanja, iskustava bliskih smrti, terapije regresijom u prošle živote itd. [Đurić 2012: 111–112]

Pojam *transpersonalno* odnosi se na transpersonalni nivo svesti u kome pojedinac oseća da je povezan s kosmosom kao celinom, pa se tako može poistovetiti s tradicionalnim pojmom ljudskog duha, smatra Kapra. „Ovaj oblik svesti često prevazilazi logičko rasuđivanje i intelektualnu analizu, približavajući se neposrednom mističnom iskustvu stvarnosti.“ [Capra, 1986: 432] Nivo Duha je nivo kosmičke svesti, na kome dolazi do poistovećivanja sa celokupnim svemirom.

Takvim shvatanjem transpersonalna psihologija podupire novu paradigmu Fritjofa Kapre, međutim u svom kasnijem razvoju ona je i prevazilazi unoseći u holistički pristup novu dimenziju, s namerom da dođe do teorije svega. Knjiga Kena Vilbera iz 2000. godine nosi upravo naziv *Teorija svega – Integralna vizija za biznis, politiku, nauku i duhovnost*. Termin *teorija svega* Vilber je preuzeo iz sveta fizike i u vezi s tim kaže da, ako se dokaže teorija struna ili M teorija, biće to revolucionarno, ali je to, ipak „priča samo o materiji, a ne o Kosmosu koji je „sveukupnost materije, tela, uma, duše i duha“.

Svoju teoriju svega Vilber nastavlja na spiralu razvoja ljudske svesti koju su izložili Don Bek i Kris Kovan (Don Beck, Chris Cowan) u knjizi *Spiral Dynamics* (1995), prema kojoj se taj razvoj deli na dva niza: prvi, dosadašnji, sastoji se iz šest mema, svaka ima svoju boju, redom idu bež, ljubičasta, crvena, plava, narandžasta i zelena, a u drugom nizu, nakon preobražaja ljudske svesti, slede žuta, tirkizna i koralna mema. Meme ne predstavljaju samo istorijski sled kad je ljudska vrsta posredi već i razvoj pojedinca, a kada je reč o odraslim ljudima, svaki pojedinac ima potencijalni pristup svakoj memi. Vilber čak donosi i procent današnjeg svetskog stanovništva u

svakom od ovih talasa. On nadograđuje ovu spiralu uzimajući je za jedan kvadrant kome dodaje još tri: jedan se odnosi na organizam i nauke, drugi na kulturu i pogled na svet i treći na društveni sistem. Ova četiri kvadranta opisuju četiri najvažnije dimenzije Kosmosa, naime unutrašnjost i spoljašnjost individualnog i kolektivnog. U svakom od ovih kvadranta razlikuje po osam nivoa, koji odgovaraju memama prvog i drugog niza, s tim što su u drugom nizu već holoni, što je njegov termin za meme. Njegov pristup je sadržan u zahtevu: Svi kvadranti, svi nivoi! Kroz celu istoriju, različiti teoretičari fokusirali su svoj rad na jedan kvadrant, često isključujući druge, što teorija svega prevazilazi, tvrdi Vilber. Svoj pristup naziva holonskim, a pod holonom podrazumeva celinu koja je deo drugih celina. „Stvarnost se ne sastoji ni od delova ni od celina, već od celina/delova ili holona... hijerarhija rasta je zapravo holarhija.“ [Wilber 2004: 55] Mada je Vilber izložio jednu hijerarhiju rasta, on insistira na tome da je svaki stupanj bio nužan i da je dao doprinos zdravlju spirale u celini. Na primer, zelena mema, koja je poslednja u prvom nizu, mada ima svoje negativne strane, takođe je i nužna, jer „osnovno svojstvo zelene meme je pluralistički relativizam, koji omogućava prelaz u univerzalni integralizam“. [Wilber 2004: 31]

Drugi predstavnik transpersonalne psihologije, tj. nove duhovnosti, Rodžer Volš (Roger Walsh), u knjizi *Esencijalna duhovnost – zajednička mudrost svetskih religija* iz 1999. godine pravi razliku između religije i duhovnosti tako što kaže da je religija bavljenje svetim dok je duhovnost neposredno iskustvo svetog. „Najveće od svih otkrića“ i „najvažnije otkriće koje jedan čovek može naći“ jeste otkriće da „unutar sebe pronalazimo najdublje sopstvo, naše istinsko Sopstvo“ i prepoznajemo da smo „tvorevina svetog, intimno i večno povezana sa svetim, zauvek u milosti i zagrljaju svetog“. [Walsh 2006: 15] Da je ovo otkriće i središnja poruka svih velikih religija, Volš potkrepljuje učenjima iz zapadnih i istočnih tradicija:

> Kraljevstvo Božije je u vama. (Isus, hrišćanstvo)
> Oni koji poznaju sebe, poznaju svoga Gospoda. (Muhamed, islam)
> On je u svemu i sve je u Njemu. (judaizam)
> Onaj ko razume vlastitu prirodu, poznaje i samo Nebo. (Mencije, konfučijanizam)
> U dubinama duše, čovek vidi Božansko, Jedno. (kineska *Knjiga promena*)
> Atman (individualna svest) i Brahman (univerzalna svest) su jedno. (hinduizam)
> Pogledaj unutra, ti si Buda. (budizam)

Za tu esencijalnu, zajedničku srž religijske mudrosti koristi se naziv perenalna filozofija, zato što su ti duboki uvidi istrajali kroz vekove i kulture. Volš navodi ključne postavke perenalne filozofije. Prvo, *postoje dva područja stvarnosti*. Pored sveta čulno vidljivih stvari i bića, postoji i „područje svesti, duha, Uma ili taoa“ koje je izvor čulno vidljivog sveta i za koje ne važe fizički zakoni. Drugo, *ljudska bića sudeluju u oba područja*. Čovek je i fizičko i duhovno biće: pored tela, u srži svoga bića ima i središte transcendentne svesnosti, koje se opisuje kao čista svest, um, duh ili Sopstvo. [Walsh 2006: 17] U judaizmu se javlja pod nazivom nešamah, u hrišćanstvu kao duša ili božanska iskra, u hinduizmu kao atman. Treće, *ljudska bića mogu prepoznati svoju božansku iskru i sveto koje je njen izvor*. Ovo je prema Volšu ključno, i znači da postavke perenalne filozofije ne treba da budu slepo prihvaćene, već se svako u njih može uveriti na osnovu sopstvenog iskustva, tj. „pažljivom introspekcijom“ zahvaljujući duhovnim praksama. Četvrto, *ostvarenje naše duhovne prirode je najviši cilj i najviše dobro ljudske egzistencije.* Ovo je i cilj velikih religija, bilo da se on naziva spasenje ili satori, prosvetljenje ili oslobođenje, nirvana ili probuđenje. „Sve velike religije postoje da bi nam pomogle da otkrijemo naše istinsko sopstvo i naš istinski odnos prema svetom.“ [Walsh 2006: 18] Svaka od njih pruža i duhovne prakse koje vode ostvarenju ovog cilja. Pod *perenalnim praksama,* Volš podrazumeva negovanja ključnih sposobnosti uma kao što su mudrost ili koncentracija, pri čemu se koriste *tehnike* kao što su meditacija ili promišljanje, što opet drugi nazivaju praksama. Navodi sedam perenalnih praksi koje su zajedničke svim religijama:

1. transformacija motivacije: smanjenje žudnji (zavisnosti);
2. negovanje emocionalne mudrosti: isceliti srce i naučiti voleti;
3. etično življenje: osećati se dobro, radeći dobro;
4. koncentracija i smirivanje uma;
5. buđenje duhovne vizije: prepoznati sveto u svemu;
6. negovanje duhovne inteligencije: razviti mudrost i razumeti život;
7. izražavanje duha na delu: prihvatiti darežljivost i radost služenja. [Walsh 2006: 24]

U opisu ovih praksi, Volš se ne ograničava na drevne mudrosti nego koristi i savremena naučna saznanja, posebno psihologije. Po njegovom mišljenju, ne postoji sukob između nauke i religije, već samo između pseudoreligije i pseudonauke, tj. scijentizma. S ovom tvrdnjom Rodžera Volša se mnogi slažu, s tim što potpuno različito od njega shvataju odnos religije i nauke, pa samim tim i pseudoreligiju i pseudonauku.

Međutim, ostaje pitanje u čemu je vidljiv *prelazak sa Ja na Mi* u ovoj novoj duhovnosti. Što se tiče Rodžera Volša, čini nam se da samo poslednja od njegovih duhovnih praksi ima takve konotacije, ali insistiranje *na služenju* je mnogo pre nove duhovnosti bilo prisutno u okviru hrišćanskih usmerenja u self-helpu.

Ni Vilber nije opširniji. Njegova *integralna transformativna praksa* (ITP) podrazumeva da što više aspekata svoga bića istovremeno vežbamo, utoliko je verovatnije da će se dogoditi transformacija, odnosno prelazak na naredni, viši nivo. [Wilber 2004: 145] Zahtev *svi nivoi, svi kvadranti* znači da treba vežbati sve talase postojanja, od fizičkog, emocionalnog i mentalnog do duhovnog, ne samo u sopstvu, već i u prirodi i kulturi jednako. Kad je reč o sopstvu, tu su: fizičke vežbe (dizanje tegova, ishrana, trčanje, joga); emocionalne vežbe (qi gong, savetovanje, psihoterapija); mentalne (afirmacija, vizualizacija); duhovne (meditacija, kontemplacija). Vežbanje u kulturi podrazumeva angažovanje u služenju zajednici, učestvovanje u pokretu za pomoć onima koji umiru, beskućnicima, rad na rehabilitaciji gradskih četvrti i sl, ali i unapređenje sopstvenog rasta i rasta drugih osoba. [Wilber 2004: 146] Vežbanje u prirodi podrazumeva recikliranje i sl.

Dakle, kad je reč o prelasku s *Ja na Mi*, nema mnogo novog u novoj duhovnosti, jer se na isti način o služenju zajednici u literaturi za samopomoć piše od njenog nastanka. Glavno očekivanje je i dalje vezano za pojedinca (sopstvo) i promenu njegove svesti.

3.5.4. Duhovnost Novog doba i modernost

Odnos duhovnosti Novog doba i modernosti je složen: Novo doba se suprotstavlja modernosti, ali istovremeno i proizilazi iz iste te modernosti. To je pre svega posledica činjenice da modernost nije jedna, postoje tri „kamena temeljca“ modernog identiteta, to su hrišćanstvo, prosvetiteljstvo i ekspresivistički individualizam. [Tejlor 2008] Nova duhovnost odbacuje hrišćanstvo i prosvetiteljstvo i temelji se na ekspresivističkom individualizmu. Odbacuje hrišćanski dualizam i racionalističku zapadnu filozofiju koja razdvaja duh i materiju i zastupa monizam: sve je jedno. Slaže se sa zahtevom prosvetiteljstva koji se tiče odbacivanja tradicije, ali ne i s racionalnošću, razum nije najbolje sredstvo za stvaranje savršenog života. Sam razvoj modernosti je doprineo tom odbacivanju, modernizacija je praćena procesom sekularizacije što je slabilo uticaj

hrišćanstva, ali vremenom je slabila i vera u svemoć razuma i nadu da nauka može da reši ljudske probleme, naprotiv, izgledalo je da ih ona samo uvećava, što se označava kao kriza modernosti. S druge strane, ekspresivistički individualizam naglasak stavlja na duhovno nasuprot materijalnom, na emocije i intuiciju nasuprot razumu, na pojedinca nasuprot društvu, ali istovremeno i na celovitost i integraciju nasuprot rascepkanosti i podeljenosti. Ekspresivistički individualizam je „osnovni kanal" kroz koji je kultura samopomoći, a posebno pogled na svet Novog doba koji je u njoj dominantan, ušla u modernost i, poslednjih decenija prošlog veka, u glavni tok zapadne kulture [Heelas 1996].

Teoretičari se uglavnom slažu da je pojava nove duhovnosti (ili *nove gnose*, kako kaže Edgar Moren) rezultat samog razvoja modernosti odnosno zapadne civilizacije i razloge najpre traže u odvajanju subjektivnosti od objekta što je dovelo do *obeskorenivanja*. Moren smatra da je to odvajanje upravo omogućilo povratak okultizma kada ga više niko nije očekivao. O*kultne nauke*, koje „smatraju da raspolažu tajnama pravih nauka i koje neguju tajanstvo i svetost velike zaboravljene istine" [Moren 1979: 138], davno su bile potisnute od strane katoličke teologije, svetovnog racionalizma i naučnog empirizma. Od 18. do početka 20. veka, astrologija, hiromantija, vidovitost, telepatija, spiritizam i sl. „lišene [su] racionalnog i naučnog prava građanstva" pa su se ili raspršile po civilizaciji kao „neodređena magla sujeverja" ili su se „u doktrinarnom obliku nataložile u *underground* getu okultizma". Međutim, sredinom 19. veka okultizam postaje „klica kulture", tako što, „kroz veliku pukotinu koju osvajačka nauka i religija u povlačenju ne samo da nisu zatvarale već su je još širile", prodire spiritizam. [Moren 1979: 139]

Sam razvitak civilizacije je otvorio tu pukotinu koja je nastala odvajanjem ljudskog nosioca od objektivnog sveta, smatra Moren. Povezivanje arhaičnosti (magije) i moderne subjektivnosti u romantizmu nije bilo samo reakcija inteligencije na buržoaski i pozitivistički svet, već je svedočilo i o usponu subjektivnosti u kontrapunktu s napretkom objektivnosti. „Razlučivanjem ljudskog nosioca od objektivnog sveta, zapadna civilizacija je začela stalnu dijalektiku koja je mogla da zadobije oblik dramatičnog dvojstva." [Moren 1979: 139]

Do odvajanja subjektivnosti od objekta nije dovelo samo prosvetiteljstvo, tj. nauka. Tejlor ukazuje i na udeo koji su u tom *velikom obeskorenjivanju* imale, kako on

kaže, *više* religije. [Tejlor 2011: 157] U ranim religijama, ljudi su bili ukorenjeni u društveni poredak, u kosmos i u ljudskom dobru. Pripadnost određenom društvu i određenoj religiji nije se, niti je mogla da se dovodi u pitanje. Duhovi i sile u koje se verovalo su mogle da rade protiv ljudske dobrobiti, ali se sama dobrobit nije dovodila u pitanje. Nasuprot tome, u hrišćanstvu ili budizmu postoji shvatanje dobra koje prevazilazi ljudsku dobrobit; dobro možemo postići baš onda kada se odričemo sopstvene dobrobiti, kada se odričemo života ili ponovnog rađanja. Konačna faza velikog raskorenjivanja na Zapadu je u velikoj meri dobijala snagu od hrišćanstva, smatra Tejlor, ali ističe i da je „disciplinska država" bila ta koja je nametala hrišćanstvo, što je dovelo do „kvarenja hrišćanstva". „Ono što smo dobili nije mreža ljubavi – agape, već pre disciplinsko društvo u kome kategorijalni odnosi, pa prema tome norme, imaju prednost". [Tejlor 2011: 164] S druge strane, s nestajanjem vere u Boga u modernizmu javlja se, kako Tejlor to kaže, „nelagodnost imanencije" koja vodi apsolutnoj praznini svakodnevice i traganju za smislom, za najvišom vrednošću.[63]

Razvoj individualizma je takođe dao veliki doprinos širenju pukotine između subjektivnosti i objekta, odnosno *obeskorenjivanju*. Zbog toga Tejlor [2002] smatra da je individualizam u isto vreme i jedno od najvrednijih dostignuća moderne civilizacije i jedna od „bolesti modernosti koje proizvode osećaj gubitka i propadanja". Razlog za to vidi pre svega u tome što je moderna sloboda osvojena rušenjem moralnih obzira koji su joj prethodili. „Ljudi su sebe nekada doživljavali kao deo veće celine. U nekim slučajevima bio je to kosmički poredak, „veliki lanac bića", unutar koga su ljudi zauzimali tačno određeno mesto, zajedno s anđelima, rajskim i zemaljskim stvorenjima. Ovaj hijerarhijski poredak univerzuma bio je preslikan u hijerarhiji ljudskih društava." [Tejlor 2002: 2] Taj poredak jeste, s jedne strane, ograničavao ljude na mesto i ulogu koji su im bili dodeljeni, ali je, s druge strane, i davao određeni smisao aktivnostima društvenog života. Društveni rituali i norme imali su značaj koji nije bio samo instrumentalan, smatra Tejlor. Obezvređivanjem ovih poredaka, *raščaravanjem sveta*, stvari su izgubile deo svoje magije, a ljudi su izgubili širu perspektivu i usredsredili su

[63] Međutim, iz ovoga ne sledi, kaže Tejlor, da je jedini put povratak transcendenciji. Neki ljudi rešenje traže unutar imanencije, u kom slučaju rešenje može biti projekt stvaranja novog sveta pravednosti i prosperiteta, ili povratak onom prirodnom u nama: da imamo decu, da prehranimo svoje porodice, kao što je zastupao Ruso. Međutim, ovakvo shvatanje sreće često se napada kao suviše dosadno, plitko, pa čak i prostačko. Na primer, navodi Tejlor, Niče o ovim ljudima govori kao o „poslednjim". Takođe, smatra se da je ova sreća duboko iluzorna, zbog neizbežne pojave patnje i smrti [Tejlor 2011: 321].

se na svoje svakodnevne živote, što ih je učinilo manje zainteresovanim za druge ili društvo.

Sa svoje strane, Moren ističe da je za smanjivanje kulturnih otpora okultizmu bilo potrebno ne samo sačekati da modernost zapadne u krizu i „da oslabi snaga aktivnog racionalizma, da oslabi nada da nauka može sama po sebi da donese osnovna rešenja ljudskim stvarima“, već i da individualizam, „još na svojim počecima i ograničen na najimućnije slojeve, dobije u širini i da se produbi.“ [Moren 1979: 140][64] „Građanski individualizam, pošto pređe određeni prag ostvarenja, počinje da oseća nezadovoljstvo, usamljenost strepnju... Društveni pritisci ne prihvataju se više kao neumitnost sudbine, ali i stečene slobode donose nemir i lutanje.“ [Moren 1979: 145]

S razvojem individualizma povećavaju se pritisci na pojedinca, svaka njegova odluka nepovratno utiče na njegovu budućnost. Pri tom nauka nije od velike pomoći u suočavanju s neizvesnostima koje nosi budućnost, jer „ne postoji nauka o subjektu, ne postoji nauka o budućnosti čoveka“, a parapsihologije tvrde da predstavljaju upravo to [Moren, 1979: 139]. S druge strane, pojedinac je, smatra Moren, izvor dvostruke svesti: s jedne strane je empirijsko racionalna svest, s druge magijska svest. Arhaično mišljenje je bilo tesan spoj ove dve svesti. U modernom dobu javlja se dvojstvo i suparništvo, tako da magijska svest može da se provuče samo kroz uzani prostor između subjektivnosti i objektivnosti.

Postoje i stanovišta da se ne može govoriti o oštroj suprotstavljenosti duhovnosti Novog doba i modernosti. Hilas [Heelas 1996] smatra da u velikoj meri *Nju ejdž* predstavlja samo radikalizovanu formu opšte prihvaćenih tvrdnji i vrednosti. Čak i ta radikalizacija se razlikuje po stepenu. Novo doba obezbeđuje duhovnu komponentu (u čemu i jeste radikalnost) pretpostavkama i vrednostima humanističkog ekspresivizma. Humanistički ekspresivizam ima za cilj samorazvoj pojedinca; koncentriše se na pitanje šta znači biti osoba, ne baveći se spoljašnjim elementima života. Ekspresivisti veruju u ono što unutrašnja, psihološka oblast ima da ponudi, pridaju značaj samoispitivanju i njihove vrednosti uključuju svesnost, uvid, empatiju, kreativnost, autonomiju, autentičnost i ispunjenje. Većina ekspresivista upravlja svojim životom na humanistički, psihološki način i imaju dosta zajedničkog sa svojim radikalnim rođacima, a pre svega bazično shvatanje da je pojedincu moguće da učini nešto za kvalitet svog života. Nema

[64] Uz ova dva uslova, Moren dodaje i treći: bio je potreban i veliki polet komercijalizovane štampe i masovne kulture uopšte. Smatramo da su tu ulogu posebno dobro obavili priručnici za samopomoć.

oštre razlike između onih koji prihvataju Novo doba i ekspresivista, tvrdi Hilas, deli ih samo korak od samoaktualizacije do uvođenja duhovnosti u postajanje *sve što neko može biti*. Uostalom, i kada je reč o konvencionalnim ekspresivistima postoji spektar, na čijem su jednom kraju Frojdovski psihoanalitičari, preko mnogo optimističnijih, humanističkih terapija Novog doba, dok je na drugom kraju self duhovnost.

I kada je reč o odnosu prema hrišćanstvu ne može se govoriti o oštroj suprostavljenosti. U hrišćanstvu spektar počinje s konzervativnim hrišćanima, preko perenalizovanih formi hrišćanstva, do Novog doba. Religijski individualizam postojao je u Americi još u 18. veku – još tada je pojedincima bilo moguće da pronađu formu religije u skladu sa sopstvenim sklonostima. [Heelas 1996: 116] U 19. veku religijske ustanove su već morale da se takmiče na američkom tržištu i da napreduju ili opadaju u zavisnosti od individualnog religijskog ukusa. Mnoge značajne ličnosti 19. veka privukao je misticizam koji je težio izjednačavanju božanstva i višeg selfa, a postao je privlačan i panteizam koji odbacuje hrišćansku tvrdnju da samo čovek ima dušu. Početkom 19. veka pojavile su se i nove protestantske grupe, univerzalisti i unitarci, čije je prvobitno poreklo bilo u Evropi, koje su delile mnoge zajedničke poglede i prakse, kao što je odbacivanje iracionalnih elementa (čuda) tradicionalnog hrišćanstva kao nekopatibilnih s modernim znanjem i verovanje u božansku prirodu Isusa, koji je (samo) veliki učitelj čiji primer treba slediti [Pajin 2013].

Spektar postoji i u svim ostalim oblastima. Kada je reč o postizanju uspeha, tj. ekonomskog prosperiteta, spektar polazi od onih koji primenjuju neke tehnike za razvijanje veština, (na primer, prodavca) bilo da te tehnike počivaju na psihološkim otkrićima ili na nekoj verziji Nju ejdž „magijskih“ tehnika. Kada je reč o lečenju, spektar polazi od zvanične medicine, preko formi alternativne medicine koje ne referišu na duhovno, do ideje da self može samog sebe da isceli.

Specifične razloge prihvatanja pogleda na svet Novog doba, Hilas traži u postojećim socijalnim teorijima i tu konstatuje paradoksalnu situaciju: navode se dve vrste odgovora, dva opšta okvira: jedan se poziva na *neizvesnosti modernosti,* a drugi upravo suprotno, na *izvesnosti modernosti.* Neki teoretičari tvrde da, pod uticajem *neizvesnosti* u modernosti, ljudi gube svoj osećaj identiteta i traže načine da reše svoje probleme, teže da to bude nešto novo, jer ih je staro izneverilo. Novo doba je alternativa modernosti, nudi obećanje da će izaći na kraj s teškoćama koje proizlaze iz modernosti.

Drugi odgovor polazi od *izvesnosti:* ljudi su izgubili veru u izvesnosti moderniteta. Novo doba pruža radikalniju verziju već poznatih *izvesnosti.* U tom smislu, Novo doba se ne razlikuje značajno od mejnstrima moderniteta, već pripada centralnim aspektima našeg vremena, tvrdi Hilas. On je ukorenjen u dugotrajnim kulturnim trajektorijama i predstavlja njihovu radikalizovanu, sakralizovanu verziju. Sve te trajektorije kao *pad javnog čoveka*, konstrukcija ekspresivističkog sopstva, internalizacija religije itd. kompletirane su od strane pokreta Novo doba, navodi Hilas. Pored ovih *kulturnih trajektorija,* on ne zanemaruje ni strukturnu stranu i kaže: „Kapitalističko srce moderniteta je preduzetnička kultura tačerizma i reganizma". [Heelas 1996: 154]

Ovo što Hilas označava kao suprotstavljenost teorija koje ističu *neizvesnosti modernosti* i onih koje ističu *izvesnosti modernosti,* zapravo se ne razlikuje suštinski od onoga što je gore već istaknuto: uspon nove duhovnosti je s jedne strane rezultat krize modernosti (koja uvećava neizvesnosti), a s druge je rezultat samog razvoja modernosti, on sledi već poznate izvesnosti, odnosno vrednosti koje postoje u glavnom toku modernosti. Tako da se to što ima i jednog i drugog baš i ne može smatrati paradoksalnim kao što smatra Hilas.

Za uspon Novog doba svakako je bio važan i socijalni i kulturni kontekst. Taj uspon je bio povezan s kontrakulturnim pokretom, s kojim je imalo dosta dodirnih tačaka. Kako kaže Hilas, bazična tvrdnja im je bila zajednička: ljudi moraju biti slobodni da izraze svoju autentičnu prirodu i revolt protiv kapitalizma, snaga reda i zakona, obrazovnog sistema itd. Kontrakulturni pokret imao je tri osnovne orijentacije: 1. promena mejnstrima, kroz antiratne demonstracije i političku aktivnost; 2. hedonistički način života („svet seksa, droge i rokenrola") i 3. traženje načina da se živi autentičnim životom. Treće je podrazumevalo traganje za unutrašnjom duhovnošću, što je bilo teritorija Novog doba. Većina je pokušavala da do toga dođe pomoću halucinogenih droga; mnogi su u potrazi za duhovnošću putovali na Istok, a pokret Novog doba je započeo svoj vrtoglavi uspon [Heelas 1996: 50].

Nakon raspada kontrakulturnog pokreta, mnogi nekadašnji kontrakulturalisti pristupaju Novom dobu. Međutim, prema nekim tumačenjima, pristalice Novog doba nisu zapravo kontrakulturalisti, oni prihvataju materijalističke ciljeve modernosti, ali tragaju za novim načinima ostvarivanja tih ciljeva. Na to ih navodi, prema jednoj

interpretaciji, potreba za prevazilaženjem kulturnih kontradikcija moderniteta: ekspresivne vrednosti kontrakulture s jedne strane i instrumentalni zahtevi socijalnog i ekonomskog života, s duge strane. Shvatanje o kulturnim kontradikcijama modernosti prvi je izneo Danijel Bel u studiji *Kulturne kontradikcije kapitalizma* iz 1976. godine. Bel gleda na modernost kao kompleks različitih kulturnih formacija i naglašava da se tri najvažnije oblasti, ekonomija, politika i kultura, vode različitim principima: ekonomija efikasnošću, politika jednakošću, a kultura samorealizacijom, i time šalju potpuno različite poruke.

U tom smislu, kultura samopomoći može se tumačiti kao most koji spaja ekonomske i kulturne zahteve, poučavanjem ljudi kako da se samoaktualizuju u svom plaćenom radu, makar to bio i običan rutinski rad. Novo doba koristi lično ispunjenje i ekspresivizam da opravda rutinski rad i ciljeve koje treba ostvariti u javnom životu. Poruka je „Radi teško i ostvaruj svoje ciljeve u sistemu da bi se osećao živ i prirodan!“ To je poslužilo mladim kontrarevolucionarima iz 1960-ih da se vrate nazad u ekonomski i društveni život srednje klase. To ih je i motivisalo da vode efikasne živote, vodeći računa o unutrašnjem zadovoljenju kao i o spoljašnjem uspehu. [Heelas 1996: 145] Rad postaje vrednost i, u isto vreme, aspekt kontrakulture, život, ulazi u mejnstrim. Kulturna kontradikcija između zahteva za autentičnošću i duhovnošću i života u mejnstrimu iščezava.

Slično tumačenje navodi i Peter Berger. On u knjizi *The Human Shape of Work* iz 1964. tvrdi da su javna i privatna sfera socijalno odvojene u smislu da ljudi svoje suštinske identitete vezuju za privatni život. Drugim rečima, oni ne žive kada rade, *stvarni život* i *autentični self* su centrirani na privatnu sferu. Život na poslu zato ima karakter pseudorealnosti i pseudoidentiteta. Porodica je izraz onoga što „neko zaista jeste“, dok se na poslu samo „igra uloga“. Ljudi su postali zainteresovani za Novo doba jer im je obećavalo život na radnom mestu, tvrdi Berger. Bio im je potreban smisleniji pristup životu i radu. Nije nužno da budete bivši kontrakulturalist da vas privuče poruka da možete da budete efikasniji na radu uz istovremeno samoispunjenje (prema: [Heelas, 1996: 146]).

Donekle različito objašnjenje onoga što je omogućilo mladim kontrarevolucionarima da se vrate nazad u ekonomski život srednje klase nudi Tejlor [2011]. Sledeći tezu novinara Dejvida Bruksa (David Brooks) Tejlor govori o stvaranju

„hibrida koji je sklopio mir s kapitalizmom i produktivnošću, ali je zadržao osećaj važnosti personalnog razvoja i samoizražavanja“. Broks je za tu hibridnu sintezu buržuja i boema, skovao naziv *Boboss. Boboss* je zadržao svesrdni zagrljaj seksa i čulnosti kao dobro po sebi, ali ga je sledio s iskrenom zainteresovanošću za samousavršavanje. On razvija ono što se naziva sebičnošću višeg reda, koja nije vulgarna sebičnost povezana sa samointeresom ili s besmislenom akumulacijom. „To je ono što ti obezbeđuje da daš najviše od sebe, tj. da sebe postaviš u posao koji te duhovno ispunjava i čini društveno konstruktivnim, koji te uvodi u raznovrsna iskustva i emocionalno obogaćuje, posao koji u tebi izaziva samopoštovanje, koji te stalno stavlja pred izazove i koji je večno graditeljski“. [Tejlor 2011: 477]. Tejlor ne propušta da istakne da je do nastanka tog hibrida došlo u vreme *tačerizma* i *reganizma,* kada su mnogi zahtevi nekadašnjih kontrarevolucionara „ispali iz paketa“, a pre svega zahtev za jednakošću.

Pojavu ovog hibrida Hit i Poter [2011] pak objašnjavaju kao odbijanje *bejbibumera* da biraju između buntovne prošlosti i konformističke budućnosti, jer su hteli i jedno i drugo. Tako su nastali buržboemi kao deo nove, *kreativne klase,* koja je zamenila staru menadžersku klasu. Za razliku od konformizma stare klase, kreativci koji sada čine gotovo trećinu radne snage u SAD i u proseku zarađuju duplo više od uslužne i radničke klase, vrednuju individualnost, samoizražavanje i različitost, što mnoge navodi da veruju da su oni pronašli treći put između protestanske radne etike i boemskih vrednosti [Hit i Poter 2011: 193].

Kada je reč o motivima pojedinaca da prihvate duhovnost Novog doba, postoje najmanje dva tumačenja. Prema jednom, Nju ejdž privlači prvenstveno pripadnike srednje ili više klase koji nisu zadovoljni svojim životom i radom. Oni se dele u dve grupe: prvu čine oni koji su izgubili veru u konvencionalne lekove, pa pribegavaju alternativnim načinima života. Drugi su oni koji slede utopijsku viziju samog kapitalizma, ali budući nezadovoljni konvencionalnim sredstvima pribegavaju nekonvencionalnim, na primer, magijskim sistemima [Heelas 1996: 138]. Prema drugom tumačenju, prosto se radi o tome da ljudi imaju urođenu potrebu za duhovnošću i da se kod mnogih ljudi probudila svest o hitnosti potrebe „za smislom sopstvenog postojanja“, čemu je najviše doprinela mogućnost da se taj smisao uskladi sa činjenicama „nove fizike“ [Đurić 2012:114].

3.5.5. Novo doba i postmodernizam

Prema nekim stanovištima, razlike između Novog doba i postmodernizma su tako duboke da je reč o suprotstavljenim pogledima na svet. Jelena Đurić, na primer, smatra da su transpersonalna psihologija i poststrukturalizam „dva oblika postmodernosti: *posthumani* i transpersonalni“. Poststrukturalisti, kao Bart i Fuko, dokazivali su smrt subjekta i odsustvo volje u savremenoj subjektivnosti, što je „dovelo do razmišljanja na temu kako smo postali posthumani“ [Đurić 2012: 108]. Nasuprot tom antihumanizmu postmodernizma, transpersonalna psihologija, kao alternativni oblik postmoderne kulture, predstavlja neku vrstu *postmodernog humanizma*. Iza tog *postmodernog humanizma* stoji „istorija interesovanja za sopstvo koje je posebno intenzivirano krajem šezdesetih godina 20. veka...

> Na površini čak može izgledati da su ova dva oblika postmodernosti, koja su po mnogim svojim stanovištima suprotna, došla do sličnih zapažanja o rastvaranju identiteta. Tako se može činiti da zapravo postoji podudarnost oba ta vida postmoderne kulture. Međutim, razlike među njima su zaista bitne – dok je u poststrukturalizmu (u „dekonstruktivističkoj postmodernosti“) reč o „decentriranju sopstva“, kao autentične kategorije duhovnog identiteta, „Sopstva“ s velikim „S“, dotle bi se „humanistička postmoderna“ pre odnosila na rastvaranje spoljašnjeg sloja identiteta osobe, koji je u duhovnim učenjima obično označen kao: „malo ja“, „ja fizičkog tela“, „ego“.“ [Đurić 2012: 114]

Postoje međutim i stanovišta da je ta suprotstavljenost Novog doba odnosno kulture samopomoći i postmodernizma samo prividna. Čarls Tejlor ukazuje na paradoksalni uticaj postmodernizma na kulturu sopstva. S jedne strane, „Kretanje *visoke* kulture ka nekoj vrsti nihilizma, negaciji svih horizonata značaja“, koje traje već oko vek i po i pri čemu je glavna figura Niče, dovelo je do *dekonstrukcije* i same ideje o sopstvu, kao i ideala autentičnosti.“ S druge strane, „ničeovska kritika svih „vrednosti“ kao prozvedenih, ne može izbeći slavljenje i produbljivanje antropocentrizma...uprkos svim sumnjama u kategoriju „sopstva“, ona aktera ostavlja s nedirnutim osećajem moći i slobode u svetu koji ne nameće nikakve standarde, spremnog da se prepusti „slobodnoj igri“ ili da se posveti estetici sopstva.“ [Tejlor, 2002: 59] Kako se ova „visoka“ teorija vremenom preliva u popularnu kulturu autentičnosti, ona dalje jača autocentrizam dajući mu patinu dubljeg filozofskog opravdanja, tvrdi Tejlor.

Ono što suštinski povezuje kulturu samopomoći (Tejlorovim rečima rečeno: „autocentričnih modusa ideala samoostvarenja u popularnoj kulturi našeg vremena“) i

postmodernizma je to što imaju zajedničke korene u ekspresivističkom individualizmu. Usled tih zajedničkih korena, postmodernizmu i Nju ejdžu je zajedničko odbacivanje prosvetiteljskih ideja da ljudi „kao racionalni agensi imaju moć da stvaraju zakone po kojima će živeti; i da „razum ljude oslobađa iluzija i sila instinkata, ali i fantazija zasnovanih na strahu, teskobi i malodušnosti“ [Tejlor, 2011: 19]. Ali, dok Nju ejdž zastupa stav da pošto razum može da krene u pravcu ljudske i ekološke destrukcije izvore naše moći treba tražiti u prirodi, u našoj unutrašnjosti ili u oba, postmodernizam poriče i romantičarsko shvatanje uživanja u osećanjima. Takođe, za razliku od teoretičara postmodernizma, pristalice Novog doba veruju da je ljudima „potrebna moć sa strane da bi postigli punoću“[65] i to je ono što ih približava vernicima, međutim, Tejlor tvrdi da Novo doba prema religiji ima još negativniji stav nego prema razumu.

Postoje i stavovi da je pogled na svet Novog doba komplementaran postmodernizmu. Maja Dragun određuje New age kao „pogled na svet današnjice koji je karakterističan za kulturu Zapada i predstavlja *specifičnu „sliku sveta“ u vremenu postmoderne.*“ [Dragun 2012: 17] Druga dva bitna pogleda na svet su naučno tehnološki pogled na svet i postmodernistički dekonstruktivizam. Dragun tvrdi da Novo doba nije u neprijateljstvu s ta druga dva pogleda na svet. Naprotiv, što se tiče naučnog pogleda na svet, New age bi želeo da se s njim poveže, mada veliki deo naučne zajednice takav pokušaj odbacuje. Ipak, ima i naučnika koji podržavaju eklektički misticizam Novog doba. Takođe nije u suprotnosti ni s postmodernističkim pogledom na svet s kojim se u nekim tačkama dopunjuje.

Za razliku od Jelene Đurić koja iznosi stav da se nova globalna kultura *postmodernog humanizma* može smatrati povratkom „velike priče“ koju je postmodernizam nastojao da odbaci, Dragun komplementarnost Novog doba postmodernizmu vidi baš u nastojanju da se razgrade metanarativi, da bi se oslobodio prostor mnoštvu *malih priča.* Nema više jedinstvene priče koja objedinjuje zapadnjačku kulturu, tvrdi Dragun. Ne samo što postoje mnoge priče, naturalisti imaju svoju, panteisti svoju, hrišćani svoju, već ni jedna ne može biti verodostojnija od druge.

[65] Tejlor pod *punoćom* podrazumeva stanje koje je iznad svakodnevne sreće, mesto „punoće bića“, ono što je za vernike spasenje. Na tom mestu (stanju) život je „puniji, bogatiji, vredniji življenja, više onakav kakav treba da bude.“ [Tejlor, 2011: 15 - 17].

> Postmodernizam kao *racionalistička dekonstrukcija metanarativa*, („velikih priča“) – religije, liberalnog kapitalizma i naučnog racionalizma – pretpostavlja i predviđa kulturalni odgovor u *mnoštvu narastajućih „malih priča“ sa zajedničkim trendom i predznakom.* U tom smislu *eklekticizam, sinkretizam, pluralizam i polimitija new agea s holističkim predznakom koji se odnosi na novo vreme i novu kulturu* nisu strani duhu postmodernizma, štaviše, oni su prirodni kulturalni odgovor na postojeći i od strane postmodernizma percipirani raspad metanarativa. [Dragun 2012: 19]

Tačno je da Novo doba objedinjuje mnoštvo *malih priča*, kao što kaže Dragun, ali slažemo se s Jelenom Đurić da se istovremeno može govoriti o novoj *velikoj priči.*

Ono što je zajedničko postmodernizmu i Novom dobu je to što se i on definiše u odnosu na modernost – old age, koja podrazumeva racionalizam, liberalizam i sekularizaciju. Za razliku od postmodernizma, on ne dekonstruiše modernost već konstruiše ideju novog sveta i za razliku od postmodernizma koji zadržava racionalizam modernosti, on novi svet zasniva na misticizmu. Kako tvrdi Ken Vilber, taj novi svet spaja najbolje od predmodernog, modernog i postmodernog. [Wilber 2004: 161] Vilber takođe naglašava *pluralistički relativizam* kao osnovno svojstvo postmodernizma koje istovremeno i omogućava prelaz u *univerzalni integralizam*. Kada Vilber ističe značaj *zelene meme* za obezbeđivanje uslova za prelazak u drugi, viši niz, on prvenstveno misli na postmodernizam koji je omogućio „dalju evoluciju u transpersonalne talase“. Naglašava i da poseban značaj u tome imaju kulturalne studije, igre dekonstrukcije i politike identiteta.

> Gradeći dalje na bogatoj raznolikosti koju nudi pluralistički relativizam, trebamo učiniti idući korak i isplesti te mnoge niti u holonsku spiralu objedinjujućih veza, isprepleteni Kosmos uzajamnog međuprožimanja. Trebamo, ukratko, krenuti iz pluralističkog relativizma u univerzalni integralizam – trebamo nastaviti tražiti Jedno-u-Mnogome koje je oblik samog Kosmosa“. [Wilber 2004: 117]

Upravo se iz pluralističkih perspektiva grade integrativne i holističke mreže. Postmodernizam ne ignoriše i marginalizuje ono što je njemu strano, kao što to čini racionalni uniformitarizam, već naprotiv, dozvoljava da se čuju i nečujni glasovi. S druge strane, zelena mema ima i svojih nedostataka, ona poriče svaku hijerarhiju i „širi egalitarni zagrljaj svakom stavu“, što ohrabruje kulturu narcizma, koja je upravo antiteza integralne kulture. Integralna kultura nije egocentrična, niti etnocentrična, već je *svetocentrična*.

Pre njega, Fritjof Kapra se složio i s konstrukcionizmom. Svi naši pojmovi su samo ograničeni delovi mape, a ne teritorije, omiljena je tvrdnja Fritjofa Kapre. „Fizičari su počeli da uviđaju da sve njihove teorije prirodnih pojava, uključujući tu i „zakone“, predstavljaju proizvode ljudskog uma; da se tu pre radi o odlikama naše pojmovne mape stvarnosti, nego o svojstvima same stvarnosti.“ [Capra 1989: 342] Te pojmovne šeme su ograničene i samo približne. Međupovezanost svih pojava je takva da ako želimo jednu da objasnimo, moramo sve, a to je nemoguće. Kapra priznaje da se pokušaj objašnjenja svih pojava ne bi mogao smatrati naučnim i da nauka uvek zahteva neki referentni okvir. Zato zgodno dođe pozivanje na misticizam koji smatra da i nema šta da se objašnjava. Za razliku od pripadnika transpersonalne psihologije, Kapra je smatrao da ne može doći do sinteze nauke i misticizma, nauci nije potreban misticizam i obrnuto, ali je čoveku potrebno dinamičko međuprožimanje mističke intuicije i naučne analize. [Capra 1989: 367]

Petar Grujić [2007] takođe sintezu nauke i religije smatra nemogućom[66], a upravo postmoderne teorije smatra odgovornim za pojavu lažne nauke. Ona se javlja u „*jeziku postmoderne,* gde je po pravilu reč o interdisciplinarnim oblastima, gde autori ne očekuju stručnu kritiku ni s jedne strane...“ [Grujić 2007: 24] Navodi kao primer tekst Feliksa Gatarija čiji je cilj „da ostavi utisak učenosti“ (a zapravo je reč o ispraznom floskuriranju) i ističe da je u tome suštinska analogija s religioznim tekstovima čiji je cilj takođe da impresioniraju čitaoca. Najhrabriji amateri među njima, tvrdi Grujić, kreću ka sveznanju i prave *svetske sisteme.*

3.6. ZAKLJUČAK: KULTURA SAMOPOMOĆI I MODERNIZAM (DOKAZIVANJE PRVE HIPOTEZE)

U drugom i trećem poglavlju ovog rada potvrdili smo teorijsku pretpostavku da je kultura samopomoći proizvod dugotrajnih kulturnih trajektorija u istoriji Zapada.

Pokazali smo da se kultura samopomoći, s jedne strane, temelji na individualizmu koji ima svoje korene u antičkoj grčkoj i rimskoj filozofiji, odnosno u stoičkoj kulturi sopstva, i posebno na vrednostima ekspresivističkog individualizma koji se javlja u kulturnoj istoriji Zapada počevši od 16. veka kod Montenja, a zatim kod Rusoa i romantičara, preko kojih te vrednosti dospevaju i u kulturu samopomoći.

[66] O njegovim argumentima više u sledećem poglavlju.

Ekspresivistički individualizam stavlja naglasak na duhovno nasuprot materijalnom, na emocije i intuiciju nasuprot razumu, na pojedinca nasuprot društvu, ali istovremeno i na celovitost i integraciju nasuprot rascepkanosti i podeljenosti. Ekspresivistički individualizam je „treći ugaoni kamen modernog identiteta, pored hrišćanstva i prosvetiteljstva“ [Tejlor, 2008] i „osnovni kanal“ kroz koji je kultura samopomoći, a posebno pogled na svet Novog doba koji je u njoj dominantan, ušla u modernost [Heelas 1996].

S druge strane, kultura samopomoći se temelji na religijskim idejama koje idu od ezoterične, okultističke tradicije Zapada, počevši od gnosticizma, preko srednjevekovnih jeresi, misticizma i alhemije, do teozofije. Srž gnostičkog učenja je *unutarnji Bog: božanska iskra* se nalazi u čoveku i smisao ljudskog života je *spoznati i osloboditi božansku iskru u sebi, otkriti Boga u sebi*. Taj centralni motiv gnostičkog učenja je ono što povezuje zapadni misticizam s budizmom koji takođe predstavlja verovanje i praksu *buđenja* iz iluzornog materijalnog sveta, i motiv koji povezuje i jedno i drugo drevno učenje s učenjem Novog doba. Ove ideje su ušle u kulturu samopomoći delom preko teozofije i transcendentalizma, a delom pod uticajem Jungove psihologije.

Ukazali smo i na vezu kulture samopomoći s okultizmom (astrologija, hiromantija, vidovitost itd.) koji je, jednom „lišen racionalnog i naučnog prava građanstva“, od sredine 19. veka ponovo počeo da prodire „kroz veliku pukotinu koju osvajačka nauka i religija u povlačenju ne samo da nisu zatvarale već su je još širile“, a koju je otvorio sam razvitak civilizacije „odvajanjem ljudskog nosioca od objektivnog sveta“ [Moren 1979; Tejlor 2011].

Kultura samopomoći takođe ima svoje korene u američkoj religijskoj tradiciji koja je protestantskim vernicima nalagala neprekidni rad na samopoboljšanju, kao i na individualističkoj tradiciji oslanjanja na sopstvene snage, ali su za neprekidni uspon ove kulture u drugoj polovini 20. veka pre svega zaslužne psihoanaliza i psihologija koje su preuzele glavnu ulogu u promovisanju kulture samounapređenja i samokreacije, što je dovelo i do *terapeutskog obrta* i *psihološke revolucije* sedamdesetih godina, kao i uspona duhovnosti Novog doba. Literatura za samopomoć je u tome imala istaknutu ulogu.

Humanistička psihologija Abrahama Maslova obezbedila je neke od temeljnih pretpostavki self-help diskursa. Maslov je pošao od pretpostavke da postoji određena ljudska suština, unutrašnji self koji treba aktualizovati: treba da radimo na tome da otkrijemo svoje istinsko biće, da bismo bili „sve ono što bismo mogli biti“. To zahteva da se distanciramo od svoje kulture, jer autentična osoba pruža otpor kulturi u kojoj živi. Druga važna ideja humanističke psihologije je da o životu treba misliti kao o procesu pravljenja izbora, jednog za drugim, a za te izbore odgovoran je samo pojedinac. Ideja samoodređenja, tj. ideja da samo od pojedinca zavisi njegov život, centralna je ideja kulture samopomoći. Idealu samokreacije pozitivna psihologija je dodala novu psihološku komponentu: novi kriterijumi uspešnog života su samoispunjenje, emocionalno blagostanje i subjektivno osećanje sreće, čime je učinjen odmak od tradicionalnih kriterijuma za procenjivanje uspeha kao što su bogatstvo, status i moć koji su bili spoljašnji i merljivi. Na razvoj kulture samopomoći, a posebno na razvoj duhovnosti Novog doba, veliki uticaj imao je i Jung. Jung je razvio sve velike teme duhovnosti: verovanje u postojanje nesvesne duhovnosti u čoveku; koncepciju razvoja ličnosti odnosno psihološkog rasta (proces *individuacije*); oslanjanje na zapadna ezoterijska učenja i na istočnjačke religijske koncepcije, kao i na otkrića nove nauke, i mnogo toga drugog. Jung je takođe bio prvi koji je spojio psihoanalizu i duhovnost. Sve te teme dalje je razvijala transpersonalna psihologija povezujući moderne psihološke teorije s različitim vidovima misticizma, ali i s teorijama koje su proistekle iz otkrića „nove nauke“. Transpersonalni psiholozi tvrde i da je, nakon duševnog (psihičkog) razvoja koji je započeo s Frojdovim otkrićem psihoanalize, na početku trećeg milenijuma preostalo jedno i odlučujuće iskušenje – duhovni razvitak.

Pored toga što je rezultat dugotrajnih težnji u kulturi Zapada, kao što je razvoj individualizma, kultura samopomoći je i proizvod krize modernosti. Njen uspon, kao i uspon postmodernizma, posledica je slabljenja nade da nauka može sama po sebi da donese osnovna rešenja za ljudske probleme i odustajanja od projekta popravljanja društva i okretanja kulturi i pojedincu. Mada se suprotstavlja postmodernizmu, ona ga istovremeno i radikalizuje i teži da postane *postpostmoderna*, spajajući predmoderno, moderno i postmoderno; odbacuje antihumanizam postmodernizma, ali i te kako služi globalnom društvenom poretku postavljajući temelje *industriji sreće*, kao što i sama teži da postane globalna kultura.

Na kraju, pokazali smo i da se o kulturi samopomoći ne može govoriti kao jednoj i jedinstvenoj, da su osim elementa ekspresivnog individualizma u njoj prisutni i utilitarizam, instrumentalizam itd. i da se ona, u različitim fazama svog razvoja, rukovodila različitim vrednostima, što znači da nije uvek imala isti odnos prema glavnom kulturnom toku. U tom smislu, mogu se razlikovati tri osnovne orijentacije, koje su karakteristične za tri različite istorijske faze u razvoju ove kulture.

Prva orijentacija je konformistička i ona je dominatna u literaturi za samopomoć do kraja 19. veka, ali je prisutna i nadalje. Ova orijentacija ne suprotstavlja pojedinca i društvo. Društvo je takvo kakvo je, ono što pojedincima nedostaje jeste *znanje* o tome *kako da* uspešnije funkcionišu u društvu, da ostvare neke svoje ciljeve i potrebe, da budu zdravi, bogati, da pronađu partnera i uspostavljaju bliske veze, i to je ono što im literatura za samopomoć nudi. Počiva na racionalizmu i utilitarističkom individualizmu. I ovde je česta kritika pojedinih elementa kulture koji se smatraju štetnim za pojedinca, ali se ne odbacuje čitava kultura. Na primer, u savetodavnoj literaturi o ljubavnim vezama prekorevaju se mlade žene koje, pod dejstvom romantizovanih predstava iz bajki i mitova, „čekaju princa na belom konju“ i propuštaju životne šanse da uspostave stabilne veze i zasnuju porodicu.

Druga orijentacija je kontrakulturna – suprotstavlja pojedinca i društvo i koreni su joj u romantizmu, tj. romantičarskoj reakciji na racionalizam prosvetiteljstva, utilitarizam i materijalizam. Svoj vrhunac je ova orijentacija doživela u vreme kontrakulturne revolucije u društvima Zapada. Počiva na stavu da pojedinac treba da se oslobodi svih naslaga u sebi koje su posledica života u društvu i da povrati vezu sa svojom unutrašnjom prirodom, kao i prirodom čiji je deo, odnosno sa svojom unutrašnjom duhovnošću.

Treća orijentacija, koja je aktuelna i danas, predstavlja mešavinu prve dve. Duhovnost ostaje, ali se instrumentalizuje. Ova orijentacija bi mogla da ima svoje korene u Jungovom otkriću da je nesvesno izvor novih misli i stvaralačkih ideja. To Jungovo „otkriće“ se maksimalno eksploatiše, jer ono što je nužno kasnom kapitalizmu nije više naporan rad (što ne znači da nije još naporniji jer mu nema kraja), nije više ni disciplina ni stručno znanje, već je upravo kreativnost, te „stvaralačke ideje“. Tako je nesvesno ili unutrašnja duhovnost postala nepresušni izvor i najvažniji resurs kasnog kapitalizma. Ova orijentacija kulture samopomoći ima i najviše poklonika. Sa stanovišta

pojedinca, konzumenta, ona ga zaista priprema za život u kasnom kapitalizmu. To jesu imperativi kojima se pojedinac povinuje i u tom delu to jeste konformizam. S druge strane, to je ono što pojedinac prihvata jer mu daje privid željenog kontrakulturnog stava, on ne sledi zahteve društva već svoje najdublje unutrašnje suštine, a daje i dublji smisao njegovom životu. Kako je to Jung izrazio, to je „onaj delić života koji je dugo nedostajao, a daje smisao ljudskom životu i obogaćuje ga“ [Jung 1973: 99].

4. KULTURA SAMOPOMOĆI U SRBIJI

4.1. USPON KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI

U izvesnoj meri kultura samopomoći se javlja u našem društvu od sedamdesetih godina prošlog veka, kada je počeo i njen uspon na Zapadu, s tim da je uspon ove kulture kod nas počeo tek od devedesetih. Može se reći da je uspon kulture samopomoći u Srbiji, s jedne strane, deo širenja kulture globalnog neoliberalnog kapitalizma, ali je, s druge strane, ova kultura naišla na plodno tle zahvaljujući „velikom interesovanju za okultno“ koje je, kako je tvrdio Živorad Mihailović Slavinski sredinom sedamdesetih godina prošlog veka, kod nas oduvek postojalo. U uvodu knjige *Kratka enciklopedija parapsihologije i hermetike* iz 1976. godine, Slavinski navodi da njegova enciklopedija nije prvi rad te vrste kod nas, da je pre Drugog svetskog rata Petar B. Petrović objavio *Okultističku enciklopediju* koja je vrlo brzo rasprodata. Da su u predratnom periodu u Kraljevini Jugoslaviji bile raširene teozofske ideje pokazuje i osnivanje Jugoslovenskog teozofskog društva 1924. godine u Zagrebu. Društvo je imalo i svoj ogranak u Beogradu pod nazivom *Istok*. [Radulović 2007: 32] Ovo društvo je izdavalo časopis *Teozofija* koji je izlazio u kontinuitetu od 1927. do 1937. godine. Kao što smo već opisali u prethodnom poglavlju, teozofija je imala tri glavna cilja: prvi je bio stvaranje jezgra univerzalnog bratstva svih ljudi bez obzira na religiju („Bog govori mnogim jezicima“); drugi cilj je bio komparativno proučavanje svetskih religija i filozofija; a treći cilj je bio proučavanje neobjašnjenih fenomena i isticanje latentnih moći u čoveku. U jednom tekstu iz časopisa *Teozofija* iz 1929. godine (broj 5–6) kao cilj spiritualnog rada navedeno je „razvijanje latentnih sposobnosti čoveka proširivanjem njegove svesti i dovođenjem u sklad s pulsiranjem kosmosa“ [Radulović 2007: 32], što je i danas cilj transpersonalne psihologije i nove duhovnosti. Takođe, u predratnoj Jugoslaviji bilo je aktivno i Antropozofsko društvo koje je izdavalo časopis *Upoznaj sebe*. Deklerativni cilj ovog društva bio je „razvoj ljudske svesti koji prodire u nepoznate slojeve ljudskih bića. Na tom putu čovek upoznaje duha u sebi koji ga povezuje s kosmosom“. Članovi ovog društva, kao i Teozofskog, mahom su bili intelektualci, kao što je to i na Zapadu bio slučaj.

Pod interesovanjem za okultno Slavinski podrazumeva „veliki interes za kontakte s institucijama i centrima koji propagiraju i proučavaju različite hermetičke discipline kao što su joga, zen, vedanta, kabala, bioastrologija i različiti sistemi samorazvoja“, kao i za izdavačke kuće koje prodaju hermetičku literaturu i tarot karte, pribor za Ji Đing i tome slično, a što on i obezbeđuje na kraju svoje knjige[67]. Slavinski je napisao čitav niz knjiga tako da se može smatrati prvim piscem Novog doba kod nas.[68]

Interesovanje za okultno 1970-ih nije moglo biti i institucionalno podržano, pa Slavinski sam objavljuje svoje knjige (izdavačko preduzeće *Joga*, Beograd), za koje sam obavlja i marketing primeren ondašnjim uslovima. Za svoju knjigu *Psihički trening jogija* piše da je to „praktičan udžbenik samorazvoja“, što znači da bismo ovu njegovu knjigu mogli smatrati i prvom domaćom knjigom za samopomoć. Slavinski o sebi kaže da je diplomirani psiholog koji više od 17 godina proučava tajne nauke i da se prvi put na našem jeziku objavljuje „takav zapanjujući sadržaj: nastanak Joge, tajne panajame – nauke o disanju jogija i fakira, buđenje tajnih nervnih centara – čakri, kako da razvijete duhovne moći, trening volje.“ Predstavlja i druge svoje knjige, kao što su *Simboli hermetizma* i *Ključevi psihičke magije*. Za drugu kaže da su u njoj „do najsitnijih detalja opisane vežbe i magijski rituali koji dovode do buđenja okultnih sposobnosti pomoću kojih možete ostvariti svoje želje.“ [Slavinski 1976: 131] Neprekinuto interesovanje za okultno Slavinski objašnjava ne samo time što se parapsihologija i hermetika bave ljudskim sposobnostima koje najviše zbunjuju čoveka, već i time što se bave čovekovim mestom u svemiru, svrhom ljudskog postojanja, a takođe tragaju i za „uzrocima patnje, bola i osećanja mučnine“ [Slavinski 1976: 131]. One uporno pokazuju na čovekove neraskidive veze s prirodom i, što je najvažnije, nude rešenja ljudskih dilema. Sve to jasno povezuje interesovanja za okultno i interesovanja za kulturu samopomoći.

Od Slavinskog saznajemo i to da su interesovanja za okultno sedamdesetih godina prošlog veka bila rasprostranjena ne samo na Zapadu već i u komunističkom bloku, tako da se stiče utisak da se između suprotstavljenih blokova nije odvijala samo trka u osvajanju svemira nego i transcendentnog. Navodeći da su sami nazivi za fenomene koji

[67] Uglavnom je reč o centrima i izdavačkim kućama iz Velike Britanije.

[68] Na sajtu COBISS-a, gde smo inače pokušali da pronađemo podatak kada su u Srbiji počele da izlaze knjige za samopomoć, pronašli smo samo da je još 1924. godine izašao članak *Samopomoć najbolja je pomoć*, autora čiji su inicijali S. P. Nikakvih informacija o tom članku nismo pronašli, ali na osnovu naslova možemo da pretpostavimo da se autor bavi našom temom. Prevod knjige Semjuela Smajlsa, o kojoj je već bilo reči, kod nas je pod naslovom *Samopomoć* objavila izdavačka knjižarnica Napredak još 1923. godine.

su predmet njegove enciklopedije već prevaziđeni, da se umesto naziva *parapsihologija* sve više koristi tačniji naziv *psihotronika*, Slavinski kaže da je taj termin „prvi upotrebio francuski parapsiholog Fernan Kler, ali su mu pravi značaj dali čehoslovački parapsiholozi („psihotroničari“). Po njima, psihička energija je sveprisutna, sveobuhvatna, sveprožimajuća.“ Umesto hiljadugodišnjeg dualizma materija–duh, psihotronika uvodi trijadno shvatanje: sveprisutna psihotronska energija posreduje između materije i duha, kao i između kosmosa i čoveka. Slavinski nas informiše i da je *Manifest psihotronike* objavljen 1968. na Kongresu parapsihologije u Moskvi. On sam je vodio *Udruženje psihotroničara Beograda*, koje je okupljalo ljude zainteresovane za granična područja nauke, istočnjačku religiju i filozofiju i praktične sisteme spiritualnog razvoja. Osnovao je i gnostičku zajednicu u Jugoslaviji. Devedesetih je razvio niz spiritualnih tehnika kao što su Integralni Eskalibur, Eskalibur 2, Kreaton: majstor igre stvaranja, Sunjata ili Božanska praznina, Lečenje (uklanjanje) fobija itd. Sve ove spiritualne tehnike imaju za cilj da omoguće pojedincu (klijentu) da promeni svoju ličnost, svoj života i svoju sudbinu [Radulović 2007: 93–94]. Danas postoji velika ponuda kako štampanih tako i elektronskih knjiga (21 e-knjiga) Živorada Mihailovića Slavinskog, koji je i dalje aktivan kao izdavač i predavač.

Slavinski nije bio usamljen u svojim naporima da kulturu samopomoći donese u Srbiju, odnosno Jugoslaviju. Kao što smo naveli u uvodu, psihoterapeut Ljiljana Klisić, koja se obučavala, između ostalog i u Esalen institutu, već sredinom sedamdesetih organizovala je uvođenje humanističke psihoterapije u Jugoslaviji. [Klisić 1995: „O autoru“] Da su i njeni napori išli u pravcu popularizacije ove kulture, pokazuje to što se ona, „želeći da olakša običnim ljudima da se „razvijaju do natprosečnih“, tj. da olakša psihički rast zdravih ljudi koji imaju različite probleme u svakodnevnom življenju, a koji žele da se razvijaju ka vrhuncima svojih mogućnosti“, angažovala na pokretanju centra za psihološki rast i razvoj u Beogradu još 1980. godine [Klisić 1995: „O autoru“]. Ostalo nam je nepoznato šta se s tim predlogom tada dogodilo, ali sledeća informacija kaže da Klisić od 1993. godine radi na osnivanju prvog jugoslovenskog udruženja za telesnu psihoterapiju. Inače, i Ljiljana Klisić se s humanističke psihologije usmerila na transpersonalnu, koja je „po njenom mišljenju proistekla iz sazrevanja humanističke psihologije i označava jedan korak dalje u upoznavanju kompleksnosti

ljudske prirode“ i posvetila se izučavanjima kako drugih duhovnih tradicija, tako i naše tradicije drevnog isceljivanja.

Kako od sredine 1980-ih godina postepeno dolazi do slabljenja socijalističke ideologije, na šta je ukazivao porast tradicionalne religioznosti u bivšoj Jugoslaviji [Bešić 2014: 59], tako i izdavači u svim većim centrima počinju da prevode i objavljuju knjige, kako iz oblasti istočnjačkih religija, tako i literaturu za samopomoć i knjige teoretičara Novog doba. Na primer, ljubljanski izdavač objavljuje niz knjiga o indijskoj filozofiji i religiji [*Prabhupada*, 1986]; knjigu Fritjofa Kapre *Vreme preokreta* objavljuje jedan zagrebački izdavač 1986. godine, a knjigu *Tao Fizike* 1989. objavljuje jedan beogradski; takođe, objavljuju se prevodi knjiga za samopomoć Skota Peka, Dipaka Čopre itd.

Šira publika zainteresovana za okultno kod nas ipak je morala da se strpi sve do novembra 1989. godine, kada je publikovan prvi broj časopisa *Treće oko*. Ovaj časopis se bavi „graničnim područjima nauke, misterijama prošlosti i fenomenima za koje ne postoji racionalno objašnjenje...“ [http://treceoko.rs] i izlazi dva puta mesečno u tiražu od 45.000 primeraka. Kasnije počinju da izlaze i drugi slični časopisi, ali *Treće oko*, kako se na sajtu tog časopisa tvrdi, ostaje najtiražniji magazin za granična područja u regionu. Rubrike u časopisu su: Astrologija, Fenomeni, Intervju, Nepoznata prošlost, NLO, Paranormalno, Pronalasci, Proroci i proročanstva, Putopis, Sto posto prirodno, Tehnologija 21. veka, Teorija zavere, Upoznaj sebe i Verovali ili ne. U rubrici Astrologija, vidovnjaci daju svoja predviđanja za naredni period (na primer, „Vidovita Ružica predviđa šta nas čeka”). Jedan od naslova objavljenih u rubrici Fenomeni glasi: „Tvrde da ljudima hrana nije potrebna!“ i govori o mlađem bračnom paru koji od 2008. godine ne jede ništa, osim ponekad nekoliko kriški voća, već živi od „energije univerzuma”. [http://treceoko.rs/?p=2803] Rubrika Paranormalno, između ostalog, obuhvata tekstove o egzorcizmu, energetskom vampirizmu i lovcima na duhove. U rubrici NLO izlaze tekstovi koji iznose svedočenja ljudi u Srbiji koji su imali bliski susret s vanzemaljcima, na primer, „Narandžaste kugle nad Pomoravljem”, „Leteći tanjir izazvao poplavu?”, „Jurili smo leteće tanjire!” itd.

Sam naziv ovog časopisa upućuje na indijsku kulturu u kojoj se *treće oko* smatra „središtem naše duše u budnom stanju i povezuje se s intuicijom, vidovitošću, duhovnošću i paranormalnim pojavama, omogućava astralnu projekciju (kroz njega se

astralne slike prenose u mozak). Predstavlja šestu, čeonu čakru. Trećim okom možemo videti aure, energiju i proricati. Otvaranje trećeg oka je veliki korak u svesnosti.“ [http://atma.hr] Medicinski stručnjaci koji su se bavili trećim okom smatraju da je reč o epifizi, žlezdi koja je smeštena između dve moždane hemisfere i koja izlučuje melatonin, hormon za koji se veruje da izaziva snove, iskustva bliske smrti, meditacije, vizija i sl. Postoje teorije da ćemo tu žlezdu svi aktivirati kada čovečanstvo ponovo dostigne stupanj duhovnosti kakav je nekada postojao. Treće oko se može aktivirati pomoću meditacije i joge, a pomažu i eterična ulja, određeno drago kamenje i, naravno, afirmacije. Sajt *ATMA savjetnik* kao najkorisnije preporučuje sledeće afirmacije:

> Otvaram se prema svom unutrašnjem svetu;
> Znam da duboko u sebi nosim odgovore na sva pitanja; i
> Uspostavljam kontakt sa svojom intuicijom i maštom.

Devedesetih godina dolazi do raspada nekadašnje zajedničke države, rata, ekonomske, političke i kulturne transformacije koja podrazumeva kolaps ranijih obrazaca ponašanja i sistema vrednosti, a pre svega otklon od kolektivizma ka individualizmu. U uslovima tranzicije, ekonomske krize i „anomija svake vrste“ [Bešić 2014: 10], svoju punu afirmaciju doživele su kako tradicionalna religioznost, tako i interesovanja za okultno. Ovo drugo pre svega u vidu popularizacije raznih proročica i proroka, koje postaju prave nacionalne zvezde (mada se poštuju i vidovnjaci drugih naroda koje su već imali međunarodnu reputaciju na balkanskim prostorima), pružajući svoje usluge brojnim klijentima preko TV aparata. Lidija Radulović ističe da je slična situacija u gotovo svim društvima u tranziciji i Srbija u tome nije bila izuzetak. „Hiperprodukcija vidovnjaka, modernih vračara, spiritualnih učitelja, iscelitelja, astrologa, numerologa… obeležje su zemalja u kojima je donedavno vladao oficijelni državni ateizam.“ [Radulović 2007: 6]. Radulović takođe skreće pažnju da je do procvata okultizma došlo prvenstveno zahvaljujući medijima i prećutnoj podršci vlasti. Promocija vidovnjaka u medijima započeta je još 1980-ih godina, doduše dosta skromno, s obzirom na to na to da je samo jedna proročica (Vava) imala nastupe u televizijskim i radio programima [Radulović 2007: 94]. Devedesetih je medijska promocija vidovnjaka zahvatila sve televizije, ne samo privatne, u čemu su prednjačile TV Pink i TV Politika, već i državnu televiziju na kojoj je redovne nastupe imala glumica Milja Vujanović u svojstvu proročice. Koliko su vidovnjaci tada bili popularni,

pokazuje i podatak da je časopis *Radio i TV revija* dodelila svoju nagradu *Oskar popularnosti* Agenciji Ramović koja se bavila magijom. Nije izostala ni institucionalizacija vidovnjaštva, osnovano je Udruženje ekstrasensa Jugoslavije, a najpopularnija proročica devedesetih, Kleopatra, organizovala je 1994. godine VII kongres proroka. Od 2000-ih kada je donet novi Krivični zakonik po kome su vidovnjaci mogli da budu optuženi za prevaru građana (što je, naravno, bilo veoma teško dokazati], a RRA preporučila medijima da prekinu s praksom promocije vidovnjaka, oni su se povukli u ilegalu. [Radulović 2007: 104] U stvari, prešli su iz Beograda, gde su uglavnom bili koncentrisani devedesetih, u unutrašnjost Srbije i u Republiku Srpsku. Međutim, nema indicija da se njihov broj smanjio, naprotiv, sudeći po reklamama u specijalizovanim časopisima kao što su *Treće oko, Zona sumraka* i *Čudo*, njih je zapravo sve više, navodi Radulović.

Javna promocija vidovnjaka devedesetih nailazila je na blagonaklon stav vlasti u Srbiji. Sa stanovišta crkve vidovnjaštvo se shvata kao sujeverje, ali se ne tretira kao neprijatelj, tako da nije bilo reakcija ni s te strane. Zato, s druge strane, postoji veoma oštar stav prema drugom vidu okultizma kojim se bavila Lidija Radulović, *spiritualnim sistemima* koji su uglavnom dolazili sa Zapada i koji se proglašavaju sektama. I ne samo crkva, nego i državni organi se uključuju u istragu „sekti“ koje „ispiraju mozak mladima“.

Osnivanje duhovnih škola u Beogradu je devedesetih godina postalo legalno i osnovan je niz škola kao što su: Biharska škola joge, Škola istine – Stanislava Škorić, Dopisna škola samousavršavanja – Predrag i Gordana Nikić, Akademija za samousavršavanje – Predrag Nikić, Karma centar – Mića Jovanović, BER centar, Udruženje građana – univerzalni duhovni preporod itd. [Radulović 2007: 149] Međutim, u toku 1997–1998. neke prestaju s radom ili prelaze u ilegalu. „Razlog tome je nezvanična, ali javna kampanja koju vodi, pored medija, JAKI (Jugoslovenska antikultna institucija na čelu s psihijatrom „pravoslavne orijentacije” Vukadinom Cvetanovićem). Alternativni religijski pokreti se proglašavaju za destruktivne sekte koje se bave ispiranjem mozga ili satanističke organizacije i povezuju sa zaverom Novog svetskog poretka čiji su produkt.“ [Radulović 2007: 79] Jelena Đorđević takav stav objašnjava specifičnošću naše situacije u pogledu promena u strukturi religioznosti na koje se uvek gleda u kontekstu opstanka nacije. „Priroda etničke religije kakvo je srpsko

pravoslavlje nalaže da svaki politički pritisak, nacionalni gubitak, istovremeno predstavlja i kao atak na religiju. I obrnuto.“ [Đorđević, 2001b: 57] To ukazuje na anahronu percepciju društva kao zajednice i nevoljnost da se razume i prilagodi modernom vremenu. Traganje za novim religijskim uverenjima, pa čak i eksperimentisanje s tuđim, egzotičnim, sastavni je element svakog složenog društva, naročito u vremenima krize i anomije, smatra Đorđević.[69]

Spiritualne sisteme Radulović određuje kao kultove, mada ističe da tu nije reč ni o religijskim pokretima ni o kultnim organizacijama u pravom smislu reči, već „više o organizovanoj grupi ljudi s istim ili sličnim ciljem i interesovanjima“ koje je, kako kaže, „uslovno odredila kao kult“. [Radulović 2007: 77] Pod kultovima spiritualnog razvoja, Radulović podrazumeva one sisteme u kojima pojedinci nastoje da posebnim tehnikama razviju latentne sposobnosti koje će im omogućiti samospoznaju, duhovnu evoluciju i samoisceljenje, sve u cilju boljeg snalaženja i ovladavanja svakodnevnim životom, dakle, ono što se u ovom radu podrazumeva pod praksama ili organizacijama kulture samopomoći.

S druge strane, kako Lidija Radulović opisuje ovu pojavu u devedesetim, ona bi još i mogla da se podvede pod religijsku, odnosno pod kult. Danas je od svega toga ostalo toliko malo da je to uporedivo s homeopatskim lekom. Homeopatski lek se zasniva na nekoliko principa. Prvi je princip sličnosti, i prakse kulture samopomoći imaju neke sličnosti s religijom, bar terminološke. Drugi je princip minimalne doze, što podrazumeva da što se prvobitni lek više razblažuje, njegov efekat je sve veći i dugotrajniji. Čak, postoje „veoma snažne reakcije na homeopatski lek i onda kad u njemu nema niti jednog preostalog molekula supstance od koje je napravljen“. [Todorović 2005: 54] Uglavnom je tako i s religijskim idejama u kulturi samopomoći.

To je bilo vidljivo već krajem devedesetih. Radulović navodi slučaj Slavinskog koji je vodio seminar *Intenziv prosvetljenja* (sistem *Direktnog iskustva istine*, čiji je tvorac bio sajentolog Čarls Berner) od 1980. na nepromenjen način sedam godina, da bi

[69] Bez namere da ovu tvrdnju dovodimo u pitanje, moramo da naglasimo da nije samo u Srbiji postojao (i postoji) stav o pokretu Novo doba kao o zaveri Novog svetskog poretka koji želi da uništi hrišćanstvo. Takav stav je prisutan i na Zapadu. Recimo, Vilijam Saton [Saton 2000] za tu zaveru smatra odgovornim Iluminate koji od davnina rade na ostvarenju Luciferovog plana da ujedini ovaj svet namećući mu Svetsku vladu i kojima su u tome pomagali papska vlast, Karl Marks, komunizam, kao i „super bogati“ ljudi na Zapadu, posebno bankari i posebno Sjedinjene Države, sve pozivajući se na Sveto pismo. Tvrdi i da „savremena satanska zavera Svetske vlade kako bi čitav svet pao u vlast socijalizma, napada svet fizičkom silom (komunizmom) i sublimiranim ratom koji se vodi u ime pokreta Novo doba.“ [Saton 2000: 188].

ga nakon toga postepeno menjao i skraćivao dok 1997. godine njegovo trajanje nije sveo na jedan dan, od 10 do 17 časova, tako da je učenik „mogao da doživi prosvetljenje već do popodneva“. Objašnjenje samog Slavinskog bilo je da se spiritualni sistemi prilagođavaju potrebama savremenih ljudi koji imaju svoje obaveze, pa moraju biti brži.

Od 2000-ih godina u kulturi samopomoći paralelno teku dva međusobno povezana procesa. Jedan je označavao procvat ove kulture u smislu dalje institucionalizacije, jačanja self-help izdavaštva i povećavanje broja domaćih autora literature za samopomoć. Drugi proces je transformacija u smislu „razblaživanja“ o kome je upravo bilo reči, onoga što se potrošačima nudilo devedesetih i ranije. Ta transformacija je bila primetna i u brojnim specijalizovanim časopisima koji su se bavili okultnim temama. Naglasak u njima nije više na paranormalnim i parapsihološkim fenomenima, već je mnogo više u skladu s trendovima u mejnstrim kulturi; glavne teme postaju duhovni razvoj, zdravi stilovi života, posebno ishrana i sl. I *Treće oko* menja teme interesovanja, od fenomena kao što je NLO prelazi na duhovnost – „verski život i mistična iskustva svih konfesija”. [http://treceoko.rs]

Izlaze i novi časopisi kao *Astrologija, Astrotajne* i *Iscelitelj,* ali je nove tendencije posebno izražavao časopis *Sensa – magazin za srećniji život*, koji je počeo da izlazi 2007. godine. To nije list štampan na jeftinom papiru kao *Treće oko,* za čitaoce skromnijih materijalnih mogućnosti, već naprotiv, spada u red luksuznih izdanja svetskih časopisa kao što je *Kosmopoliten,* koji su namenjeni potpuno drugoj vrsti čitalaca. Ovim su, kako bi rekao poznati američki self-help autor Toni Robins, svi segmenti tržišta pokriveni.

Do ovih procesa dovelo je uključivanje Srbije u globalne tokove neoliberalnog kapitalizma (nažalost, građani Srbije se uključuju prevashodno kao potrošači, a jedva i kao proizvođači za globalno tržište), koji podrazumeva da je tržište najvažniji, ili čak jedini arbitar, pa je i ponuda okultizma u Srbiji morala da se prilagodi potrebama onih delova društva koji su imali najveću kupovnu moć. Morala je da postane manje zahtevna za konzumente, da obećava laka i brza rešenja, da bude prijateljski nastrojena prema potrošaču (*consumer-friendly).* Kultura samopomoći se samo uklopila u postojeće tendencije koje su na neki način već bile počele devedesetih u okviru medijske kulture: tendencije koje, s jedne strane, šire ideologiju sreće i zabave, a s

druge promovišu vrednosti takmičarskog individualizma i ostvarivanje uspeha (slave, bogatstva) po svaku cenu.

Literarura za samopomoć u Srbiji takođe počinje svoj lagani uspon 1990-ih. Paralelno se razvijaju oba osnovna pristupa u toj literaturi, racionalni i mistični.

U oblasti popularne psihologije, Zoran Milivojević objavljuje prvo izdanje knjige *Emocije* 1993. godine pod nazivom *Psihoterapija i razumevanje emocija*, a 1995. objavljuje prvo izdanje knjige *Formule ljubavi: kako ne upropastiti sopstveni život tražeći pravu ljubav.* U oblasti okultizma Milovan Mića Jovanović je knjigu *Seme kosmičkog znanja* objavio 1993. godine u dve knjige, a 1995. je objavio *Ontološke priče: s putovanja u onostrano.*

Procvat ove literature počinje nakon 2000-tih, kada započinje novi talas institucionalizacije kulture samopomoći, osnivanjem novih organizacija i udruženja. Na primer, udruženje *Reiki Srbije* osnovano je 2001. godine, Institut za psihodramu 2005, kada je osnovan i Institut za astrološka istraživanja i edukaciju Johannes Kepler; prvi NLP institut 2006. godine, Theravada budističko društvo *Srednji put* osnovano je 2009. godine, Životna škola 2013. itd.

4.2. IZDAVAŠTVO KNJIGA ZA SAMOPOMOĆ

U odnosu na sedamdesete godine prošlog veka, kada je „samo u retkim knjižarama“ bilo moguće pronaći samizdat knjige Slavinskog, danas je situacija potpuno suprotna. Retki su izdavači koji ne objavljuju knjige za samopomoć, posebno knjige Novog doba, a ovi naslovi mogu se naći u svim knjižarama i to na najistaknutijim mestima.

Kako je već početkom devedesetih godina došlo do povećanog interesovanja za ovu vrstu knjiga, nastale su izdavačke kuće koje isključivo objavljuju knjige za samopomoć, kao što su Esotheria, Finesa i Babun. Posle 2000. godine osnovane su i Leo commerce i Psihopolis Institut. Na sajtu www.novo-doba.net (Novo doba je knjižarsko odeljenje izdavačke kuće Babun) može se pronaći spisak izdavača u Srbiji koji su specijalizovani za knjige za samopomoć.

Izdavačka kuća Esotheria osnovana je u januaru 1990. godine s idejom da na jugoslovenskom izdavačkom tržištu popuni veliku prazninu, a to je „sistematsko izdavanje najznačajnijih autora i dela zapadne i istočne ezoterične i spiritualne tradicije,

kao i svega onoga što se širom naše planete naziva hermetizam, okultno, duhovnost, ezoterija itd.” [http://esotheria.com/o-nama/, pristupljeno 1. 09. 2017] Esotheria je najveći izdavač duhovne literature u jugoistočnoj Evropi, a takođe i najveći distributer knjiga iz oblasti koje objavljuje: ezoterične literature, priručnika, književnosti itd. Pored knjiga, distribuira i poludrago kamenje, Feng Šui lekove i „sve ostalo što može da pomogne duhovnim tragaocima da spoznaju sebe, oplemene i produbе znanja o svetu u kome živimo”. [www.esotheria.com, pristupljeno 1. 09. 2017.] Esotheria objavljuje knjige autora kao što su Alister Krouli (*777 i ostali kabalistički spisi, Ji Đing, Mesečevo dete*…), Dipak Čopra (*Kako spoznati Boga, Spontano ispunjenje želja, Stvaranje obilja*), Ošo (*Apoteka za dušu, Knjiga o mudrosti, Meditacija – prva i poslednja sloboda, Moj put, put belih oblaka*…), Robert Svoboda (*Ajurveda – kompletan vodič, Veličanstveni Saturn*…), Svami Rama (*Kidanje karmičkih okova, Život s himalajskim učiteljima)* itd.

Izdavačko-prevodilačka radionica Babun iz Beograda radi već dve decenije – kao prevodilačka radionica do 1993, a od te godine i kao izdavačko preduzeće. [www.babun.net, pristupljeno 26. 10. 2017.] Objavljuju naslove iz oblasti kulture i filozofije Istoka, posebno Indije, Kine i Japana, kao i različita mistična i ezoterična učenja i naslove iz oblasti popularne psihologije. Edicije u kojima knjige izlaze su: Praksis, Istočni zmaj i Nukleus. Biblioteka praktičnih knjiga Praksis najpopularnija je biblioteka ove izdavačke kuće. Neka od izdanja u toj biblioteci (*Numerologija* Rut Drejer, *Kreativno sanjanje* Patriše Garfild, *Brzo čitanje* Džefrija Dadlija) prodata su u tiražu od preko 10.000 primeraka. Istočni zmaj je edicija koja obuhvata teoriju i praksu istočnjačkih borilačkih veština (*Umeće ratovanja,* Sun Cu; *Knjiga pet prstenova,* Mijamoto Musaši; *Tao i Džit Kun Do,* Brus Li). U biblioteci Nuklues izlaze putopisi, motivacione i inspirativne knjige autora kao što su: Džefri Gitomer, Lorna Birn, Nil Štraus, Stiv Nakamoto i drugi. Neki od najčitanijih naslova u izdanju ove izdavačke kuće su: *Anđeli u mojoj kosi* Lorne Birn, *101 zen priča* Pola Repsa, *Veština zavođenja* Misterija (umetničko ime Erika fon Markovika), *Put mirnog ratnika* Dena Milmena, Egziperijev *Mali princ.*

Izdavač Finesa iz Beograda postoji od 1995. godine, kada su objavili prvu knjigu *Vodič kroz mrežni marketing* Radiše Dobrodolca. U narednih nekoliko godina pokrenuli su pet biblioteka: Um, Misao, Uspeh, Biografije, Zdravlje, u kojima objavljuju knjige sa

ciljem da unaprede sve aspekte života čitalaca, poslovne i privatne: *Moć govora* Brajana Trejsija, *Pet stubova bogatstva* Toda Bernharta, *Predstavite sebe* Majkla Gelba, *Rođeni ste bogati* Boba Proktora… [www.finesa.edu.rs, pristupljeno 1. 09. 2017] U biblioteci Biografije objavili su biografiju Bendžamina Franklina, autora Rodžera Berlingejma, autobiografiju Marka Dela, *Direktno iz Della*, koju izdavač opisuje kao „Snažnu autobiografiju koja će vas ohrabriti da izađete iz zone komfora i uradite nešto izvanredno!… " Uporedo s izdavačkom delatnošću, razvijen je i Edukativni centar koji radi po programu razvoja intelektualnih sposobnosti, britanskog psihologa Tonija Buzana, pod sloganom *Naučite kako da učite* (efikasno, jednostavno, kreativno i uspešno). Takođe, Finesa organizuje i seminare koji zainteresovanima mogu pomoći na poslu, od tehnika prodaje do veština komunikacije: *Ostvarite svoje ciljeve, Veštine i tajne uspešne komunikacije, Veštine prezentovanja, Šampion prodaje i Odnos s klijentima.*

Psihopolis institut osnovan je 2006. godine u Novom Sadu s idejom da se bavi edukacijom, savetovanjem i objavljivanjem literature koja podiže psihološku svesnost i emocionalnu i socijalnu inteligenciju u našoj sredini. Psihopolis institut objavljuje isključivo knjige iz oblasti psihologije, psihoterapije, psihijatrije i srodnih disciplina. Bavi se, pre svega, primenjenom, a ne akademskom psihologijom, i objavljuje izdanja koja su upućena najviše mladima i studentima. [www.psihopolis.edu.rs, pristupljeno 1. 09. 2017] Kako ističu na svom sajtu, posebnu pažnju posvećuju kvalitetu knjiga koje objavljuju, jer upravo u oblasti popularne psihologije, u tzv. knjigama samopomoći objavljuju se knjige sumnjivih vrednosti.

Psihopolis institut ima četiri edicije: Horizonti kulture; Psihopop, u kojoj izlaze knjige iz popularne psihologije; PsihoPro, u okviru koje izlazi literatura za profesionalce, terapeute, savetnike; Edicija Sazrevanje – Psihologija individualnog razvoja, koja se obraća roditeljima, vaspitačima, prosvetnim radnicima i svima koji se bave vaspitanjem i odgojem dece.

Neki od naslova u izdanju Psihopolis instituta su: *Osluškivanje sebe – Majndfulnes: Tehnike usmeravanja pažnje* Elen Langer, *Logosinteza – Self koučing i moć reči* Vilema Lamersa, *Depresija: Razumevanje i terapija tehnikama transakcione analize* Marka Vidousona, *Smisao života – Priče o psihoterapiji* Irvina Jaloma, *Formule ljubavi* Zorana Milivojevića, koji je i stručni direktor Psihopolis instituta. Pored

izdavanja knjiga, Psihopolis institut organizuje različite seminare, predavanja i radionice, gde se primenjuje transakciona analiza u različitim kontekstima: psihoterapiji, savetovanju, vaspitanju i obrazovanju.

Izdavačka kuća Leo commerce osnovana je 2002. godine i objavljuje pretežno autore Novog doba. Neki od naslova su: *Univerzum vas podržava – Preobrazite strah u veru* Gabrijele Bernstajn, *Istina isceljuje – Ono što krijete može da vas povredi* Debore King, knjige Nila Donalda Volša: *Šta je rekao Bog – 25 ključnih poruka iz Razgovora s Bogom, Srećniji od Boga – Pretvorite običan život u izuzetno iskustvo, Kod kuće s Bogom – U životu koji se nikad ne završava, Razgovori s Bogom* I, II, III..., knjige Dipaka Čopre: *Radikalna lepota – Kako da se preobrazite i spolja i iznutra, Buda – Priča o prosvetljenju, Isus – Priča o prosvetljenju, 13. apostol – Duhovna avantura*.

Mnogi veći izdavači u svojoj ponudi imaju i knjige za samopomoć, na primer Vulkan, Laguna, Čarobna knjiga, Sezam Book i Čigoja štampa. Vulkan izdavaštvo ima ediciju Popularna psihologija, u kojoj su objavljeni naslovi kao što su: *Svetac, surfer i direktorka* Robina S. Šarme, *U potrazi za srećom* Barbare de Anđelis, *Od prepreke do pobede* Rajana Holideja, *Ostanite jaki* i *Ljubav nađe put* Nika Vujičića, *Majstori uspeha – Tajne koje vam stvarno menjaju život* Napoleona Hila, Džozefa Marfija i Dejla Karnegija, itd.

Izdavačka kuća Laguna takođe ima ediciju Popularna psihologija, u okviru koje objavljuje pretežno knjige domaćih autorki knjiga za samopomoć, kao što su *Od sada bez straha* Bebe Bajalski, *Knjiga ličnih promena* i *Ljubav bez iluzija* Ivane Kuzmanović, *Ne odustaj od ljubavi* Žane Korolije, *Ostvari svoj cilj u 10 koraka* Olivere Ptice, *Sve je to ljubav* Natalije Dević itd. Takođe objavljuje prevode kao što su *Životne krize kao prilike za razvoj* Ridigera Dalkea, *Drugo lice ljubavi* Džini Sejfer, *Emocionalni vampiri na poslu* Alberta Dž. Bernstina, *Rukopis otkriven u Akri* Paula Koelja itd.

Neki od naslova koje je Čarobna knjiga objavila u svojoj ediciji Samousavršavanje/ Popularna psihologija jesu: *Ko pita „ko sam ja"* i *Moć sadašnjeg trenutka* Ekarta Tola, *Naučite da živite u sadašnjem trenutku* Matsa i Suzan Bilmark, *Igraj kao muškarac, pobeđuj kao žena* Gejl Evans, *Ključ za uspeh* Alena Dejvida, *Magija života* Vejna Dajera…

U svojoj ediciji Popularna psihologija, izdavačka kuća Sezam Book iz Beograda je između ostalog objavila naslove: *Emocionalna inteligencija* Trevisa Bredberija i Dž. Grejvsa, *Govor tela* Džejmsa Borga, *Muškarci su sa Marsa žene su sa Venere* Džona Greja, *Put do ljubavi* Dipaka Čopre, *Živeti bez stresa* Barija Lensona itd.

Pored knjiga iz oblasti filozofije, teorije, religije, Čigoja štampa objavljuje i knjige za samopomoć kao što su: *Nikad ne reci nikad* Jovane Jovanović, *Anđeli izobilja* i *Smisao života: anđeoske karte* Dorin Virtju, *Susret sa samim sobom* Svetlane Goge Kostić, *Kreiranje radosti: nikad nije kasno da ostvarite svoje snove* Dragane Stojić, *Biću najbolja verzija sebe* Ivane Đorđević, *Mi gradimo novi svet* Vanje Bokun Popović, *Izaberi sebe: Slučajno vođena* Jelene Milanović, koju izdavač reklamira kao „autobigrafsku priču koja obrađuje jednu veoma zastupljenu žensku temu – kako biti uspešna i zadovoljna žena na svim poljima života, u današnje zahtevno vreme." [www.chigoja.co.rs, pristupljeno 7. 12. 2017]

Izdavačka kuća LOM prepoznatljiva je po objavljivanju proze i poezije, ali i po knjigama Antonija de Meloa, jednog od najpoznatijih autora Novog doba. Njegovi naslovi koji su prevedeni na srpski jezik u izdanju izdavačke kuće LOM su: *Novi dan, Buđenje, Damari, Put ljubavi* i *Igra života i kako je igrati*.

Izdavačka kuća Dereta ima ediciju Popularna psihologija, u kojoj su do sada objavljena dva naslova: *Koraci ka radosti – Priča o životu sa suvišnim kilogramima* Slavice Ivaniš i *Platon, a ne prozak! Primena drevne mudrosti u rešavanju svakodnevnih problema* Lua Marinofa. [www.dereta.rs, pristupljeno 1. 06. 2018].

Od manjih izdavačkih kuća u Srbiji koje objavljuju literaturu za samopomoć izdvajamo: Izdavačku kuću Astro Lab, koja objavljuje knjige iz oblasti astrologije; Izdavačku agenciju Astrologos iz Pančeva koja objavljuje istoimeni časopis; izdavačku kuću Eden iz Novog Sada, Heliks iz Smedereva, koji, između ostalog, objavljuje knjige iz oblasti popularne nauke, Stylos Art iz Novog Sada, izdavačku kuću Verba iz Beograda.

Među deset najprodavanijih knjiga u knjižarama Delfi u decembru 2017. godine, dve pripadaju self-help žanru (*Jači od bola* Siniše Ubovića i *Upomoć, prijateljice!* Isidore Bjelice i Jovane Hiesmayr). [www.delfi.rs/knjige/top-lista.html, pristupljeno 8. 12. 2017].

4.3. LITERATURA ZA SAMOPOMOĆ DOMAĆIH AUTORA

U literaturi za samopomoć domaćih autora javljaju se oba osnovna pristupa: racionalni, koji se zasniva na različitim pravcima u psihologiji i psihoterapiji i mistični pristup koji zastupa pogled na svet Novog doba koji insistira na duhovnosti i celovitosti. Mistični pristup je više zastupljen, bar kada se uzme u obzir broj autora, ali su oba podjednako popularna, sudeći prema broju objavljenih izdanja najpopularnijih knjiga[70].

Na primer, knjiga Zorana Milivojevića *Formule ljubavi* je od 1995. do 2009. godine imala 12 izdanja. I druge knjige ovog autora imale su više izdanja, a on već godinama ima i redovne kolumne u dnevnoj štampi. Prema broju objavljenih izdanja ne zaostaju ni popularni pisci Novog doba, kao što je Ivana Kuzmanović: 2011. godine objavljeno je 14. izdanje njene knjige *Od kada sam se zavolela – Volim.* I ostale knjige ove autorke imale su više izdanja: 2009. objavljeno je peto izdanje knjige *Manje od tri*, knjiga *Amor porteno* je 2010. godine dobila četvrto izdanje; 2012. godine objavljeno je šesto izdanje knjige *U ime ljubavi – Roman o snazi Ljubavi i hrabrosti da se njena moć iskusi* itd.

Unutar Novog doba, Maja Dragun [2012] razlikuje pet osnovnih pravaca s obzirom na to na osnovno uporište: istočnjački, s uporištem u religijskom sinkretizmu s naglaskom na istočnu religioznost i mističke prakse; ezoterijsko-okultni pravac koji ima uporište u zapadnom ezoterizmu, misticizmu i okultizmu; alternativno-psihološki pravac s uporištem u Jungovoj psihoanalizi; prirodno-naučni pravac koji uporište traži u naučnim teorijama; i društveno-vrednosni pravac koji ima uporište u holističkoj paradigmi: „nauka–ekofeminizam–misticizam“, kao i u ideji kosmopolitskog društva [Dragun 2012: 35–36].

U domaćoj literaturi za samopomoć Novog doba prisutni su svi ovi osnovni pravci, mada je najčešća njihova mešavina. Najzastupljeniji je alternativno-psihološki pravac koji naglašava ideje individuacije i psihološke integracije, mentalno programiranje i parapsihološke fenomene. Ideja samorazvoja koja sadrži religijsko-mističke elemente, što se postiže samospoznajom, stupanjem u dodir sa svojim *višim ja*, razvojem samoljubavi, upotrebom afirmacija i sl, javlja se u knjigama Ivane Kuzmanović, Dragane Jovanović, Siniše Ubovića, Vanje Bokun Popović, Zorice Karanović itd. U knjigama autora kao što je Slavica Skvajer naglasak se stavlja na

[70] Tiraži se obično kreću od 1000 do 2000 primeraka.

mentalno programiranje (NLP), a u knjigama koje su objavili Vlado Ilić, Snežana Milenković itd. naglasak je na nekim alternativnim psihoterapijama. Parapsihološki fenomeni najprisutniji su u knjigama Milovana Miće Jovanovića, kao i tema tumačenja snova.

Svi ovi autori uključuju i za Novo doba uobičajene elemente istočnjačkih učenja, kao što je *život u sadašnjem trenutku*, a pojedini i učenje o reinkarnaciji, kao i istočnjačkih praksi (meditacija), promovišu homeopatiju, akupunkturu, Feng šui i sl. ali na prilično površan način. Istočnjački pravac je više prisutan u pojedinim organizacijama kao što je Budističko društvo, kao i u široko prihvaćenim praksama telesnih vežbi poput joge, iz kojih je manje više isključen element duhovnosti.

Na sličan način su uključeni i elementi ezoterijsko-okultnog pravca. Promoviše se astrologija, koja je i inače široko prisutna u medijskoj kulturi, posebno štampi, za koju se vrši i edukacija u Institutu Kepler. Teozofska stanovišta su najprisutnija u knjigama Milovana Miće Jovanovića. Kao i Novo doba uopšte, i domaći autori se pozivaju na nauku, naravno, pre svega na kvantnu fiziku, kao i na istraživanja u oblasti transpersonalne psihologije i neuro nauke. To je prisutno na primer, kod Snežane Milenković, mada se i mnogi drugi pozivaju i na Alberta Ajnštajna i Nikolu Teslu. Prirodno-naučni pravac je kod nas prisutan u knjigama koje na neki način pružaju teorijsku podlogu pogledu na svet Novog doba u literaturi za samopomoć, i opravdavaju pozivanje na nauku. Tu pripadaju knjige autora kao što je Aleksandar Zečević [2015], koji smatra da religiju treba rekonstruisati u skladu sa saznanjima nove nauke; Predraga Slijepčevića [2018], koji pak poput Fritjofa Kapre smatra da nauku treba rekonstruisati; zatim autora kao što su Đuro Koruga i Dejan Raković [2002], kao i Zorana Gruičića koji se bave višim nivoima svesti[71] i drugih. Na kraju, društveno-vrednosni pravac, a posebno kosmopolitizam, prisutan je u knjigama autorki kao što je Žana Poliakov, mada na prilično površan način, o čemu će kasnije biti više reči.

U domaćoj literaturi za samopomoć zastupljene su sve najvažnije teme, od ličnog odnosno duhovnog razvoja i zdravlja do ljubavi i uspeha.

Ono što je zajedničko autorima literature za samopomoć je to što se svi oni bave i terapeutskom praksom ili savetovanjem, koučingom i sl. Neki od njih su najpre postali

[71] Što se tiče poslednjih navedenih autora, mi ćemo kasnije u radu navesti samo neke njihove osnovne tvrdnje, s obzirom da njihove knjige, prema našoj oceni, nisu namenjene širokoj publici da bi bile svrstane u self help, iako je reč o pogledu na svet Novog doba, odnosno transpersonalnoj psihologiji.

poznati kao pisci (Ivana Kuzmanović, Žana Poliakov), dok su se drugi najpre oprobali u praksi, a zatim i u pisanju knjiga u kojima čitaoce upoznaju sa svojim učenjima i iskustvima (Dragana Jovanović, Slavica Skvajer, Zoran Milivojević, Siniša Ubović, Vanja Bokun Popović, Milovan Mića Jovanović…). Pritom je zanimljivo što samo relativno mali broj među najpopularnijim autorima čine oni koji su po obrazovanju psiholozi ili psihijatri, što je inače uobičajeno. Zato ima inženjera, profesora nemačkog jezika, politikologa, glumaca, ekonomista i drugih.

Relativno je čest slučaj, naročito kada govorimo o najpopularnijim autorkama i autorima, da pored knjiga za samopomoć izdaju i „prateći asortiman". To su, kako kaže Žana Poliakov, „lepše dizajnirane sveske" koje će čitaocima (vrlo verovatno: čitateljkama) poslužiti i za vođenje ličnog dnevnika i kao neka vrsta savetnika. U njima ima i afirmacija i saveta i dosta pitanja na koja čitateljke treba da odgovaraju. Takvu knjigu – dnevnik objavila je Ivana Kuzmanović pod nazivom *Knjiga o meni,* koju čitateljke same popunjavaju, dok se knjiga Žane Poliakov naziva *Soulfood Journal flowered by Žana Poliakov*. Poliakov je autorka i pet knjižica *Soulfood za svaki dan,* koje sadrže različite poruke, a njihova funkcija je da čitateljke za svaki dan dobiju neku poruku, što se ostvaruje nasumičnim otvaranjem ovih knjižica.

Sličan materijal obezbedila je Ivana Kuzmanović u u knjizi iz 2016. koja i po svom naslovu, *Knjiga ličnih promena,* podseća na knjigu drevnih mudrosti *Ji Đing* (*Knjiga promena*), kao i po interaktivnom elementu. Kao *Ji Đing* i ova knjiga može da se koristi kao sredstvo za dobijanje saveta odnosno proricanje sudbine[72] uz pomoć interaktivnih kartica. Naime, uz knjigu čitaoci dobijaju 80 *interaktivnih kartica* podeljenih na četiri oblasti: Prepreke, Uvidi, Zadaci, Podrška. Čitaoci mogu da izaberu način na koji će ih koristiti. Mogu da postave pitanje i izvlačenjem kartice dođu do odgovora. Takođe, mogu da zatraže putokaz, poruku, savet ili da bez prethodnog razmišljanja puste da ih njihov „unutrašnji znalac povede prema kartici lične promene" [Kuzmanović 2016:12].

Radna sveska Siniše Ubovića nosi naziv *Dnevnik promene* i njen cilj je da pomaže čitaocima da „rade na svim oblastima na svom putu promene". Autor savetuje da rade po oblastima, da odgovaraju na pitanja, zapišu svoje iskustvo iz vežbi koje su radili i upišu neku zanimljivu misao ili inspirativnu priču koju su čuli. Naglašava da samo

[72] Marinof [2017] navodi da postoje dva načina na koji se *Ji Đing* može koristiti u svrhu dobijanja saveta, pomoću štapića i bacanjem novčića, a drugi potanko i opisuje [Marinof 2017: 334–335].

čitanje nije dovoljno, neophodno je baviti se svim predloženim zadacima. Uz knjigu *Afirmacije za put promene* Ubović je osmislio i *afirmacione kartice za put promene*: 50 kartica na kojima su ispisane afirmacije za različite oblasti života koje čitaoci žele da poboljšaju [Ubović 2014: 37].

Mnogi self-help autori se bave i edukacijom za terapeutski rad prema određenim programima ili su osnivači institucija koje se time bave. Obično su to programi koji su nastali na Zapadu. Domaći stručnjaci za samopomoć su uglavnom prošli obuku i stekli kvalifikacije kod zapadnih self-help autoriteta, na čemu i zasnivaju sopstveni autoritet.

S obzirom na to da je to jedan od argumenata za našu tvrdnju da se kultura samopomoći u Srbiji ne razlikuje mnogo od te kulture na Zapadu, u okviru ovog dela poglavlja o kulturi samopomoći u Srbiji navešćemo nekoliko primera koji to potvrđuju. To će poslužiti i kao prilika da se o tim programima, odnosno terapijama, kaže nešto više.

Počećemo od Zorana Milivojevića koji je „međunarodno priznati edukator i supervizor“ za transakcionu analizu (TA), popularnu psihološku teoriju koja ima površne sličnosti s psihoanalizom. Transakciona analiza, koju je razvio psihijatar Erik Bern (Eric Berne), bila je pravi kulturni fenomen 1960-ih godina. Bernova knjiga *Koju igru igraš (Games People Play)*[73] iz 1964, godinama je bila na bestseler listama i prodata je u 3,5 miliona primeraka. [Starker 2008: 115] TA je bila namenjena profesionalnim terapeutima kao novi metod vođenja grupne terapije. Obezbeđivala je novi rečnik i nekoliko pojednostavljenih psiholoških koncepata pomoću kojih su članovi grupe mogli da analiziraju međusobne interakcije. Vremenom se TA razvila u terapiju koja je zamenila psihoanalizu, koja se pobornicima nove terapije činila suviše komplikovanom, dok je TA imala pristup ljudskom ponašanju koji je svako mogao lako da razume i koji je brzo isporučivao rezultate. Obećavala je kako *lečenje* tako i *rast*. Za TA je karakterističan pojam *ego stanja,* koji podrazumeva koherentan sistem emocija i odgovarajućih ponašanja. Tri tipa ego stanja, *Roditelj*, *Dete* i *Odrasla osoba*, na neki način su zamenjivali Frojdov *id, ego* i *superego*, s tim što nesvesno, redefinisano kao *Dete,* nije mesto primitivne agresije i seksualnosti kako je opisao Frojd. Za *Dete* je

[73] Kod nas su prevedene i druge Bernove knjige, *Šta kažeš posle zdravo* i *Seks u ljubavi,* kao i knjige mnogih drugih autora zasnovane na TA. Najpopularnija među njima je knjiga Bernovog učenika Tomasa Harisa (Thomas Harris): *Ja sam OK, ti si OK* (*I am OK – You are OK)* iz 1967. godine, koja je do 1977. prodata u 6 miliona primeraka [Starker 2008].

karakteristična intuicija, kreativnost, spontanost i radost. U terapiji dolazi do interakcije ovih ego stanja, koje je autor nazvao igrama. Igre imaju slikovite nazive kao što je „Vidi šta si me naterao da učinim“ ili „Samo sam pokušavao da ti pomognem“ [Starker 2008: 115].

Self-help literatura zasnovana na pristupu transakcione analize je, međutim, bila namenjena svima [Bern 2008: 5]. Cilj ove literature je da klijenti postanu svesni *scenarija* ili *životnog skripta* koje su usvojili u detinjstvu, što pod uticajem roditelja, što usled sopstvenih odluka, koji sputavaju njihovu slobodu i spontanost. Nudi čitaocima šansu da slede *autonomiju*, uključujući sposobnosti za svesnost, spontanost i intimnost. Bern i Haris su tvrdili da osposobljavaju ljude za uspostavljanje samokontrole i samousmeravanja, i da im pomažu da se oslobode socijalnih igara i otkriju realnost slobode izbora.[74]

Kako transakcioni pristup objašnjava Milivojević, polazi se od stava „da nije dovoljno posmatrati osobu koja pati i u njenom subjektivnom svetu tražiti uzroke te patnje, nego je potrebno tražiti komunikacijska značenja te patnje“ [Milivojević 2009: 339]. Drugim rečima, šta ta osoba time poručuje drugoj osobi koju smatra odgovornom za sopstvenu patnju.

Klasična škola transakcione analize je u svom kasnijem razvoju doživljavala promene. Transakcioni analitičari su prihvatali metode drugih psihoterapijiskih pristupa kao što je geštalt metoda (npr. rad na dve stolice), kao što su metode kognitivno bihevioralne terapije (npr. metoda samoprevaspitavanja), itd. [Vidouson 2011].

Transakciona analiza je u Srbiji prisutna još od 1978. godine, kada je grupu psihologa okupljenih oko prof. Josipa Bergera obučavao Grejem Barns (Graham Barnes), edukator i supervizor Međunarodnog udruženja za TA. Beograd je tada postao i regionalni centar za TA. Zoran Milivojević je 2001. godine prvi u Istočnoj Evropi stekao najviši rang međunarodno priznatog edukatora i supervizora za TA. On i predaje transakcionu analizu na bečkom univerzitetu Sigmund Frojd. Pored njega u Srbiji danas postoji nekoliko desetina licenciranih učitelja i supervizora [Milivojević 2009].

U knjizi *Formule ljubavi: kako ne upropastiti sopstveni život tražeći pravu ljubav* Milivojević osvetljava upravo pogrešna shvatanja (formule ili scenarije) o ljubavi, koja

[74] Starker iznosi stav da, mada nije nudila radikalni optimizam Nove misli, TA je sugerisala da može da reši sve probleme pojedinca. Bern nije obraćao pažnju na socijalni kontekst i teške životne situacije, dok je Haris tvrdio da se ličnim razvojem mogu prevazići svi problemi [Starker 2008: 117].

onemogućavaju pojedincima da žive punim životom. Cilj njegove knjige jeste da čitaoci steknu određeno znanje o ljubavi kako bi se oslobodili stečenih formula i „tačno protumačili *značenje* svojih osećanja“ [Milivojević 2009: 135]. Recimo, jedna od najčešćih pogrešnih predstava o ljubavi je izjednačavanje ljubavi i zaljubljenosti. Ljudi na Zapadu nedovoljno razlikuju ljubav i zaljubljenost što nekada ima dramatične negativne posledice u svakodnevnom ljubavnom životu, tvrdi autor. Po toj pogrešnoj predstavi, zaljubljenost se shvata kao prva, strasna faza ljubavi, koja vremenom prelazi u drugu fazu, u mlaku ljubav. Prva faza je, dakle, snažna i kratka, druga slaba i duga. Pošto su intenzitet i trajanje nepouzdani kriterijumi, kaže autor, ljudima je potrebno određeno *znanje*. Informacije ne mogu pomoći ljudima da se ne zaljubljuju, naglašava Milivojević, ali im mogu pomoći da se u tom iskustvu bolje orijentišu. Međutim, Milivojević ne smatra da pojedinci mogu previše da se oslanjaju na samopomoć. Prikazujući neke tehnike odljubljivanja, kao što je, na primer, vizualizacija osobe u koju smo zaljubljeni u smešnoj situaciji, on naglašava da je to samo informativno, kako bi se stekao uvid u mogućnosti koje pruža psihoterapija. „Ukoliko laik primenjuje ove tehnike, on može pogoršati svoje ili tuđe stanje njihovom neveštom primenom.“ [Milivojević 2009: 163]

Drugi autori ne upozoravaju na takvu mogućnost, ali svakako ukazuju na brojne prednosti programa koji sami primenjuju.

Vlado Ilić u knjizi *Kultura konflikta* iz 2015. godine predstavlja metod isceljenja *Porodični raspored* (*Family Constellations*), koji je 1990-ih godina razvio nemački psihoterapeut Bert Helinger (Bert Hellinger), koristeći elemente primalne terapije, transakcione analize, hipnoterapije, geštalt psihologije i različitih oblika grupne terapije [http://www.orderoflove.com/o-poretku-ljubavi, pristupljeno 17. 11. 2017][75].

Ovaj program, koji se još naziva i *Poredak ljubavi*, Ilić sprovodi u praksi u Srbiji. Ilić u navedenoj knjizi nije baš uspeo da nam jasno predstavi Helingerovu teoriju na kojoj se terapija zasniva, tako da nismo sve najbolje shvatili, ali ne sumnjamo da je Ilić bolji terapeut nego pisac. Posebno nam ostaje nejasno zašto koristi reč (on ili Helinger, svejedno) *savest* da bi opisao stav „svi unutar moje grupe su dobri, oni van nje su loši“.

[75] Za razliku od navedenog na sajtu, *u Vikipediji* piše da je *Porodični raspored* vrsta alternativne terapije nastala kao spoj elemenata porodične sistemske terapije, egzistencijalne fenomenologije i stavova Zulu naroda prema porodici i precima, s kojima je Helinger kao katolički sveštenik proveo 16 godina. Fizičari ovu terapiju smatraju *kvantnim nadrilekarstvom* (*quantum quackery*) [Wikipedia].

Ponavlja da je jedan od ključnih uvida Berta Helingera to što je otkrio o savesti i da „to predstavlja odlučujuću spoznaju do koje je došao uz pomoć fenomenološkog pristupa, tražeći odgovor na pitanje šta je zapravo savest i šta se događa savesnim ljudima?“ [Ilić 2015: 53]. Bilo kako bilo, u osnovi konflikta je savest, a *naša savest* predstavlja i glavnu prepreku *duhovnoj ljubavi*. Narodi bivše Jugoslavije su međusobno ratovali „iz dobre, čiste savesti“, tvrdi Ilić [Ilić 2015: 19].

U poglavlju pod naslovom *Meditacija,* autor nas savetuje da sve ljude treba da prihvatimo s jednakom ljubavlju. Na primer, treba podjednako da volimo oba roditelja. A onda kaže: „Time smo dotakli srž kulture konflikta.“ Drugima zameramo ono što i sami posedujemo, ali to ne uviđamo. Dakle, zaključuje autor, dobit od konflikta je u tome što ćemo saznati šta je za nas bitno. U svemu tome nejasno je da li je srž *kulture konflikta* naša *dobra savest*, to što ne volimo roditelje podjednako ili što ne znamo šta je za nas bitno. Kako god, rešenje je prilično jednostavno. Doduše, sad više nismo na nivou *naroda bivše Jugoslavije* nego na nivou odnosa s voljenom osobom. „Za pričinjenu povredu nećete je moliti za oproštaj, nego ćete voljenu osobu pogledati i reći joj: 'Žao mi je’“. [Ilić 2015: 21]. Tu, kaže autor, počinje nov kvalitet ophođenja, tu počinje kultura konflikta, ali iskreno, teško je shvatiti suptilne nijanse između moliti za oproštaj i izviniti se.

U svakom slučaju, *Porodični raspored* može pomoći klijentima da „spoznaju uzroke konflikata, strahova, blokada, patnje i različitih bolesti i da ih usmeri na put njihovog isceljenja i prevazilaženja konfliktnih situacija“. [Ilić 2015: 39]. Temelji se na tvrdnji da konflikti i patnja uopšte imaju veze sa stradanjem predaka. Povreda iz prošlosti je u nama ostala (morfo)genetski zapisana. Na to kako mi vidimo stvari, kaže Ilić, ne utiče samo ono što smo sami doživeli, već i sve što su doživeli naši preci, a što je memorisano u nama genetskim nasleđem. Porodični raspored „uvodi u igru“ umrle pretke što pomaže da živi potomci budu izlečeni. „Porodična savest se brine samo za pretke, upravlja se prema zakonu: ko jednom postane deo sistema ima jednako pravo na pripadnost kao i svi ostali. Ako je nekom učinjena nepravda, to će osetiti neki od potomaka. To je srž poretka ljubavi.“ [Ilić 2015: 81]

Terapija počinje time što klijent po ličnom osećaju bira među prisutnima u grupi predstavnike za sebe i za članove svoje porodice, ili za određeni simptom, na primer, depresiju. Predstavnici ubrzo počinju da se ponašaju kao članovi klijentove porodice,

izgovarajući čak rečenice karakteristične za njih, i na taj način „daju informacije o dubinskoj, često skrivenoj dinamici odnosa u porodici upućujući na nekoga ko je iz nje nepravedno isključen“. Na primer, to može biti abortirano dete, neko ko je ubijen, a „njegovo ponovno uključivanje u porodični sistem – na energetskom nivou – dovodi do pomirenja na dubljem stepenu... i ponovo se otvara put ka ljubavi koja prebiva u svakom od nas.“ [Ilić 2015: 40]

Ilić odaje tajnu kako učesnici terapije uspevaju da otkriju uzrok problema klijenta, kako znaju kom pretku je učinjena nepravda: ona je u čovekovoj sposobnosti da saoseća s drugim ljudima, bilo da su mu bliski ili ne. Zapravo, nije o tome reč. „Na delu je energetsko znanje preuzeto iz polja klijenta“. [Ilić 2015: 42]

Kako je vrlo često uzrok problema u tome što je babi umrlo neko od dece (što je za babe na ovim prostorima bio čest slučaj), ili što je majka imala abortuse (takođe vrlo čest slučaj), nama se taj zadatak i ne čini naročito teškim.

Slavica Skvajer je autorka knjiga za samopomoć u kojima predstavlja tehniku pod nazivom neurolingvističko programiranje (NLP), a sebe kao „prvog NLP trenera u Srbiji.“ Pošto je prethodno radila u Nemačkoj kao direktor prodaje i NLP trener, ona je 2003. godine donela ovu tehniku u Srbiju. NLP je komunikaciona i motivaciona tehnika koju su u Americi sedamdesetih godina prošlog veka razvili jedan lingvista (John Grinder) i jedan programer (Richard Bandler), analizirajući po čemu se najuspešniji psihoterapeuti razlikuju od ostalih.

NLP nudi raznovrsne metode kojima možemo ne samo da osvestimo nesvesna osećanja, obrasce ponašanja i obrasce razmišljanja, već i da ih konstruktivno razvijamo i menjamo. Takođe, NLP nudi i mnoge mogućnosti da otkrijemo svoje sposobnosti i da ih dalje razvijamo. [www.nlpinstitut.com, pristupljeno 5. 9. 2017] S ostalim metodama za unapređenje života pojedinca, NLP ima zajedničko to što usmerava na ciljeve i resurse. Međutim, treneri NLP-a smatraju da nije potrebno dugoročno se zanimati prevazilaženjem prošlosti da bi se postigle odlučujuće promene u razmišljanju, osećanjima i delovanju.

Popularizaciji ove metode najviše je doprineo Toni Robins (Anthony Tony Robbins). Slavica Skvajer na svom seminaru, kako sama kaže, primenjuje ono što je naučila na sličnom seminaru Tonija Robinsa. Osnova pristupa Tonija Robinsa je klasično američko samounapređenje koje počiva na stavu *moć uma iznad svega,* koji je

legitimizovan kako naučnom retorikom, tako i božanskim uzdizanjem od strane pokreta Nova misao. [McGee 2005: 56] Ta tema je povremeno i osvežavana pozivanjem na nova naučna otkrića. Tako je ranih 1960-ih vera u moć uma revitalizovana primenom kibernetskog modela. Maksel Malc (Maxell Maltz), njujorški plastični hirurg koji je pisao i knjige za samopomoć, primetio je da čak i posle uspešno izvedenih plastičnih operacija mnogi od njegovih pacijenata ostaju nezadovoljni. [McGee 2005: 60] Malc je pronašao rešenje u adekvatnom programiranju ljudskog uma po ugledu na kompjuter. Njegova knjiga *Psycho-Cybernetics* postala je bestseler i do 1977. prodata je u preko 4 miliona primeraka. Osamdesetih godina iste ideje koristi Toni Robins, koji je već imao izvesnu reputaciju u self-help pokretu kao autor seminara *Firewalk*[76]. U knjizi *Unlimited Power,* kako navodi Makgi, „Robins je adaptirao do tada malo poznatu i nedokazanu psihoterapeutsku tehniku pod nazivom neurolingvističko programiranje". NLP pretpostavlja da željena ponašanja i osećanja mogu da se programiraju i *instaliraju* jednako jednostavno kao što se instalira softver u kompjuter. Da biste mogli da komunicirate s kompjuterom morate razumeti njegov softver. Isto tako, da biste efikasno komunicirali s drugom osobom morate da razumete metaprograme te osobe, tvrdi Robins.

Slavica Skvajer u knjizi *NLP u svakom uspehu mirođija* iz 2013. takođe ističe da je komunikacija najvažnija za uspeh. Istraživanja su pokazala da 83% prodaje proizlazi iz simpatije koju klijent oseća prema prodavcu. [Slavica Skvajer 2013: 83] Uspeh vašeg posla zavisi od uticaja na druge, tvrdi ona. Kao primer za uspešnu komunikaciju navodi Marka koga opisuje kao kameleona koji menja boju da bi se uklopio u svoju okolinu. Znao je da se prikladno ophodi sa svima, s klijentima, šefovima, kolegama, objašnjava Skvajer.

U NLP terminologiji se reč *rapport* odnosi na cilj kome se teži. To podrazumeva dobar međuljudski odnos koji, kako piše autorka, znači

> više od pridobijanja nečijeg poverenja i navođenja ljudi da nas vole – to je kao da ste im vrlo slični. Postati sličan nekom drugom zahteva fleksibilnost u ponašanju, a mora i da postoji razlog zbog koga biste uopšte želeli da budete kao neko drugi. Potreban vam je

[76] Na ovom seminaru su klijenti po ceni od 50$ po osobi učili kako da se usredsrede do te mere da im hodanje po užarenom ugllevlju ne predstavlja problem. Od tih skromnih početaka Robins je toliko napredovao da njegova godišnja zarada danas iznosi 80 miliona dolara [Salerno 2005: 5].

cilj i procena odnosa koji razvijate s drugom osobom... Možete biti uspešni jedino ako to radite iskreno i s integritetom. [Squire 2013: 97]

Najvažniji izvor vašeg uspeha su drugi ljudi, a „*rapport* je osnova da biste taj resurs (druge ljude) mogli na najbolji mogući način da usmerite u pravcu ostvarivanja svojih ciljeva“. Autorka zatim objašnjava kako se postiže *rapport:* prvo se usaglašavate s osobom s kojom želite da uspostavite takav odnos, što se naziva *pacing*, a onda se iz usaglašavnja prelazi u vođstvo – *leading*. Naravno da je usaglašavanje, odnosno oponašanje neke osobe manipulativan proces, priznaje autorka, ali to ne znači da je neprirodan. Prirodno je da oponašamo one kojima se divimo. Usaglašavanje podrazumeva usklađivanje pokreta, fraza, čak i disanja. To je zavođenje. Autorka naglašava da „iz sposobnosti da se usklađujemo s tuđom psihom proizlazi ogroman uticaj na druge ljude“. [Squire 2013: 101]

NLP je model za prosperitet, ističe Slavica Skvajer, za uspeh ne samo u poslu, već i za vezu, za odnose s drugim ljudima, jednom rečju – za život.

Pogled na svet koji promovišu Robins i NLP, s jedne strane, oživljava staro verovanje pokreta Nova misao u moć uma. Makgi to objašnjava time što je pri kraju 20. veka bilo potrebno objašnjenje za ogromno povećavanje razlika u bogatstvu. Postalo je jasno da težak rad više nije pouzdan izvor bogatstva, pa je rešenje pronađeno u tvrdnji da svako dobija tačno šta želi i zaslužuje. Osnova ideje da nečiji um ili svest kontrolišu svet je zaključak da neuspeh ili zla sreća bilo koje vrste ne proizlaze iz spoljašnjih okolnosti već iz slabosti duha ili nečije nesvesne želje da ne uspe [McGee 2005: 64]. Veru u moć uma ova teoretičarka vidi kao „infantilnu fantaziju o svemoći suočenoj s rastućom složenošću i socijalnim i ekonomskim okolnostima kojima se ne može upravljati“.

S druge strane, NLP se ne svodi samo na programiranje misli i na pozitivno mišljenje (mada ima i toga), već pre svega na ponašanje. U tome on sledi pravac u self-helpu koji je započeo Dejl Karnegi (Dale Carnegie). Karnegi je takođe tvrdio da sreća pojedinca ne zavisi od toga ko je i šta poseduje, već od toga kako razmišlja [Karnegi 2010:5], ali je pre svega isticao značaj komunikacije. Osnovna Karnegijeva poruka data u knjizi *Kako da stvorite prijatelje i utičete na druge* (*How to Win Friends and Influence People)* iz 1937. bila je da svako želi da se oseća važnim i da mu se prizna značaj, a da oni koji to nauče mogu da ostvare veliki uticaj na druge ljude, kako u

poslovanju tako i u društvenom životu. Savetovao je da neprestano treba sebi govoriti koliko je važna veština ophođenja s ljudima, koliko je važno da postanemo prijatelji s drugima (s tim što je to „prijateljstvo“ sveo na sredstvo za postizanje uspeha). Pritom, Karnegi je insistirao na pokazivanju iskrene zainteresovanosti za druge ljude, ne na običnom laskanju, baš kao što to čini i NLP. Druga Karnegijeva pravila odnosila su se na upućivanje osmeha, pamćenje imena, rođendana klijenta i sl. Robert Bela je ukazao da je Karnegi dao utilitarnu koncepciju zajednice uzimajući prodavca kao radni model za društveni život i ekonomski uspeh kao njegov cilj, što se odnosi i na NLP.

Mnogi su Karnegijevu knjigu smatrali manipulativnom, navodi Starker [Starker 2008: 66], ali nama ona deluje idealistički u odnosu na NLP. Usaglašavanje pokreta i fraza nama se čini mnogo manipulativnijim nego upućivanje osmeha i zapamćivanje imena. Karnegi je spojio veru u moć uma i krajnji instrumentalizam u odnosima s drugim ljudima, kakav zahteva takmičarski kapitalizam u kome se uspeh ceni iznad svega. NLP je učinio isto, s tim što je sve to uzdigao na viši nivo, baš onako kako zahteva neoliberalni kapitalizam.

Na kraju ovog razmatranja, pomenućemo i Sinišu Ubovića koji je pisac knjiga za samopomoć, motivacioni govornik i jedan od vodećih trenera u oblasti motivacije, ličnog rasta i samopomoći kod nas. Napisao je više knjiga koje su doživele veći broj izdanja, kao što su *100% JA, Afirmacije za put promene* i *Moja baba zen budista*. Drži obuke prema programu Lujze Hej. Na njegovom sajtu je istaknuto da je prvi iz ovog dela Evrope obučen za kouča po metodologiji Lujze Hej i prvi koji je na ove prostore doneo njen program *Izleči svoj život* (*Heal your life – HYL).* Ubović i u svojim knjigama u svemu sledi ovaj program. Kao i Lujza Hej, naročiti značaj pridaje afirmacijama i, kao i ona, smatra da proces promena počinjemo njima. Po ugledu na nju objašnjava njihov značaj, čak daje i isti primer da bi pokazao na koji način funkcionišu. Lujza Hej u knjizi *Iskusite svoje dobro odmah* navodi da ako želimo nov auto nije dobro da kažemo da mrzimo stari, da nam to neće doneti „divna nova kola“ jer nismo dovoljno jasni. Umesto toga treba reći „Imam divna nova kola koja odgovaraju svim mojim potrebama“ [Hej 2014: 13]. Ubović navodi isti primer i kaže „Umesto da se nervirate i gunđate zbog starog automobila, bolje je kreirati pozitivnu izjavu koja izražava vašu volju da se stvari promene. Mnogo je bolje da kažete: 'Zahvalan sam

ovom automobilu koji me je toliko dugo dobro služio i sada sam spreman za nov, divan automobil koji potpuno odgovara svim mojim potrebama'." [Ubović 2014: 40–41].

Koliki značaj su afirmacije imale za njega lično, Ubović opisuje u knjizi *100% JA* koja sadrži autobiografske elemente. Autoru se desila prekretnica u životu kada je „doživeo duboku spoznaju da je sam kreator svog života... i da svaka njegova misao učestvuje u kreiranju njegovog životnog iskustva" [Ubović 2014: 15]. Zahvaljujući afirmacijama „nije više bio bespomoćno dete izgubljeno u šumi života." [Ubović 2014: 38].

Kada je reč o tehnikama, ne samo afirmacije već i ostale tehnike kulture samopomoći prihvaćene su od strane naših autora knjiga za samopomoć, i tu nema nekih posebnih razlika u odnosu na self-help uopšte. Na primer, Žana Poliakov navodi da „vežba jogu, odlazi na reiki, redovno meditira, ide na različite seanse, hipnozu, akupunkturu" i još mnogo toga. Preporučuju se mnoge tehnike za otkrivanje svog *pravog ja* ili stupanja u dodir sa svojim *višim ja,* uz obavezan savet: nemojte da razmišljate, opustite se i usredsredite na disanje. Od disanja imamo brojne koristi:

> Duboko, svesno disanje ne samo da koristi našem telu nego nas povezuje sa sopstvenom dušom vraćajući nam i oživljavajući blede, zapostavljene osećaje... Tako upoznajemo dublje slojeve svog bića i osvešćujemo događaje koji su nas uslovljavali... Či-gong vežbe imaju za cilj usklađivanje energije Univerzuma i mikrokosmosa u čoveku. [Kuzmanović 2011: 143–144]

Potencijalno, posebnost domaće kulture samopomoći bi mogle biti *molitvene meditacije*. Kako piše Ivana Kuzmanović, njihov autor je Zoran Gruičić, ali odmah dodaje da bi je on tu sigurno ispravio. Rekao bi da nije on njihov autor, već je on „samo preneo informaciju iz Svekolikog Znanja" [Kuzmanović 2011: 124].

Mada bi sam pojam molitve mogao da nas povede u pravcu razmišljanja da je tu reč o vezi sa hrišćanskom (pravoslavnom) tradicijom, sama prethodna rečenica je dovoljna da se te misli rasprše. Očigledno je da je reč o terminologiji Novog doba, što potvrđuje i dodatno objašnjenje Ivane Kuzmanović: „Molitvene meditacije su jedan od efikasnih načina menjanja energetskih vibracija i pokretanja procesa emocionalnog i duhovnog sazrevanja." [Kuzmanović 2011: 124] One nemaju religiozni karakter i delotvorne su podjednako bilo da ste vernik ili ateista. Jedino u šta morate verovati da bi one bile delotvorne jeste upravo to, da će vam one doneti smirenje i napredak. U

molitvenim meditacijama se pominje reč Bog, ali je, navodi autorka, prema ličnom afinitetu možete zameniti rečju Stvaralac, Stvaralačka energija, Univerzum, Izvor, Svetlost, Inteligencija, Hrist itd. [Kuzmanović 2011: 125].

Za izgovaranje molitvenih meditacija potrebni su isti uslovi kao i za meditaciju uopšte, dakle, miran kutak, opuštenost, disanje, izgovaranje molbe u sebi, a zatim njeno zadržavanje u svesti, usredsređivanje na nju, odbacivanje drugih misli koje nadolaze. Na primer, molitvene meditacije glase:

> Molim Boga (Stvaraoca, Univerzum, Apsolut...) da u meni konstituiše energiju Univerzuma (Hristovu energiju).
> Molim Boga (Stvaraoca, Univerzum, Apsolut...) da mi sazri intuicija.
> Molim Boga (Stvaraoca, Univerzum, Apsolut...) da osvestim univerzalnu Ljubav u sebi.“[Kuzmanović 2011: 159]

Kuzmanović upozorava čitaoce da ne treba previše da se pitaju da li ova tehnika deluje, da ne očekuju rezultate i ne analiziraju ih, i oni će se sigurno pojaviti.

4.4. VREDNOSTI I STANOVIŠTA KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI

Još je 1970-ih Slavinski uočio dve tendencije u parapsihologiji: prva je „otkrivanje novih vrednosti u drevnim, zanemarenim i doskora zabranjenim oblastima kao što su narodna medicina i duhovno lečenje, alhemija, uticaj kosmičkih sila na ljudske aktivnosti, hermetičke metode izazivanja izmenjenih stanja svesti itd.“, a druga tendencija je unošenje naučne strogosti u ispitivanje hermetičkih fenomena, kao i upotreba savremene tehnologije kao što su filmsko snimanje levitacije i psihokineze, i elektronsko registrovanje podataka, kao i stroga kontrola medijuma pomoću preciznih uređaja koji registruju srčane impulse i moždane talase [Slavinski 1976: 6].

Tendencije koje Slavinski navodi ostale su aktuelne i danas, kod nas kao i drugde. Javlja se i narodna medicina i drevna kineska medicina, kao i duhovno isceljivanje, a interesovanje za duhovnost i izmenjena stanja svesti je i dalje veoma živo. Živa su i nastojanja da se intigrišu nauka i religija, odnosno da duhovnost dobije status nauke, ali i da se zapadna, deterministička, nauka rekonstruiše. To je razlog što ćemo i analizu domaće kulture samopomoći započeti temom duhovnosti. Duhovnost je u osnovi i zdravlja i ljubavi i uspešnih veza i uspeha u životu uopšte, tako da je teško izdvojiti je kao posebnu temu. Ipak ćemo pokušati da se osvrnemo na svaku od tih tema posebno, a

cilj pri tome nije samo da opišemo kako se kod nas gleda na pojedine teme kulture samopomoći, već i da ponudimo argumente za hipotezu koja se odnosi na (ne)postojanje specifičnosti u odnosu na ovu kulturu uopšte. Zbog toga ćemo bavljenje svakom temom započeti predstavljanjem karakterističnih stanovišta u kulturi samopomoći uopšte.

I ovde ćemo predstavljanje kulture samopomoći u Srbiji zasnivati pretežno na literaturi za samopomoć, ali ćemo pokazati da ona nije jedino mesto i jedino sredstvo kojim se ova kultura širi kod nas, da su teme i pogledi na svet ove kulture prisutni i u drugim institucijama, a ne samo u organizacijama ove kulture.

4.4.1. Duhovnost

Više puta navođena u ovom radu knjiga Jelene Đurić [2012] pokazuje da je tema duhovnosti kod nas prisutna i van literature za samopomoć. Ipak, kako smatra ova autorka, ta tema je smeštena postrance, kod nas, kao i drugde. Baveći se globalnim procesima i preobražajima identiteta, Đurić ističe da postoje uvidi da „preobražaj koji treba da se desi, mora imati konotaciju duhovnosti“ i za to pronalazi „svedočanstva pre svega u oblasti popularne psihologije i u oživljavanju istočnjačkih učenja, ali i u različitim oblastima nauke koje svoja fragmentarna znanja počinju da uklapaju u jedinstveni mozaik...“ Ovi uvidi,

> po definiciji ostaju izvan etabliranih akademskih tokova i mišljenja, izuzev kao predmeti proučavanja jer se i dalje oslanjaju na „prevaziđene“ ideje na osnovu kojih koncept čoveka pretpostavlja da negde, u nekoj alternativnoj stvarnosti postoji njegov „suštinski“ ili „istinski“ identitet i sopstvo. No budući da se upravo u savremenoj realnosti svakodnevnog urbanog stila života javlja erupcija ove alternativne vrste religijskih interesovanja, koja se odnose na emocionalnu duhovnu ekstazu i misticizam, što možemo smatrati jezgrom religije uopšte oko kojeg je moguće konstruisati život zajednice, izgleda da one zvanično odbačene ideje ipak zapravo nisu zastarele [Đurić 2012: 109].

Zapadna misao uopšte, a psihologija posebno, imali su tendenciju da ignorišu duhovnu dimenziju ljudske psihe, smatra Đurić, ali su novija istraživanja u transpersonalnoj psihologiji pokazala da duhovne i religiozne potrebe čoveka nisu utemeljene samo u ljudskoj kulturi, već i u ljudskoj prirodi. Ova autorka prihvata i ostala uverenja postmoderne duhovnosti i optimistički gleda na pozitivne rasplete preobražaja identiteta. Osnovni uslov za to je da

> imamo u vidu da postoje dva međusobno različita uma – jedan je svestan um ličnosti, dok je drugi podsvesni um koji je programiran i zna da bude veoma moćan. Od najranijeg uzrasta podsvesni um usvaja programe pod uticajem drugih iz naše okoline – porodice i šire zajednice. Posledica toga je da mi upravljamo svojim životom ... na osnovu 5 procenta svesnog i 95 procenta nesvesnog uma. Zato je potrebno da otkrijemo programe koji podržavaju naš pravi identitet, ono što smo u stvari, i što zapravo hoćemo, a da izbrišemo negativne programe nesvesnog koji nam se nameću. [Đurić 2012: 396]

Njena najvažnija poruka čitaocima je da je došlo „vreme da se povežu stvari i da se shvati da je sopstveni preobražaj nezaobilazan deo preobražaja sveta, a naše biće (telesno, duševno i duhovno) može da prožima inteligencija koja je univerzalna, samo ako utišamo svoj negativni ego da bismo čuli Sebe koje poznaje smisao i svrhu preobražaja.“ [Đurić 2012: 396]

Snežana Milenković takođe smatra da se „danas nalazimo u uslovima naglašene potrebe za duhovnošću, pred odgovorom na pitanje o smislu postojanja koje sebi sve češće postavljamo. Naša duhovna evolucija teče od izgradnje, najpre, ličnog, ka izgradnji nadlčnog, onog što je univerzalno.“ [Milenković 2007: 127–128] Razvoj psihologije, kao i razvoj psihoterapije idu u tom pravcu. Dok se psihologija u 19. veku bavila problemom svesti, a u prvoj polovini 20. veka bila zaokupljena nesvesnim, od kraja prošlog veka ona se bavi i nadsvesnim, duhovno-religioznim fenomenima. „Čoveku je na kraju drugog i pogotovo na početku trećeg milenijuma ostalo jedno i odlučujuće iskušenje – duhovni razvitak, nakon onog duševnog (psihičkog) koji je ...započeo s Frojdovim otkrićem psihoanalize.“ [Milenković 2007: 129].

Slično je i s psihoterapijom, tvrdi ova autorka, koja počinje da se bavi ne više *obnormalnim*, patološkim i *normalnim* (u cilju prevencije) već *super-normalnim*.

> Istraživanja poslednjih godina, naročito u Americi, pokazuju da duhovnost počinje da zauzima sve važnije mesto u životima ljudi. Ljudi sve više dolaze na psihoterapiju ne da bi se oslobodili simptoma fizičke ili emocionalne patnje, već imaju potrebu za celovitošću i smislom. Oni traže značenje, krajnji smisao i cilj postojanja i osećanje unutrašnjeg ispunjenja. [Milenković 2007: 129]

Ovakav razvoj psihologije psihoterapije podupire i otkriće nove vrste inteligencije. Nakon otkrića racionalne inteligencije, IQ, od strane psihologa početkom 20. veka i otkrića emocionalne inteligencije, EQ, Danijela Golemana, uvodi se duhovna inteligencija kao „najfundamentalniju“ od svih. Za otkriće ove inteligencije zalužni su

Dana Zohar i Jan Maršal, na čiju knjigu *SQ – duhovna inteligencija – krajnja inteligencija* se poziva Milenković. Duhovna inteligencija po njihovom mišljenju predstavlja jedno od glavnih otkrića na početku novog veka, a povezana je s ljudskom potrebom za smislom. Racionalna inteligencija za to nije dovoljna, jer „razlozi zbog kojih ljudi traže smisao života nisu racionalne prirode, niti su čisto emocionalni. Ljudima nije dovoljno da pronađu sreću unutar svog postojećeg ličnog, uposebljenog okvira, a niti je to moguće, imajući u vidu promenljivost i nepostojanost životnih situacija i događaja, kao i fenomene bolesti, starosti i smrti.“ (prema: [Milenković 2002: 140]). Sledeći Junga, Zohar i Maršal određuju duhovnost kao stupanje u dodir sa celovitošću i sagledavanje stvari iz najdubljeg središta jastva koje je u duboko nesvesnom i predstavlja deo kolektivnog nesvesnog čitavog ljudskog roda. To nesvesno nije Frojdovo nesvesno koje postoji pored svesnog i racionalnog ega, nije primarni proces pored sekundarnog, već je to treći, objedinjujući proces koji je vezan za intuiciju. To je ono što hindusi nazivaju „*treće oko,* koje sintetiše ono razumsko i emocionalno u nama i daje nam mudrost“. U tom najdubljem sloju su dubok san, stanja koja se dostižu u meditaciji ili kada smo kreativni. Koreni naše svesti, odnosno duhovnosti, prema mišljenju Zohar i Maršala, nisu u mozgu već u univerzumu. Proto svest je fundamentalno svojstvo materijalnog univerzuma, sve poseduje izvestan stepen svesti, ali samo određene strukture poput mozga imaju sve što je potrebno za razvijanje potpune svesti. „Naša duhovna inteligencija nas utemeljuje u širem kosmosu, a život ima svrhu i smisao unutar obuhvatnijeg konteksta kosmičkog evolucionog procesa.“ (prema: [Milenković 2002:152]). Istraživanja u neurologiji i kvantnoj fizici potvrđuju postojanje *SQ,* tvrde Zohar i Maršal.

Ovo potvrđuje i Jelena Đurić koja se poziva na iste autore i navodi da se „sa stanovišta neurologije“ duhovna inteligencija „zasniva na otkriću tzv. „sinhronih neuronskih oscilacija“ i da ona, za razliku od emocionalne i racionalne inteligencije, ujedinjuje podatke iz celog mozga“ [Đurić 2012:117].[77]

[77] Da se otkrića neuronauka mogu i drugačije, pa i sasvim suprotno tumačiti pokazuje Pol Tagart [Paul Thagard] koji zastupa, kako kaže, *neuralni naturalizam* i tvrdi da je, *revolucija mozga,* koju stavlja u red sa revolucijama Kopernika i Darvina, zahteva da se napuste mnoge tradicionalne ideje o duši, slobodnoj volji i besmrtnosti. [Tagart 2014: 15] Kako ovaj autor tvrdi, ni religija ni filozofija nisu dale zadovoljavajuće odgovore na važna pitanja i to mogu samo neuronauka i psihologija (prvenstveno misli na pozitivnu psihologiju). On lično bi se „radije oslobodio i duhovnog i svetog i zadovoljio potrebom za smislom pomoću metoda koji su sekularni i zasnovani na dokazima...“ [Tagart 2014: 64]

Da psihoterapeutima ipak nije jednostavno da u svoj rad uključe i bavljenje duhovnošću, pokazuje Milenković u knjizi *Duša misli u slikama* iz 2017. godine, u kojoj predstavlja svoj program *integrativne art psihoterapije* (IAP). Ova terapija je *integrativna* zato što obuhvata 10 teorijskih pristupa (u zavisnosti od potreba klijenata), a *art* je zato što se zasniva na teoriji kreativnosti. Priznaje da „integraciju ne možemo poistovetiti sa holizmom“ i da „nam treba još vremena da dostignemo taj stupanj razvoja (duhovni) kao pojedinci i kao profesionalci (psihoterapeuti)“ [Milenković 2017: 142–143]. S druge strane, ističe da IAP radi na više nivoa: intrapersonalnom, interpersonalnom i transpersonalnom.

Za razrešavanje problema iz psihičke ravni, u integrativnoj art psihoterapiji autorka se oslanja pre svega na kreativnu vizualizaciju, za koju kaže da „postaje sve više mejnstrim“. Poziva se na uticajnu self-help autorku Šakti Gavejn (Shakti Gawain) prema kojoj je „kreativna vizualizacija metoda za korišćenje mašte za ostvarivanje onoga što želimo da ostvarimo u životu“ [Milenković 2017: 276]. Preporučuje i vežbe kreativne vizualizacije ove američke autorke. Kao najvažniju metodu rada na duhovnom nivou, Milenković navodi meditaciju sabrane svesnosti – *mindfulness,* koja je na Zapadu sve popularnija, a koju i ona „sve češće“ koristi u psihoterapiji [Milenković 2017 : 274], ali ne navodi na koji tačno način.

Svoj lični put duhovnog uzdizanja najpotpunije opisuje Vanja Bokun Popović, autorka dve knjige: *Mi gradimo novi svet* iz 2016. i *Leksikon božanstvene žene* iz 2017. godine. U svojim knjigama, ona se bavi „postizanjem Punog potencijala, svesnog manifestovanja i primenama vekovnih principa u životu modernog čoveka“. Na ostrvu Bali primljena je u red šamana i, pored toga što piše knjige, vodi radionice na kojima podučava tehnike stupanja u dodir sa svojim *Višim ja* koje pomaže u ostvarivanju našeg *Punog potencijala.*

U knjizi *Mi gradimo novi svet* ona iznosi priču o svom životu „u kome je iskušavala samo bol i dosadu“, dok nije došlo do „presudnog susreta“ sa Žanom Poliakov u Njujorku. Nakon tog susreta ona je krenula putem ličnih promena. Išla je na časove samopomoći (između ostalog i kod Džulije Kameron, poznate američke self-help autorke), u Školu praktične filozofije, meditirala je itd. ali sve vreme se samo vrtela u krug. [Bokun Popović 2016: 168] Nikako se nije ostvarivalo ono što je očekivala. Priznaje da joj je glavna inspiracija za ta očekivanja došla iz filma *Limitless* („u kome

Bredli Kuper glumi pisca bez inspiracije koji preko noći oslobađa svoj puni potencijal i počinje da stvara čuda“), koji je gledala više puta. Pitala se kako bi i sama mogla „da stavi sve svoje talente u puni pogon“.

> Znala sam da u meni postoji moćni prostor u kojem sam poletna, inspirisana i već ostvarena, ali nikako nisam mogla da uspostavim vezu s njim. Nadala sam se da će sledeći seminar i sledeća knjiga i sledeća meditacija da otklone nevidljivu barijeru i ulagala sam silno vreme i novac u takozvani *samorazvoj*. Pomaka je bilo i osećala sam se divno, ali bi me pre ili kasnije dočekalo obeshrabrujuće survavanje u realnost u kojoj sam opet bila na istom mestu. Kao da se nisam ni micala. [Bokun Popović 2016: 179]

Do promene je doveo tek odlazak na Bali gde je upoznala šamana Dewu koji ju je uveo u šamanski red. Išla je na šamanske seanse i učila od šamanske sveštenice iz jednog američkog indijanskog plemena, prošla je kroz dvodnevni ritual čišćenja i nakon toga je inicirana u njihov red. Dewa ju je vodio i u jedan balijanski hindu hram da primi blagoslov od sveštenika koji je, prema njenim rečima, odbio da on njoj da blagoslov i zatražio da ona blagoslovi njega [Bokun Popović 2016: 82].

Tako je otkrila da „naše Više ja stalno komunicira s nama i šalje nam odgovore na pitanja, a da smo naše Više ja mi sami u svom Punom potencijalu“. Pun potencijal je prostor oslobođen od društvenih stega, limitirajućih uverenja i emotivnih trauma. „Iz tog prostora neograničenih mogućnosti nekada dobijemo jasnu viziju života koja razvija našu energiju, ali naš um odbija tu viziju kao suludu i nemoguću“. Mi iz straha i nespremnosti da verujemo životu, tvrdimo da je to „iracionalno“ i da moramo da ostanemo „logični“ [Bokun Popović 2016: 130].

Autorka opisuje proces sopstvenog uspostavljanja kontakta sa svojim višim ja, što počinje disanjem i opuštanjem pomoću brojanja. Dok sedi u stolici, spušta levu ruku ka podu i govori: „Povezujem se sa svojim višim ja ovde i sada“. Kad oseti treperenje u prstima leve ruke zna da je veza uspostavljena. Onda postavlja pitanja na koja njeno više ja odgovara tako što se talasi kreću kroz dlan ako je odgovor pozitivan, a ako je negativan, signal u vrhovima prstiju se gasi. Ta tehnika joj je otvorila kanal za duboko unutrašnje znanje koje ranije nije mogla da iskusi, kao i dublji nivo intuicije. Više ja nas povezuje s „visokim univerzalnim frenkvencijama koje postoje u višim dimenzijama a koje su nam na raspolaganju u svakom momentu ako znamo da se *priključimo*.“ [Bokun Popović 2016: 172]

4.4.2. Nauka i religija

Odnos nauke i religije zaokupljao je još začetnike pogleda na svet Novog doba kao što su Jung (o čemu je već bilo reči) i Tejar de Šarden[78]. Međutim, odnos nauke i religije je i jedno od najvažnijih pitanja nove ili postmoderne duhovnosti, bar kako tvrdi Ken Vilber. Kako sam kaže, ono što integrativni pristup pre svega treba da učini jeste da pomiri odnos nauke i religije [Wilber 2004: 64–65]. To *pomirenje* za njega znači zapravo transformisanje religije i njeno promovisanje u nauku. To bi se postiglo odbacivanjem svega onoga što „pada na testu empirijske proverljivosti", a zadržavanjem onoga što predstavlja srž religije, što je po njegovom mišljenju neposredno duhovno iskustvo. Kako je svestan da se religija „nikada neće odreći mitova i priča", Vilber zapravo odbacuje religiju u korist *duboke duhovnosti* koja „uključuje direktno ispitivanje iskustvenih nalaza koji su razotkriveni u višim stupnjevima razvoja svesti" [Wilber 2004: 81]. Između duboke duhovnosti i nauke, mada ne *uske, tvrde nauke*, kao što su fizika, hemija i biologija, već *dobre nauke* koje imaju veze s unutrašnjim stanjima i kvalitativnim istraživačkim metodologijama (humanističke nauke), ne postoji isključivost. Duboka duhovna ispitivanja, tvrdi Vilber, svoje tvrdnje zasnivaju na podacima i iskustvenim nalazima i proveravaju ih u zajednici adekvatnih, ispunjavajući tako kriterijume dobre nauke. Za *duboku duhovnost*, Vilber koristi još jedan naziv: *postracionalna religija.* Takođe smatra da će „*preracionalna religija* uvek biti s nama jer se svako rađa u bež memi i odatle započinje svoj razvoj, ali će sve više prevladavati *postracionalna religija"*.

Sličan stav kod nas zastupa Aleksandar Zečević u knjizi *Istina, lepota i granice znanja – Put od nauke do religije,* koja je kod nas objavljena 2015.[79]

Osnovna teza Zečevića je da su nauka i religija potencijalni saveznici. One se međusobno ne isključuju, mnoge tvrdnje savremene teologije najčešće su u skladu s opšteprihvaćenim naučnim znanjima, „samo teolozi treba da preduzmu mnogo aktivniju ulogu u procesu usklađivanja verskih učenja s postojećim naučnim teorijama" [Zečević,

[78] Pjer Tejar de Šarden (1881 – 1955) je bio francuski filozof, jezuitski teolog, kao i paleontolog i geolog. Elijade njegovu veliku popularnost objašnjava time što je prvi hrišćanski mislilac koji je svoje verovanje predstavio naučno i u skladu sa prirodom i životom. On, tvrdi Elijade, ne samo što je povezao nauku i hrišćanstvo, zastupao optimistički pogled na kosmičku i ljudsku evoluciju i istakao posebnu vrednost čovekovog načina bivanja u svemiru, već je takođe ukazao na prvobitnu sakralnost prirode i života. [Eliade 1981: 23]

[79] Ista knjiga je na engleskom objavljena 2012. godine, a autor je predavač na Univerzitetu Santa Klara u SAD.

2015: 8]. Polaznu tačku za konstruktivan dijalog ovaj autor pronalazi u tome što je savremena nauka pokazala „da je fundamentalna struktura prirode nešto što će zauvek ostati van našeg domašaja, i da jezik kojim pokušavamo da je opišemo nikada neće biti potpuno adekvatan“ i u tom pogledu postoji izvesna sličnost između nauke i teologije. Uz tu sličnost, potrebno je samo da teolozi, ako uopšte žele da „zainteresuju nove generacije za pitanja kojima se bave, u svoje publikacije uključe i neke analogije iz nauke i tehnologije“. [Zečević, 2015: 11] Primarni teološki zadatak crkve je da prevodi tradicionalne istine u savremene forme razmišljanja, smatra Zečević.

Kao i Vilber, zalaže se za integrativni pristup ljudskom znanju, kakav je i postojao sve do 15. veka. Poziva se na argument „poslednjeg značajnog teologa koji je pokušao da potpuno integriše naučna i verska saznanja“. Bio je to Nikola Kuzanski, koji je živeo u prvoj polovini 15. veka, a ključni element u njegovim razmišljanjima bila je premisa da ljudsko znanje ima određena ograničenja koja ne mogu prevazići ni nauka ni matematika. Upravo su nedavna otkrića kvantne mehanike, metamatematike i teorije haosa pokazala da takva ograničenja zaista postoje, navodi Zečević [Zečević 2015: 14]. Za Kuzanskog je ovo bila teološka pretpostavka, poredio je istinu s konceptom matematičke beskonačnosti – u oba slučaja se može doći do aproksimacija, ali do suštine ne.

Zečevićevu knjigu možemo shvatiti i kao popularizaciju nauke. On navodi niz primera koji treba da pokažu da se i u prirodnim naukama i matematici javljaju fundamentalna ograničenja, kao što su teorija haosa, teorija relativiteta i sl, ili uočeni fenomeni kao što je efekat leptira. Tvrdi i da postoje analogije između teorije relativnosti i religije. S jedne strane navodi tvrdnju Tome Akvinskog o bezvremenskoj perspektivi Boga koji odozgo posmatra neprekidnu kolonu prošlog, sadašnjeg i budućeg, tako da se za njega sve odvija u sadašnjosti, a s druge, Ajnštajnovu tvrdnju da bi za posmatrača koji se kreće brzinom svetlosti nestala svaka razlika između prošlosti i budućnosti. Ipak, i sam kaže treba biti oprezan s ovakvim analogijama, jer teologija nije isto što i matematika.

Drugačiji pristup od Zečevića koji smatra da religiju treba prilagoditi otkrićima nove nauke, zastupa Predrag Slijepčević koji smatra da treba rekonstruisati nauku. U knjizi *Svetac i grešnik – Kako zloupotrebljavamo nauku i budućnost čovečanstva* iz 2018. godine, ovaj autor, poput Fritjofa Kapre, iznosi stav da je deterministička nauka

isključivo „proizvod muške linije razmišljanja“ i da „treba probati s balansiranjem ove linije suprotnom linijom razmišljanja, ženskom linijom. Nešto poput kineskog koncepta Tao u kome su dve dijametralne suprotnosti uvek u dinamičnoj harmoniji“. Kao protivtežu determinističkoj nauci, Slijepčević navodi kreativnu nauku koja bi bila u skladu s ovim principom, a budući da je sam hemičar, smatra da za razliku od determinističke nauke koja počiva na fizici, kreativna nauka treba da počiva na hemiji. Njegova vizija reformisane nauke podrazumeva uključivanje i indeterminističke varijante nauke, pored determinističke, u čemu se poziva na Karla Popera, zatim uključivanje filozofije u nauku koja bi obezbedila dubinu, s tim što smatra da i zapadnu filozofiju treba reformisati uključivanjem filozofija drugih civilizacija, i na kraju uključivanje estetike u nauku, s obzirom na to da je priroda estetski fenomen.

Da je tema odnosa nauke i religije kod nas šire prisutna, pokazuju i skupovi na tu temu koji su podržani od najviših društvenih i državnih institucija[80] i na kojima učestvuju univerzitetski profesori i stručnjaci iz naučnih instituta.

Glavno pitanje koje se postavlja na ovim skupovima je pitanje da li religija i nauka imaju neke zajedničke atribute ili je reč o dvema sferama koje nemaju zajednički presek? Ističe se da za našu sredinu koja se „nalazi na razmeđi između istočnjačkog misticizma i zapadnjačkog racionalizma“ ovo pitanje ima poseban značaj, kako s istorijsko-političkog, tako i s intelektualno-kulturološkog aspekta [Grupa autora 2007]. Većina učesnika na ovim skupovima podržavala je holistički pristup i osnovne stavove transpersonalne psihologije, mada je bilo i suprotnih mišljenja, dok su neki učesnici isticali neophodnost da budemo „otvorenog uma“ prema novim saznanjima. Vladeta Jerotić [2007], koji je i jedan od organizatora ovih skupova, zadržao se na postavljanju pitanja da li danas smemo da pravimo predstave o mogućem odnosu nauke i religije u budućnosti, kao i predstave o novom čoveku i novom dobu? I da li je moguće proširenje ljudske svesti koje bi moglo spasiti i čoveka i Zemlju od uništenja? On ne zna odgovore na ova pitanja, ali zna da čovek koji veruje nema potrebe za naukom, a još manje za tobožnjim naučnim dokazima za postojanje Boga. S druge strane, pravi naučnik često oseti potrebu za religijom, smatra Jerotić.

[80] Na primer, skup na temu *Nauka, religija, društvo* koji je održan 2002. godine u SANU, Beograd, u organizaciji Bogoslovskog fakulteta SPC i Ministarstva vera Republike Srbije. Sličnu temu imao je simpozijum *Religija i epistemologija*, održan u Srpskom filozofskom društvu u Beogradu u junu 2005, a čiji rezultat je i knjiga grupe autora pod istim nazivom u izdanju izdavačke kuće Dereta iz 2007. godine.

Drugi su bili mnogo eksplicitniji u izražavanju kritičkog stava prema nauci, kao na primer Vuk Uskoković[81]. U izlaganju na temu *Na epistemološkim temeljima religijskog iskustva*, ovaj autor „opšteprisutnom objektivizmu nauke“, iz koga, kako tvrdi, proizlazi borbenost po pitanju univerzalne relevantnosti saznajnih principa, suprotstavlja konstruktivističku perspektivu iz koje se

> Spontano razvijaju tolerancija, nenametljivost i svest o ostvarenju puta harmonije kroz sveprihvatanje različitih mišljenja i stavova, i pronalaženja sistemskog, zajedničkog i opšteg rešenja, konfučijevske niti koja će povezati sve naizgled razdvojene i nekompatibilne idejne putanje u snažne snopove međusobno ojačavajućih putanja ljudske kreativnosti..Umesto neprirodnih stoprocentnih eksplicitnih ubeđenosti i zavaravajućeg pouzdanja u apsolutne sigurnosti u našem svetu, budi se svest o blaženosti počivanja u znanju o neznanju, i verno prihvatanje prirodnog indeterminizma, iscrtanog na mnogim poljima naučnih slika sveta, od kvantne teorije, preko nelinearnih matematičkih sistema i kibernetičkih povratnih sprega, do konstruktivističke subjektivnosti iskustva... [Uskoković 2007: 308 - 309]

Pored teme odnosa nauke i religije, na ovim skupovima se istražuju i teme kao što su izmenjena stanja svesti i transpersonalna iskustva. Izmenjena stanja svesti (ISS) su inače, prema nekim shvatanjima, koren religijskog iskustva. Magijsko religijski praktičari i iscelitelji su u svojim aktivnostima koristili „tehnike ekstaze“, što pokazuje i univerzalnost pojave šamana, „praoca ekstatičkog (ISS) religijskog ponašanja“ [Vinkelman 2001: 45]. S druge strane, na ovim skupovima se moglo čuti da fenomen svesti spada u red najznačajnih naučnih problema, zbog velikih potencijalnih implikacija u mnogim oblastima, kao i da postoji „beogradska škola“ istraživanja svesti[82] [Jerotić, Koruga, Raković, ur., 2002].

U psihologiji, recimo, postiglo bi se razumevanje uloge izmenjenih stanja svesti u sazrevanju ličnosti, kontroli kreativnosti kao i transpersonalnih fenomena koji obično prate ova stanja. Takođe bi se postiglo „bolje razumevanje nekih fundamentalnih filozofsko religijskih pitanja, kao što je pitanje ontološke prirode individualne i kolektivne svesti, uklanjanje dualizma duh–materija, kontinuitet svesti posle smrti, transfer opterećenja na potomstvo i fundamentalni značaj rasterećenja kolektivne svesti

[81] Autor knjiga *Na putu redukcionstičke–holističke ravnoteže savremene nauke i društva* (2004) i *Principi holističke nauke budućnosti* (2006).

[82] Da postoji „beogradska škola“ istraživanja svesti informiše nas Đuro Koruga, profesor na Mašinskom fakultetu Beogradskog univerziteta, i u tom kontekstu navodi knjigu *Svest: naučni izazov 21. veka*, čiji su urednici D. Raković i Đ. Koruga iz 1996. godine.

molitvom za bližnje, neprijatelje i umrle“. [Jerotić, Koruga, Raković 2002: predgovor ur.]

Đuro Koruga [2002] ističe značaj *rada na sebi* i kaže da će:

> Elektro-magnetna gravitaciona interakcija u nama i u spoljašnjem okruženju inicirati mentalni preokret u nama. Kad se to ostvari tada ćemo shvatiti da su svi pristupi objašnjenju svesti i fenomena života, uključujući naučni i religiozni, nebitni, jer će sve bitu *Jedno*. Da bi se to ostvarilo, svaka individua treba da radi „na sebi“ i da ostvari *meru* fizičkog i duhovnog u svom biću, tj. da dostigne *duhovni mir* koji će sa strukturno – energetsko – informacionim promenama u nama ujediniti našu *organsku, biološku* i *mentalnu* svest. Tek tad će nastati vreme istinskog stvaralaštva i života kao nečeg lepog i uzvišenog. [Jerotić, Koruga, Raković 2002: 171]

Inače, kako tvrdi Koruga, „do tog ujedinjenja prirode, čoveka i tehnike doći će zahvaljujući četvorodimenzionalnoj svetlosnoj mašini koja će biti zlatni presek koji harmonizuje odnose čoveka i Univerzuma, a koja je jedan od osnovnih zadataka nanotehnologije“. [Jerotić, Koruga, Raković 2002: 168]

Za široku publiku razumljivije objašnjenje izmenjenih stanja svesti daju Petar Vujičin i Časlav Hadži-Nikolić, izlagači na navedenom simpozijumu iz 2005. godine. Vujičin u tekstu *Stanja svesti u ezoterijskoj praksi* navodi da „postoje tri osnovne metode pomoću kojih je moguće postići oslobođenje od svih iluzija i ostvariti mistično sjedinjenje s našim pravim Ja“. [Vujičin 2007: 235]. Prva podrazumeva etički život, uzdržavanje od svake vrste zla i služenje; druga podrazumeva upražnjavanje spiritualnih disciplina kao što su meditacija i nevezivanje; a treća konzumiranje određenih biljaka koje sadrže halucinogene supstance. Naglašava da se treća metoda ne preporučuje jer ako se često koristi može da dovede do oštećenja nervnog sistema, ali je korisna jer „nevernim Tomama“ može da dokaže da vidljivi svet fizičkih objekta nije jedina stvarnost. Poruka svih ezoterijskih učenja, od vedske religije do Starog i Novog zaveta, glasi da se krajnja stvarnost može direktno spoznati, mada nikad u normalnom stanju svesti. Poput Rodžera Volša, i Vujičin na sažet način iznosi osnovne tvrdnje nove duhovnosti koje smo već navodili u radu: „Krajnja stvarnost u svim ezoterijskim praksama podrazumeva da Bog, odnosno Apsolutna stvarnost, postoji; da se Bog može doživeti i spoznati u dubinama sopstvene duše; da je realizovanje Boga najviši cilj ljudskog postojanja i da se Bog može realizovati na mnogo načina.“ [Vujičin 2007: 234].

U tekstu *Izmenjena stanja svesti u halucinogenom šamanskom ritualu: terapijske i epistemološke implikacije,* Časlav Hadži-Nikolić piše kako izmenjena stanja svesti dovode do transpersonalnog iskustva koje se u religijskoj terminologiji naziva mističnim doživljajem. Ovo iskustvo se „opisuje kao doživljaj transcendiranja granica empirijske realnosti, izlaženje iz okvira profanog življenja i zalaženje u sfere kosmičke egzistencije i susret s najvišim principom." [Hadži-Nikolić 2007: 107]. U osnovi svakog mističnog traganja, navodi Hadži-Nikolić, nalaze se pitanja: ko sam ja, odakle dolazim i kuda idem i kakvo je moje mesto u univerzumu? Transpersonalno iskustvo se može shvatiti na dva načina. Prema jednom od njih,

> Transpersonalno iskustvo u kontekstu buđenja određenih slojeva nesvesnog materijala pod dejstvom halucinogena, odgovaralo bi buđenju arhetipskih sadržaja čije je poreklo tako davno zakopano u misteriji prošlosti da izgleda kao da nema ljudsko poreklo; vraćanje mističnom, transsubjektivnom korenu i početku, put iz *ovde i sada* u *tamo i onda*, u mitsku prošlost... način na koji se ostvaruje veza između čoveka i kosmosa, uz oslobađanje materijala koji pripadaju kategoriji kolektivnog nesvesnog. [Hadži-Nikolić 2007: 107]

Prema drugom shvatanju, pod dejstvom halucinogena, „svest se oslobađa, odmiče od svakodnevice i uobičajenih problema i usredsređuje na opšta pitanja" koja se tiču odnosa prema sebi, prema drugima i prema univerzumu. „Halucinogeni, ometanjem realističke svesti, oslobađaju duh i omogućavaju pojedincu da se suoči i da operiše sadržajima individualnih, grupnih ili kosmičkih simbola i koncepata." [Hadži-Nikolić 2007: 108]. Ovaj autor tvrdi i da pitanje kosmičkih sila, apsoluta, božanstva, nije nastalo iz akademske potrebe da se shvati univerzum, „već je izraz ljudske nemoći i nesavladive potrebe za zaštitom, sigurnošću i ohrabrenjem" [Hadži-Nikolić 2007: 109].

Pored teme izmenjenih stanja svesti, prisutne su i druge teme koje povezuju nauku i religiju. Na primer, tema *saglasnost biblijskog i genetskog koda,* kojom se bavi Miloje Rakočević [2002], koji te saglasnosti između ostalog vidi u broju poglavlja Biblije i broja nukleona i slično, ili tema kojom se bavi Snežana Milenković *molitva između nauke i religije*. Mada priznaje da može biti da je ponekad u molitvu uključen placebo, Milenković tvrdi da „njena osnovna moć i snaga leži u njoj samoj i njenom uticaju koji može da ostvari i na daljinu, a takođe i u vremenu, kao što eksperimenti pokazuju". [Milenković 2002b: 110] Molitvu razmatra i kao „novi oblik komunikacije između psihologije i medicine, ali i religije" i ističe da molitva ne deluje samo ovde i sada, već i

na daljinu i izvan sadašnjeg trenutka [Milenković 2002a: 186]. Smatra i da su empirijski dokazi za snagu molitve indirektni dokazi za postojanje duše, a takođe, da su i dokazi „da i mi delimo kvalitete koji se pripisuju Božanskom – koje je u nama a ne izvan nas!“ Ti empirijski dokazi počivaju na novoj transpersonalnoj nauci, „koja ne počiva na klasičnim postavkama Njutnove fizike, a to znači i dozvoljava dislociranje u prostoru i vremenu.“ [Milenković 2002a: 186].

Veliki značaj molitvi pridaje i Dejan Raković koji je razvio sopstveni *kvantno-relativistički/kvantno-holografski model* izmenjenih i prelaznih stanja svesti i čija razmatranja ukazuju na „neophodnost (kvantno) holističke terapije kvantno-informacionih psihosomatskih poremećaja“, kao i na realnost transpersonalnih fenomena u direktnim interakcijama svesti/akupunkturnog sistema s okruženjem [Raković, 2007: 342]. Ovaj autor se takođe zalaže za sintezu savremenih naučnih saznanja iz oblasti svesti i religijskih iskustava iz različitih tradicija i nada se da će ta sinteza u bliskoj budućnosti dovesti do novog „*modela ponašanja* baziranih na iskonskim duhovnim moralnim načelima *milosrđa*“. Tvrdi i da je budućnost potomstva, individualnu i kolektivnu, „moguće značajno izmeniti jedino kroz kolektivno *upražnjavanje molitve* za svoje bližnje i za svoje neprijatelje.“

Iz ovih nekoliko primera je vidljivo koliko su i kod nas prisutne teme nove duhovnosti (a posebno *kvantni misticizam,* o kome je bilo reči u vezi s Fritjofom Kaprom), karakteristične za pogled na svet koji se u radu označava kao pogled na svet Novog doba. Već je rečeno i da na navedenim skupovima to nisu bila jedina mišljenja koja su se mogla čuti. Kao važne za temu odnosa nauke i religije, navešćemo stavove Petra Grujića iznete u tekstu *Nauka, lažna nauka, kvazireligija, religija,* u kome autor upravo objašnjava na koji način dolazi do „manipulisanja sličnostima nauke i religije“.

Religija i nauka imaju analognu *vertikalnu strukturu*, kaže Grujić. U osnovi religijske piramide je tzv. narodna religija koja je bazirana na mitskoj slici sveta, odnosno magijskim ritualima. U osnovi nauke se nalazi primenjena nauku, odnosno tehnika. Kako se ide prema vrhu sadržaj obe sfere postaje suptilniji i apstraktniji. Na vrhu religijske strukture je teologija, dok je „spekulativni deo nauke na frontu racionalnog istraživanja. U fizici su to danas kvantna teorija polja i kosmogonija, koje se, inače, prepliću“ [Grujić 2007: 23]. Moderna kosmogonija koja se bavi *nastankom univerzuma* je nužno spekulativna, jer se samo s kreativnim prilazom može očekivati

uspeh. Kad je reč o teologiji, ona se trudi da sledi logiku racionalnog poimanja, uz naglašenu kreativnost takođe. „Između vrhova obe piramide leže standardna nauka i religija u ortodoksnom smislu. Poređenje između dve osnove je deplasirano, između srednjih stratuma nemoguće, dok se s vrhovima da manipulisati.“ [Grujić 2007: 23].

> To samo po sebi ne bi bilo vredno pažnje da se ne zloupotrebljava od strane onih kojima šarlatanstvo nije strano. Metoda se obično sastoji u sledećem: pošto se mogu naći sličnosti u spekulativnom domenu, mora postojati *neka dublja veza* nauke i religije koju samo treba otkriti. Sada se analogija pretvara u sličnost i spušta za nivo niže, dok se ne nategne opšti zaključak da su racionalno i fiktivno *samo dve strane iste medalje*. [Grujić 2007: 24]

Kompetenti teolozi, poput Tertulijana, bili su naravno svesni fundamentalne razlike između racionalnog i iracionalnog, navodi Grujić. U apsurdno se može samo verovati, jer je za racionalni um neshvatljivo.

S druge, religijske strane, javljaju se nastojanja da se religijsko obogati racionalnim elementima, što je prema Grujiću kontraproduktivno jer se religija na taj način poriče. To se odnosi na veći broj ezoteričnih učenja od gnosticizma do teozofa. Za Grujića su mističari veći ateisti od ateista. To je „umišljeno igranje boga, bez straha od posledica“ [Grujić 2007: 31]. Smatra da dijalog nije moguć. Sagovornici racionalnog učesnika „polaze od najapstraktnijih termina i teza, od *urođenog osećaja božanskog* kao takvog, od *naše potrebe za duhovnošću* itd., da bi se na kraju identifikovali kao pristalice ove ili one posebne religije... To je i razumljivo jer je apstraktna religioznost isprazna.“ [Grujić 2007: 33]. „Svako ko se bar jedanput u životu *molio bogu* zna da da se nije obraćao apstrakciji, već antropomorfnom biću“. Iz istog razloga ni dijalog između religija nije moguć, tvrdi on.

Što se tiče Grujićeve tvrdnje da se vernici „na kraju identifikuju kao pristalice ove ili one posebne religije“, što on smatra sasvim razumljivim, to ipak nije slučaj s autorima literature za samopomoć. Kao što je već naglašeno, uvek se ostavlja mogućnost da verujete u koga god želite, bio to bog ili boginja, životna sila, energija, univerzum ili univerzalna inteligencija. U domaćoj literaturi za samopomoć religijski sinkretizam posebno je izražen u knjizi Zorice Karanović *Moć želje: vodič za životni optimizam* iz 2013. godine. Pre ove knjige, autorka je objavila naslove *Ništa lično, Kako uloviti muža* i *Zabiberite im čorbu*, koje su ostvarile rekordne tiraže, bar kako kaže

njihov izdavač. Pored pisanja knjiga, i ova autorka se bavi *lajfkoučingom* i drži motivacione radionice u Beogradu i širom Srbije.

U knjizi *Moć želje* autorka iznosi savete i tvrdnje koje su uobičajene za ovu vrstu literature. Na primer kaže „da se čovek rađa s određenim potencijalima, koji, ako se ne ostvare, izazivaju osećaj neispunjenosti i stvaraju nedostatak samopouzdanja i ljubavi prema sebi.“ [Karanović 2013: 58]. Ali, iznosi i tvrdnje koje se retko sreću u self-helpu. Recimo, kaže da je za nju najveća umetnost življenja prepuštanje Božjoj volji. Objašnjava da to ne znači kako mi ne treba ništa da radimo, naprotiv, treba da činimo sve što je u našoj moći, ali „konačan ishod nekada ne zavisi od nas“ [Karanović 2013: 56].

Ovakva raznolikost stavova rezultat je prilično raznovrsnih izvora na koje se u knjizi poziva. S jedne strane, poziva se na autoritete žanra i pritom navodi izvore što je prilično neuobičajeno u knjigama samopomoći. Citira Lujzu Hej, Ivanu Kuzmanović, Nebojšu Jovanovića, Dipaka Čopru i Paula Koelja, a poziva se i na Svetog vladiku Nikolaja, Nikolu Teslu (isti, opširan citat Nikole Tesle je dva puta našao mesto u ovoj knjizi). S druge strane, poziva se, možda i najviše, na „uglednog ruskog iscelitelja Lazareva“. Upravo je pozivanje na ovog poslednjeg uticalo na teizam autorke, mada je ona vrlo spremna da se tu koriguje:

> Ako vam se čini da je reč o teističkom posmatranju stvari, istu suštinu možemo objasniti i ateističkim, ali pozitivnim načinom viđenja, koji nas upućuje da teške životne situacije posmatramo kao „izazove“ i „nova iskustva“ ka putu ka ličnom usavršavanju i šansi za pozitivan preokret. [Karanović 2013: 56–57]

Nismo sigurni da to znači isto što i prepuštanje božjoj volji, niti da bi se autori Novog doba složili s tvrdnjom da raditi na sebi znači da „sticati i razvijati ljubav prema Bogu“ [Karanović 2013: 61], kako tvrdi ugledni ruski iscelitelj. U Novom dobu nije reč o ljubavi prema bogu i podređivanju sopstvene dobrobiti božjoj volji, već o ljubavi prema sebi i oslanjanju na sopstvenu božansku prirodu u obezbeđivanju najviše dobrobiti.

S druge strane, ova autorka ne zaboravlja ni to da navede. Savetuje ljubav prema sebi i kaže „Dete u vama vapi za podrškom, ljubavlju i nežnošću, koje samo vi možete da mu pružite“ [Karanović 2013: 73].

Iako smo i za druge autore rekli da drže sve opcije otvorenim, utisak je da je to slučaju Zorice Karanović prisutno u velikoj meri. Sama ističe da ne vidi u tome nikakvu protivurečnost (u čemu nije jedina) i piše kako je bila zadivljena duhovnošću i verom u Boga jedne dame koja se inače bavila astrologijom i bila odlična u tome. „Preciznost njenih predviđanja je bila ojačana verom u Stvoritelja.“ [Karanović 2013: 90].

Njeni saveti čitaocima su da svoje poslove, želje itd. prepuste dragom Bogu i da oproste onima koji su ih povredili. Jedan od argumenata je da svi potičemo s jednog stvaralačkog Izvora i na kraju bivamo jedno, a „do takvog zaključka došao je i Tesla“. Molite se za one koje volite, piše autorka, ali i za one druge (ona se molila za urednicu koja ju je zlostavljala i to je urodilo plodom); prestanite da se brinete zbog stvari na koje ne možete da utičete; brinite se za druge, a ne samo za svoj ego. Ukazuje na sličnost u tvrdnjama Lazareva koji kaže „..sve je Božja volja i u svemu je naša volja sporedna“ [Karanović 2013: 126] i Dipaka Čopre koji, doduše, ne pominje Boga već „neopiranje struji Života“. „Kada univerzalna inteligencija teče kroz vas, bez vašeg mešanja, život vam teče spontano i s lakoćom.“ [Čopra 2008: 181]. Autorka navodi i dodatni argument: „Uostalom, i naš narod kaže ‘ko zna zašto je to dobro’” [Karanović 2013: 134]. Onda ponovo čini zaokret ka Novom dobu: „A dešavaće se samo dobro jer ćete svojim spokojem i doslednom verom biti trajno 'prikopčani’ na frenkvencije ljudi, stvari i događaja na čijim se talasima i sami nalazite.“ [Karanović 2013: 135].

U poglavlju čiji je naslov „Osetite moć sadašnjeg trenutka“, kada očekujete pozivanje na Ekarta Tola ili istočnjačku filozofiju, ponovo je originalna. Najpre kritikuje one koji sve odlažu za sutra, naziva ih *futurašima,* a onda zagovara oslobađanje od bilo kakvih ličnih očekivanja, planova, ideala, želja koje nas neprekidno vuku u budućnost [Karanović 2013: 141]. Citira Lazareva koji u knjizi *Dijagnostika karme* iz 2002. kaže da čovek koji se preterano vezuje za svoja maštanja, planove i nade nije u stanju da prihvati ono što život donosi i sklon je da sve oko sebe idealizuje. Pošto svet ne može da bude idealan, u njemu konstantno raste nezadovoljstvo sredinom u kojoj živi. Tako „orijentacija na budućnost“, koja je u osnovi duhovnih individualnih vrednosti, dovodi do jačanja ljubomore i gordosti u njegovoj duši što je veoma opasno. Čovek sve više nameće svoju volju u nastojanju da ostvari svoje želje. Budite spremni da sve žrtvujete, pa i samu želju za životom, na oltaru ljubavi prema Bogu, poziva Lazarev.

Možda grešimo, ali nam ovaj poziv ne deluje primeren knjizi koja pretenduje da bude *vodič za životni optimizam.* Zato je optimizam nesumnjivo prisutan kod Zorana Gruičića, domaćeg stručnjaka za „sazrevanje svesti“, koji tvrdi:

> Zrela individualna svest je ona koja je završila proces individualizacije, tj. samoostvarivanja, samoosvešćivanja, samoprepoznavanja. Sazrela individualna svest jednaka je Beskonačnom Znanju, Beskonačnoj Ljubavi i Beskonačnoj Moći. Ona je Beskonačna Svest, Beskonačno Postojanje i Beskonačna Kreacija. Spoznala je Boga Stvaraoca kao jedinu realnost, a sve ostalo kao nestvarnost, iluziju. [www. Illumina.co.rs]

Gruičić sasvim precizno uspeva da izbroji broj „zrelih individualnih svesti“ od 10000 godina pre nove ere, kada je bilo 5 zrelih svesti, pa do 2100 godine kada će biti 43.749 zrelih svesti. Prema njegovoj tabeli, sada ih ima oko 20.000, ali se taj broj ubrzano povećava, što je posledica „osvešćivanja duhovnih procesa na nivou individue, odnosno povezivanja materijalnog i duhovnog razvoja u celinu.“

To povezivanje nakon 2100. godine će se još više ubrzavati. Autor predviđa da će, između ostalog, primena principa samoisceljivanja biti osnovni način održavanja zdravlja; da će psihologija postati najznačajnija nauka, dok će fizika i hemija izgubiti značaj koji sada imaju; da će religije dobijati sve veći značaj kroz međusobno povezivanje i duhovnu toleranciju; ljudi će nastojati da se bave onim delatnostima koje ih olakšano navode u stanje *flow*; razvijaće se i prosečna inteligencija, ali će sve veći značaj dobijati emocionalna i duhovna inteligencija. Međutim, sve do 4000. godine i dalje će samo manjina uspeti da osvesti Boga u sebi. Zato će u narednih 4000 godina to uspeti gotovo polovina svetske populacije, da bi se za još toliki period proces individualizacije na Zemlji završio dostizanjem najvišeg nivoa duhovnosti.

Ipak, nisu baš svi među pobornicima nove duhovnosti kod nas takvi optimisti kao Zoran Gruičić. Miša Vasić, u knjizi *Nova duhovnost i scijentizam u XXI veku,* tvrdi da je ljudska rasa danas na „ozbiljnoj raskrsnici“. Jedan put vodi harmonizaciji sa univerzumom koji se kontinuirano samorazvija i sve svoje elemente usmerava u pravcu evolutivne ekspanzije, hteli to oni ili ne. Drugi put je put borbe protiv „supersofisticirane strukture nadljudske inteligencije koja nevidljivo, kroz informatičko polje, prožima svemir“ i taj put vodi samouništenju. Vasić priznaje značaj razvoja nauke i da su kognitivni kapaciteti ljudske rase danas ogromni, ali ukoliko se ostane samo na tome, samouništenje čovečanstva je izvesno. [Vasić 2015: 339]

4.4.3. Duhovnost Novog doba i pravoslavlje

Hipotezi, koju branimo u ovom poglavlju, da je prihvatanje kulture samopomoći u Srbiji prevashodno proizvod širenja globalne kulture neoliberalizma, mogao bi se izneti kontraargument da su magija i misticizam već prisutni kako u tradicionalnoj kulturi srpskog naroda tako i u pravoslavnom hrišćanstvu u većoj meri nego što je to slučaj s katoličkim i protestantskim hrišćanstvom. Dakle, da je samo interesovanje za okultno, od čega smo krenuli na početku ovog poglavlja, proizvod tradicionalne narodne kulture.

Da je bar delimično tako, pokazalo je i istraživanje okultizma u Srbiji devedesetih godina Lidije Radulović. Radulović tvrdi da revitalizacija vidovnjaštva devedesetih godina predstavlja kontinuitet tradicionalne vračarske delatnosti u Srbiji, koja je podrazumevala kako predviđanje sudbine tako i isceliteljske delatnosti, najčešće skidanjem crne magije. Ta delatnost jeste, s jedne strane, magijska delatnost, ali s druge strane, vidovnjaci nisu isticali sopstvene moći, već naprotiv, uvek su se pozivali na Boga koji im je tu moć podario. [Radulović 2007: 115]. U tom smislu je njeno istraživanje pokazalo da ni kod vidovnjaka ni kod njihovih klijenata ne postoji kolizija s pravoslavnim hrišćanstvom. Videli smo da je taj stav prisutan i kod mnogih autora literature za samopomoć. Radulović navodi i da Srpska pravoslavna crkva, koja kao i svaka hrišćanska crkva odbacuje vidovnjaštvo i sve druge okultne pojave kao sujeverje, nije imala izražen neprijateljski stav prema njima, za razliku od odnosa prema spiritualnim sistemima koji su došli sa Zapada.

Obratićemo se, da parafraziramo Otfrida Hefea, onom ko je za ta pitanja nadležan kod nas, dakle, Vladeti Jerotiću, pravoslavnom teologu i psihijatru, ali, kako se nama čini, i velikom poštovaocu Karla Gustava Junga, koji je u velikoj meri postavio temelje nove duhovnosti. U knjizi *Individuacija i (ili) oboženje,* Jerotić piše o Jungu, ali nam daje i osnovna saznanja o razlikama između hrišćanskih crkvi u pogledu odnosa prema misticizmu i magiji. Kada je reč o Jungu, osnovni stav Jerotića je da je on s pravom kritikovan od strane nekih zapadnih teologa da se suviše uzdao u čoveka i njegove sopstvene snage i napore u dostizanju Sopstva. Jung ne samo da zanemaruje veru u Isusa Hrista, nego potcenjuje „i pomoć drugih ljudi izvan jungovski vođene „analitičke“ psihoterapije, koja preuzima na sebe, nekad suviše smelo, prvenstvo spiritualnog vođenja individue na putu ka Sopstvu...“, kaže Jerotić. Dakle, individuacija nije oboženje koje čoveku može da dođe samo odozgo, kao akt Božje milosti. Prema

pravoslavnom učenju, milost Božija je Božiji dar koji ne ukida čovekovu slobodu; to je dar ljubavi koji obezbeđuje sinergiju između čovekovog slobodnog izbora i božanske volje. Ali, Jerotić piše i sledeće:

> Možda bismo mogli oprezno reći da je Jungov put individuacije u oslanjanju na sopstvene snage, na tzv. „samoaktualizaciju“ (i kod nekih drugih savremenih dubinskih psihologa i psihoterapeuta srećemo ovaj nehrišćanski pojam „samoaktualizacija“), dozvoljen, moguć, čak i preporučljiv, onim mladim ljudima u prvoj polovini njihovog života, koji su iz raznih razloga odrasli u ateističkim, agnostičkim...porodicama...a koji se ne zadovoljavaju pozitivističkom i hedonističkom svakodnevicom življenja, s mogućom i realnom nadom da će idući ovakvim „jungovskim“ putem individuacije osetiti, kada stignu u drugu polovinu života, nedovoljnost ovog puta i potražiti, ovog puta već preko blagodeti Božije, Hristov put oboženja, odnosno prosvetljenja. [Jerotić 2000: 31]

Jerotić ovde kao da previđa da i Jung individuaciju smatra mogućom tek u drugoj polovini života, ali verovatno nije mislio baš na individuaciju već pre na zainteresovanost za duhovnost koju Jung može da podstakne kod mladih ljudi.

Što se tiče prisustva elementa sujeverja u pravoslavlju, Jerotić navodi i poštovanje svetitelja i postojanje magije, ali istovremeno brani opravdanost tog prisustva. Na primer, za poštovanje svetitelja kaže da zauzima značajno mesto u pravoslavnoj pobožnosti, „mada se ne može odreći opasnost od sujeverja koje može da odvede politeizmu i „sinkretizmu“ u kome paganski tragovi mirno počivaju pored hrišćanstva, ipak, oni koji odbacuju kult svetitelja, lišavaju se pravog odnosa prema Hristu, ostajući duhovno bez porodice, bez rase, bez kuće, bez očeva i braće u Hristu.“ [Jerotić 2000: 48]

Takođe navodi i da je u pravoslavnom učenju čvrsto ukorenjeno i postojanje dobrih i rđavih duhova u spiritualnom svetu. Magijsko mišljenje je prisutno i u hrišćanstvu uopšte, ne samo u pravoslavlju. „Teško je odreći da se praksa hrišćanske crkve osniva i na magijsko-kultnom mišljenju i delanju, kao jednom od najstarijih slojeva u ljudskoj psihi“. [isto: 118] Ipak, u tom pogledu postoje i razlike između hrišćanskih crkvi. „Protestantizam kao i psihoanaliza traže od čoveka aktivnost, introspekciju, individuaciju, dok katolicizam, delom i pravoslavlje, oslanjaju se na pasivnu, magijsku stranu čovekovog bića, uzdajući se u Božju milost. Reklo bi se da jedna strana precenjuje, a druga potcenjuje čoveka.“ [Jerotić 2000: 119] „Katolička crkva je umnogome zloupotrebila vlast nad ljudima stavljajući se na mesto Boga“, smatra Jerotić. Protestantska crkva ispravila je ovu jednostranost ali je otišla u drugu

krajnost preteranog intelektualizma, čija gordost neminovno završava u negiranju Boga. Bežeći od večnog magijsko-animističkog u čoveku, protestanti su pobegli u intelektualno razumevanje verskih događanja, katolici u karitativnu delatnost, dok su pravoslavni najviše ostvarili dodir s onim magijskim. „Ishod mešavine magijskog i pravoslavnog jeste s jedne strane sujeverje, dok je s druge relativno uspešan, jer predstavlja prirodnu vezu između čoveka kao prirodnog, pa i paganskog bića i čoveka kao duhovnog bića.“ [Jerotić 2000: 121]

Jerotić poredi tri hrišćanske crkve i po tome šta pružaju svojim vernicima. Svaka od njih ima svoje prednosti. U rimokatoličkom delu hrišćanske crkve vernik nalazi svoj relativni mir u redu i formi, disciplini i poslušnosti. U pravoslavnom delu pronalazi prastare težnje ka magijskom, ali i misticizam koji ga najviše približava Bogu, čime je omogućeno ispunjavanje težnji za toplinom i osećajnošću. U protestantskoj crkvi privlačna je „prometejska strast osvajanja novog, težnja da razume ono što vidi, čuje i u sebi doživljava, težnja da popravi svoj ovozemaljski život unapređivanjem civilizacije, ali i potrebe da se pomogne drugom da bi se njemu pomoglo...“ [Jerotić 2000: 122]

Na osnovu onoga što piše Jerotić, možda bi se moglo zaključiti da je pravoslavnim vernicima posebno olakšano prihvatanje nekih elementa kulture samopomoći koji su prisutni u Novom dobu. Ono za čim pristalice nove duhovnosti tragaju već je prisutno u pravoslavlju. Pretpostavljamo da je Jerotić želeo da kaže sasvim suprotno: da pravoslavnim vernicima uopšte nije nužno da misticizam i magiju traže u duhovnosti Novog doba jer to već imaju.

Međutim, ne bismo o tome spekulisali, naš stav je da prihvatanje pogleda na svet Novog doba nema mnogo veze s tradicionalnom religijom, da oni koji su religiozni vernici neće tek tako prihvatiti religijski sinkretizam, koliko god da njihova religija već sadrži bilo sujeverje bilo misticizam. Kao što je Iglton [Eagleton 2007] pretpostavio da je Aristotel napisao *Nikomahovu etiku* da bi objasnio šta podrazumeva dobar život, jer to mnogima nije bilo jasno, tako se i mi usuđujemo da pretpostavimo da je Jerotić ovu knjigu napisao da bi objasnio šta znači biti religiozni vernik, jer to mnogima nije jasno. Ali, to nije tema ovog rada.

4.4.4. Zdravlje

U vezi sa zdravljem, u kulturi samopomoći postoji nekoliko bazičnih tvrdnji. Prva, oko koje se svi slažu, jeste da zapadnjačku medicinu treba odbaciti jer je prevaziđena – nova nauka je odavno prevazišla mehanicistički pogled na svet na kome ona počiva. Druga je da naše telo prirodno teži isceljenju i da smo svi prirodno obdareni za samoisceljenje. Treća se tiče uzroka zdravstvenih tegoba, ali tu postoji više teorija. Jedna je da su naši mentalni obrasci glavni uzrok zdravstvenih tegoba, druga tvrdi da je uzrok u poremećaju ravnoteže, odnosno u *blokadama*, treća ga traži u našim prošlim životima, četvrta u životima naših predaka, itd.

Sve ove tvrdnje postoje i kod nas, i to ne samo u literaturi za samopomoć već i van nje. Stanovište da je zapadnjačku medicinu nova nauka odavno prevazišla i te kako je prisutno. Kako tvrdi Đurić, iza zapadnjačke medicine i farmaceutske industrije, nalazi se mehanicistički pogled na svet koji je odavno prevaziđen.

> Mehanicistički pogled na svet se i dalje prenosi obrazovanjem, iako naučnici već decenijama znaju da svet nije ustrojen tako, ali naučnici čine samo veoma mali procent čovečanstva. Najveći deo, međutim, nije svestan saznanja nove nauke i funkcioniše prema mehanicističkom shvatanju sveta i uverenju koje je, u stvari, destruktivno... To stanovište stoji iza tehnologije koju promovišu korporacije čiji opstanak zavisi od toga šta ljudi veruju. Oni smatraju da im nije u interesu da saznanja nove nauke postanu deo opšte svesti, jer se plaše da će izgubiti postojeću moć kada ljudi promene uverenja. [Đurić 2012: 393–394]

Glavni profiter je industrija lekova, čemu bi bio kraj kada bi ljudi prestali da vide sebe kao mašine koje ne mogu imati kontrolu nad sobom i kada bi počeli da veruju da sami sebi mogu da pomognu, kao što smatra nova nauka.

U kritici biomedicinskog modela lečenja i farmaceutskih kompanija još je eksplicitniji Vlado Ilić [2015], koji je predstavljanje programa *Porodični poredak* začinio i brojnim opservacijama o seksualnosti, rađanju dece i vakcinama. „Oduzeto nam je pravo na prirodno rođenje deteta, deca se rađaju u veštačkom i sterilnom bolničkom okruženju“, pritom se „prema porodiljama odnose kao prema bolesnicama, a porođaj je nešto najprirodnije u ljudskom životu“, tvrdi Ilić. Izrazito je protiv porađanja carskim rezom jer se time „ženama zakida pravo na intimnost porađanja i samoodgovornost“. [Ilić 2015: 125]

Inače profesor nemačkog jezika, Ilić se protivi i vakcinisanju dece, jer smatra da vakcine služe da farmaceutska industrija zaradi jako mnogo novca. Naročito se protivi vakcini Gardasil koja pruža mladim devojkama zaštitu od raka grlića materice. Piše kako je Nobelova nagrada za medicinu dodeljena Haraldu fon Hauzenu za teoriju da su ljudski papilom virusi odgovorni za rak grlića materice, iz čega sledi da je moguća proizvodnja prve vakcine protiv raka. Prema autoru, teorija fon Hauzena odgovarala je farmaceutskom gigantu MSD i kompaniji Astra Zeneca, koja je, prema njegovim rečima, sponzorisala Komitet za dodelu Nobelove nagrade.

Rešenje koje on nudi „da steknemo poverenje u same sebe" je i opšte rešenje koje nudi kultura samopomoći. To je verovanje u moć uma i lečenje pomoću uma nastalo u literaturi pokreta Nova misao. Makgi tvrdi da je u doktrini *moć uma iznad svega*, zdravlje je postalo nova religija [McGee 2005: 60]. U okviru Novog doba, Lujza Hej, koja spada u najistaknutije autoritete kada je o zdravlju reč, tvrdi da su uzroci svih zdravstvenih tegoba pojedinca psihosomatske prirode, tj. da su ih izazvali određeni mentalni obrasci i da promenom tih obrazaca dolazi i do izlečenja. Ona daje listu koja za svaku tegobu ili bolest sadrži pretpostavljeni uzrok, kao i novi misaoni obrazac koji treba da donese izlečenje. Npr. ako akne predstavljaju tegobu, njihov uzrok je mržnja prema sebi, a lek je da ponavljamo sebi: „Ja sam Božanski izvor života. Volim i prihvatam sebe ovakvu kakva sam sada." [Hej 2011: 176]

U domaćoj kulturi samopomoći, kao i u ovoj kulturi uopšte, pored verovanja u samoisceljenje, tj. da „telo samo sebe leči, ako ga ne sprečavamo pogrešnim ubeđenjima, „lekovima" ili hranom" [Jovanović 2008: 275], veruje se i u isceljenje od strane onih koji su prirodno za to više obdareni nego većina ljudi.

Kada je reč o isceljenju, najdužu tradiciju ima energetska alternativna medicina koja počiva na verovanju u energiju koja nas ispunjava i koja posreduje prema zdravlju ili prema bolesti. Jedan od pobornika nove duhovnosti kod nas, Miša Vasić, tu energiju (koja može biti pozitivna ili negativna i čije je prisustvo svima dobro poznato, mada se ne može „direktno izmeriti mernim instrumentima"), naziva *vitalna sila* i prilično detaljno se bavi razvojem ovog verovanja koji ide od ezoterije do nauke [Vasić 2015: 155 – 197]. Iako je „naučnici kognitivno materijalističke provinijencije" ignorišu, ova sila je već hiljadama godina poznata u različitim duhovnim tradicijama. U hinduizmu je poznata kao *prana* i vezuje se za ritam srca i frekvenciju disanja, a na Dalekom istoku

kao *či* energija koja prožima kako univerzum tako i čoveka, i koju različitim tehnikama treba održavati u balansu.

Na Zapadu, istraživanjima vitalne sile prvi se bavio (u 16. veku), mada nije koristio taj naziv, Paracelzus, lekar i alhemičar, farmakolog i „protohomeopata“ koji je energiju svojih pacijenata „aktivirao talismanima“. Ipak, prvi koji je vitalnu silu tretirao na scijentistički način bio je Mesmer, tvrdi Vasić. On je u 18. veku „empirijski otkrio prirodni transfer energije između animalnih i neanimalnih objekata“ i nazvao ga *animalni magnetizam*. Bio je iscelitelj koji je provodio individualne i grupne terapije, prenoseći na pacijente sopstveni animalni magnetizam, da bi obezbedio „balans tokova vitalnog fluida i ojačavanje imunološkog sistema“.

> Suština zdravlja je u slobodnom kretanju „univerzalnog fluida“. Blokade cirkulacije dovode do bolesti. Današnja *energetska alternativna medicina* (masaže, bioenergetika, kvantna medicina i sl.) u potpunosti se *zasniva na ovim postulatima* – Mesmer je njen rodonačelnik. Mesmer je upotrebljavao drevna znanja na praktičan način. On je verovao da je animalni magnetizam prisutan u svim ljudima, da svi mogu da koriste vitalni fluid ili životnu silu u terapeutske svrhe. [Vasić 2015: 163]

Nakon Mesmera, u 19. veku empirijskim istraživanjima uticaja magnetizma, elektriciteta, svetlosti i toplote na vitalnu silu bavio se Karl fon Rajhenbah, navodi dalje Vasić. Istraživao je i dejstvo kristala i dobio „direktnu zakonitost oličenu u vizijama ljudi, a zavisnu od tipa kristala, veličine, prirode supstance.“ [Vasić 2015: 174]. Njegova istraživanja su potvrdila postojanje nevidljive vitalne sile koja je prisutna u dejstvu magneta i kristala „*s one strane fizičkog ispoljavanja magnetnog polja ili zakona termodinamike*.“ [Vasić 2015: 176], a postojanje vitalne sile u 20. veku su potvrdile i fotografije ruskog naučnika Sejmona Davidoviča Kirlijana, itd. Zahvaljujući novim tehnologijama u 21. veku sam „koncept vladajuće paradigme ozbiljno je uzdrman, ako ne i prevladan“, smatra Vasić.

Isto stanovište da danas i nauka potvrđuje da je *sve jedno,* kod nas zastupa i Milovan Mića Jovanović [1938–2016], iscelitelj, autor brojnih knjiga i seminara o duhovnim spoznajama. Jovanović se poziva na *Kvantnu holografsku paradigmu* koja govori o povezanosti i uzajamnim uticajima svega što postoji u kosmosu. Poziva se na ruskog doktora fizičko-matematičkih nauka, G. I. Šipova, koji u knjizi *Teorija fizičkog vakuuma* navodi istraživanja potkrepljena slikama da oko svakog minerala, biljke, životinje i čoveka postoji energetski omotač ili aura, koji kod ljudi izgleda upravo

onako kako su ga opisivali vidoviti ljudi i drevni mudraci. [Jovanović 2008: 269] Navodi da je istraživanje ljudske aure inače započeo jedan engleski elektroterapeut još 1908. godine, koji je konstruisao i specijalne naočare za posmatranje aure, a prvi je auru snimio Kirlijan 1939. godine. Snimanje aure je veoma korisno zato što se najpre u auri vide blokade koje kasnije prelaze u telo, pa je moguće preduzeti neke preventivne mere.

Jovanović čitaocima opisuje strukturu aure i čakre kako bi oni sami primenili to znanje. „Energija se u auru unosi kroz čakre (vrtlozi energije levkastog oblika), koje su u stvari organi za unošenje univerzalne kosmičke životne energije (prana, či), odakle se preko meridijana napaja ljudsko telo“ [Jovanović 2008: 271]. Svaka od sedam čakri je povezana s određenim delovima tela kao i s određenim fizičkim i psihičkim smetnjama. Neke smetnje se odnose na uspostavljanje odnosa s drugim ljudima, neke na seksualnu orijentaciju, neke na začeće itd. Polaganjem ruku na oređenu čakru, iscelitelj može da otklanja tegobe.

Jovanović opisuje i kako neko ko sam ne vidi auru može da ispita koja njegova čakra ne funkcioniše dobro. „Potrebno je da legne na leđa i u mislima prelazi deo po deo svoga tela od tabana do temena i nazad. U ovom obilasku treba da voli svoje telo i da ima poverenje u njega.“ [Jovanović 2008: 275]. Pošto se svaka čakra javlja u određenoj boji, on onda treba da zamišlja svaku boju onim redom kako se čakre javljaju. Ako neku boju ne može jasno da zamisli, odgovarajuća čakra ne funkcioniše dobro i treba pristupiti njenom isceljivanju. Na primer, kaže Jovanović, ako ne funkcioniše četvrta, srčana čakra, treba preispitati svoje stavove o sebi i drugima, sagledati nezadovoljstva u vezi s tim kako nas drugi vide, pojačano raditi na sebi i svojoj promeni i rad ove čakre će se sigurno poboljšati. Ako je poremećeno više čakri ili delova aure, pomoć iscelitelja je neophodna. Iscelitelj može pomoći svojim delovanjem, bilo dodirom, bilo bez neposrednog kontakta. Napominje da na čakre i auru utiče i mesto gde spavamo, materijal od koga je kuća sagrađena, raspored prostorija, nameštaj...

Jovanović detaljno opisuje i razlike između našeg fizičkog, astralnog, mentalnog i duhovnog tela, a poslednje čak i potpuno precizno smešta u određeni deo našeg fizičkog tela. Naše fizičko telo sadrži u sebi astralno telo sačinjeno od fine materije čija je frekvencija mnogo veća od one koju ima fizičko telo, pa je zato moguće da astralno telo prolazi kroz zidove kuća. Astralno telo zajedno s mentalnim telom, koje čine naše misli

i emocije, čini Dušu koja je istovremeno i deo višeg obrasca, Nad-duše, koja je na nivou Najvišeg Bića. Duša i Nad-duša su u neprekidnoj međusobnoj vezi. Duhovno telo se pak nalazi na istom nivou na kome je i beskrajni kosmički um. Tu se nalazi središte i izvor našeg ljudskog bića.

> To je božanska iskra u nama, centar naše božanske individualnosti, znanja i kreativnosti. Natčulnom percepcijom ova iskra se vidi (doživljava) kao svetla zvezda različitih boja sa središtem na stomaku (oko 4 centimetra iznad pupka). Odavde isijava svest i različita energija koja se transformiše tako da bi se mogla koristiti na nižim nivoima. [Jovanović 2008: 284]

„Sva energija i inicijalna svest potekli su iz jezgra Vrhovnog Bića, Svega što postoji, Boga, Brame, Alaha, Jehove, Tao, praznine... naziv nije bitan.“ [Jovanović 2008: 286]. Biće nije ograničeno, kao ni Psiha koja je sama sebi izvor, a energija iz Vrhovnog bića je podržava.

Može se reći da je Mića Jovanović usvojio sva verovanja koja su se poslednjih nekoliko vekova pojavila u ovoj oblasti. Veliki uticaj na njega su imala učenja Emanuela Svedenborga, kao i teozofska učenja. Kao i teozofi, verovao je da svaka osoba ima svoje *duhovne vodiče,* a svom duhovnom vodiču je dao ime *Glas.* Smenjivali su se oni od kojih je dobijao informacije: Hristos, Bog, Anđeo čuvar, sveta Petka, kolektivno ili lično nesvesno, Informaciono polje, njegovo više Ja, unutrašnji glas. [Jovanović 2010: 9] Verovao je i u reinkarnaciju, za sebe je tvrdio da je imao šezdeset sedam života na zemlji. Živeo je u starom Egiptu, bio je Pitagorin učenik, a u nekom kasnijem životu i učenik poznatog iscelitelja Mesmera. Poput Junga, imao je iskustvo pisanja vođenom rukom, bavio se tumačenjem snova i prihvatao ideju kolektivnog nesvesnog. Kao i pristalice Novog doba uopšte, prihvata holistički pristup i poziva se na otkrića kvantne fizike. U stvari, malo je toga što Mića Jovanovića nije prihvatao i sopstvenim iskustvom potvrdio. S druge strane, on svoje čitaoce ni u šta ne ubeđuje, često ističe da nije lako običnom čoveku da poveruje u sve te tajanstvene stvari i da je najbolje držati se sopstvenog iskustva.

Kao što je već rečeno Mića Jovanović se i sam bavio lečenjem, tj. isceljenjem. Razliku između lečenja i isceljenja pravi tako što kaže da prvo počiva na znanju i tehnologiji, a drugo „na znanju, mudrosti i iskustvu“. [Jovanović 2008: 267] U iscelitelje ubraja šamane, vračeve, psiho-bioenergetičare, radioesteziste i razne terapeute

koji leče zvukom, bojama, razgovorom, homeopatijom, ajurvedom itd. Ono što je svima njima zajedničko, kao i lekarima zvanične medicine, jeste što se ne bave holistički isceljenjem odnosno lečenjem. Jovanović se bavi isceljenjem *regresijom u prošle živote*, ali i drugim metodama.

Sam se bavio isceljivanjem čak i preko telefona. „Godinama sam preko telefona otklanjao ljudima bolove, davao dijagnoze i prognozu razvoja nekih bolesti, pa i događaja uopšte... Rutinski sam davao i tačne dijagnoze i na osnovu fotografije, adrese, imena, broja telefona ili bilo čega…“ [https://milovanmicajovanovic.rs/biografija/, pristupljeno 12. 9. 2017] Koristi tehniku isceljenja koju naziva Jantra i koja podrazumeva „uvođenje u porodično nesvesno“. U tome dobija uputstva od *Duhovnog vođstva*. U svojim knjigama navodi brojne primere uspešnog isceljenja regresijom, vraćanjem u prošle živote.

Ističe da termin regresija koristi „isključivo u značenju ulaska u izmenjeno (prošireno) stanje svesti na prirodan način u kom je moguće reverzibilno kretanje po vremenu i prošlim događajima.“ [Jovanović 2010:12]. Jedan od primera regresije koji opisuje je sledeći: Njegov pacijent, koga naziva Profa, povremeno ima kratkotrajne probleme s rukom – trnjenje a nakon toga po ruci bi izašli pečati. Nikakvi lekovi nisu pomagali i Profa je došao kod autora da bi mu uradio regresiju. Jovanović objašnjava da najčešće praktikuje da regresenta vodi prvo u detinjstvo, u ovaj život. Tu on „vidi” poznate scene, oslobodi se i počne da sarađuje. Tako klijent, vraćen u detinjstvo, vidi oca koji viče na njega i hoće da mu prebije ruke jer je ukrao kinder jaje iz prodavnice. Zatim ga autor vodi dalje u prošlost i Profa otkriva da je u nekom od prošlih života bio član bande; „vidi” kako ga tuku i muče, polivaju ga nečim što strašno peče. Vođa grupe je Martin, koga Profa prepoznaje kao svog sadašnjeg oca. Na kraju, autor ga je poslao jedan sat unapred, u budućnost (progresija): Profa sedi na razrednom veću, opisuje autoru svoje kolege, salu u kojoj sede. Kasnije se ta scena u školi zaista i dogodila. Profa je analizirao s roditeljima regresiju i progresiju i ispostavilo se da je i scena s kinder jajetom istinit događaj. Autor je i Profinog oca vodio u regresiju; očeva regresija potvrđuje da su otac i sin bili povezani u prošlosti. Nesvesno se sećaju tog života i svojih odnosa u njemu. Jedan drugom se svete i okrivljuju se međusobno; otac se nesvesno sveti sinu, maltretira ga, ali ga svesno voli i žali zbog žrtvi koje sin podnosi

zbog njega. Autor savetuje oca i sina da privremeno počnu da žive odvojeno. Problemi s Profinom rukom su prošli.

Na kraju opisa ovog primera izlečenja regresijom, Jovanović zaključuje da je moguće da nijedan od ona dva događaja iz prošlih Profinih života nije imao važnu ulogu u pojavljivanju njegovih problema već ga je možda izlečila njegova vera u izlečenje, jer mi živimo svoja ubeđenja [Jovanović 2010:146].

To objašnjenje je nešto sa čime se slaže i Starker [2008], koji postavlja pitanje kako je moguće da svaki predloženi način isceljenja ima svoje pristalice i svoje dokaze uspešnosti?

Jedini odgovor na to pitanje je da proces isceljenja može biti pokrenut odgovarajućom inspiracionom porukom, bez obzira na njenu verodostojnost. Religija to zna vekovima, kaže Starker, a nauka je relativno nedavno otkrila uticaj *placebo efekta*, što je jedno od najmoćnijih eksperimentalnih otkrića. Ako pacijenti veruju u pozitivan efekat nekog leka ili procedure, to će imati pozitivne efekte na njihove simptome. To čini da se self-help žanr ne razlikuje mnogo od drugih tretmana. Svaki lekar, sveštenik, lek, knjiga, hirurška procedura, može da izazove placebo efekat kod mnogih ljudi, čineći da se oni osećaju bolje i čak proizvodeći fiziološke promene. Javlja se u svim pristupima lečenju tako što kreira nadu i očekivanja [Starker 2008: 172].

4.4.5. Ljubav

Ljubav i partnerske veze su jedna od najvažnijih tema literature za samopomoć, na šta ukazuju i mnogi teoretičari. Bauman u knjizi *Fluidna ljubav* piše da „nema sumnje da „veze“ spadaju u glavne pokretače „buma savetničke prakse“ u današnje vreme. Kompleksnost teme je suviše nabijena, suviše rigidna i teška za samostalno odmotavanje ili razrešavanje od strane pojedinaca.“ [Bauman 2009b: 11] Eva Ilouz u knjizi *Zašto ljubav boli* konstatuje da je danas malo ljudi koji su pošteđeni patnje koju donose intimne veze, a da s druge strane „bezbrojni priručnici za samopomoć i radionice tvrde kako će nam pomoći da bolje upravljamo svojim ljubavnim životom tako što nas čine svesnim načina na koje sebe dovodimo do neuspeha.“

To se svakako odnosi i na priručnike domaćih self-help autora. Bilo da je reč o pristupu koji se zasniva na psihologiji i psihoanalizi ili pristupu koji polazi od duhovnosti Novog doba, polazi se od pretpostavke da su pojedinci ti koji sami sebe

dovode do neuspeha u ljubavnim vezama, jer su usvojili neke pogrešne stavove, formule ili skripta koje su proizvod kulture, na primer, mitova i bajki, ili su im ti stavovi nametani od strane roditelja u detinjstvu. Otud i slični napori s obe strane da se ta pogrešna uverenja razotkriju i da se čitaocima savetuju nova uverenja koja neće onemogućavati realizaciju njihovih želja na planu ljubavi i partnerskih veza. Ovo se ponajpre odnosi na već pomenute bestselere Zorana Milivojevića *Formule ljubavi* [2009] i Ivane Kuzmanović *Od kada sam se zavolela – Volim* [2011].

Oba autora se slažu da je jedna od najvažnijih pogrešnih predstava o ljubavi izjednačavanje ljubavi i zaljubljenosti, i da je zaljubljenost zasnovana na iluziji. Milivojević tvrdi da „zaljubljivanje omogućavaju predstave, svesne ili nesvesne, o idealnom partneru. Subjekt projektuje svoju predstavu o pravom partneru preko osobe u koju se zaljubljuje. Pošto je projekcija trenutan i nesvesni proces, subjekt u svom doživljaju ne pravi razliku između predstave i stvarne osobe“. [Milivojević 2009: 138]

Kuzmanović, očigledno oslanjajući se na navedenu knjigu Zorana Milivojevića, takođe smatra da se zaljubljivanje ne može izbeći, da je važno da čitaoci *osveste* šta im se događa, da to nije ljubav, kao što prihvata i psihoanalitičko tumačenje zaljubljenosti kao projekcije sopstvene slike idealnog partnera na osobu u koju smo se zaljubili. [Kuzmanović 2011: 46] Otud se kaže, objašnjava ona, da je „ljubav slepa“. I ona smatra da je zaljubljenost zasnovana na iluziji i da je privremena, za razliku od istinske ljubavi koja je bezvremena, i da je ona nevoljna instinktivna radnja za razliku od ljubavi u kojoj volja aktivno učestvuje. Ipak, sve to ne umanjuje lepotu i značaj zaljubljenosti u našem životu.

Milivojević se s tim ne bi složio. Navodi da je, prema Jungovom učenju o individualnom duhovnom razvoju, ovladavanje zaljubljivanjem bitan razvojni zadatak za svaku odraslu osobu. „Drugim rečima, autonomna i psihički zrela osoba gubi sposobnost zaljubljivanja.“ [Milivojević 2009: 141]. „Zaljubljuju se samo one osobe koje nisu izgradile sopstveni identitet zasnovan na stvarnosti i koje nisu sposobne da sagledaju realnost drugog.“ [Milivojević 2009: 158] Naglašava da je svrstavanje zaljubljenosti u psihopatologiju određenog životnog doba potpuno suprotno kulturološkom mitu koji izjednačava ljubav i zaljubljenost.

Tradicionalna psihoanalitička teorija uopšte je zaljubljivanje smatrala regresivnim. Frojd je ono što je nazvao „precenjivanjem“ voljene osobe smatrao

posledicom projekcije jednog dela primarnog narcizma na drugu osobu: voljena osoba je voljena zato što je savršena i potpuna, kao što odojče voli sebe. Frojd je smatrao da je idealizacija druge osobe nezrela i opasna, a da je zaljubljenost u suštini regresivna. Kao rešenje nameće se odricanje: racionalnost zrele odrasle osobe mora da nadvlada iluzije detinje fantazije. „Nesrećnom ljubavniku je suđeno da odraste i da se prepusti dosadi i predvidljivosti svakodnevnog života.“ [Mičel 2008: 40]

Zoran Milivojević i Ivana Kuzmanović se uglavom slažu i oko ostalih tvrdnji o razlikama između zaljubljenosti i ljubavi. Međutim, ima i nekih razmimoilaženja. Tako, Milivojević tvrdi da je čovek koji voli okrenut drugome, dok je čovek koji je zaljubljen okrenut ka samome sebi. „U zaljubljenosti se ne traži drugi već se traže sopstvena osećanja, sopstveni užitak i sopstvena patnja“. [Milivojević 2009: 155] U tom smislu je permanentna potraga za zaljubljivanjem jedna vrsta hedonizma. Moda zaljubljivanja koja na Zapadu vlada vek i po je dokaz da je zavladala kultura narcizma, kaže Milivojević.

Kuzmanović, naprotiv, smatra da je zaljubljena osoba isključivo usmerena na predmet svog obožavanja, da zanemaruje sebe i svoje potrebe i zapravo ne voli sebe. [Kuzmanović 2011: 46] Za Kuzmanović je, kao i za Novo doba uopšte, ljubav prema sebi uslov ljubavi prema drugom, što kaže već i sam naslov njene knjige.

Samoljubav je tema kojom se detaljno bavi i Milivojević, koji ukazuje na religijsko poreklo zabrane ljubavi prema sebi, tvrdeći da uz mitologiju, religija ima funkciju osnovnog organizatora kulture. „Društveno potiskivanje samoljubavi lako prepoznajemo u hrišćanskom kulturnom obrascu koji je temelj Zapada, a u kojem samoljubav ne samo da je mana nego je pravi greh. Iako je u Svetom pismu zapisan imperativ Volećeš bližnjega svojega *kao samoga sebe*, što bi trebalo da podrazumeva ravnopravno postojanje ljubavi i samoljubavi, ovaj imperativ ipak nije postao dominantan“ upravo zbog konflikata koje proizvodi. [Milivojević 2009: 95] Odbacivanju tog hrišćanskog zahteva doprineo je sve veći uticaj istočnjačkih učenja u kojima je prisutno „slavljenje samoljubavi kao put za samoostvarenje“. Ova istočnjačka shvatanja su prevladala, kako kaže ovaj autor, u jednoj subkulturi u savremenim društvima Zapada koja jeste afirmacija samoljubavi. U toj subkulturi, nastaloj sredinom šezdesetih godina, došlo je do prebacivanje fokusa sa zajednice na pojedinca. „Usmerenost na sebe se odrazila i na poimanje partnerske ljubavi gde se partner shvata

samo kao sredstvo koje će pomoći ostvarenju sopstvenih potencijala, a što je izazvalo ljubavne frustracije novog tipa, porast razvoda i shvatanje da su deca teret koji sputava samoostvarenje.“ [Milivojević 2009: 97]. Dodaje da su i u opštoj kulturi prihvaćene neke vrednosti ove subkulture, a među njima je i naglasak na samoljubavi. Smatra i da su oblici ispoljavanja samoljubavi banalizovani u smislu da se ne neguju duh i duša, već telo.

Kako Kuzmanović pripada upravo toj subkulturi, ona se svakako ne bi složila da je briga o sebi „banalizovana“ svim ovim načinima koje navodi Milivojević.

Knjige ovih autora se razlikuju i po stilu. Dok se Milivojević poziva na psihoanalitičke teorije i iznosi sopstvene stavove u skladu s njima ili suprotstavljajući im se (konkretno, nekim Frojdovim tumačenjima), Kuzmanović se ne poziva na te teorije eksplicitno, čak i kada svoje stavove zasniva na njima i svoje tvrdnje iznosi kao rezultat sopstvenog iskustva (stvarnog ili izmišljenog, svejedno), što je za čitaoce i najubedljivije. Na primer, navodi kako je sama uvek bila gladna ljubavi, jer je ljubav roditelja bila uslovljavana. Nekada je i spremna da odstupi od neke teorije, ma kako da je ona inače važna za pogled na svet koji zastupa, ako smatra da ne ide u korist njenih čitalaca. Na primer, odbacuje kao mit verovanje da postoji „onaj pravi“, njena idealna polovina s kojom će zauvek živeti večno. U njenom ličnom razvoju ta ideja je „ustupila mesto ideji o ocelovljenju i samootkrivanju što je začetak procesa individuacije“. Na kraju istog dela teksta, odustaje od individuacije i kaže čitaocima: „I još nešto želim da podelim s vama: vi niste polovični i ništa vam ne fali. Jedino što vam nedostaje jeste da to i shvatite.“ [Kuzmanović 2011: 58]

Iako koristi retoriku duhovnosti Novog doba i piše o *Ljubavi* s velikim početnim slovom i o *Stazi ljubavi*, u osnovi stavova o ljubavi Ivane Kuzmanović je feministički stav da „ne možemo da budemo srećne u vezi ukoliko pre toga ne naučimo da budemo srećne same“. Samim tim slika ljubavi koju daje Kuzmanović prilično odgovara pojmu čiste veze Entonija Gidensa, o kome će više biti reči u sledećem poglavlju o autentičnosti. Recimo, i ona ističe da osećaj da ne možemo živeti bez drage osobe nije ljubav već zavisnost. „Osoba koja voli ne traži da je neko učini srećnom. Ona je srećna jer voli.“ [Kuzmanović 2011: 64]. Naravno, naša autorka se ne poziva na Gidensa, a još manje na feminizam, već na Antonija de Meloa, „čuvenog teologa, terapeuta i duhovnog učitelja koji kaže da je žrtva negacija ljubavi“ i da je prirodno i ljudski što su

nam motivi egoistični, što su usmereni na zadovoljavanje naših potreba da budemo voljeni i uvaženi, a ne negirani i potiskivani.

Poput Gidensa[83], i ona kaže o žrtvovanju: „Ne znam da li je u redu negovati bolesnog roditelja toliko požrtvovano da sami izgubimo zdravlje, da naša deca i suprug trpe, da se ceo život okrene naglavačke. Ne znam da li od nas to očekuje roditelj koji nas voli, a koji je već u dubokoj starosti i koji je sam sebe, na nekom nesvesnom nivou, doveo do svoje bolesti.“ [Kuzmanović 2011: 76] Kao što vidimo, Kuzmanović ide korak dalje čak i od Gidensa.

Većina drugih autora domaćih knjiga za samopomoć poput Ivane Kuzmanović ističe da je nužno da zavolimo sebe. Siniša Ubović čak tvrdi: „Sve loše što nam se dešava, svi problemi, svi neuspesi, svi strahovi, sumnje i kritikovanja dolaze od ne-ljubavi prema sebi“. S druge strane, kada počnemo istinski da prihvatamo i volimo sebe, „nestaće sve prepreke, sva ograničenja, i naš život postaće čudesna igra puna izazova i novih otkrića.“ [Ubović u: Poliakov 2015: 173]

Najistaknutija karakteristika domaće literature za samopomoć na temu ljubavi je vrlo česta žanrovska kombinacija self-helpa i ljubavnih romana s autobiografskim elementima. Takva kombinacija postoji i u stranoj literaturi za samopomoć, a kao primer navešćemo knjigu *Most preko večnosti* Ričarda Baha iz 2005. godine. Da je reč o autobiografskim elementima potvrđuje to što je glavni junak ove „ljubavne priče“, kako stoji u podnaslovu knjige [Bah 2006], Ričard Bah koji je objavljivanjem bestselera postao veoma bogat. Tema je ljubavni život ovog junaka koji je na početku, pre nego što je saznao da je postao bogat, u potrazi za svojom vizijom idealne žene, za „srodnom dušom“ za koju veruje da negde čeka na njega, ali je on nikako ne pronalazi. Da je junak duhovno prosvećen, potvrđuje njegova bojazan da nema nade da će naći srodnu dušu pre nego što sam pređe u višu sferu duhovnosti, a da će taj prelazak samo još više umanjiti nadu. On kaže: „Što smo duhovniji, sve je manje nade da će bilo ko biti u stanju da nam se približi. Što smo prosvećeniji, sve je verovatnije da ćemo biti usamljeni.“ [Bah 2006: 21]. Iako se trudi da ostavi utisak da bogatstvo do koga je iznenada došao na njega nema nikakvog uticaja, junak ipak u potpunosti menja svoj stil

[83] Gidens [Giddens 1992: 97] navodi kako se u nekim kulturama uzima manje više kao pravilo da roditelji mogu da računaju na materijalnu i socijalnu podršku svoje dece, ali ističe da je jasni trend razvoja da takva podrška zavisi isključivo od odnosa koji su izgrađeni. Navodi primer žene koja živi sa svojom ostarelom majkom zato što se sviđaju jedna drugoj i zato što im je lepo zajedno, a ne zato što se smatra obaveznom da se žrtvuje za nju.

života, kupuje kuće i avione, a što je najvažnije, više mu nije prioritet nekadašnja vizija, već mu postaje najdragocenija sloboda da stupa u veze s brojnim lepim ženama u kojima se zadržava do trenutka kada one pomenu ljubav i vezivanje. Očekivano, kada naiđe na osobu koja ga je dostojna, on se ipak menja, mada uz dosta borbe i s njom i sa samim sobom.

Ipak, na osnovu literature na temu ljubavi i partnerskih veza koja je kod nas prevedena, stiče se utisak da takva kombinacija u američkoj literaturi za samopomoć ne preovladava kao kod nas i da su najčešća tema pravila koja se odnose na tu oblast.

S druge strane, kombinacije žanrova su česte, ne samo u popularnoj već i u visokoj kulturi, što je jedna od odlika postmodernizma. Ipak, smatramo da taj slučaj kod nas nije posledica prihvatanja postmodernističkog stila među self-help autorima već pre svega činjenice da su ljubavni romani kod nas najpopularniji žanr, što pokazuju i najtraženiji naslovi u našim bibliotekama[84]. Možda je delimično razlog i to što ima više žena među self-help autorima kojima je omiljena tema ljubav.

U takve autorke pre svega spadaju Ivana Kuzmanović i Žana Poliakov, u čijim knjigama se zaplet tiče istovremeno i ljubavnog života junakinje i njenog ličnog razvoja. Razvoj počinje iz ljubavne patnje koju junakinje prevazilaze uz pomoć knjiga i duhovnih učitelja koji im pomažu na putu samospoznaje. Kad steknu uvid u to šta je bilo pogrešno u njihovim stavovima, ispravljaju to koristeći brojne tehnike samopomoći i sve se lepo završava, pronalaze ljubav i zasnivaju porodicu.

Ivana Kuzmanović pojedine svoje knjige naziva romanima, a da bi to potkrepila pokazuje sklonost ka opisima poput: „Točkovi njihove tojote prijanjali su za svetli asfalt autoputa stabilno i mekano kao ruke iskusnog ljubavnika oko tananog ženskog struka“ [Kuzmanović 2012: 25) ili „ćebe čija mekota i karirani dezen momentalno pozivaju na odmor i opuštanje“ [Kuzmanović 2012: 33]. Self-help žanr u principu i nema umetničkih pretenzija. Sandra Dolbi to tumači time da self-help „autori s tim u vezi imaju dilemu: da ispričaju priču dobro, umetnički uspešno i samim tim da prepuste čitaocima da je interpretiraju onako kako sami žele, u skladu sa sopstvenim referentnim okvirima ili, s druge strane, da teže kontroli interpretacija čitalaca tako što će ih voditi direktno prema određenom razumevanju „značenja“ priče, mada priča time gubi nešto od „umetničkog“. [Dolby 2005: 123] Priče su efikasno didaktičko sredstvo, pamte se, a

[84] Godine 2017. bila je najčitanija (trotomna) knjiga *Kazna za greh* Jelene Bačić Alimpić.

prodaju knjigu, mada Sandra Dolbi priznaje da ne razume zašto autori pričaju sopstvene priče. Nama se to čini mnogo lakše razumljivim od potrebe za „lirskim opisima“ koji su sve samo ne umetnički.

Ivani Kuzmanović i Žani Poliakov je zajednički i pogled na svet Novog doba, koji se ogleda u stavovima literarnih junakinja i stilu života koji se promoviše u ovim knjigama. Zajedničko im je i unošenje autobiografskih elemenata, što čini da njihovi romani deluju kao ljubavni romani u nastavcima u kojima se smenjuju bivši i sadašnji ljubavnici.

Prva knjiga Ivane Kuzmanović, *Lemurova ljubav,* najviše ima odlike romana koji tek pred kraj postaje self-help, kada se junakinja (Una) nakon ljubavnog raskida okreće „onome što je trebalo razvijati i na čemu je trebalo raditi, a to je bila (njena) duša“. Ljubavni jadi dali su joj priliku da navede omiljenog autora, Antonija de Meloa, i njegovu rečenicu koja joj je „dala snage da se probudi“: „Dani sreće i radosti su prijatni i pružaju nam mnogo zadovoljstva. Ali dani patnje su ono što nam omogućava naš lični razvoj. Nemojte protraćiti svoju patnju.“ [Kuzmanović 2009a: 161]. Knjige nisu dovoljne i junakinja kreće u potragu za osobom koja će je uputiti u tehnike osvešćivanja uma. Tehnike su podrazumevale „disciplinu, telesne i duhovne vežbe, kvalitetnu samosvest i koncentraciju na trenutak u sadašnjosti, koji je jedino što zaista postoji.“ Praktikovala ih je po jedan sat dva puta dnevno i ubrzo počela da uviđa promene u svom ponašanju i razmišljanju. Sve češće je upevala da odbije učešće u igrama svog uma i fokusira svoju pažnju na disanje. Doduše, „bol za Igorom je bio sve jači“, ali cilj i nije bio da se oslobodi patnje, već da je zavoli i čuje njene poruke. Junakinja započinje *projekt vraćanja sebi*, što podrazumeva novu svesku na čijim je koricama zapisala *Ciljevi*. Uvidela je da nikada do sada nije sebi postavila nijedan cilj koji bi bio nezavisan od njenog partnerskog odnosa. Nikada sebe nije uspela da doživi kao jedinku, uvek je bila nečiji par [Kuzmanović 2009a: 184]. Time započinje njen preobražaj u skladu s učenjem koje je iznela u knjizi *Od kada sam se zavolela, volim.*

Nastavak romana o Uninoj potrazi za ljubavlju sledi u knjizi *Manje od tri,* gde ona pronalazi ljubav na mestu u kome ga do tada nije tražila: u samoj sebi. Međutim, to nije dovoljno da pronađe dostojnog partnera, jer muškarci koje upoznaje su ili bivši kriminalci (što je, doduše, bio i prethodni) ili oženjeni muškarci koji samo traže zabavu. Na kraju, Una uspeva da pronađe muškarca svog života, mada oženjenog, ali se vrlo

brzo i to rešava u korist zaljubljenog para i oni započinju zajednički život u Italiji. Junakinja nam na kraju otkriva i da će postati roditelji.

U knjizi *U ime ljubavi, roman o snazi Ljubavi i hrabrosti da se njena moć iskusi,* za koju je navela da je „knjiga o buđenju, samospoznaji i drugačijim načinima da se prevaziđu teškoće“, autorka svoje vrednosti, stavove i poruke čitaocu inkorporira u živote i stavove svojih junaka, tačnije, svojih junakinja. Postoji priča i postoje dve glavne junakinje, jedna od njih, Iva, ima ulogu duhovnog učitelja druge junakinje Slavice.

Iva je i svojim pogledom na svet, svojim zanimanjem (majstor reiki tehnike) i svojim stilom života potpuno u kulturi samopomoći. Radnja romana počinje tako što Iva i njen muž Bojan putuju u Bohinj na kongres integrativne medicine i tamo upoznaju Slavicu, konobaricu u hotelu u kome odsedaju. Slavica u knjizi ima ulogu žrtve, klasičan slučaj nevoljenog deteta. Njena majka nije imala „talenat da je voli“, i sama je bila zanemareno dete. Pored toga, Slavica postaje i žrtva silovanja. Iva, koja je i sama prošla trnovit životni put i preživela tešku bolest, oporavila se i želi da svoj život posveti pomaganju drugima. Ovo je inače opšti motiv self-help autora, bar onih koji navode svoje motive. Verovatno najpotresniju životnu priču napisala je Lujza Hej na kraju knjige *Kako da izlečite svoj život*. Tipično za Novo doba je da duhovni učitelj može biti samo neko ko je sam došao u dodir sa svojom unutrašnjom duhovnošću, ali i iskusio patnju. U knjizi Ivane Kuzmanović je, doduše, samo reč o imaginarnoj junakinji, mada je i ona sama reiki majstor.

Jedna od najpopularnijih self-help autorki kod nas je Žana Poliakov. Napisala je više knjiga koje su postale bestseleri: trilogiju o zbunjenosti: *Lovemarks ili još jedna knjiga o zbunjenosti, I am Love – još jedna knjiga o zbunjenosti, Ona zna – knjiga o zbunjenosti koja to više nije;* zatim *Soulfood, I believe in Magic & Love, Romantično resetovanje i 21 dan Mind Detox izazov.* Njene knjige su takođe pretežno ljubavni romani s autobiografskim elementima, a provlače se i imena njenih najvećih ljubavi (Vladimir, gospodin Džin). Već smo naveli da knjige ove autorke slede društveno vrednosni pravac u okviru Novog doba, koji se ogleda u promovisanju feminizma i kosmopolitizma.

Feminizam Žane Poliakov ogleda se u tome što se u svojim knjigama izjašnjava kao protivnica braka. Ona ženama nudi ohrabrenje i podršku, a ženama koje su same i

ostavljene predlaže da pokrenu sopstveni biznis. Kad žena postigne finansijsku samostalnost, onda više nema potrebu da se uda, tvrdi ova autorka. Uprkos tome, njeni ljubavni romani se uglavnom završavaju udajom i zasnivanjem porodice. Na primer, junakinja knjige *Ona zna* je završila s Indijcem iz Njujorka i s njim dobila ćerku Anais. Sama Poliakov kaže: Kraj kao u bajci. „Svako sanja svoj san i svako je u svom Univerzumu dobio svoj kakav takav happy end." [Poliakov 2014: 361]

Ipak, Žana Poliakov je jedna od retkih self-help autorki (autora) koja pokreće teme koje se tiču društva. Izražavajući zabrinutost zbog žena koje su rastrzane između uloge majke i zaposlene osobe, i smatrajući da je briga o deci najvažniji posao, ona postavlja pitanje „Kako to da nismo osmislili način da žene doprinose društvu bez radnog vremena?" Međutim, baš kad čitalac očekuje neko konstruktivno rešenje problema radnog vremena zaposlenih majki (ili očeva, svejedno), autorka umesto toga prelazi na pitanje efikasnosti rada zaposlenih u toku radnog vremena i pita zašto uopšte mora da se radi osam sati, kad je četiri sata efektivnog rada dnevno sasvim dovoljno? Odmah navodi i sebe kao primer: „Uostalom, ono što je smislim ili uradim za dva sata neko ne može ni za dve godine, niti za dvadeset, te stoga uopšte ne prihvatam tu igru s vremenom da negde treba da džedžiš osam sati, waste of time and energy." Eto odgovora, žene su same krive, nisu kreativne, ili bar nisu učinile pravi izbor i ne rade posao do koga im je stalo. „Kad ti je do nečeg stalo, to možeš da radiš 48 sati bez nedostatka energije nego s uvećanim entuzijazmom", tvrdi ova autorka.

Poliakov ukazuje i da je položaj savremenih žena težak čak i ako nisu izabrale da žive u braku i zasnivaju porodicu. U knjizi *Lovemarks,* ona probleme ovako opisuje:

> Uslovi života su teški, snađi se sad ti u gomili posla koji treba obaviti, kreiraj karijeru, lepo izgledaj, budi negovana, vežbaj, pazi šta jedeš, vežbaj, starost vreba iza ugla, a sve to moraš sama sebi da priuštiš i (od nežne umiljate mačkice) postaneš predator ili gore pomenuta *new age* amazonka. Umiljatosti nestane jer nemaš kome da se umiljavaš, nego plaćaj račune, objasni spremačici šta treba da uradi, ispravljaj greške na poslu, smišljaj, sređuj, sređuj, sređuj… [Poliakov 2011: 126]

Drugo važno svojstvo pogleda na svet Žane Poliakov je kosmpolitizam koji se pre svega ogleda u čestoj upotrebi engleskog jezika. Naslovi njenih knjiga su pretežno na engleskom jeziku: *Lovemarks, Soulfood, I am Love...* I sama kaže u knjizi *Lovemarks:* „Well, ima ga dosta. Get used to that", i dodaje „grozim se nacionalne pripadnosti – kad ljudi misle da će konzervativnošću pobediti tok vremena... Ako nešto mora da nestane,

nestaće.“ [Poliakov 2011: 15]. Drugo, i sama ističe značaj koji za nju i za njen jezik ima tehnologija. Za knjigu *Lovemarks* piše da je reč o „nelinearnom ljubavnom romanu s digitalnim avanturama.“ Kosmopolitizam ove autorke se na neki način ogleda i u tome što junakinje njenih romana ulaze u romanse, pa i brakove, s pripadnicima drugih nacija, doduše najčešće s Indijcima.

Različit je slučaj s junakinjama Ivane Kuzmanović koje pri izboru bračnog partnera prednost daju pripadnicima svoje nacije. Čudnim slučajem često se dešava da oni rade u nekoj zapadnoj zemlji, Nemačkoj ili Italiji. Valjda nam autorke takvim izborom svojih junakinja dodatno garantuju da će do kraja života biti srećne.

Dok je Žana Poliakov postmoderno kosmopolitski orijentisana, Ivana Kuzmanović pokazuje sklonost ka navođenju srpskih narodnih poslovica i izreka. To nije retkost u self-helpu, naprotiv, dobar deo američkog self-helpa čine vrednosti i stavovi davno uvreženi u američku tradiciju i kulturu, što je svakako jedan od važnijih faktora koji objašnjavaju uspeh ove literature. S druge strane, domaći autori kao da se trude da zadrže most ka tradicionalnoj kulturi iako su uočljive velike razlike između nje i nove kulture koja se zastupa. U knjigama Ivane Kuzmanović mogu se naći mnogi izrazi tradicionalne kulture, puni negativnog iskustva našeg naroda, kao što su: „Vuk dlaku menja, ali ćud nikada“; „Sve će ti narod oprostiti samo uspeh neće“; „Na kraju ti niko neće reći hvala“; „Dobar i budala su dva rođena brata“; „Da komšiji crkne krava“ i slično. Ne samo što ih navodi već tvrdi da se i sama uverila u njihovu nesumnjivu tačnost. S druge strane, autorka neprekidno naglašava da jedino što možemo menjati su naši stavovi, uverenja i pogledi na svet. U tome što ona iznosi saglasnost s ovim i sličnim narodnim izrekama, ne nalazi se potvrda da je ona to postigla i da njena lična promena može biti „nadahnuće drugima da se i oni late važnog zadatka“ usklađivanja s *Višim poretkom*, kako bi ona želela [Kuzmanović 2011: 14]. Iako autorka dozvoljava nedostatke koji su „ljudski“, njeni stavovi koji su deo tradicionalne kulture teško bi se uklopili s njenim eksplicitnim porukama o ljubavi, razumevanju i praštanju, kao i s tvrdnjom da je stupila u „*novi svet*: svet ljubavi, slobode, autentičnosti, istinitoljubivosti, iskrenosti, spokojstva, radosti i bliskosti“ [Kuzmanović 2011: 37]. U njenom svetu, reklo bi se, ima nezahvalnosti, zavisti i zlonamernosti kao i uvek.

Isto se odnosi i na svet većine ostalih naših self-help autorki. U tome, možda, jeste specifičnost domaćih knjiga za samopomoć. Mnoge naše autorke pišu o svojim

negativnim iskustvima sa saradnicama na poslu. Recimo, Poliakov piše o tome kako je dobila otkaz kao urednica *Sense* jer joj je njena zamenica, koju navodi po imenu, „zabila nož u leđa“ da bi preuzela njeno mesto [Poliakov 2014: 44]. Druga se žali da je ostala bez posla na fakultetu „iako je bila student generacije“, treća da je u životu često „prolazila kroz pakao“ (muž ju je ostavio zbog mlađe žene, njene asistentkinje, stan joj je opljačkan, prvi sajt na kome je predstavila svoj program je ukraden...), itd.

Kako izgleda, naše autorke uprkos svom duhovnom preobražaju ne mogu da se odupru potrebi da svoje knjige iskoriste kao sredstvo u kome će izneti svoja negativna iskustva s drugim ljudima i postići naklonost svoje publike i time kakvu takvu satisfakciju. To pokazuje da one i dalje žive u tradicionalnoj kulturi u kojoj se iza svakog zlokobnog događaja nalazi neprijateljstvo i zlonamernost drugih ljudi. One, doduše, ne govore o tome da je neko na njih bacio čini ili crnu magiju, u šta još uvek mnogi veruju, kao što je pokazalo istraživanje Lidije Radulović. Međutim, to je ipak ta ista kultura.

Pozivajući se na antropološka istraživanja, kao što je recimo istraživanje Evans Pričarda (Evans-Pritchard: *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*), Lipovecki iznosi da se u tradicionalnim društvima i seoskim zajednicama zavist pojavljuje kao „opšte i sistematizovano načelo koje objašnjava zlosrećene događaje“ [Lipovecki 2008: 357]. O nesrećama zbog kojih ljudi pate nikada se ne razmišlja kao igri slučaja ili čistom prirodnom determinizmu, za njih se smatra da potiču od ljubomore i zavisti drugih. Pošto se na suseda češće gleda kao na neprijatelja nego kao na prijatelja, svako živi u strahu i skriva tajnu svoje sreće da ne bi izazvao zavist drugih. Takođe je prisutno i ustručavanje da se drugima udeli kompliment, da se to ne shvati kao zavidljivost. U modernoj kulturi je, smatra Lipovecki, taj strah da će se izazvati zavist drugih neutralisan. Danas se ljudi ne ustežu da priznaju da su srećni, bez potrebe da odmah „kucnu u drvo“ radi sprečavanja nesreće, čemu je doprinelo raščaravanje sveta i odbacivanje verovanja u magiju, ali i individualistička kultura u kojoj je pojedinac sve više usmeren na sebe, a manje na druge. Narcističko društvo je uspelo da ublaži snagu zavisti i time je jedno zlo isteralo drugo, tvrdi Lipovecki [Lipovecki 2008: 384].

Da se tradicionalna kultura, ili bar neki njeni elementi, kod nas teško napuštaju, pokazuje i naslov knjige Slavice Skvajer – *Najbolja osveta od svih je sreća.* Ona se ne

ustručava da kaže da je srećna, ali to se i te kako tiče drugih, zapravo je upereno protiv drugih jer njena sreća izaziva nesreću onih koji su njoj učinili nešto loše.

Tvrdnje poput gore navedenih nisu u skladu sa samom kulturom samopomoći i zbog toga što se u njoj potpuno isključuje odgovornost drugih za neku našu nesreću. To je odbijanje da budemo nečije žrtve. Osnovni postulat glasi: sami smo odgovorni za svoj život i ne možemo krivicu bacati na druge, a naše self-help autorke uglavnom baš to i čine. Rešenje se pronalazi u tome što mi sami možemo da utičemo na druge, ne tražeći pomoć od belog maga. Savet koji se daje je da treba praštati drugima koji su nama naneli zlo. Zorica Karanović [2013] kaže: molite se za one koje volite ali i za one druge. Ona se molila za urednicu koja ju je zlostavljala i to je urodilo plodom, urednica je promenila svoje ponašanje.

Isto savetuje i Slavica Skvajer (s tim što ona u tu svrhu koristi reč *alat*): „Molite se za sreću osobe koja vas je povredila, 30 dana svako jutro po pet minuta, ako možete." [Squire 2017: 97] Ova autorka je imala prilike da sama više puta isproba delotvornost tog saveta, svima je oprostila i sve joj je nakon toga bilo još bolje u životu: danas ima „nekoliko svojih uspešnih firmi, ...i mali prekrasni zlatni *macbook*" na kome je napisala ovu knjigu. [Squire 2017: 30] Lepo, samo smo u nedoumici da li je tu zaista reč o praštanju ili o likovanju, s obzirom na to da je naslov knjige *Najbolja osveta od svih je sreća.*

I drugi autori savetuju „molitvu za neprijatelje" i navode sopstvena pozitivna iskustva, u šta uopšte ne sumnjamo. Čak nije potrebno ni da verujemo u snagu molitve za druge, ni u Zakon Univerzuma, da bi nam to bilo razumljivo. Sama činjenica da se molimo za nekog menja naše ponašanje prema toj osobi i za očekivati je da nam ona na isti način i uzvrati.

Ipak, sve ovo navodi da posumnjamo u dvostruke aršine u pogledu na svet domaćih autora Novog doba. S jedne strane, optimističan pogled na ljudsku prirodu, „niko nije ni dobar ni loš", kako tvrdi Kuzmanović, a onda se na neki čudan način ispostavlja da smo samo mi dobri i dobronamerni, a da su drugi i te kako spremni na sve. U druge svakako ne treba imati poverenja, niti u mogućnosti njihovog razvoja, jedino što možemo da preduzmemo da bismo sebe zaštitili je da koristimo magiju opraštanja.

Likovanja ima i u self-help romanima. Gotovo da je je pravilo u ovoj vrsti domaće literature za samopomoć da junakinje izlaze kao pobednice iz veza u kojima su one ostavljene od strane partnera. Oni koji su njih ostavili zbog drugih žena i time im prouzrokovali patnju, uvek se posle izvesnog vremena pokajnički vraćaju njima, ili bi bar to želeli, što ove junakinje dostojanstveno odbijaju. To se dešava junakinjama Ivane Kuzmanović, Žane Poliakov i Natalije Dević.

U knjizi *Sve je to ljubav* Natalije Dević nema učenja Novog doba. U osnovi romana je psihoanalitička tema odnosa između ćerke i oca. Zaplet je jednostavan: devojka koju je voljeni otac napustio kada je bila devojčica ne može da ostvari uspešnu vezu s muškarcem dokle god se ne susretne s ocem, posle mnogo godina, i oprosti mu. Oko te okosnice, glavna tema su muško–ženski odnosi, odnosno pitanja koja muče savremene mlade žene i u našem društvu koje žele i karijeru i porodicu. Glavna junakinja je vlasnica knjižare u kojoj povremeno organizuje razgovore na te teme, a prisutnu publiku uglavnom čine žene. Kao uvod u te razgovore, junakinja analizira poznate bajke u kojima se žene nalaze u situacijama da sretnu svoga princa, ili da ga same svojim poljupcem stvore, ili da ih majka pošalje pravo na zlog vuka itd. Tu su i redovni izlasci četiri drugarice koje razmenjuju priče o svojim vezama, što podseća na popularnu američku televizijsku seriju *Seks i grad*. Međutim, za razliku od junakinja televizijske serije koje su prilično podeljene po onome što žele (jedna želi pre svega brak, druga isključivo seksualnu vezu, treća prednost daje karijeri, jedino četvrta, inače glavna junakinja, želi sve to), naše junakinje sve žele brak. Ako i imaju neke nedoumice, tu su bake i majke da ih podsećaju da je vreme da se udaju, a i da im daju poneki oprobani recept za to kako privući muškarca ili kako rešavati probleme u vezi.

Iz svega možemo da zaključimo da je i u domaćoj kulturi samopomoći reč o tranziciji, kao i u našoj kulturi u celini. Tradicionalna kultura se ne napušta tako lako, bilo da je reč o svesnim pokušajima self-help autora da pokažu da se njihov pogled na svet zapravo uklapa kako u usmenu tradiciju narodne mudrosti tako i u pravoslavnu kulturu (na posledice toga možemo da gledamo kao na jednu potpunu nekoherentnost stavova koji se iznose, ali i kao na eklekticizam, bilo da je reč o nesvesnom zadržavanju vrednosti i stavova tradicionalne kulture koja se samo deklarativno odbacuje u zahtevu za novim dobom.

4.4.6. Uspeh

Uspeh se nalazi u naslovu ili podnaslovu mnogih domaćih knjiga za samopomoć (na primer, *NLP u svakom uspehu mirođija* Slavice Skvajer, *Uspeh je u nama* Dragane Jovanović ili *Živeti ili životariti. Psihologija uspeha* Nebojše Jovanovića), kao i seminara (*Ključ uspeha,* u organizaciji akademije Inge Rock, održan 1.10.2017. godine u Beogradu ili *Otkrijte svoje blokade obilju, zdravlju i uspehu*, održan u septembru 2016. godine u Beogradu). Seminari i knjige na ovu temu uče nas da, kao što to kaže reklama za knjigu Siniše Ubovića *Dnevnik promene: sam svoj lajf kouč,* svako može biti srećan, zadovoljan i uspešan ako radi na sebi, pa tako svako može da postane sam svoj lajf kouč [www.putpromene.com, pristupljeno 29. 9. 2017].

U prvom poglavlju naveli smo Veberovo stanovište da su iza ljudskog ponašanja dva osnovna interesa, težnja za materijalnim stvarima i težnja za savršenstvom. Ova dva interesa su, može se reći, i u osnovi dva načina na koja se u knjigama za samopomoć piše o uspehu u životu. Prvi, utilitaristički, podrazumeva uspeh u profesiji koji donosi ekonomski prosperitet, moć i uticaj, a obezbeđuje se radom na sebi, bilo razvojem poslovnih veština, bilo pozitivnim mišljenjem i verovanjem u obilje koje postoji u Univerzumu. Drugi, ekspresivistički način pod uspehom u životu podrazumeva samoaktualizaciju i samoispunjenje, otkrivanje smisla i značenja, duhovnost, ukratko, ono što je Veber nazvao savršenstvom. Nasuprot materijalističkoj koncepciji uspeha, duhovni pristupi usredsređeni su na traženje unutrašnje ravnoteže, harmonizaciju tela i duha, širenje i produbljivanje svesti, kao i skladan porodični život. Doduše, materijalizam se i ovde retko potpuno odbacuje, ali dozvoljeno je da on nema prioritet.

O utilitarističkom načinu je već bilo reči u prethodnom delu ovog poglavlja kada smo pisali o NLP-u. Knjige za samopomoć posvećene uspehu i poslovnim veštinama pišu i drugi domaći autori. Jedan od njih je i Dragiša Ristovski koga izdavač predstavlja kao „našeg najuticajnijeg trenera poslovnih veština“ i stručnjaka iz oblasti direktne prodaje, pregovaranja, motivacije zaposlenih i savremenog liderstva, koji „tehnike uticaja pretvara u univerzalno primenjive alatke...“ Pod pseudonimom D. R. Gilbert objavio je veliki broj knjiga od kojih su dve bestseleri: *Gube samo oni koji ne igraju* i *Arena prodaje.* Pored pisanja, drži seminare i treninge, a takođe je i osnivač i direktor dve firme *D. R. Gilbert centar group d.o.o.* i *D. R. Gilbert consulting.* Bavi se i edukacijom, kreator je devet autorskih programa edukacije poslovnih veština. Početkom

2012. osnovao je Akademiju komercijalne komunikacije, a 2014. godine Akademiju menadžerskih veština [Gilbert 2014: 175]. U knjizi *101 tehnika uticaja* iz 2014. godine, ovaj autor čitaoce upoznaje s veštinama prodaje, ali kaže da je primena tehnika uticaja mnogo šira, jer smo svi na neki način prodavci koji svakodnevno prodaju svoje ideje, očekivanja, vizije itd. S druge strane, svi smo i kupci (i žrtve nečije manipulacije) i korisno je da prepoznamo tehnike koje drugi primenjuju na nas. Kao Karnegi i Gilbert, tvrdi da je u korenu svakog uspeha sposobnost da utičemo na druge ljude, da ih pridobijemo za svoje ideje, da stvorimo dobre odnose s njima. Postavlja i pitanje da li su tehnike uticaja stvar manipulacije ili motivacije? Manipulaciju definiše kao proces u kome se utiče na određenu osobu da uradi, misli ili oseti nešto protiv svoje volje, i da je krajnji rezultat direktno na štetu te osobe. Po njegovom mišljenju, nije reč o manipulaciji, pozitivan uticaj u kojem svi dobijaju (win-win) je koristan i legitiman jer „većina ljudi nema ličnu inicijativu i teži da izbegne svaku promenu“, što može da bude na njihovu štetu. Polazi od istih principa kao i svi drugi koji su se bavili uticajem. Recimo, kaže da je dopadljivost za prodavca veoma važna, jer najveći uticaj imamo na osobe kojima se dopadamo. „Osobe koje se drugima dopadaju koriste svoj šarm, spontanost, entuzijazam, komplimente i određene sličnosti u odnosu na sagovornika.“ [Gilbert 2014: 25]. Kao i Karnegi, naglašava da laskanje u većini slučajeva stvara kontraefekat. Jedna od tehnika uticaja koju on preporučuje odnosi se na „klimanje glavom“ u toku razgovora, za koje kaže da je zarazno. Ako jedna osoba u komunikaciji klima glavom, vrlo je verovatno da će i sagovornik vrlo brzo početi da radi to isto, ali bitna je i brzina kojom se to radi. Ono što se u NLP-u naziva *pacing*, Ristovski naziva *ogledalo*[85]. Podrazumeva isto: treba imitirati govor tela sagovornika, ali i njegovo emocionalno stanje [Gilbert 2014: 99].

Ekspresivistički pristup uspehu koji podrazumeva pre svega da izaberemo posao koji volimo i u kome ćemo razviti sve svoje potencijale, prisutan je u većini knjiga za samopomoć. Rad na sebi i svom duhovnom razvoju se podrazumeva kao neophodan deo uspeha. U sledećem poglavlju će više biti reči i o samoaktualizaciji i o tome kako je naše *suštinsko ja* predodređeno za uspeh jer je izvor kreativnosti i svega drugog što je za

[85] Jedno od glavnih skorašnjih otkrića u neuronauci je otkriće neurona ogledala. Đakomo Ricolati (Giacomo Rizzolati) i njegove kolege sa Univerziteta u Parmi identifikovali su prvi put 1990. godine. neurone ogledala, „posebnu klasu neurona koji se prazne i kada majmun učini neku posebnu radnju i kada uoči da je neko drugi učinio tu radnju.” [Tagard 2014: 263]. Slične klase neurona pronađene su i kod ljudi, navodi Tagard.

uspeh potrebno, a na ovom mestu nas prvenstveno zanima kako se naši self-help autori odnose prema uspehu.

Priče o sopstvenom uspehu su, kao što smo rekli, opšte mesto u self-helpu, ali je ipak retko da neko opisuje svoj prosperitet navodeći šta sve materijalno poseduje, sem uobičajene „sreće, ispunjenosti, radosti i mira“, kako to već navodi Dragana Jovanović u knjizi *Uspeh je u nama*. [2016] Kod domaćih autorki dela o samopomoći, to baš i nije retkost. Mnoge od njih, posebno kada govore o samoaktualizaciji u poslu, deluju prilično samodopadno. Neretko navode i šta sve poseduju, mada njima ti dokazi uspešnosti lično ništa ne znače. Na primer, Žana Poliakov kaže kako uopšte ne brine da li ima titulu, posao, stan, auto i „sve te uobičajene stvari oko kojih se ljudi svakodnevno nerviraju“, a ipak ima sve to, „duplirano“. Dodaje da se uopšte ne vezuje za stvari, kad joj „dosadi i kad joj nije inspirativno, preseli se. Big deal“ [Poliakov 2014: 161].

Moguće da je ona ovim želela da pokaže da je iznad preovlađujućeg materijalizma i potrošačkog stila života, ali utisak je sasvim suprotan. Velika većina njenih čitalaca ne može sebi baš da priušti da se „preseli kad im dosadi“. Ne mislimo pritom da će joj oni to zameriti, naprotiv, upravo takve stvari koje omogućavaju „dnevne snove“ i čine ovu literaturu privlačnom. S druge strane, šta je potrošački stil života ako ne da neko putuje u Zagreb da bi kupio određenu zdravu hranu, koju može da kupi i u Beogradu, samo zato što je „lepše upakovana“, kao što čini junakinja Žane Poliakov. U našim uslovima to može da ostavi utisak razmetljivosti.

Osnovna poruka knjige *Moja baba zen budista* Siniše Ubovića je da materijalni uspeh ne mora da znači i sreću i zadovoljstvo. Radnja ovog *nesvakidašnjeg romana o pronalaženju životne svrhe,* kako stoji u podnaslovu, ide ovako: glavnog junaka Nikolu, uspešnog poslovnog čoveka, posle deset godina braka napušta žena i sa sobom odvodi njihovog sina. Kao razlog napuštanja, žena navodi da od supruga nije dobijala dovoljno pažnje i ljubavi, jer je većinu vremena provodio na poslu i službenim putovanjima. Da bi razmislio o svemu što mu se dogodilo, glavni junak odlučuje da otputuje u Indiju[86]. Pošto ga na aerodromu zatiče poziv baba Zorke koja mu javlja da je pala i polomila kuk, junak odustaje od putovanja kako bi se babi našao u nevolji. Naredne dane provodi kod nje u bolnici, gde uz babine mudre reči shvata koliko je njegov život i način

[86] Indija kao toponim koji je čest u knjigama za samopomoć. Bilo zbog njene udaljenosti i egzotičnosti, bilo zbog toga što je rodno mesto joge i meditacije kojima pribegavaju autori knjiga za samopomoć, Indija je često na pameti junacima tih knjiga kada se nađu na životnim prekretnicama.

razmišljanja do tog trenutka bio pogrešan i doživljava preobražaj. Osnovna poruka baba Zorke je da čovek treba malo da uspori, kako „život nije ni juče ni sutra“ i da današnji dan nema reprizu. Te reči su delovale na glavnog junaka kao „hladan tuš posle neprospavane noći”. [Ubović 2014: 67] Junak je, kako sam kaže, tada „od babe čuo nešto jednostavno a duboko, što ranije nije čuo ni od jednog predavača: život je sada i ovde“. Od tada je počeo da primećuje cveće u hodnicima bolnice i da uživa u prirodi i sunčanom danu, sedeći napolju na klupi, za šta ranije nije imao vremena. Čulni utisci dolaze sa svih strana i junak kaže: „Prepuštam se suncu koje me greje, slušam brezu koja šušti, a kao da negde iz pozadine dopire miris lipe.” [Ubović 2014: 72]. Njegov lični preobražaj je skoro momentalno doveo do toga da mu se supruga vrati. Učinio je i drugu važnu promenu u svom životu: dao je otkaz na poslu koji nije voleo, a radio ga je samo zbog ogromne zarade koju mu je donosio. Odlučio je da radi ono što mu je uvek donosilo najviše zadovoljstva – sa studentima. Na prvom predavanju studentima ne drži „suvoparno predavanje s grafikonima i statističkim podacima“, nego im daje savete kakvi da budu u životu: da čuvaju svoju jedinstvenost, da ne jure da budu kao svi ostali, da razmisle šta je ono u čemu uživaju, koje talente poseduju i da ih do kraja iskoriste, da uče od drugih, ali uvek da se sete da su sami sebi najbolji učitelji, da se ne plaše onoga ko su… [Ubović 2014: 115]

Na kraju svakog poglavlja ovog popularnog romana uokvirene su misli i odluke glavnog junaka: „Da. To sam ja. To hoću da budem. Pun ljubavi i tolerancije. I za sebe i za druge.” [Ubović 2014: 25]. „Čini mi se da prvi put u životu istinski shvatam koliko je sve suštinski nebitno i nevažno ako u svojoj duši osećam nespokoj i nosim tugu.” [Ubović 2014: 34]. „Dišem – znači, živ sam.” [Ubović 2014: 52]

Iz samog naslova romana sledi pouka da zbog lične promene ne moramo da idemo u Indiju, niti da za životnim mudrostima tragamo u zen budizmu, jer sve to znaju i naše babe. Ipak, čitaocu ostaje da se pita zašto je bilo potrebno da baba Zorka dospe u bolnicu da bi junaku sve to rekla ili zar nešto od toga nije čuo od svoje žene koja je sigurno već pokušavala da mu stavi do znanja da je nezadovoljna njihovim brakom. Ali, put do prosvetljenja očigledno ne može da bude jednostavan. Druga pouka je da uspeh nije u novcu. Malo zbunjuje što Ubovićev junak to saznanje izražava rečenicom: „Pola ovih ljudi mogao bih da kupim, ali to sad uopšte ništa ne znači” [Ubović 2014: 33]. Ako je i metafora, previše je, pogotovo ako je taj junak na putu duhovnog preobražaja.

Ako isključimo tezu o podsticanju „dnevnih snova“ čitalaca, ovde je osnovno pitanje kome Ubović upućuje te poruke i pouke? Ko se u našem društvu identifikuje s junacima ovih popularnih self-help romana i kome su takve poruke uopšte potrebne? Malo je kod nas onih koji su u situaciji da mogu da biraju između posla koji donosi veliku zaradu ali ne i zadovoljstvo, i posla u kome će „ostvariti svoju pravu prirodu“ i koji će im ostaviti dovoljno vremena da se posvete porodici, mada je lošije plaćen.

Studija Miloša Bešića [2014] u kojoj je autor analizirao podatke prikupljene u Evropskom kros-nacionalnom istraživanju vrednosti (European Value Study) 2008–2009, pokazala je da vrednosti većine građana Srbije nisu *postmaterijalističke vrednosti,* kako je to nazvao Inglhart, već upravo materijalističke, što i potvrđuje Inglhartovu teoriju da su vrednosti uslovljene ekonomskim razvojem društva. Kad je reč o radnim vrednostima, u Srbiji se najviše vrednuju dobra plata i sigurnost radnog mesta [Bešić 2014: 340].

Moguće je da je Ubović to imao u vidu kada je stavio u podnaslovu ove knjige da je reč o *nesvakidašnjem romanu.* Naravno da govori o nesvakidašnjem problemu u društvu kome je svakidašnji problem kako se uopšte zaposliti. Self-help i na to pitanje ima odgovor i na tu temu ćemo se vratiti.

Teoretski, na gornje pitanje kome su te poruke upućene, ko može da bira između dve opcije, odgovor glasi: to mogu samo pripadnici više srednje klase, odnosno vrhunski plaćeni stručnjaci. Teoretičari se slažu da je kultura samopomoći, bilo da govori o terapeutskoj kulturi [Illouz 2008] ili o pogledu na svet Novog doba [Heelas 1996], namenjena srednjoj i višoj srednjoj klasi stručnjaka. Za Hilasa je upravo to i objašnjenje činjenice da Novo doba, koje je globalni fenomen prisutan u celom svetu, nema lokalnih specifičnosti. „Iste stvari se nude bilo da se šetamo Stokholmom ili Singapurom. Ima varijacija, ali manje nego što bi se moglo očekivati“. [Heelas 1996: 121]. Razlog za odsustvo lokalnih specifičnosti je, dakle, to što je namenjen srednjoj klasi stručnjaka koja je i najuniformnija u svim kulturama.

Pretpostavka o uniformnosti srednje klase u različitim kulturama počiva na tome da su pripadnici ove klase obezbedili sebi materijalne uslove egzistencije, za razliku od niže, i da mogu da se posvete svojim višim potrebama, ili *metamotivaciji,* kako je tvrdio Maslov. Ovu pretpostavku je, međutim, moguće dovesti u pitanje, čak i kada govorimo o bogatim društvima, što potvrđuje i Ričard Rorti (Richard Rorty) u knjizi *Achieving*

our Country iz 1997. Rorti tvrdi da i u društvima Zapada prihodi sve većeg broja porodica srednje klase dozvoljavaju „samoponižavajuće puko preživljavanje“ koje je, uz to, progonjeno „strahovima od smanjenja plate i od otpuštanja, kao i od katastrofalnih posledica čak i kratke bolesti“. (prema: [Bauman 2009a: 36])

Drugi temelj ove pretpostavke bi moglo biti to što pripadnici srednje klase svoj položaj uglavnom zasnivaju na obrazovanju, a kako je pisao Maks Veber još početkom 20. veka, obrazovani ljudi „tragaju za spasenjem od *unutarnje bede*, oni pokušavaju na razne načine da svom načinu života daju prodorno *značenje*, tj. da nađu *jedinstvo* sa samim sobom, s ljudima, s kosmosom“ [Veber 1976: 427].

Iz ovoga bi moglo da sledi da su pripadnici srednje klase izloženi čak većim pritiscima savremene neoliberalne kulture, jer za razliku od pripadnike niže klase koji su pod pritiskom „samo“ da obezbede sebi i svojoj porodici egzistenciju, ovi povrh toga moraju da neprekidno rade na sebi, da budu refleksivni, srećni, samoaktualizovani, ispunjeni, moraju da pronađu smisao svog života, da ostanu večno mladoliki i fizički spremni itd. Potvrdu za takav zaključak pronalazimo u zapažanju o srednjoj klasi koje iznosi Bauman [2010]. Pošto se nalazi između dve klase, kaže Bauman, „ona se uvek suočavala s izvesnim stepenom „manjka definisanosti“ koji je nepoznat drugim klasama, kao i konstantnim izazovom da ponovo potvrdi svoj položaj...“ Malo je onoga što aristokrate *treba* da urade da bi održali svoj identitet, dok niže klase *ne mogu* da urade ništa da bi ga promenile; samo srednja klasa mora naporno da radi da bi ostala ono što jeste [Bauman 2010: 165].

Kako god gledali na položaj srednje klase, ideologija izbora prevashodno je upućena toj klasi. Paradoksalnost te ideologije u neoliberalnom kapitalizmu, u kome su svi izbori unapred određeni od strane tržišta, možda se najjasnije pokazuje u oblasti obrazovanja koja je svakako povezana s našom temom samoaktualizacije u profesiji. Kakve god nedostatke da su prethodni sistemi imali (kod nas socijalizam, na Zapadu kapitalistička socijalna država), mladi ljudi su bar imali mogućnost da biraju ono što će studirati, i tako, koliko-toliko, osiguraju da njihova buduća profesija bude u skladu s njihovim potencijalima i interesovanjima. U neoliberalnom kapitalizmu su te mogućnosti ozbiljno smanjene i na Zapadu. Kako tvrdi Derek Bok [Bok 2005], zahtevi tržišta su narušili liberalnu koncepciju obrazovanja koja je imala za cilj razvijanje punih potencijala pojedinca u svim aspektima života i nije mnogo brinula o potrebama tržišta.

Znanje koje se ceni u „društvu znanja“ je ono koje može da donese velike sume novca, a to su znanja iz oblasti informatike, prirodnih nauka, biznisa i sl. [Bok 2005: 15]. Dakle, ili ćete slediti svoja interesovanja i time sebi unapred otežati pronalazak radnog mesta i osigurati život u prekarijatskim uslovima, ili ćete odustati od njih.

To nije i jedina posledica primata tržišta u neoliberalnom kapitalizmu kada je reč o obrazovanju, naglašava Bok. Institucije visokog obrazovanja usmerene su od strane države na projekte koje finansira privatni kapital, što dovodi do opadanja kvaliteta obrazovanja.

> S druge strane, nije izvesno da bi motiv profita uopšte mogao da pomogne u ostvarivanju izvanrednog kvaliteta obrazovanja. Iako predstavlja veliki podstrek, profit ne daje uvek najkvalitetnije rezultate. Ono što čini jeste da kupcima daje ono što žele, a ta dva mogu da budu različita. Pre svega, tražnja korisnika nije sigurna ideja vodilja za odabir odgovarajućeg plana nastave, i to je nešto oko čega se svi slažu. Predmeti kao što su ruska književnost ili filozofija morala cenjeni su delovi nastavnog programa iako ih mnogi studenti ne cene niti su im korisni za nalaženje posla. [Bok 2005: 34]

Dakle, s jedne strane imamo činjenicu primata tržišta nad razvojem potencijala mladih ljudi (što se kod nas ogleda, recimo, u tome što se smanjuje broj mesta koje finansira država na fakultetima koji nisu tržišno usmereni, i što politička elita šalje poruke da mladi u svom školovanju treba prevashodno da se usmere na informacione tehnologije itd.), a s druge, da sami mladi ljudi interiorizuju vrednosti na koje ih usmerava tržište i odbacuju kvalitetno obrazovanje kao nepotrebno. U takvoj situaciji, zahtev za samoostvarenjem sopstvenih potencijala i svoga *pravog ja* zvuče zaista paradoksalno.

Već smo u vezi s Ubovićevom knjigom pomenuli činjenicu da se samo malom broju građana Srbije nude različite opcije u izboru posla, a da se teško dolazi i do bilo kakvog zaposlenja. Literatura za samopomoć se, prirodno, pobrinula i za tu vrstu problema.

Još od 1970. godine, američki autor Ričard Bols (Richard Bolles) [Bols 2013] objavljuje istu knjigu, doduše uz revidiranje svakog novog izdanja, na temu pronalaženja posla. Naslov knjige je *Koje je boje vaš padobran.* U domaćoj literaturi za samopomoć takvih naslova nema, ali to ne znači da nema saveta o tome kojim se poslom treba baviti da bi čovek bio i samoostvaren i uspešan. Poslovi u industriji samopomoći se vrlo preporučuju, ako ne eksplicitno u knjigama za samopomoć, onda

svakako implicitno. U tom poslu ste kreativni, adekvatno nagrađeni i pomažete drugima[87].

4.5. PRIČANJE ŽIVOTNE PRIČE

Self-help autori, u svojim knjigama i na seminarima, ističu sebe kao primer uspešnih ljudi, povezujući to sa samoaktualizacijom, odnosno ostvarenjem u sopstvenoj profesiji bilo pisca knjiga za samopomoć, bilo kouča. To je opšte mesto i u self-helpu u celini: autori opisuju svoje „prelomne trenutke“ u životu kada su iz krajnje nesreće (bolest, gubitak posla ili nezadovoljstvo rutinskim poslom, patnja zbog kraha ljubavi ili čak potpuno beznađe) prešli u potpuno suprotno stanje (zdravlja, ispunjenosti, ljubavi i ostvarenosti).

To je narativ koji očigledno kod publike dobro prolazi. U psihologiji inače postoji narativna psihologija, posebna oblast istraživanja koja se bavi elaboracijom modela ličnosti i sopstva koji su zasnovani na narativnim principima. [Vassilieva 2016] Narativna psihologija predstavlja reakciju na kognitivno-bihevioralnu paradigmu time što stavlja sopstveno iskustvo u centar istraživanja i terapije. Narativni pristup, odnosno model identiteta zasnovan na životnoj priči, artikulisao je Den Makadams (Dan McAdams] 1985. godine. Ovaj model identiteta podrazumeva da narativ objašnjava život ljudi i da, konstruisan kao priča, predstavlja suštinu ličnosti. Makadams je u traganju za savremenim američkim identitetom zaključio da on leži u pričama koje pričaju, žive i zamišljaju ljudi u Americi. Na osnovu izvora iz književnosti, istorije, politike i popularne kulture, on je izveo poseban tip priče koji je definisao kao karakterističan američki identitet: *iskupljeno sopstvo* (*redemptive self*).

Priča, ukratko, ide ovako: Kako sam išao kroz život, mnoge loše stvari su mi se događale – greh, bolest, zlostavljanje, zavisnost, nepravda, siromaštvo, stagniranje. Ali loše stvari često vode dobrim ishodima – moja patnja je donela spasenje. Spasenje mi je došlo u obliku pokajanja, oporavka, emancipacije, prosvetljenja, društvenog napredovanja i/ili ostvarenja mog dobrog unutrašnjeg sopstva. Nastavio sam da rastem i

[87] Da je zaista tako, pokazuje i tekst objavljen u publikaciji Nacionalne službe za zapošljavanje RS *Poslovi* (broj 663 od 2. marta 2016.] s naslovom *Žena koja živi svoje snove*. U tekstu je reč o ženi koja je napustila posao zato što joj je u izdavačkoj kući u kojoj je radila smanjena plata i počela da se bavi NLP-om i *vingvejv koučingom* (*wingwave coaching*). Time je ona otkrila „svoje skrivene talente da pomaže drugim ljudima da probude svoje usnule potencijale“.

da napredujem. Brao sam plodove, uzvraćao, nudio drugima svoj jedinstveni doprinos. Biću srećan na kraju, uprkos zastrašujućem svetu. [Vassilieva 2016: 15]

Autori knjiga za samopomoć, domaći kao i drugi, drže se američke priče o iskupljenom sopstvu, pogotovo što je jedna od osnovnih pretpostavki self-helpa teza da je životna kriza (ili patnja) neophodan uslov za preokret i preobražaj, bilo da je reč o teškoj bolesti, ljubavnim jadima ili dosadi na rutinskom poslu. Bilo kako bilo, pričanje priče (narativa) o sopstvenom životu u knjigama ili na seminarima koje drže self-help autori i učitelji životnih veština važan je element kulture samopomoći, i to je ono čime se publici ulivaju optimizam i vera da nikada nije kasno za pozitivan preokret. Publika je čitanjem knjiga za samopomoć i prisustvom na seminarima izrazila svoju potrebu za slušanjem takvih priča, od ljudi za koje se veruje da su prevazišli izazove na kakve i publika nailazi.[88]

Značaj lične priče najbolje je izrazila jedna konzumentkinja kulture samopomoći koja je tokom intervjua rekla: „Mislim da su najveća inspiracija u ovoj i sličnoj priči ¬ ljudi! Kada gledamo i slušamo/čitamo priče ljudi koji su promenili svoj život, to je više od priče. Vera je jako bitna, kao i energija tih ljudi“.

Kao ilustraciju pričanja životnih priča na seminarima i radionicama, navešćemo sopstveno iskustvo na seminaru Inge Rock akademije. Akademiju Inge Rock vodi bračni par Inge Rock i Zoran Vignjević. Akademija je organizovala besplatne radionice i seminar *Ključ uspeha* 30.09. i 1.10.2017. godine u hotelu Falkensteiner u Beogradu. Prvog dana su radionice držali polaznici Akademije (*Od ideje do uspeha, Kako do formule za sreću u tri koraka, Prestanite sa izgovorima i počnite živeti svoj san, Recept za sreću, Budite kreatori, a ne posmatrači vlastite realnosti*…). Ja sam odabrala radionicu *Prepoznajte moć u sebi*, koju je držala Nena Balja. Radionici je prisustvovalo oko 50 ljudi, uglavnom žena između 40 i 50 godina. Nena Balja, *lajf* i *biznis kouč,* radi kao šef prodaje u Wiener osiguranju u Hrvatskoj dugi niz godina i većinu stvari koje je toga dana rekla na radionici prošla je i s prodavcima u firmi u kojoj radi. Kao i većina

[88] To je u skladu s potrebama publike u masovnoj kulturi uopšte, da se pomno prate životne priče slavnih iz sveta popularne kulture, sporta, politike itd, bilo priče o njihovom usponu, bilo o problemima. Društvene mreže su omogućile i da „obični“ ljudi koji nisu javne ličnosti pričaju sopstvene priče, u vidu pažljivo odabranih fotografija ili vešto režiranih sekvenci iz sopstvenog života, kao i da se prate priče blogera i blogerki koji su pričama i snimcima svoje svakodnevice stekli mogućnost da im to bude i profesija.

koučeva, imala je period krize u životu koji je predstavljao prekretnicu, o čemu je govorila publici.

Na radionici je Balja govorila o koracima koji dovode do ostvarenja trajne promene: 1. Podignite svoj standard, 2. Promenite uverenja koja vas ograničavaju, 3. Promenite svoju strategiju. Kada je govorila o tome da moramo znati šta želimo u životu jer će nam to dati motivaciju ujutru kad se probudimo, javila se sredovečna žena iz publike koja je rekla da ona ne zna šta želi i da ide na posao koji ne voli jer mora, a Nena Balja joj je rekla da će joj u nekom trenutku sigurno postati jasno šta želi da radi u životu, da će otkriti neki svoj skriveni talent (možda ples). Onda treba da krene u tom pravcu i da bude u tome dosledna. Voditeljka je radionicu završila rečima „Svi ste vi moćni. Vi ste fantastični. Dajte sebi aplauz."

Drugog dana su seminar *Ključ uspeha* održali Inge Rock i Zoran Vignjević. Seminar je trajao tri sata s pauzom od dvadesetak minuta. U sali je bilo prisutno oko 300 ljudi i ovoga puta je bilo mnogo više muškaraca nego prvog dana, a bilo je i dosta parova. Publika se uključivala u razgovor, smejala se šalama i međusobnim „prozivkama" bračnog para na bini koji je sve vreme međusobno komunicirao. Voditelji su nas prilično detaljno uputili u svoje životne priče. Inge je Belgijanka čiji život nije bio ružičast: roditelji su joj se razveli kada je imala 14 godina, majka joj je umrla u 56. godini od karcinoma, razvela se, ostala i bez oca koji je umro od teške bolesti. Ali, kako to uvek biva u životima koučeva i self-help autora, Inge se pridigla i odlučila da mora da bude jača nego ikad. Podršku su joj davala deca i njen drugi suprug, Zoran Vignjević, koji je takođe prošao kroz razvod i razne poslovne neuspehe. Ispričao je na seminaru da kada je počinjao s ovim poslom, bliski ljudi su ga odgovarali, govorili mu da sredina ovde nije zainteresovana za lični rast i razvoj i da ljudi nemaju novca. Priznao je da su svi u porodici mislili da je lud jer kako može time da se bavi kad nije studirao. Govorio je prisutnima u sali da treba kreirati ideju kako doći do svog cilja i svakoga dana raditi na tome (svakoga dana pomagati ljudima, objavljivati knjige, držati besplatne seminare…). Sada Inge Rock i Zoran Vignjević zajedno vode Akademiju, uspešni su i zaljubljeni, te veruju da mogu da posluže kao primer svim sredovečnim ljudima koji su ostali bez ljubavi ili posla (ili i jednog i drugog) i dolaze na njihove seminare po dozu ohrabrenja. Zoran Vignjević je u svom delu govora rekao kako nikad nije kasno za početke, za studiranje, promene u životu.

Oboje su dinamični, imaju dobru interakciju s publikom. Inge je držala seminar na engleskom uz simultanu prevoditeljku, povremeno bi ubacila pokoju reč na srpskom (na primer, cipele) i tako zasmejala publiku. Često je postavljala pitanja i tražila da prisutni odreaguju na njih, na primer, da li se zabavljate? Ili, da li ste ikad bili zaljubljeni? Zoran je takođe često tražio od publike da bude aktivna, na primer, pitao je šta je za nas sreća.

Inge Rock je autorka više knjiga, koje su se mogle kupiti tokom trajanja radionice po ceni od 1000 dinara. Knjige su kupovale većinom žene, koje su posle stajale u redu da im autorka potpiše primerak i da ih zagrli.

4.6. INDUSTRIJA SAMOPOMOĆI: TEHNIKE I ORGANIZACIJE

Kada je reč o tehnikama i organizacijama samopomoći u Srbiji, u najpopularnije spadaju: Reiki, Psihodrama, Porodični poredak, Teta isceljivanje, Rekonektivno isceljivanje, Tapkanje, NLP, Tehnika Raskidanja vezanosti i Energetska psihologija. Opisaćemo ove tehnike, osim onih o kojima je u radu već bilo reči.

4.6.1. Reiki

Reiki je japanska tehnika za koju se smatra da smanjuje stres, pomaže relaksaciju i leči. Bazirana je na „polaganju ruku“ i na verovanju da životna energija teče kroz organizam [https://sr.wikipedia.org/]. Radi se preko odeće, dok osoba leži i miruje. Tretman počinje od glave, ide se do stopala, a na svakoj tački se ruke zadržavaju oko pet minuta. Reiki je životna energija (*Rei* na japanskom znači univerzalna, sveprožimajuća, božanska, *Ki* je energija) i uči nas kako da budemo srećni i ispunjeni – najbolja verzija nas samih.

Reiki je (ponovo) otkrio Mikao Usui, budistički monah i lekar, inspirisan Biblijom i Isusovim primerima izlečenja. Danas je reiki priznata tehnika lečenja i koristi se svuda u svetu. U Srbiji postoji nekoliko udruženja koja se bave reikijem, na primer: Udruženje „Reiki Srbije“, „Reikey”, „Usui zen reiki”, „Reiki Vojvodine – Reiki Novi Sad”.

Udruženje „Reiki Srbije“ osnovano je 2001. godine u Beogradu sa ciljem poboljšanja kvaliteta života građana kroz upoznavanje s metodom reikija i kroz edukaciju. Drugi važni cilj udruženja je integracija metode reikija s metodama

savremene medicine. Udruženje redovno organizuje edukativne seminare i predavanja o reikiju, kao i javne časove i radionice. [http://www.reiki.rs, pristupljeno 19. 07. 2017]

Udruženje *Reikey* [http://reikey.rs/, pristupljeno 19. 07. 2017] deo je Internacionalnog centra za trening reikija, čiji je predstavnik za Balkan Žarko Ilić, učitelj reikija. Apsolvirao je na Farmaceutskom fakultetu i tokom studija je „shvatio da je važnije razumeti uzrok bolesti i sprečiti je u nastajanju nego samo lekovima otklanjati simptome". [Sensa, mart 2017: 67] U svom radu spaja moderna znanja nauke i iskustva drevnih učitelja.

4.6.2. Psihodrama

Iako se Psihodrama definiše kao metod psihoterapije, ona nije vrsta prihoterapije koju nauka zvanično priznaje, poput kognitivno-bihevioralne terapije, interpersonalne terapije ili psihoanalize. Psihodramu je razvio Jakob L. Moreno, koji definiše psihodramu kao nauku koja istražuje „istinu" dramskim metodama, bavi se interpersonalnim odnosima i privatnim svetom. Nastala je u Beču 1921. godine i iz ovog perioda datira i prva upotreba termina „grupna psihoterapija". Početak psihodrame uslovljen je društvenim kontekstom u kojem je nastajala. Naime, po završetku Prvog svetskog rata i raspada Austrougarske monarhije, u Beču je bilo mnogo ljudi koji su tražili psihoterapijsku pomoć a kojima psihoanaliza, kao jedina tada važeća terapija, nije bila dostupna. U jednom od napuštenih bečkih pozorišta, Moreno, tada mladi psihijatar, osniva „Teatar spontanosti" gde počinje da organizuje i vodi terapijske grupe i razvija koncepciju psihodrame. Inspiraciju za ovakvu vrstu terapije, kako je sam kasnije pisao, našao je u posmatranju spontanosti dečje igre. Psihodrama dolazi na Balkan osamdesetih godina 20. veka, i razvija se edukacijom novih terapeuta u okviru Jugoslovenske psihodramske asocijacije (YUPA) pod supervizijom Udruženja British Psychodrama. [www.ip.org.rs/psihodrama.php, pristupljeno 22. 07. 2017]

U Beogradu je 2005. godine osnovan Institut za psihodramu (IP). Glavne delatnosti Instituta su psihodramska edukacija i psihoterapija. Pored ovih aktivnosti, Institut se bavi i izdavačkim radom, promocijom psihoterapije i mentalnog zdravlja, konsultativnim radom kao i primenom psihodrame u radu s različitim kategorijama nekliničke populacije. [www.ip.org.rs, pristupljeno 22. 07. 2017]

Rad se organizuje u grupama od 8 do 12 članova. U terapiji se koristi verbalna i neverbalna komunikacija. Na sceni se odigravaju sećanja na pređašnje događaje, nezavršene životne situacije, unutrašnje drame, fantazije, snovi, kao i priprema za buduće životne situacije. Ovi sadržaji odigravaju se na sceni sada i ovde i približni su iskustvima iz realnog života ili su eksternalizacija unutrašnjih mentalnih procesa.

Psihodramska seansa sastoji se iz tri dela: zagrevanje, akcija i razmena doživljaja. Cilj zagrevanja je priprema grupe za psihodramsku akciju. Kao uvodna faza seanse, zagrevanje stvara atmosferu međusobnog poverenja, koja omogućuje kreativan rad članova grupe i podstiče funkcionisanje grupe kao zaštitne mreže koja je katalizator promene u terapijskom procesu. Na kraju zagrevanja izdvaja se jedan ili više članova grupe koji će biti protagonisti psihodrame. Psihodramska akcija je centralna faza seanse u kojoj protagonista, uz pomoć terapeuta i drugih članova grupe, prorađuje izabrani lični sadržaj. Najčešće je reč o određenim životnim situacijama koje protagonista doživljava kao problematične ili se, pak, prorađuju određeni intrapsihički konflikti. Akcija često polazi od neke aktuelne situacije da bi se potom, kroz nove scene, tragalo za korenima konflikta, tako da se psihodrama spiralno spušta ka ranim fazama života. Specifičnost metoda je da se o problemu ne razgovara, već se scene kojih se protagonista seća, oživljavaju u akcionom postupku, uz pomoć dramskih tehnika kao što su igranje uloga, zamena uloga, *mirroring,* dubliranje, projekcija u budućnost i druge. Na taj način se postiže emocionalno angažovanje protagoniste slično onom u realnom životu. U kontaktu s korenima unutrašnjeg konflikta koji se eksternalizuje na sceni, nastupa katarktička faza psihodrame, gde je emocionalno angažovanje protagoniste maksimalno, posle čega je najspremniji za promenu. U psihodramskoj akciji ostvaruje se tzv. akcioni uvid. Akcioni uvid i njegova prorada su osnov terapijske promene u psihodrami. Razmena emocija i iskustva je završna faza psihodramske seanse u kojoj članovi grupe razmenjuju svoj lični doživljaj vezan za događaje koji su se odvijali na sceni. Ovde se izbegava savetovanje i analiza već se insistira na razmeni osećanja i ličnog iskustva. Kao poslednji deo, razmena ima funkciju podrške protagonisti i zatvaranja psihodramske seanse.

4.6.3. Teta isceljivanje (Theta healing)

Teta isceljivanje je model energetskog isceljivanja koji je utemeljila Vajana Stajbal (Vianna Stibal), koja se uz pomoć ove tehnike izlečila od raka butne kosti i nakon toga odlučila „da svoj dar podeli sa što većim brojem ljudi". [www.thetahealingserbia.com, pristupljeno 2. 09. 2017] Kod nas su prevedene njene knjige: *Theta isceljivanje, Napredno Theta isceljivanje, Theta ritmom do savršene težine, Theta isceljivanje – Bolesti i poremećaji*.

Teta je naziv za moždane talase niske frekvencije koji su prisutni pri dubokoj meditaciji. To su talasi podsvesti i oni upravljaju našim ponašanjem, sklonostima i verovanjima. [www.thetaway.com, pristupljeno 2. 09. 2017] Teta stanje uma otvara vrata podsvesti, odakle možemo da uočimo i otklonimo sva ograničavajuća verovanja, str ahove i traume. U Teta isceljivanju praktičari brišu stari program i zamenjuju ga novim, pozitivnim, tako što rade na četiri nivoa: Osnovnom nivou, Genetskom nivou, Istorijskom nivou i Nivou duše, što omogućava telu da savlada bolest i odstrani emocionalne blokade. Osnovni nivo obuhvata sve ono što su nas učili u ovom životu, verovanja koja smo prihvatili još od detinjstva i koja su postala deo nas. Genetski nivo sadrži verovanja koja smo nasledili od svojih predaka. U Istorijski nivo spadaju duboke genetske uspomene, sećanja koja datiraju još iz prošlih života ili iz kolektivne svesti čovečanstva, dok Nivo duše obuhvata sve ono što mi jesmo.

Važni aspekti Teta isceljivanja su rad na verovanjima i rad na osećanjima. Rad na verovanjima daje nam direktan pristup našem podsvesnom umu koji je sredstvo pomoću kojeg možemo menjati podsvesna verovanja. Na primer, osoba može svesno želeti uspeh, ali ako ona istovremeno nosi verovanje da su uspešni ljudi usamljeni, ta osoba će podsvesno sabotirati uspeh bez obzira kako i koliko se svesno trudila da to postigne. Drugi važan aspekt Teta isceljivanja je rad na osećajima pomoću kojeg praktičari mogu da nauče osobu šta znači osećati se voljenom i poštovanom, i mnogim drugim osećajima.

4.6.4. Rekonektivno isceljivanje

Rekonektivno isceljivanje se primenjuje kada postoji bilo kakav disbalans, oboljenje, ali i kada osoba želi da poboljša kvalitet svog života. To je oblik isceljivanja koji se bazira isključivo na radu s rekonektivnom energijom. Iscelitelj je tu da se

napravi spona, da se ponovo uspostavi harmonija između Čoveka i Univerzuma. Zapravo, do isceljenja dolazi u jedinstvenom trojstvu rekonektivne energije, praktičara rekonekcije i osobe na kojoj se vrši tretman [rekonektivno-isceljivanje.com, pristupljeno 2. 09. 2017].

Seansa rekonekcije najčešće se obavlja na stolu za masažu, jer sto za masažu pomaže da se osoba opusti i da u potpunosti doživi proces rekonekcije. Da bi se postigao pun efekt isceljenja, rade se tri seanse. Tokom seanse, koja traje od 30 do 40 minuta, najbolje je da se klijent opusti i bez napora „posmatra“ šta oseća u telu. Ukoliko klijenta ponesu emocije, treba da im se prepusti (smeh, plač i sl.). Isceljenje se može dogoditi trenutno ili se može manifestovati tokom vremena (i do 3 meseca), jer se započeti proces ne završava seansom već se nastavlja i dalje.

4.6.5. Tehnika Raskidanje vezanosti

Udruženje „Karuna Reiki centar Srbije” organizuje radionice Raskidanje vezanosti po metodi Filis Kristal, na kojima je polaznicima obećano da će „zakoračiti na put celovitosti, uz pomoć rada s arhetipskim simbolima i slikama koje direktno i snažno deluju na njihov unutrašnji život”. [http://lifecoachingcentar.rs/?radionice, pristupljeno 8. 09. 2017] Filis Kristal bila je terapeutkinja Jungove i Eriksonove škole i autorka niza psiholoških tehnika za oslobađanje od lažnog identiteta i negativnog programiranja koji tokom života gradimo kroz uticaj vaspitanja i kulture. Njene tehnike se zasnivaju na korišćenju simbola koji su oruđa za preobražavanje negativnih uslovljavanja i ojačavanje pomoću pozitivnih afirmacija i rituala koji uspostavljaju novi poredak u našem unutrašnjem biću. Filis Kristal u svom radu koristi simbole koji su nasledstvo kolektivnog nesvesnog i utiču na svaku osobu, a tehnika raskidanja vezanosti pomaže ljudima da raskinu vezu koja ih sprečava da postanu ono čemu svi težimo – slobodno, autentično ljudsko biće oslobođeno okova zavisnosti. Prvo je potrebno raskinuti vezu s roditeljima, a ako smo mi roditelji sečemo veze i sa svojom decom. To ne znači da ćemo prekinuti kontakt sa svojim roditeljima i decom, nego će čak i davno prekinute veze postati mnogo bolje. Mi smo vezani nevidljivim lancima za roditelje, autoritete, društvo, i naši strahovi, nespremnost na promene i nedostatak samopouzdanja drže nas vezanim čak i kada odrastemo [Poliakov 2015: 221].

4.6.6. Energetska psihologija

Energetska psihologija relativno je nova grana psihologije, intenzivno se razvila u poslednjih 30, 40 godina. Predstavlja spoj drevnih znanja, pre svega kineske medicine prema kojoj smo mi energija. Teorija energetske psihologije sugeriše da psihološki problemi predstavljaju odraz poremećenih bioenergetskih obrazaca unutar sistema um–telo – sistema koji podrazumeva kompleksnu komunikaciju između neurobiologije i kognitivno-bihevioralno-emotivnih obrazaca osobe [http://www.lepotaizdravlje.rs/zdravlje/noviteti/na-koji-nacin-vam-moze-pomoci-energetska-psihologija, pristupljeno 5. 10. 2017]. Prema ovoj teoriji, energija i energetski tokovi formiraju psihu čoveka. To znači da pored neuroloških, biohemijskih, genetskih, kognitivnih, psihodinamičkih, socijalnih kao i faktora životnog okruženja koji definišu ponašanje i reakcije osobe, glavni uzrok jesu upravo energetski tokovi [http://www.energetskipsiholog.org/sta-je-EP, pristupljeno 5. 10. 2017]. Energetska psihologija se koristi za otklanjanje psiholoških i emocionalnih poremećaja, hroničnih i akutnih bolova i bolesti. Kako su uzroci svih ovih poremećaja u blokadi u energetskoj anatomiji čoveka, tako se ove blokade manifestuju neurološki, biohemijski, kognitivno i bihevioralno. Psihološki problemi se mnogo brže otklanjaju ako im priđemo u energetskoj anatomiji gde je poremećaj nastao, nego ako „kopamo” po istoriji nastanka (što je bilo karakteristično za Frojdovu psihoanalizu). Promenom energetske strukture u kojoj je uzrok problema mi kreiramo novu svest i nov način sagledavanja i reagovanja – i telesnog i emotivnog [http://www.nadamarkovic.com/energetska-psihologija, pristupljeno 5. 10. 2017].

Astrolog Lea Imširagić je zajedno s koleginicom Teom Milanković napisala knjigu *Energetska psihologija, naučite svoju energiju da radi za vas*, a ujedno drži i seminare na ovu temu. Knjiga se reklamira kao „praktični vodič za samopomoć – kako da pomoću modernih tehnika energetske psihologije brzo preokrenemo naše negativne i poražavajuće emocije, misli, uverenja i navike” [http://www.keplerunited.org/prodavnica/knjiga/414/energetska-psihologija.html, pristupljeno 5. 10. 2017].

4.6.7. Tapkanje ili EFT tehnika

Tapkanje znano i kao EFT (Emotional Freedom Tehnique) deo je energetske psihologije koji nam omogućuje da oslobodimo telo od negativnih i štetnih emocija po organizam. Svaka negativna emocija, događaj ili uverenje stvara energetsku blokadu u nekom delu našeg tela. U osnovi ove tehnike nalazi se lupkanje prstima po određenim akupunkturnim tačkama na telu, uz istovremeno izgovaranje teksta za oslobađanje od negativnih i štetnih emocija. Ova tehnika se koristi za poboljšanje zdravlja, za uklanjanje fobija, trauma, anksioznosti, zavisnosti, za uklanjanje emotivnih problema, kao i svih drugih blokada koje „sprečavaju naš put ka uspehu" [http://www.kokosovoulje.com/eft-tapkanje-za-ljubav-novac-zdravlje-cuda-iskustva/, pristupljeno 5. 09. 2017]. Ova tehnika samopomoći deluje tako što dovodi u vezu misli i osećanja (mentalni deo ličnosti) s dodirima pojedinih akupunkturnih tačaka na telu (telesni deo ličnosti). Odvija se na sledeći način: Prvo treba da izaberemo neko neprijatno osećanje, bilo emotivno, bilo telesno, koje nas tišti, i da odredimo njegov intenzitet na skali od 1 do 10. Zatim, treba da izgovaramo rečenicu: „Iako imam (navesti neprijatnu emociju ili tegobu), ja prihvatam i volim sebe u potpunosti." Dok izgovaramo taj tekst, potrebno je da dodirujemo, tj. tapkamo srednjim prstom i kažiprstom po određenim tačkama na licu i telu. Ukoliko je potrebno, seansu treba ponoviti i deset puta dnevno [http://www.kokosovoulje.com/eft-tapkanje-za-ljubav-novac-zdravlje-cuda-iskustva/, pristupljeno 5. 09. 2017].

4.6.8. Institut za astrološka istraživanja i edukaciju Johannes Kepler

Institut za astrološka istraživanja i edukaciju Johannes Kepler osnovan je u julu 2005. godine u Beogradu. Direktor Instituta je Aleksandar Imširagić, učitelj astrologije i autor više knjiga iz različitih oblasti astrologije. Pored njega, glavni predavači u školi su njegova supruga Lea i Tea Milanković. Na sajtu Instituta [www.keplerunited.org, pristupljeno 11. 08. 2017] stoji da predavanja na Institutu drže renomirani domaći i strani astrolozi, a pored predavanja studenti imaju i seminare, vežbe s asistentima i praktičan rad s klijentima, a učestvuju i u međunarodnim astrološkim konferencijama. Teme predavanja su, na primer, Astrologija Vertikalnog vremena, Tehnike tranzita u astrologiji, Uvod u tumačenje natalnog horoskopa, Karmička astrologija, AstroHealing edukacija, Vibratorne esencije anđela, Tehnologija svesti Meseca, Energetska

astrologija Meseca, Tehnologija svesti Marsa, Energetska astrologija Marsa, Fiksne zvezde u astrologiji itd.

4.6.9. Budistički hram u Srbiji

U Srbiji je u avgustu 2017. godine otvoren budistički hram u sremskom selu Čortanovci, opština Inđija. Hram je otvoren zahvaljujući društvu Srednji put, koje je zanimljivo javnosti i zbog toga što je njegov potpredsednik frontmen rok grupe Električni orgazam, Srđan Gojković Gile, koji se priklonio budističkom učenju. Osnivač i predsednik Društva je Branko Kovačević. Budistički hram je ogranak manastira Oxford Buddha Vihara iz Velike Britanije, koji vodi Dhammasami.

Theravāda budističko društvo Srednji put je kao neprofitno udruženje građana osnovano 2009. godine u Novom Sadu. Ciljevi društva su da doprinese upoznavanju i boljem razumevanju izvornog Budinog učenja kod nas, onako kako ga prenosi theravāda budistička tradicija. Cilj takvog proučavanja i prakse jeste unapređivanje psihofizičkog stanja ličnosti, zdravlja i kreativnosti, kvaliteta života i socijalne harmonije, kroz integraciju budističkih psiholoških principa u svakodnevni život [http://srednjiput.rs/, pristupljeno 27. 08. 2017].

Delujući u tom pravcu, Društvo izdaje knjige i organizuje javna predavanja i kurseve meditacije, pod vođstvom iskusnih monaha. U tome veliku pomoć dobija kroz svoju povezanost s budističkim manastirima u Velikoj Britaniji: Aruna Ratanagiri i Oxford Budda Vihara. Neki od naslova objavljenih u izdanju društva Srednji put su: Ađahn Sumedho: *Četiri plemenite istine*, Ađahn Munindo: *Neočekivana sloboda*, Šravasti Dhammika: *Budizam od A do Š* itd.

4.6.10. Holistička akademija Maya

Holistička akademija [http://majapopov.com/] osnovana je sa ciljem unapređenja kvaliteta života i zdravlja kroz holistički pristup, kao i razvoj i implementiranje inovacija u oblasti ličnog razvoja, zdravog načina života, fizičke aktivnosti i holističke (tradicionalne, integrativne i kvantne) medicine. Članovi i saradnici Holističke akademije su stručnjaci iz oblasti humanističkih i medicinskih nauka, tradicionalne i integrativne medicine, joge i meditacije, sporta i rekreacije, energetskih i drugih

holističkih pravaca. Misija Akademije je podrška ljudima da razviju svoje potencijale i usklade život sa sobom.

Osnivač Holističke akademije je Maja Popov, instruktorka joge i Transcendentalne meditacije. Bila je učenica Maharishi Mahes Yogija, Dejvida Vilijamsa, Maharishi Swami Dev Murtija, Ernesta Srota, direktora nemačke akademije za ajurvedu, a NLP edukaciju završila je kod Nade Kaiser i Vesne Danilovac. Vlasnica je i urednica časopisa *Yoga & Fitness*. Izdala je dve knjige i dva DVD-a s vežbama joge. Dugogodišnja je saradnica mnogih časopisa, radio i televizijskih emisija i učestvuje kao predavač na različitim seminarima.

Holistička akademija pruža usluge joge, transcendentalne meditacije, vežbe disanja, vođene meditacije, psihološke podrške, koučinga, kvantne medicine, homeopatije, kineske tradicionalne medicine, detoksa, masaža, nutricijskih programa, antistres programa. Akademija drži i Edukaciju za Holistic Lifestyle trenera (HLST), namenjenu zainteresovanima za sticanje specifičnih znanja i veština potrebnih za prenošenje znanja iz različitih holističkih oblasti, rad s kompanijama, menadžerima, učešće u projektima HA, kao i svima koji žele da osveže i unaprede svoju karijeru.

4.6.11. Životna škola

Životna škola se reklamira kao „prva i jedina škola života u Srbiji“. Nalazi se u Novom Sadu i osnovala ju je 2013. godine lajf kouč Tanja Drakulić. Na sajtu Škole [www.zivotnaskola.rs] stoji da je reč o afirmacionom centru koji prvenstveno zastupa program HYL („Izleči svoj život”) Lujze Hej. Radionice HYL pružaju učesnicima tehnike i vežbe koje će im pomoći da promene svoj život, razviju svest o negativnim uverenjima, oslobode se starih emocija i navika koje su ih godinama ograničavale i dopuste novim idejama da dopru do svesti, kako bi sebe voleli što potpunije. Polaznici Životne škole uče da se sve što nam treba nalazi u nama samima; da je u svakome od nas moć koja nas može dovesti do savršenog zdravlja, odnosa i do bilo kog prosperiteta koji u životu želimo. Predavači uveravaju polaznike da mogu da učine sve što požele i da budu sve što žele, ali moraju verovati. Na sajtu Životne škole stoji da „ulagati u sebe je prava investicija", a ta „investicija” mesečno iznosi 6.500 dinara. Predmeti u Školi su: Ljubav – kako prema sebi tako i prema drugima, Opraštanje, Ono što dajemo, to nam se i vraća, Uverenja i verovanja, Snaga misli i reči, Zdravlje – veza um-telo, Porudžbine iz

kosmičke kuhinje – Zakon privlačenja. Životna škola takođe uverava buduće polaznike da „nisu sekta, nisu instant rešenje i ne nude časove teorije moderne psihologije".

4.6.12. Škola mudrosti

Škola mudrosti klijentima pomaže da otkriju tajne života otkrivajući im tehnike drevnih šamanskih znanja drugih naroda (kao što je Afrička mudrost – IFA), ali i novije tehnike koje kombinuju stara znanja s modernim pristupom: hologramsko isceljivanje vremenske linije, Vraćanje delova duša, Dubinski trans, DNK aktivacija, NLP, isceljivanje energijama prirode, divinacija – spiritualna orijentacija… Školu mudrosti vodi Mateja Tomšič Akengen, terapeutkinja šamanskih tehnika, IFA sveštenica, regresoterapeut, NLP majstor, spiritualni orijentator. Program Škole se odvija onlajn edukacijom i na konferencijama, kroz praktični rad i transformacijske procese, kroz radionice i susrete na terenu gde je akcent na čišćenju blokada, aktivaciji lične snage, radu s podsvešću, dušom, nasleđenim…, kroz rituale za aktivaciju energije.

Cilj programa jeste da polaznici idu kroz život svesnije, da razvijaju alate i upoznaju energije kojima sebi mogu pomoći, da razvijaju snagu, razbiju okvire koji ih ograničavaju i smanjuju njihovu vrednost, sposobnosti, talente. Škola mudrosti podržava da mudrost izađe iz čoveka napolje, na površinu. „Kroz mitologiju i druge instrumente pomoći i podrške, budi se naša svest i razumevanje da je život najveća vrednost i da je naša najveća odgovornost da uvidimo suštinu, svoju individualnost i da živimo u skladu s tim." [http://mtakengen.wixsite.com/skola-mudrosti/o-skoli, pristupljeno 5. 10. 2017.]

4.6.13. Centar za lični razvoj Lepo mi je

Centar za lični razvoj Lepo mi je [www.lepomije.rs] pokrenula je Milica Stojiljković, savetnica za lični razvoj i komunikacije odraslih i dece, autorka projekta Neguj radost života u okviru koga svi zainteresovani stiču veštine koje im pomažu da budu najbolja verzija sebe. Milica Stojiljković ima 15 godina dugu karijeru u vodećim kompanijama u Srbiji, više od 100 treninga poslovnih i komunikacijskih veština koje je održala, 10 godina praktikovanja i proučavanja veština ličnog razvoja.

Centar pruža individualne konsultacije, predavanja, radionice i treninge. Važan deo aktivnosti je projekat Lepo mi je, jer tako želim, u okviru koga poznate ličnosti drže motivaciona predavanja na različite teme.

Sve više javnih ličnosti ostvarenih u svojim profesijama završava kurseve za motivacione govornike i počinje da drži predavanja i radionice. Glumac Ivan Tomić spojio je znanje i iskustvo iz glumačke profesije sa znanjem stečenim na kursevima koje je završio na NLP institutu u Beogradu. U svojoj Radionici javnog nastupa, on drži vežbe koje polaznicima pomažu da ovladaju javnim nastupom: da prevaziđu strah, povećaju samopouzdanje, da artikulišu ono što žele i imaju da kažu i da to urade na najbolji mogući način kako bi ostvarili što veći uticaj na slušaoce [http://www.ivantomic.rs/2016/10/20/radionice-javnog-nastupa-edukator-ivan-tomic/, pristupljeno 4. 11. 2017]. Za razliku od Siniše Ubovića, Ivan Tomić je javnosti prvenstveno poznat kao pozorišni i filmski glumac, a onda kao motivacioni govornik, dok je u slučaju Siniše Ubovića obrnuto. Takođe, navešćemo primere pevačice Ksenije Mijatović, koja je prestala da se bavi pevanjem i počela da drži radionicu po metodi Lujze Hej; nekadašnjeg košarkaša Dejana Koturovića, koji sada vodi seanse tokom kojih lekovitim biljem leči ljude od zavisnosti od alkohola, droge i lekova ili, takođe bivše, košarkašice Nataše Vukoje koja radi kao lajfkouč, praktičar rekonekcije i instruktorka joge. Često je slučaj da su blogerke ili fitnes instruktori ujedno i motivacioni govornici. Tako, na primer, fitnes instruktor Marko Nikolić, poznat po neverovatnoj fizičkoj snazi, na društvenim mrežama je poznat i kao lajfkouč koji daje savete i piše motivacione poruke. Njegove motivacione poruke, poput: „Mnogo ljudi čeka da brod dođe po njih... Ja mislim da treba da plivaš do tog broda i da se popneš na taj brod! Moraš da odlučis gde želiš da budeš! Moramo praviti greške, moramo imati padove, to je sastavni deo života...." deluju banalno, ali uprkos tome njegova Fejsbuk stranica ima preko 30.000 pratilaca (posećeno 15. 03. 2018].

4.6.14. Časopis Sensa

Časopis *Sensa: magazin za srećniji život* prisutan je na tržištu od 2007. godine. Izlazi jedanput mesečno pod licencom Adria Media Magazini i njegova cena je 220 dinara. Na sajtu Adria Media grupe [https://www.adriamediagroup.com/sr/sensa-2/] o ovom magazinu piše: „Kao prvi i jedini mindstyle magazin u Srbiji, magazin *Sensa*

namenjen je onima koji teže skladnom životu, protkanom iskrenim osećanjima i mislima. *Sensa* predstavlja luksuz u sebi, inspiriše, opušta i otvara nove dimenzije života. Jedinstvena na tržištu, *Sensa* je izvor inspiracije za svoje čitaoce i jedini je magazin koji se štampa na 100% recikliranom papiru! Bilo da je reč o zdravim navikama, psihologiji, lepoti, putovanjima, ili zdravoj hrani – *Sensa* slavi lepotu života. S atraktivnim temama i dizajnom koji osvaja na prvi pogled, *Sensa* iz meseca u mesec beleži rast čitanosti i prodaje." Na ovom sajtu takođe stoji da je prosečan tiraž časopisa 14.000 primeraka, a prosečna čitanost po broju 61.148 čitalaca. Čitaoci *Sense* su visokoobrazovane zaposlene osobe s natprosečnim primanjima, koje zanimaju teme kao što su zdrav život, psihologija, prirodne lepote i putovanja, i većinom su to žene (81%).

Starosna struktura čitalaca ovog magazina izgleda ovako: osobe između 30 i 39 godina najredovniji su čitaoci *Sense* – 37,53%; između 15 i 29 godina – 28,36%; između 40 i 49 godina – 20,05%; 50+ godina – 24,06%. Prema podacima Adria Media grupe, visokoobrazovane osobe su u najvećem broju čitaoci ovog magazina (46,41%); čitaoci sa srednjim obrazovanjem čine 40,59%, a osnovno i niže obrazovanje ima 13% čitalaca. Najveći broj čitalaca je iz Beograda (31,04%), zatim iz Vojvodine (29,63%), Južne Srbije (12,88%), Centralne Srbije (11,8%), Zapadne Srbije (8,14%), i iz Istočne Srbije (7,12%).

Često u *Sensi* izlaze priče o ljudima koji su, radeći posao za koji su se školovali, u nekom trenutku odlučili da naprave zaokret u svojim životima i promene svoj poziv i način života. Na primer, Jozef Amanbir svoju karijeru započeo je kao inženjer, ali je nakon nekoliko godina rada u inženjerskoj firmi shvatio da ga „nešto u njemu vuče da napravi potpuni zaokret i da se posveti stvarima koje su ga privatno oduvek zanimale, iako do tada nije imao nikakvih ambicija da se njima profesionalno bavi". [Sensa, br. 90: 2016]. Danas je Jozef Amanbir učitelj kundalini joge, joga terapeut, sertifikovani akupunkturolog i diplomirani terapeut tradicionalne istočnjačke medicine u Njujorku.

4.6.15. Self-help blogeri

Navešćemo i autore koji, uprkos tome što njihove knjige za samopomoć nisu stekle veliku popularnost, imaju veoma posećene blogove i stranice na društvenim mrežama, kao što su Jelena Pantić, Biljana Bedričić, Dušan Srdić, Marko Ilić, Aleksandra Ubović i Aleksandra Birta Ilić.

Jelena Pantić, psiholog, autorka je bloga [https://www.jelenapantic.com] i stranice na Fejsbuku Jelena Pantić Emocionalna inteligencija. Blog vodi od septembra 2012. godine i jedna je od najpopularnijih self-help blogerki. U svojim tekstovima se bavi pozitivnom psihologijom, emocionalnom inteligencijom, psihologijom sreće i ljubavnim vezama. Njena stranica na Fejsbuku ima gotovo 129.000 pratilaca. Autorka je knjige *Putovanje u središte srca*, koju reklamira na blogu i Fejsbuku. Na blogu su istaknuti i komentari čitalaca knjige: „Ja je nosim uvek uz sebe, baš kao vodič kroz život!", „…Svakom reči me takneš tamo gde treba. Ova neće biti brzo čitljiva. Ova će se čitati uvek, na svakom mestu, a posebno onda kada mi je teško. Hvala ti što postojiš…", „Danas sam dobila Vašu knjigu, i malo je reći da sam oduševljena. Vredi svaki dinar!…"

Biljana Bedričić, master psihologije, trener programa Izlečite svoj život po metodologiji Lujze Hej, sertifikovani tumač anđeoskih poruka, trener Asertivne komunikacije i Emocionalne pismenosti autorka je bloga Pozitivna psihologija [www.pozitivnapsihologija.com]. Njena Fejsbuk stranica Biljana Bedričić Pozitivna psihologija postoji od aprila 2012. godine i ima preko 70.000 pratilaca, a njen Instagram profil prati 4.156 ljudi. Osim tekstova i videa, na blogu i Fejsbuku reklamira i radionice koje drži. Na Fejsbuku ljudi u velikoj meri hvale i komentarišu njene tekstove i video zapise, na primer, jedna Sandra je napisala: „Ja više ništa ne radim dok ne poslušam ponovo tvoj nedeljni pregled ili potražim da li si napisala nešto novo za taj dan. To su mi smernice. Hvala ti na tome!" ili Svjetlana: „Pratim vaše anđeoske poruke non stop. I šaljem mojoj ćerki putem fejsbuka ili vibera i nedeljne i mesečne i sve ostale. Mnogo toga je pomoglo i njoj i meni u životu. Mnogo mi je žao što ne mogu sebi da priuštim finansijski da dođem na taj seminar a posebno na konsultacije s Vama Biljana. Stvarno bih jako volela. Možda neki drugi put. Ljubim ja Vas puno."

Dušan Srdić, stomatolog, NLP praktičar, „prvi srpski trener za sreću", vodi blog [www.dusansrdic.com] od decembra 2015. godine, na kojem objavljuje svoje tekstove i reklamira usluge (Individualne sesije, Sesije za parove, Seminare, Radionice, NLP trening). Njegova stranica na Fejsbuku ima blizu 85.000 pratilaca, tu uglavnom deli motivacione poruke i reklamira svoje seminare, kao i na Instragramu.

Marko Ilić, trener je u oblasti ličnog razvoja i uspeha. Na blogu na njegovom sajtu https://ilicmarko.com/ za sada je postavljen samo jedan tekst, a autor je aktivniji na

svom You Tube kanalu, gde objavljuje svoje motivacione govore, i na Fejsbuku. Na svojoj stranici na Fejsbuku, gde ima preko 30.000 pratilaca, uglavnom deli motivacione poruke uz svoje fotografije (na primer, „Ne dozvolite nikome da u vama izazove sumnju i osećaj da niste dovoljno dobri", „Živite za momente koje ne možete opisati rečima"). Objavio je knjigu *Dan kada se sve menja*, koju reklamira na društvenim mrežama i na sajtu.

Aleksandra Ubović profesorka je francuskog jezika i lajfkouč po metodi HYL Lujze Hej (kao i njen suprug, Siniša Ubović). Na svom sajtu [http://aleksandraubovic.com] uglavnom reklamira svoju radionicu Postanite i ostanite *zauvek vitki*, dok na blogu i nije toliko aktivna (poslednji tekst je objavila u julu 2016. godine). Njenu stranicu na Fejsbuku prati preko 14.000 ljudi. Tu reklamira svoj Kamp za mršavljenje i objavljuje motivacione poruke kojima podstiče ljude da budu fizički aktivni. Ima stranicu i na Instagramu.

Aleksandra Birta Ilić, psiholog, vodi blog od 2014. godine s nazivom Blog o proaktivnom pristupu životu [https://aleksandrabirta.com/]. Skoro 20 godina drži edukacije i predavanja na različite teme iz primenjene psihologije, ali se ne reklamira na svom blogu već tu isključivo objavljuje tekstove. Kako sama kaže, od hobija je blog polako prerastao u njen drugi posao od kog dodatno zarađuje. Njena stranica na Fejsbuku ima blizu 6.500 pratilaca. Ima stranice i na Instagramu i Tviteru.

Gordana Maksimović, defektolog, motivacijski govornik i lajfkouč, autorka je bloga, You tube kanala i Fejsbuk strane Miris pozitivnog duha koja ima oko 2.800 pratilaca [http://gordanamaksimovic.blogspot.rs/]. Blog koji vodi od oktobra 2015. godine je prilično neuređen, nema navedene rubrike već se tekstovi nižu po redosledu objavljivanja, ali je zato ukrašen slikama cveća i anđela. Ima i dosta gramatičkih i pravopisnih grešaka, na primer, na nekoliko mesta u tekstu piše „frekfencija". Autorka daje savete čitaocima kako da budu srećni, da budu ono što jesu, da se fokusiraju na ono što imaju, a ne da žele ono što nemaju, da uzmu život u svoje ruke, da nauče da opraštaju itd. Na blogu reklamira svoju knjigu *Miris pozitivnog duha*. Ko poruči knjigu (po ceni od 1000 dinara), dobija poklon (posvetu u knjizi, narukvicu sa srebrnim priveskom anđela, deteline, srca, čarobno perce i obeleživač za knjige). Na blogu se nalaze i pohvale čitalaca: „Knjiga koju bih rado i od srca preporučila svima da kupe…", „Knjiga je fenomenalna, pravi vodič kroz život…", „Sve vreme sam imala utisak da ste

sa mnom u sobi i da mi zapravo pričate, a ja Vas slušam, kao da sam bila na nekoj relaks terapiji, al' ne za telo, već za dušu".

Neki motivacioni govornici i lajfkoučevi imaju izuzetno posećene stranice na društvenim mrežama, ali nemaju svoj sajt i blog. Na primer, već pomenuti Marko Nikolić ima preko 30.000 pratilaca na Fejsbuku ili Ivan Kosogor, koji se predstavlja kao najmlađi životni trener na svetu, aktivan je na You Tube kanalu i na Fejsbuku, gde ima preko 8.000 pratilaca.

4.7. ZAKLJUČAK: SPECIFIČNOSTI KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI (DOKAZIVANJE DRUGE HIPOTEZE)

Cilj ovog poglavlja bio je da podrobnije opišemo kulturu samopomoći u našem društvu i da proverimo pretpostavku da kultura samopomoći u Srbiji nema lokalne specifičnosti, kao što bi se moglo očekivati. U zasnivanju te pretpostavke pošli smo od tvrdnje Pola Hilasa [Heelas 1996] da je Novo doba zapadnjački konstrukt i globalni fenomen, prisutan u celom svetu, pri čemu je i značajno sličan, nema lokalnih specifičnosti. „Iste stvari se nude bilo da se šetamo Stokholmom ili Singapurom. Ima varijacija, ali mnogo manje nego što bi se moglo očekivati." [Heelas 1996: 121]. Osnovni razlog za ovu sličnost leži u tome što je pogled na svet Novog doba namenjen srednjoj i višoj srednjoj klasi koja je u svim kulturama najuniformnija.

Kako se s tvrdnjom da je kultura samopomoći namenjena srednjoj klasi slažu i drugi teoretičari, to je i naš prvi argument u dokazivanju ove hipoteze. Na primer, Ilouz [llouz 2008], baveći se terapeutskom kulturom, ističe da je ta kultura namenjena pripadnicima pre svega srednje klase, i to ženama. Da je i kod nas tako, potvrđuje podatak da su čitaoci časopisa *Sensa,* koji promoviše ideje kulture samopomoći, u najvećem procentu „visokoobrazovane zaposlene osobe s natprosečnim primanjima" i to prvenstveno žene (81%) između 30 i 39 godina.

Da je i domaća literatura za samopomoć upućena prvenstveno pripadnicima srednje klase, pokazuje i sam stil života koji se u njoj promoviše. To nije stil života onih koji su na rubu egzistencije usled nezaposlenosti ili malih primanja, nego onih koji su materijalno obezbeđeni i koji tragaju za samoaktualizacijom koja će njihovom životu doneti ispunjenost i smisao, odnosno za duhovnošću koja će im obezbediti celovitost, po cenu odvajanja od najbliže okoline (*raskidanje vezanosti* za osobe, za stvari). Taj stil

života podrazumeva i putovanja u egzotične krajeve i neprekidni rad na sebi, na svom fizičkom, psihičkom i duhovnom sopstvu, u različitim *velnes centrima*, na terapijama, seminarima i *holističkim vikendima*, što zahteva i značajna materijalna sredstva.

Drugi argument je da je industrija samopomoći pre svega jedan globalni biznis.

Domaći stručnjaci za samopomoć su prošli obuku i stekli kvalifikacije kod starijih američkih, i uopšte zapadnih autoriteta, na čemu zasnivaju i sopstveni autoritet. Siniša Ubović je, na primer, ovlašćeni edukator po programu Lujze Hej Izleči svoj život, a Zoran Milivojević je „međunarodno priznati edukator i supervizor“ za transakcionu analizu (TA) koju je razvio psihijatar Erik Bern 1960-ih godina. Dalje, Vlado Ilić sprovodi u Srbiji metod isceljenja Porodični raspored (Family Constellations) koji je 1990-ih godina razvio nemački psihoterapeut Bert Helinger, a Slavica Skvajer je 2003. godine u Srbiju donela neurolingvističko programiranje (NLP), tehniku koju su u Americi razvili Džon Grinder i Ričard Bandler, a čijoj je popularizaciji najviše doprineo Toni Robins na čijem seminaru je Skvajer prošla edukaciju za trenera.

Da je zapadna kultura uzor domaćoj kulturi samopomoći ne pokazuju samo terapeutski programi i programi ličnog razvoja, već i vrednosti i učenja domaćih autora koji samo na jedan, često površniji način, iznose iste tvrdnje i uverenja. Preporučuju se individualističke vrednosti, savetuje se ljubav prema sebi, raskidanje vezanosti, život u sadašnjem trenutku, s jedne strane, a s druge utilitarizam i instrumentalizam. Moralni relativizam prisutan je i u domaćoj literaturi za samopomoć i ogleda se u savetima poput onog koji Dragana Jovanović [2016] daje svojim čitaocima da zanemare sva pravila osim pravila fizike i zakona, i da pristanu samo na ona koja njima koriste.

Van literature za samopomoć najzastupljenije su vrednosti i koncepcije postmoderne duhovnosti, odnosno transpersonalne psihologije. Javljaju se, recimo, shvatanja da religiju i nauku treba transformisati u smislu da religija više bude nauka ili da nauka treba da sadrži nešto od religije itd. Holistički pristup koji je obrazlagao Fritjof Kapra sedamdesetih i osamdesetih godina danas se obrazlaže u knjigama Aleksandra Zečevića [2015], Predraga Slijepčevića [2018] i drugih. Ne sumnjamo da kod domaćih autora ima autentičnih ideja, ali su polazišta ista ili slična.

Tu ubrajamo i shvatanja koja dovode u pitanje zapadnu medicinu koja nije holistička i koja je „u službi kapitala“, odnosno farmaceutskih kuća koje i ne žele da budemo zdravi, „jer kome bi se onda prodavali lekovi“. Tu ubrajamo i programe koji

imaju za cilj da razvijaju kompetencije svojih klijenata, prevashodno veštine komunikacije koje će im omogućiti da utiču na druge ljude i tako sebi obezbede, pored moći i prestiža, i bogatstvo, sve u slavu takmičarske kapitalističke kulture.

Sledeći argument tiče se svojstva samog self-help žanra: pozivanja na priznate autoritete. Lokalna specifičnost bi u ovom slučaju moglo da bude pozivanje na domaće autore, čega svakako ima, ili citiranje misli domaćih poznatih ličnosti (pisaca i pesnika kao što je Miroslav Antić ili naučnika kao što je Tesla). Citiranje kod jednog broja self-help autora koji su kosmopolitski nastrojeni znači citiranje zapadnih autoriteta žanra. Neki autori koji, kako izgleda, žele da naprave ravnotežu između Zapada i Istoka, citiraju i ruske autoritete, mada ne baš žanra, već autoritete u oblasti istraživanja parapsiholoških i sličnih fenomena. Mića Jovanović, recimo, ravnopravno navodi engleske i ruske istraživače aure. Takođe, ima i pozivanja na autoritete pravoslavne hrišćanske kulture. Sinkretički karakter kulture samopomoći je verovatno glavna prednost koja ovoj kulturi omogućava globalno širenje.

Pokazali smo da je u našoj literaturi za samopomoć prisutno navođenje narodnih izreka koje ne opisuju laskavim rečima ljudsku prirodu, kao što je „Vuk dlaku menja, ali ćud nikako“, „Da komšiji crkne krava“ itd, s kojima autori izražavaju saglasnost uprkos tome što zastupaju stav o univerzalnoj ljubavi, služenju drugima i novom dobu. To bi mogla da bude domaća specifičnost. Autori domaće literature za samopomoć prilično se drže tradicionalne kulture, posebno kada je reč o odnosu prema drugim ljudima, iako proglašavaju dolazak novog doba, a same sebe predstavljaju kao ljude novog doba. Često se stiče utisak da se zadržavaju upravo najmanje privlačni elementi tradicionalne kulture: zavist, sujeta, negativni izrazi o ljudskoj prirodi. S druge strane, odbacuju se pozitivni elemeni kao što je solidarnost i zajedništvo tradicionalne kulture, i čitaocima se savetuju samoljubav, raskidanje vezanosti, okretanje sopstvenom razvoju. Pomak od tradicionalnog kolektivizma ka individualizmu je svakako prisutan, tako da možemo da zaključimo da je i u domaćoj kulturi samopomoći reč o tranziciji kao i u našoj kulturi u celini. Tradicionalna kultura se ne napušta tako lako, bilo da je reč o svesnim pokušajima autora da pokažu da se njihov pogled na svet zapravo uklapa kako u usmenu tradiciju narodne mudrosti tako i u pravoslavnu kulturu, bilo da je reč o nesvesnom zadržavanju tradicionalnih vrednosti i stavova.

Dakle, ako je negde moguće pronaći specifičnosti kulture samopomoći u Srbiji, onda je to u odnosu self-help autora prema nekim elementima tradicionalne kulture.

Na kraju, što se tiče duhovnih praksi i tehnika samopomoći, teško je videti neke specifičnosti. Koriste se iste tehnike koje se inače koriste u ovoj kulturi. Čak i ako su neke od njih „domaći proizvod“, kao što su molitvene meditacije Zorana Gruičića, one su hibridna tvorevina pogleda na svet Novog doba. Nisu retki ni slučajevi da se u opisivanju procedura u pojedinim programima zadržavaju engleski termini, kao u slučaju predstavljanja programa neurolingvističkog programiranja, ili da se čitavi delovi teksta ispisuju na engleskom jeziku kao u knjigama Žane Poliakov.

Proizvodnja kulture samopomoći u našem društvu može se objasniti teorijom globalizacije. Postmoderna duhovnost se i prihvata kao globalna kultura koja će pružiti „alternativu simulakrumima materijalističkih interpretacija“ [Đurić 2012]. Uspon kulture samopomoći svakako nije jedina manifestacija isključivo na tržište orijentisane kulture globalnog neoliberalizma. Ona je samo deo popularne kulture koja ide u istom smeru, ali nam se čini posebno opasnom jer se poziva na stručnost, na nauku, čak i kad se sama nauka dovodi u pitanje.

5. AUTENTIČNOST

5.1. KULTURA AUTENTIČNOSTI

Prema mišljenju Čarlsa Tejlora mi živimo u dobu autentičnosti, bar kada je posredi severno-atlantska civilizacija. Pod kulturom autentičnosti podrazumeva se „razumevanje života po kojem svako od nas ima svoj način realizacije svog humaniteta, tako da je važno živeti život na svoj način, tj. ne predavajući se okružujućem konformizmu kao modelu koji nam se nameće spolja, od strane društva ili prethodnih generacija, religioznih ili političkih autoriteta.“ [Tejlor, 2011: 475] Za Tejlora je autentičnost prihvaćen moralni ideal.

> Među onima koji pripadaju glavnom toku naših zapadnih društava teško bi bilo pronaći nekog ko u suočavanju sa sopstvenim životnim izborima, koji se tiču karijere ili odnosa s drugim ljudima, ne bi poklonio pažnju nečemu što se opisuje kao ispunjenje ili samorazvoj, ili ostvarenje sopstvenih potencijala ili već nekim drugim terminom konstruisanim u artikulisanju ovog ideala. [Tejlor 2002: 74]

Ideal autentičnosti je rezultat istih onih dugotrajnih kulturnih trajektorija u istoriji Zapada koje se dovele i do kulture samopomoći, a o kojima je bilo reči u prethodnim poglavljima. U kulturi samopomoći se zahtev za autentičnošću ističe manje više jednoglasno (uz izuzetak onih koji preporučuju da oponašamo druge kako bismo ostvarili svoj uticaj nad njima), ali se ne smatra da je to nešto što je već postignuto, kao što smatra Tejlor, već naprotiv, na tome treba raditi. Dobar deo saveta u literaturi za samopomoć tiče se upravo tog zahteva, od humanističke psihologije, preko Novog doba do savremene pozitivne psihologije koja autentičnost ističe kao uslov za srećan i ispunjen život. Svi ključni koncepti kulture samopomoći povezani su s konceptom autentičnosti. Počevši od koncepta *pravog ja, suštinskog ja, unutrašnje duhovnosti, unutrašnjeg deteta, višeg ja*; preko koncepata *istina je u nama, biti gospodar svog života, živeti u sadašnjosti; ličnog razvoja, duhovnog razvoja, rada na sebi, samoostvarivanja* (*samoaktualizacije*) i *samounapređenja*, do koncepata *oslobađanja od toksičnosti* i od zavisnosti – *kodepedencije, iskoračenja iz svoje zone udobnosti* itd..

Kultura samopomoći je u tom smislu deo kulture autentičnosti, ili bar pretenduje da bude pripisujući sebi kontrakulturni karakter, ali autentičnost u kulturi samopomoći često otklizava u svoju suprotnost i, kako tvrdi Tejlor, prelazi u autocentričnost. Razlozi za to se pre svega nalaze u samoj kulturi samopomoći koja izneverava autentičnost kao moralni ideal, što ćemo pokazati u okviru ovog poglavlja (ona se instrumentalizuje, podređuje drugim zahtevima neoliberalne preduzetničke kulture kao što je zahtev za fleksibilnošću itd.), ali takođe, postoje i razlozi koji su imanentni samom idealu autentičnosti.

Iako ističe značaj autentičnosti kao snažnog moralnog ideala koji je imao ogroman uticaj na oblikovanje modernog identiteta, Tejlor ipak zauzima kritički stav prema samoj definiciji moralnog ideala. Autentičnost nam nalaže da težimo da sebe u najvećoj mogućoj meri samostalno definišemo, trudeći se da steknemo kontrolu nad uticajem roditelja, i izbegnemo padove u sličnu vrstu zavisnosti u budućnosti. Veze s drugim ljudima su nam potrebne da bismo ostvarili sebe, a ne da bismo definisali sebe. [Tejlor, 2002: 37] Time se, smatra Tejlor, ozbiljno potcenjuje mesto dijaloga u ljudskom životu. Jezike koji su nam potrebni za samodefinisanje niko ne stiče sam za sebe, u njih smo uvedeni razmenom s ljudima do kojih nam je stalo. Naše razumevanje dobrih stvari u životu može biti transformisano već i time što u njima uživamo zajedno s onima koje volimo i zato bi bio potreban ogroman napor da bismo sprečili da na oblikovanje našeg identiteta i oni imaju uticaj. To se često zanemaruje u diskursu autentičnosti u savremenoj kulturi.

Tejlor se kritički odnosi prema tom diskursu posebno zbog relativizma, odnosno „rušenja horizonta značaja“. Polazi se od stava da su sve opcije jednako vredne, jer su slobodno birane i upravo izbor jeste ono što im daje vrednost. Autentičnost se ne može braniti rušenjem horizonta značaja, jer izvan samoizbora postoje i druga pitanja od značaja.

> To je ono što je samoporažavajuće u modusima savremene kulture koji se koncentrišu na samoostvarenje u opoziciji prema zahtevima društva, ili prirode, i isključuju istoriju i veze solidarnosti. Ove autocentrične „narcističke“ forme su plitke i trivijalizovane, ali ne zato što pripadaju kulturi autentičnosti, već zato što su u sukobu s njenim zahtevima. Isključivati značenje koje dolazi s one strane sopstva znači upravo potisnuti ono što je uslov značaja, i tako se približiti trivijalizaciji. [Tejlor, 2002: 43]

Tejlor razmatra i pitanje šta je to što etiku autentičnosti čini sklonom ovoj devijaciji u trivijalno? S jedne strane, motivacija je jasna: spoljašnji moralni zahtevi, kao i naše veze s drugima, lako mogu da budu u sukobu s našim ličnim razvojem. Ali, moralni konflikti ove vrste oduvek su postojali, razlika je samo u lakoći s kojom se ova spoljašnja ograničenja danas mogu odbaciti. „Onoliko koliko su naši preci na sličnom putu samopotvrđivanja, prema sopstvenom priznanju, bili mučeni osećajem da čine nešto loše, ili bar da prkose jednom legitimnom poretku, toliko su mnogi naši savremenici spokojni u svojoj jednosmernoj poteri za samorazvojem." [Tejlor, 2002: 56] Deo objašnjenja te lakoće leži u socijalnoj sferi, odnosno društvenoj promeni, kaže Tejlor, ali takođe pronalazi razloge kako u popularnoj kulturi našeg vremena u kojoj autentičnost postaje autocentričnost, tako i u kretanju „visoke" kulture ka nekoj vrsti nihilizma, negaciji svih horizonata značaja, koje traje već oko vek i po.

Neki razlozi su imanentni i samom idealu autentičnosti. Samodefinisanje se prilično rano postavlja u odnos kontrasta prema moralu. Zapravo, sama ideja originalnosti i s njom povezano shvatanje da je neprijatelj autentičnosti društveni konformizam, nameće nam ideju da se autentičnost mora boriti protiv neke spolja nametnute sile. Tejlor navodi: „Moralnost je neodvojiva od sputavajućih konvencija, ona podrazumeva razaranje dobrog dela onoga što je stihijsko i nagonsko u nama, naših najdubljih i najsnažnijih želja". Ipak, autentičnost za njega ostaje snažan moralni ideal zato što nas ona

> upućuje na jedan samoodgovorniji oblik života. Ona nam omogućuje da živimo potencijalno puniji i diferenciraniji život, samim tim što nam taj život potpunije pripada. Postoje i opasnosti. Ako im podlegnemo, možemo pasti niže od stupnja na kojem bismo bili da se ova kultura nikada nije razvila. Ali u svom najboljem izdanju ona nam pruža modus bogatijeg življenja. [Tejlor 2002: 71]

Tejlor smatra da nema konačnog rešenja. „Priroda slobodnog društva je takva da će ono uvek biti mesto borbe između viših i nižih oblika slobode" [Tejlor 2002: 75].

Kao Tejlor, i Lajonel Triling u knjizi *Iskrenost i autentičnost* iz 1972. godine, ističe veliki značaj autentičnosti u kulturi Zapada. „Od Rusoa smo naučili da je društvo ono što uništava našu autentičnost – naš osećaj bivstvovanja zavisi od mišljenja drugih ljudi" [Triling 1990: 126]. Osećaj bivstvovanja je osećaj vlastite snage, ali snage koja nije usmerena ka spoljašnjosti, ka svetu, u vidu agresije i dominacije, već pre ona

energija koja postiže „da se obim Ja sačuva nenarušen, da osoba bude celina, neprobojna, trajna i samostalna, bar u bivstvovanju, ako ne u delanju“. [Triling 1990: 133]. Međutim, Triling smatra da se u tom zahtevu za autentičnošću 1970-ih odlazi suviše daleko i ukazuje na „pažnju i divljenje“ koji su početkom 1970-ih ukazani spisima britanskog psihijatra Lenga[89] (R. D. Laing). Jedinstveno težak problem shizofrenije, Leng rešava tako što tvrdi da je on posledica neke spoljašnje okolnosti, uticaja vršenog na osećaj vlastitog Ja osobe koja je više od drugih sklona da mu popusti. To je uvek ista stvar, tvrdio je Leng, pritisak što ga vrši društvo posredstvom porodice. Shizofrenija je odgovor osobe na zahteve roditelja da ima Ja koje nije njeno istinsko Ja, da bude ono što nije. Međutim, Leng ne kaže u kojim uslovima bi se moglo razviti biće koje je doista svoje i kojim sredstvima bi se autentičnost odražavala. Mada okrivljuje društvo, on ne predlaže neke promene sadašnjeg uređenja društva, navodi Triling. Ističe i da ovo shvatanje nije ni na kakav način novo, „mi a priori shvatamo da propisi društva izopačuju ljudsko postojanje i uništavaju njegovu autentičnost“ [Triling 1990: 208], ali je njegova privlačnost bila u oslobađanju od prinude moralnog autoriteta. Međutim, ovo isto shvatanje je imalo i svoju ekstremnu manifestaciju u shvatanju da je ludilo stanje bivstvovanja u kome je sadržan posebno visok stupanj autentičnosti. Ovaj stav se temeljio na dva pretpostavljena razloga. Jedan je da je ludilo neposredan i prikladan odgovor na prinudnu neautentičnost društva. Drugi razlog je da je ludilo negacija ograničavajućih okolnosti uopšte, oblik ličnog postojanja u kojem se moć obezbeđuje samodovoljnošću. Krajnji ishod ovog shvatanja, čiji kulturni značaj Triling ocenjuje kao ogroman, jeste stav da je ludilo najzad u potpunosti ostvareno zdravlje. Za Lenga je sasvim izvesno da „istinsko umno zdravlje, na ovaj ili onaj način, povlači ukidanje normalnog ega, onog lažnog ja potpuno prilagođenog našoj otuđenoj društvenoj stvarnosti“. [Triling 1990: 219]. Iako većina obrazovanog dela javnosti koja prihvata ovu doktrinu nema nameru da stvarno poludi, piše Triling, ipak moramo smatrati značajnim što toliki među nama nalaze smislenim da se otuđenje može prevazići samo potpunim otuđenjem.

[89] Knjigu R. D. Lenga *Podeljeno Ja, Politika doživljaja* na srpskom objavio je beogradski Nolit 1977.

S druge strane, Triling navodi i suprotno stanovište Herberta Markuzea da je autentičnost upravo proizvod propisa društva. Naravno, ukazuje Triling, to nije bila Markuzeova početna namera. U knjizi *Eros i civilizacija* Markuze je želeo da opovrgne Frojdov pesimizam izražen u knjizi *Nelagodnost u kulturi* i da pokaže da se s promenom društva, tj. ukidanjem materijalne nužnosti, kao i slabljenjem moralnih stega, može promeniti i mentalna struktura čoveka. Predviđao je da će prisilna priroda Nad-ja oslabiti, što će dovesti do kraja *otuđenja* i ostvarivanja stanja slobode koje je zamišljao mladi Karl Marks. Međutim, dok je Markuze pisao ovu knjigu, obelodanjeno je da labavljenje moralnih stega u američkoj kulturi ne vodi u tom pravcu, i on prelazi u negaciju samog sebe.

Ono što je Markuzea dovelo u nepriliku bile su promene tradicionalne uloge porodice. Morfologija psihe zaista nije više onakva kakva je bila ranije, ali umesto da to bude dobro, postalo je loše. Markuze [1977] kaže:

> Paradoksalno je to što se ispostavlja da je sloboda, koju su oni uživali u porodici sa znatno manje autoriteta, više prepuštenost, nego blagoslov: Ja, koje se razvijalo bez mnogo borbe, javlja se kao prilično slab entitet, malo podesan za to da postane ličnost s drugima i protiv njih, da pruži efikasniji otpor onim silama koje sada nameće princip realnosti, i koje su sasvim različite od oca (i majke) – ali i od onih slika koje im kao vodilje pružaju masovni mediji. [Markuze, 1977: 182–183]

Zahvaljujući borbi s roditeljima, mlada generacija je ulazila u život s podsticajima, idejama i potrebama koje su uveliko bile „njihove vlastite“. Sada, kao da se preskače individuacija.

Za Markuzea su prvenstveno važne negativne političke implikacije smanjene individualnosti. U poređenju s tradicionalnim društvom, jedno bogato, popustljivo i uživanju okrenuto društvo će pojedinca kontrolisati još delotvornije i dublje [Markuze 1977: 213–214]. Markuze je prinuđen da zaključi kako odricanjem i sublimacijom nastaju moralna nepomirljivost i politički aktivizam, odnosno privrženost utopiji. „Upravo dok poriče kraj nužde, u njoj otkriva jednu izopačenu blagotvornost, od njenog okrutnog imperativa zavisi autentičnost pojedinca i njegovog iskustva.“ [Triling 1990: 212]

Na paradoksalnost zahteva za autentičnošću ukazuje i Zigmunt Bauman [2009a]. Taj zahtev pojedincu nameću društvo i individualistička kultura.

> ... *svako mora da bude individualan;* ako ni u čemu drugom, onda u ovom pogledu, članovi takvog društva uopšte nisu ni individualni, ni različiti, ni jedinstveni...U pogledu individualnosti nema individualnog izbora... Paradoksalno, *individualnost* je stvar *duha gomile* i zahteva koje ta gomila nameće. [Bauman 2009a: 26]

Čini se da nemamo drugog izbora nego da tragamo za svojim *istinskim ja* za koje verujemo da je „sakriven u mraku mog istinskog bića", nedodirnut spoljašnjim pritiscima, piše Bauman. Ideal individualnosti je autentičnost, biti veran sebi, i zato s posebnom pažnjom osluškujemo unutrašnja treperenja naših emocija i osećaja, jer emocije su lične za razliku od bezličnog razuma.

> Marljivo čuljimo uši, ne bismo li oslušnuli *unutarnje* glasove, a gotovo da nikad nismo zaista, potpuno, van osnovane sumnje, sigurni da smo ove glasove ispravno čuli i da smo čuli dovoljan broj njih da donesemo odluku i izreknemo presudu. Očigledno da nam je potreban neko da nam pojasni ono što čujemo… Tamo gde ima volje ima i načina; a tamo gde ima tražnje, brzo će doći i ponuda. [Bauman 2009a: 27]

U našem društvu ne manjka ovlašćenih i/ili samoproklamovanih pomagača, tvrdi Bauman, ali kada nađemo takve pomagače i platimo njihove usluge, naše muke ne prestaju; izgleda da one čak postaju još veće i teže, jer nikad nismo dovoljno dobri. Najčešće se to traganje završi na globalnoj pijaci gde se kupuje ono što trenutno ima najveću *prođu*.

Na sličan način stvari vidi i Žižek [1986], koji o autentičnosti govori kao o savremenom obliku kulta. „Na svim nivoima društvenog života nailazimo na taj kult „autentičnosti", valja odbaciti „maske", „otuđene društvene uloge", represivna pravila" i otvoriti put „pravom ja" [Žižek 1986: 332]. Osnovni paradoks savremenog kulta autentičnosti je, tvrdi Žižek, to što je njegova osnovna snaga brdo priručnika koji s izgledom naučne legitimacije subjektu potanko propisuju kako može da postigne svoju *autentičnost*, kako da oslobodi stvaralačke potencijale svoga Ja, kako da odbaci masku i stavi na videlo *pravo Ja,* dakle, kako da izvrši obrt prema intuitivnoj spontanosti i prisnosti.

> Pravi učinak tih priručnika nije da propišu kako da se zadovolje potrebe, već da „potrebe" tek ostvare, da izazovu osećaj „praznine" naše svakodnevice, nedostatnosti našeg seksualnog života, nekreativnosti našeg rada, neprisnosti naših odnosa s ljudima itd, te istovremeno osećaj naše potpune nemoći i nesposobnosti da sami možemo naći put iz slepe ulice – ili da parafraziramo Molijera, pre nego nam ti priručnici ponude svoju poeziju, učeno nas pouče da smo do sada govorili prozu. [Žižek 1986: 332]

5.2. SAMOPOMOĆ I AUTENTIČNOST

Razmatrajući autentičnost i kao kriterijum umetnosti i kao svojstvo ličnog života koje može biti ojačano ili oslabljeno umetnošću, Lajonel Triling navodi reči Valtera Benjamina da je verovatno da će priče, otvoreno ili latentno, sadržati „nešto korisno“, da daju „neki savet“. A to davanje saveta je postalo staromodno [Triling 1990: 177]. Davanje saveta, ide još dalje Triling, nešto je što naraciju čini neautentičnom. Pretpostavlja da je glavni deo neautentičnosti naracije njena pretpostavka da je život podložan razumevanju, a time i upravljanju. Self-help žanr nema tih dilema. Možda davanje saveta za umetnost i jeste postalo staromodno, ali za kulturu samopomoći nije. Čitaoci „nikada kao danas nisu vapili za savetima“, tvrdi jedan autor knjiga za samopomoć.

Ne samo da se daju saveti, već su sve tajne života odgonetnute i sažeto iznete. Kako kaže Ivana Kuzmanović u knjizi *U ime ljubavi – Roman o snazi Ljubavi i hrabrosti da se njena moć iskusi*: „Život je dar“, ali i „Život je nošenje teškog krsta“; „Život je prepun bola i patnje“, ali i „Živi se da bi se raslo i volelo“. Odgonetnute su i tajne zdravlja i bolesti, tajne lečenja, tajne ljubavi i sreće, tajne uspeha. Sve je jasno, za sve postoji jednostavno objašnjenje, pa i rešenje.

Istina je u tome da život nije onakav kakav treba da bude. Razlog je u tome što smo indoktrinirani, što nam je *ispran mozak* od strane mejnstrim kulture i društva. Materijalizam i kompetitivnost ustanovljenog poretka, zajedno sa značajem koji se pridaje igranju uloga pokušavaju da unište sve što je autentično ljudsko. Živeti u okviru imperativa nametnutih od strane roditelja, obrazovnog sistema i drugih institucija, znači biti zarobljen neostvarenim željama i duboko usađenim nesigurnostima.

Prva je odgovorna porodica. „Temelji nesreće postavljeni su još u detinjstvu, tvrdi Ivana Kuzmanović, do roditelja još nije doprla tajna: nisu znali da vole, zato što nisu naučili sami sebe da vole... Okrenuli su se patnji umesto radost.. i zato s generacije na generaciju prenose nezadovoljstvo i krivicu kao tradiciju.“ [Kuzmanović 2012: 157]. Ipak, ova autorka ima i razumevanje za roditelje. „Prošlost je bila takva jer drugačija nije ni mogla biti. Znalo se manje, smelo se manje, a promenjene su i čovekove potrebe.“ Tek sada, u eri Vodolije došlo je vreme sazrevanja. „Novi roditelji voleće drugačije: i sebe i svoju decu i bližnje...zato što će na drugačiji način pojmiti Ljubav, slobodu, znanje, postojanje...“. [Kuzmanović 2012: 215]

Iako su pojedini spremni da oproste roditeljima koji „nisu umeli bolje“, u self-helpu postoji krajnje negativan stav prema svemu što pojedincu dolazi spolja. Druga autorka, Dragana Jovanović, prilično je izričita u tome.

> Osim pravila fizike i zakona, sva ostala pravila su iluzija u koju smo pristali da verujemo. Pristanite na pravila koja vam koriste, sva ostala relativizujte!... Većinu pravila je postavilo društvo koje nas bombarduje njima preko škole i medija. [Jovanović 2016: 25]

U trenutku kad prestanemo „da se krijemo iza onoga što nam je društvo nametnulo kao model, počnemo da postojimo i pokazujemo najbolju verziju sebe“. [Jovanović 2016: 22]

Za opis svega onoga što dolazi iz društva i kulture, u literaturi za samopomoć koriste se izrazi kao što su *toksičnost* i *negativno programiranje*.

Jedan od prvih self-help autora koji je počeo da koristi izraz *toksičnost* jeste Džeri Grinvald (Jerry Greenwald). U knjizi iz 1973. godine, *Be the Person You Were Meant to Be,* tvrdio je da je prirodni self naklonjen rastu, zdravlju i samoispunjenju, a u tome ga ometaju različiti naučeni modeli ponašanja koji su *otrovni* za blagostanje. Sve što počinje s *treba* je visoko toksično i mora se izbegavati, tvrdio je Grinvald [Starker 2008: 122], a što su kasnije usvojili mnogi drugi. U knjizi *Osetite strah i suočite se s njim* iz 1987. godine, Suzan Džefers piše o oslobađanju od *negativnog programiranja* koje je rezultat socijalizacije, i preuzima Grinvaldove savete. Čitaoci će se osloboditi negativnog programiranja tako što će promeniti rečnik. Umesto da kažu *ne mogu*, reći će *neću;* umesto *to nije moja greška – moja je odgovornost*; umesto *ovo je problem – ovo je prilika*; umesto da govore *strašno je – ovo je poučno iskustvo* itd. [Džefers 2001: 50]

> Izraz *ne mogu* podrazumeva da vi ne upravljate svojim životom, dok *neću* smešta situaciju u područje izbora. Od ovog trenutka izbrišite reč *ne mogu* iz svog rečnika. *Moram* je takođe gubitnička reč, jer podrazumeva da nemate izbora, izaziva krivicu i uznemirenost. Moćan rečnik ne samo da menja vaše poimanje sebe već i vašu pojavu u svetu. [Džefers 2001: 51]

Pripadnici transpersonalne psihologije takođe insistiraju na autentičnosti, ali u nastojanju da se odmaknu od zapadanja u autocentričnost kao neophodan uslov spoznaje istinskog sopstva i iskustva svetog ističu vrednosti etičnog življenja, negovanja ljubavi i zahvalnosti, darežljivosti i radosti služenja, pozivajući se na drevne mudrosti.

Takođe, koriste i nešto blaži rečnik kada opisuju uticaj društva i kulture na pojedinca. Na primer, Rodžer Volš [Walsh 2006] tvrdi da socijalizacija dovodi pojedince u *hipnotizirano* stanje. Psiholozi se danas slažu, kaže on, da se ljudski razvoj odvija kroz tri glavna stupnja: prekonvencionalni, konvencionalni i postkonvencionalni. Rađamo se nesocijalizovani i bez osećaja za sebe, konvencije i društvo, a zatim se socijalizujemo i „hipnotizirani smo“, gledamo i ponašamo se onako kako nam društvo sugeriše.

> Kroz vekove i kroz društva, mudri ljudi su jadikovali nad ograničenjima konvencionalnog razvoja. Konvencionalnost se povezuje sa zamračenom svešću, s neautentičnim i neispunjavajućim načinima življenja. U Aziji se ova iskrivljena svest opisuje kao maya, što znači iluzija ili san. Zapadne tradicije daju sličnu dijagnozu. I islam i hrišćanstvo opisuju naše viđenje kao prekriveno velovima, dok se egzistencijalni filozofi žale da je konvencionalni život nerefleksivan i površan. [Walsh 2006: 33]

Volš navodi i reči Vilijema Džejmsa, koga smatra najvećim američkim psihologom i filozofom, da su ljudi, u poređenju s onim što bi trebalo da budu, samo polubudni. „Naše su vatre prigušene, naši planovi i nacrti proveravani; koristimo samo mali deo svojih mentalnih i fizičkih resursa.“ Mi smo, zapravo, u polusvesnom transu, ali to ne prepoznajemo zato što smo hipnotisani od detinjstva. Svi „učestvujemo i živimo u najvećem od svih kultova, u *kulturi*“ [Walsh 2006: 34].

Za Volša to znači da nas kultura sprečava da se uspešno duhovno razvijamo. Naše uobičajeno konvencionalno stanje je oblik *kolektivnog razvojnog zastoja*, a dobra vest je, kaže Volš, da je dalji razvoj moguć. Svi mi u sebi krijemo potencijal za rast u više stupnjeve transpersonalne *transkonvencionalne zrelosti* koji se stapaju u više stupnjeve duhovnog rasta. Realizacija tog potencijala zahteva duhovne discipline, prakse koje pospešuju viši rast, a idealno bi bilo da je disciplina propraćena duhovnom zajednicom, grupom ljudi sličnih nazora koji su isto tako posvećeni transpersonalnom rastu, kao i duhovnim učiteljem, čija je podrška od neprocenjive vrednosti [Walsh 2006: 37].

Drugi autori Novog doba idu još dalje u nabrajanju negativnih posledica indoktrinacije. Recimo, Dipak Čopra [1989] tvrdi da bolest i starenje postoje samo zbog naših uverenja koja su proizvod mitova i predrasuda. Ako bismo promenili svoja uverenja koja su rezultat „vekova kulturnog uslovljavanja i indoktrinacije“, napredovali bismo prema „novim stepenima evolucije“ [Čopra 1989: 120]. Naša prava priroda, naše vlastito ja, naša inteligencija, može nam u tome pomoći ukoliko joj poklonimo pažnju. Isto veruje i Ronda Bern [2012] koja se poziva na kvantnog fizičara, nobelovca, Ričarda

Hejnmana i njegovu tvrdnju da „u biologiji još ništa nije otkriveno što bi dokazalo neizbežnost smrti“ što po njemu znači da smrt „uopšte nije neizbežna i da je jedino pitanje vremena kada će biolozi otkriti šta nam to uzrokuje probleme“ [Bern 2012: 213]. Ronda Bern mu daje za pravo i dodaje da nam drevni tekstovi govore da su ljudi nekada živeli stotinama godina, a to se promenilo zato što su se promenila verovanja ljudi. Mi odmalena bukvalno programiramo svoje telo da živi jedno određeno vreme i telo stari prema tome kako ga programiramo, tvrdi ona.

Kako je uzrok problema pojedinca u kulturi, autentičnost je rešenje. Savršenstvo postoji, ali se ono može naći tek ako odemo iza socijalizovanog selfa – poznatog kao ego ili razum, do same duhovne suštine koja je naša priroda. Ta unutrašnjost je izvor autentične vitalnosti, zdravlja, kreativnosti, ljubavi, mudrosti, moći, autoriteta i svega drugog što podrazumeva savršen život. Otkrivanjem i realizacijom svoje duhovne suštine, pojedinac postaje gospodar svoga života, pokazuje „najbolju verziju sebe“ i njegov život dobija svrhu i značenje. To se postiže slušanjem sopstvenog unutrašnjeg glasa, a ne racionalnim operacijama. Suštinsko ja prenosi svoje poruke preko tela i emocija. Telesni problem je poruka koju šalje suštinsko ja, dramatizacija potreba ili problema koje svesni deo neće ili ne može da artikuliše. Emocije su drugi, veoma važan način na koji nam naše suštinsko ja šalje svoje poruke. Samo nas emocije mogu odvesti gde želimo, ali moramo da naučimo kako da ih pre svega identifikujemo, a onda i koristimo. Pored toga, i intuicija nam pomaže da dođemo u dodir sa svojim suštinskim ja, ali za većinu ljudi to je zaista retko, jedanput ili dva puta u životu. Marta Bek upućuje svoje čitaoce da će intuiciju prepoznati po tome što nju prati emocionalni spokoj. Ako je misao praćena strahom ili besom nije intuicija [Bek 2002: 119]. Treba obratiti pažnju i na sinhronost – stvari koje se odvijaju u isto vreme. Jung, koji je i popularisao tu reč, verovao je da takve slučajnosti treba da orijentišu njegove pacijente u pravom smeru za samoostvarivanje, ili bar da potvrde da su u tome na pravom putu.

Otkrivanjem „dubljih slojeva svog bića“ i prizivanjem svoje unutrašnje duhovnosti, kako tvrde pisci Novog doba, možemo da popravljamo svoje zdravlje, svoje materijalno stanje i svoje odnose s drugim ljudima.

Autentičnost je suštinska za „upravljanje svojim životom”, ona donosi sreću i ispunjenje. Kako tvrdi Dragana Jovanović, „U trenutku kad se povežemo sa svojom pravom prirodom preplavi nas osećanje sreće, ispunjenosti, radosti i mira. Životna

energija se oslobađa i počinje da kruži od svog izvora, našeg istinskog Ja, da se spaja s univerzalnom energijom i stvara realnost.“ [Jovanović 2016: 23]. Na kraju, autentičnost obezbeđuje i smisao našem životu: „Krajnji cilj spoznaje sebe predstavlja život nadahnut smislom“.

Već smo ranije rekli da se u kulturi samopomoći ne smatra da je ideal autentičnosti opšteprihvaćen i da je zbog toga potrebno neprekidno na to upozoravati. Mnogi self-help autori primećuju da se situacija bitno popravlja i najavljuju značajne promene u svesti ljudi. Recimo, Robin Šarma [2013] o tim promenama govori kao o *kvantnom skoku*.

> Desiće se kvantni skok u broju ljudi koji će stupiti stazom autentičnosti – stazom koja obuhvata življenje po sopstvenim pravilima, u skladu s najdubljim vrednostima i najvišim idealima... Doći će do kvantnog skoka u broju ljudi koji preuzimaju istinsko *vođstvo* u svojim životima... Doći će do velike evolucione promene u ljudskom rodu. [Šarma 2013: 37]

5.3. AUTENTIČNOST KAO AUTONOMIJA

Autentičnost kao autonomija ima suštinsku ulogu u literaturi za samopomoć koja je nastala pod uticajem humanističke psihologije Abrahama Maslova. Od ranih sedamdesetih u literaturi za samopomoć naglasak je na *izboru*. „Izbor je uslov slobode, kad nema izbora nema ni slobode.“ [Kuzmanović 2012: 131]. Za taj izbor odgovoran je sam pojedinac. Niko čoveku ne može da oduzme slobodu, „do čovek sam sebi.“ Osnovni savet u self-helpu bio je da pojedinci treba da se oslanjaju isključivo na sebe i da sebe smatraju odgovornim za sve što im se u životu dešava, i da zato moraju da nauče kako da biraju sreću umesto nesreće. Takav savet su davali, na primer, Mildred Njuman (Mildred Newman) i Bernard Berkovic (Bernard Berkowitz) u knjizi iz 1971. godine, *How to be Your Best Friend*, koja je do 1982. doživela 16 izdanja i prodata je u preko 3 miliona primeraka [Starker 2008: 121]. Tvrdili su da pojedinci pre svega treba sebi da daju dozvolu da žive punim životom; da nauče da osluškuju sebe; da ne kažnjavaju sebe; da nauče da prihvataju sebe; da budu *svoj najbolji prijatelj* i sl. Kako Starker ocenjuje, ovi autori su pozitivno mišljenje zaodenuli u psihološku formu.

Ovakve poruke su osnažene knjigom Džerija Grinvalda *Be the Person You Were Meant to Be,* koja je zasnovana na geštalt terapiji. Ova terapija je bila fokusirana na iskustveni doživljaj selfa, misli, osećanja i sl, pozivala je pojedince da žive ispunjenijim i kreativnijim životom, tvrdeći da je promena uvek moguća. Grinvald je počeo da stavlja naglasak na život u sadašnjosti, na *ovde i sada,* što je, kako smatra Starker, mnogima izgledalo kao poziv na hedonizam i odbacivanje svih socijalnih obaveza i posvećenosti. Takođe, promovisan je stav da niko ne treba da pokušava da utiče na druge ili da ih kontroliše, samo treba da ih prihvati, ili, ako to ne ide, da se rastane s njima.

Grinvaldove ideje ponavlja i dalje razvija Vejn Dajer (Wayne W. Dayer) u knjizi *Vaše slabe tačke* (*Your Erroneous Zones)* iz 1976. godine, koja je odmah po objavljivanju postala bestseler, a do 1978. godine prodato je preko 4 miliona primeraka. Dajer takođe tvrdi da čitaoci sami moraju da učine *izbor* između sreće i nesreće, zdravlja i bolesti, i ističe potrebu da se fokusiraju na *život u sadašnjem trenutku*. Suštinski su važni samoprihvatanje i *samoljubav,* i imaju prioritet nad svim odnosima prema drugima. Neophodno je osećati se vrednim, divnim i važnim [Starker 2008: 124] i u tom smislu je preporučivao vežbe poput stajanja nagim pred ogledalom dok govorimo sebi kako smo privlačni. Jednako je važno osloboditi se potrebe da se dopadamo drugima, i u tom smislu Dajer savetuje čitaoce da ne traže oproštaj i mišljenje drugih. Osećaj krivice ja za njega najbeskorisnija od svih emocija i najnezdravija, a ona je posledica kako standarda nametnutih od strane roditelja tako i samonametnutih.

Od kasnih sedamdesetih godina u literaturi Novog doba čini se zaokret od humanističke psihologije ka istočnjačkoj duhovnosti što shvatanje autentičnosti dovodi do ekstremnog individualizma. Autentičnost u svom ekstremnom obliku podrazumeva da van nas i našeg iskustva nema realnosti, iz čega proizlazi i sopstvena odgovornost za sve što se dešava. Neograničeni individualizam je sadržan u stavovima: „Ja sam svoj autoritet“ i „Nema istina koje dolaze van mog iskustva“ [Heelas 1996: 21]. Autentičnost podrazumeva odbacivanje razuma (*ego operacija*), odbacivanje nauke, tradicije, prošlosti, učitelja, ali i odbacivanje značaja drugih, kao i preuzimanje odgovornosti za druge. Nema spoljašnjeg izvora istine koji bi bio legitiman, to nisu ni religija, ni

eksperti. U tome im uzor predstavlja šamanizam koji ne propagira nikakvu doktrinu, već je sve u ličnom iskustvu: vi prosto *činite* da biste *znali*.

Radikalna varijanta javlja se, na primer, kod Ošoa[90], koji kaže da učitelji ne govore istinu, da je to pre svega nemoguće. „Ne mogu da ti otkriju istinu, ali mogu pomoći da se probudi istina koja spava u vama. Mogu je izazvati, isprovocirati…Ne mogu vam dati Boga, ne mogu vam dati istinu, nirvanu, jer to već nosite u sebi. Rođeni ste s tim. Unutra je. Duboko u vama. To je vaša priroda…Učitelj prvo osvetli put, istinu koja je u vama. Zatim, kad je spoznate, učitelj potvrđuje. Učitelji su svedoci istine, ali je ne dokazuju... Ako tražite dokaz, nema dokaza.“ [Osho 2010: 59 – 63]

Život nije znanje već ogromno iskustvo, tvrdi Ošo. Zen ne veruje u znanje, ne veruje u mozak. „Zen je prihvatanje egzistencije punim srcem, celim bićem, bez čežnje za nekim drugim svetom, za nadzemaljskim ili nepojmljivim... Ne traži od tebe da razviješ duhovnost, niti svetost. Traži samo da živiš spontano, neposredno. Tada svetovno postaje duhovno.“ [Osho 2010: 58]

U budizmu, *Satipatthana* je put samooslobođenja zasnovan na zakonu karme, tj odgovornosti za sopstvene postupke. Ona je nespojiva s verovanjem u spas uz pomoć božanske milosti ili uz posredovanje sveštenika. Oslobođena je dogmi i oslanjanja na bilo koji autoritet u duhovnim stvarima. Oslanja se isključivo na znanje iz prve ruke, direktnim sagledavanjem sopstvenog iskustva. To je potvrdio i sam Buda rečima koje je izgovorio poslednjih dana svog života: „Zato, Ananda, budi kao ostrvo! Budi sam sebi utočište! Ne okreći se bilo kakvom spoljašnjem utočištu... Svako je sam sebi oslonac. A i ko bi drugi mogao to da bude?“ [Thera 2012: 84]

Međutim, ima odstupanja od ovih stavova. Pored njuejdžera koji slušaju samo svoj unutrašnji glas, a to su oni koji veruju da je svet njihova kreacija i koji ne očekuju da njihovi sledbenici prosto slušaju šta oni ima da im kažu, postoji i većina koja sluša i glasove drugih. To obrazlažu time što duhovnost kruži kroz prirodu i ne mogu da ignorišu poruke koje stižu iz izvora van njihovog selfa. Drugo, *ego* je moćan, i tragačima je potrebna spoljašnja pomoć. Zato se oni obraćaju guruima, majstorima ili

[90] Kako nas informiše Peter Sloterdajk [Sloterdijk 2015], Osho je alijas indijskog propovednika prosvetljenja i osnivača sekte, Bhagwana Shree Rajneesha (1931–1990), koji je preuzeo japansko ime Osho 1989. godine. Time se „hladne glave priključio novijem neoliberalnom-budofilnom raspoloženju na Zapadu i samom sebi pronašao etiketu s boljim izgledima za budućnost. Tim gestom dao je znak nakon koga je sada i na području guru-centričkih antropotehnika počela epoha rebrandinga.“ [Sloterdijk 2015: 304–305]

koučevima koji imaju određeni autoritet, ili kontaktiraju s *duhovnim vodičima* koji im pomažu u svemu – od praktičnih problema do duhovnosti. Takođe, svi njuejdžeri koriste prakse kao što su astrologija ili kanalisanje, koje uključuju spoljašnji autoritet, mada i tu imaju spreman odgovor: to su načini da dođemo u dodir sa svojim dubljim sopstvom. Što se tiče uticaja planeta, razvoj samog pokreta je u rukama astroloških procesa, kaže Hilas, dobro poznatih iz mjuzikla *Kosa*: „Kada je Mesec u sedmoj kući, a Jupiter...“ [Heelas 1996: 34]

Verovatno najpoznatiji *kanali* u literaturi za samopomoć su Ester i Džeri Hiks koji su preneli Abrahamovo učenje i zato njegovo ime stoji odmah iza njihovih imena u naslovu knjige *Abrahamovo učenje: Traži i dobićeš – naučite da ostvarite svoje želje*, iz 2004. godine.[91] Abraham je njihov duhovni vodič, jedan od mnogih koji zajedno čine *Kolektivnu svest*. Abraham im je objasnio da duhovni vodiči „ne šapuću u uho reči već umesto toga nude blokove misli koje oni primaju na nekom podsvesnom nivou“. Oni su zajedno napisali knjigu koja sadrži uobičajeno učenje Novog doba. Počelo je tako što je Ester nosem ispisivala reči po vazduhu, a Džeri zapisivao ta slova i tako im se Abraham prvi put predstavio. Ester priznaje da je to išlo sporo, dok jedne noći nije „osetila snažan poriv da ode do pisaće mašine i od tada je sve puno lakše.“ [Hiks 2006]

Kada su spoljašnji autoriteti posredi, s naukom drugačije stoje stvari. Kako počiva na ego operacijama, pa čak i kada je reč o novoj fizici, prema radikalnom krilu Novog doba nauka bi trebalo da bude odbačena. Međutim, mnogi pisci Novog doba u nauci traže legitimaciju za ono što čine, o čemu je već bilo reči ranije.

Autonomija takođe podrazumeva da ne treba da ispoljavamo odgovornost za živote drugih. To je nešto što podstiče zavisnost, običaj koji pokreće ego. Zbog takvog stava su neki njuejdžeri protiv dobrotvornih aktivnosti. Takav stav je zastupao Ralf Valdo Emerson, a takav stav zastupa i Robin Šarma koji kaže: „Najbolji način da pomogneš siromašnima je da ne postaneš jedan od njih.” [Šarma 2009a: 32]. Ovo je u skladu i s budizmom. Satipatthana uči ljude kako da se postave prema složenosti života i svojih problema: česti porast komplikacija jeste nepotrebno mešanje. Želju da se

[91] Iz predgovora ovoj knjizi koji je napisao Vejn Dajer saznajemo da „Ester i Džeri već 18 godina obezbeđuju audio trake o Abrahamovom učenju“.

mešamo u tuđe stvari moguće je obuzdati ustaljivanjem navike aktivne pažnje [Thera 2012: 81].

Drugi, međutim, imaju dubok osećaj odgovornosti i za druge i za zemlju – što je povezano sa stavom da je u krajnjem *sve jedno,* a to je monistička identifikacija sa svim živim bićima čije je poreklo u zenu. Na kraju, postoji i radikalno ekstremna odgovornost prema kojoj ništa van selfa nema striktno autonomnu egzistenciju. Sami smo odgovorni za sve što se dešava. To je prisutno kod Lujze Hej i Širli Meklejn koje su sebe smatrale odgovornima za rođenje svojih roditelja [Heelas 1996: 25]. Ne možete imati takvu odgovornost da to ne podrazumeva neku vrstu magijske moći, smatra Hilas.

Bez obzira da li se prihvata pogled na svet Novog doba ili ne, učenje o autentičnosti kao autonomiji u literaturi za samopomoć podrazumeva nekoliko osnovnih saveta. Prvi od njih je da sami upravljamo svojim životom, a drugi je da živimo u sadašnjosti. Naglasak se stavlja na izbor, odnosno u Novom dobu na odbacivanje svih autoriteta, i prednost se daje ljubavi prema sebi u odnosu na ljubav prema drugima. Slično se odnosi i na odgovornost, bar prema jednoj varijanti, kada se negira odgovornost za druge.

5.3.1. Upravljati svojim životom

Self-help pisci se potpuno slažu s Ulrihom Bekom koji kaže da „danas na Zapadu ne postoji raširenija želja od one da se *živi sopstveni život*“ i postavlja pitanje čime bi se mogla objasniti činjenica „da ljudi u mnogim zemljama iznenada i istovremeno žele da preuzmu kontrolu nad svojim životima?“ [Bek 2003: 216] U knjizi *Pronađite svoju zvezdu vodilju... i izborite se za život kojim treba da živite* iz 1999. godine, Marta Bek piše gotovo isto: „Mnogim ljudima se često čini da im kontrola nad vlastitim životom izmiče iz ruku kao da njima upravlja neka neprijateljska sila čiji je jedini cilj da im ne dozvoli da žive svojim pravim životima.“ [Bek 2002: 13]. Ako ste skrenuli s pravog puta moraćete da se promenite da biste ga opet našli. Kada ga nađete, doživećete rast i ispunjenje.

Prva stvar koju bi trebalo da uradite je da ne gledate na sebe kao žrtvu.

Vejn Dajer u knjizi *Pulling Your Own Strings* iz 1978. godine, savetuje čitaoce upravo to: da ne budu *žrtve,* da preuzmu kontrolu nad svojim životom i da izaberu život

i slobodu. Krivci za viktimizaciju su porodica, posao, autoriteti uopšte, birokratija, sveštenici, kao i lična istorija usvojenih vrednosti [Starker 2008: 125].

Zabrana da pojedinci na sebe gledaju kao na žrtvu društvenih okolnosti ušla je u literaturu za samopomoć upravo s neoliberalizmom u ekonomiji i politici, i ta će tema ostati prisutna do danas. Šezdesetih i sedamdesetih se na ponašanje pojedinca gledalo kao na rezultat psihičkih i društvenih okolnosti, tako da se, recimo, smatralo da rešenje nije u kažnjavanju prestupnika već u promeni društvenih uslova. Kasnih sedamdesetih, literatura za samopomoć počinje da odbacuje takvo razumevanje uticaja društvenih okolnosti i odgovornost prebacuje na pojedinca. Kako piše Stiv Salerno, umesto dotadašnje viktimizacije, pokret za osnaživanje je razvio novu poruku: Ti nisi nemoćan – ti si svemoćan! [Salerno 2005: 33]

Na primer, Robin Šarma u knjizi *Vođa bez titule* u prvoj deceniji 21. veka kaže da je *biti vođa* suprotno od *biti žrtva*. „Nikada nemoj da budeš žrtva, nemoguće je izgraditi uspeh na osnovu izgovora." [Šarma 2009b: 55]. Svoje čitaoce savetuje da prestanu da glume žrtvu i da se predstave kao vođa.

Za neoliberalnu ideologiju zabrana pojedincima da budu žrtve bila je dvostruko korisna. Prvo, da se ne bi osećali kao žrtve društvenih okolnosti, morali su sami da preuzmu odgovornost za svoj život i da se ne oslanjaju na državu i njene institucije. Drugo, na šta ukazuje Miki Makgi, ta zabrana je odvraćala ljude od učestvovanja u kolektivnim akcijama. Šezdesetih i ranih sedamdesetih je gledanje na sebe kao žrtvu nepravednih društvenih okolnosti bilo polazište za uključivanje u kolektivnu akciju [McGee 2005: 54]. Ova teoretičarka pokazuje kako je literatura za samopomoć odvraćala pojedince od toga još od kasnih sedamdesetih godina, baš u deceniji kada je došlo do jačanja socijalnih pokreta za ljudska prava i do drugog talasa feminističkog pokreta. Osnovni savet ove literature čitaocima kasnih sedamdesetih bio je da je neprihvatljivo gledati na sebe kao na žrtvu.

U svom bestseleru *Looking Out for Number One,* Robert Ringer (Robert Ringer)[92] je uključivanje u kolektivnu akciju smatrao smešnim gubljenjem vremena jer je ishod

[92] Starker navodi ovu Ringerovu knjigu kao ilustraciju „ciničnog realizma" koji se pojavljuje u literaturi za samopomoć kasnih sedamdesetih. Ringer opisuje pojedinca kao nesavršenog, iracionalnog i sebičnog, i želi da nauči čitaoce kako da uprkos tome budu srećni i slede svoje interese, kaže Starker. Cilj života je da se maksimizira zadovoljstvo i minimizira bol. Ljudi ne treba da se osećaju krivim zbog svoje sebičnosti i, zapravo, samo otvorenoj sebičnosti se može verovati. Treba odbaciti sve moralne norme koje nisu samozasnovane i jedino ograničenje se odnosi na nezadiranje u prava drugih. Prema Starkerovom

neizvestan, a čitaoci su za to vreme mogli nešto korisno da učine za sebe same. Čak i ako projekt na kraju bude „uspešan“, tvrdio je Ringer, vi ne možete znati da li ćete živeti dovoljno dugo da to dočekate. U svakom slučaju, „vaše uključivanje neće ništa promeniti“, čak će samoj stvari i štetiti: jedna osoba više u kolektivnoj akciji znači samo još jedno mišljenje više oko koga se treba usaglašavati [McGee 2005: 54].

Koncepcija žrtve u literaturi za samopomoć bila je tesno povezana s oslobađanjem od zavisnosti, ali ne zavisnosti od nekih hemijskih supstanci ili slično, već od drugih ljudi. Psihološka literatura je uvela novi termin koji je opisivao tu vrstu zavisnosti – *kodependencija* (*codependence*), o čemu će više biti reči u poglavlju o literaturi posebno namenjenoj ženama, s obzirom na to da se i sam koncept prevashodno odnosi na žene.

Kako je kultura samounapređenja ostrakizovala poziciju žrtve, samo je deci bilo dozvoljeno da budu žrtve, čak i odrasla deca bila su izuzeta od omraze prema žrtvi. Biti žrtva disfunkcionalne porodice i toksičnih roditelja jedino je bilo legitimno. S druge strane, kako je bačena sumnja na porodicu, a kao rešenje su odbačene sve druge društvene ustanove, razvilo se shvatanje da je oporavak žrtve porodične disfunkcionalnosti jedino moguć u grupama za samopomoć. U diskursu samopomoći porodica je postavljena tako da operiše nezavisno od šireg okvira društva, locirana je kao izvor opresije pojedinca (u prošlosti), kao i sadašnjih problema koji su personalizovani i depolitizovani. Mogućnost da se nešto promeni političkim sredstvima je na taj način efikasno eliminisana: viktimizovana deca su odrasla, odbacila okove porodice i potpuno se oslobodila [McGee 2005: 89].

U self-helpu porodica može da predstavlja veliku prepreku i „našoj potrebi za samorazvojem“. Suzan Džefers i za to ima rešenje. Preuzeti odgovornost za svoj život znači shvatiti „da nisu drugi ti koji me usrećuju, da samo sama sebe mogu da usrećim“. [Džefers 2001: 108] Ne samo što porodica nije ta koja može da nas usreći, već ona može da predstavlja prepreku našem osvešćivanju.

> Članovi porodice često osećaju veliku posesivnost, pa stoga pribegavaju stalnim manipulacijama. Znajte da su svi izgledi da će vam ljudi iz vašeg okruženja pružati otpor kada vi počinjete da preuzimate rizik i da napredujete. To je pravilo. Ako to nije partner, onda su deca ili roditelji i oni tako brane svoju sigurnost. Oni često i ne znaju da to rade.

---

mišljenju, psihologija selfa je s Ringerom napravila pun krug od idealističkog individualizma 1960-ih, koji je bio prepleten s političkim pokretom, do cinične sebičnosti kasnih 1970-ih.

> Bitno je samo da vi znate šta se dešava... Kada postanete svesniji i zreliji u pogledu onoga što treba da uradite da biste napredovali, voljene osobe će moći da kažu sve što požele, a vas to neće doticati. Možete im jednostavno poslati veliki poljubac i reći: „Volim vas, ali ja moram da živim svoj život. Kraj priče". [Džefers 2001: 112]

Za vas je najvažnije da sami sebi budete najbolji prijatelj. Šta god da uradite nemojte osuđivati sebe. [Džefers 2001: 113] Što vam je manje potrebno njihovo odobravanje, toliko postajete sposobniji da ih volite. Nađite sebi nove prijatelje koji vas podržavaju, najbolje na seminarima samopomoći, savet je Suzan Džefers. Slično tvrdi i Kuzmanović: „Čovek novog doba se ne plaši samoće i ne gradi svoju sreću na tuđem mišljenju... On je u stanju da živi sam sa sobom…Lepa mamina reč ti nije više potrebna". [Kuzmanović 2012: 229–230] Lujza Hej [2011] ide i dalje od toga i tvrdi: „Put samoprihvatanja je ne obraćati pažnju na to šta drugi ljudi misle... Mi smo stvoreni da budemo drugačiji."

Dakle, biti autentičan u literaturi za samopomoć znači biti gospodar svog života, upravljati svojim životom bez obzira šta o tome misli naša najbliža okolina i biti u stanju živeti sam sa sobom. Ostvarivanje tog zahteva zavisi isključivo od samog pojedinca, on ima moć da izabere hoće li biti sam gospodar svog života ili će to prepustiti nekom drugom. Od isticanja ove moći pojedinca, u literaturi za samopomoć lako se prelazi na njegovu *svemoć*.

Teoretičari, s druge strane ukazuju i na negativne posledice takvih uveravanja. Stiven Mičel [2008] smatra da uverenje da sami upravljamo stvarima ima ključni značaj za naše osećanje sigurnosti i ističe da što se osećamo ugroženijim to je naša potreba za kontrolom veća. Ali, s druge strane, „umišljajući da upravljamo stvarima, umanjujemo bogatstvo sadržaja sopstvenog života". Osećanje svemoći svodi autentično iskustvo na površnu manipulaciju. „Što su iluzornija naša nastojanja za kontrolom, to u većoj meri gubimo životnu snagu." [Mičel 2008: 24]

Uveravanja da možemo da budemo isključivi gospodari svoga života povezana su s onim što Čarls Tejlor naziva *rušenjem horizonta značaja.* U teorijskoj literaturi se u tom smislu za opis savremenog sveta često koristi sintagma *sve može da prođe.* Na primer, Eliot i Lemert [Elliott and Lemert 2005] tvrde da globalizacija nudi ljudima apsolutnu slobodu da čine šta god im se dopada. Ironija je u tome što svet u kome *sve prolazi* postaje sakat, jer ideologija izbora pliva nezavisno od praktičnih i etičkih

razmatranja o tome šta je vredno sleđenja. Umesto da pronađemo sebe, mi sebe gubimo, tvrde ovi autori.

S druge strane, mnogi se ne slažu s teorijama da živimo u društvu bez ograničenja. Renata Salecl smatra da je to, zapravo, ideološka tvrdnja. Za razliku od Dostojevskog koji je tvrdio da ukoliko Bog ne postoji sve je dozvoljeno, Salecl navodi suprotne reči Žaka Lakana: „ako Bog ne postoji, ništa nije dozvoljeno“, što znači da gubitak vere u autoritet ne otvara vrata slobodi već stvaranju novih ograničenja [Salecl 2014: 15]. S tim se slaže i Žižek koji tvrdi da je reč o paradoksu iznuđenog izbora: „na izvesnoj tački, društvo nas prisiljava da slobodno izaberemo ono što nam je već nametnuto“ [Žižek 2008: 322]. Salecl smatra i da se ideologija izbora pretvorila u *tiraniju izbora,* a da nas kultura samopomoći pretvara u „opsesivne neurotike koji žele da kontrolišu svaki aspekt svog života, a naročito starenje i smrt… Neprekidno slušajući savete kako da oblikujemo svoje telo, kako da ograničimo svoje želje, ...i kako da sprečimo smrt, mi sigurno ne stičemo više izvesnosti i više kontrole. Naprotiv, ideologija izbora već bira opsesivnu ličnost za nas, odabravši oblik neuroze koji će najviše doprineti kapitalizmu u njegovom sadašnjem obliku.“ [Salecl 2014: 127–128]

Kultura samopomoći, bar u onom njenom delu koji sledi učenja Novog doba, mnogima je privlačna baš zbog toga što ne nameće dužnosti i ograničenja, ne daje zapovesti kao što to čine religijska i moralna pravila. Međutim, teško da sleđenje self-help učenja i saveta vodi u autentičnost. Kao što smatra Hilas, njuejdžeri mogu da veruju da „osluškuju svoje unutrašnje glasove“, svoju intuiciju, ali u stvari, oni slušaju ono što su socijalizacijom usvojili, bilo da je to učenje Bude ili Gurdjiefa. Možda oni misle da se na seminarima samo postavlja okruženje pogodno da oni otkriju svoje unutrašnje glasove i sopstvenu istinu, kaže Hilas, a zapravo su učitelji moćne autoritativne figure. Mogu da misle da su otkrili svoje sopstvene vrednosti, ali u praksi oni su usvojili set vrednosti koje su samo jedna od varijacija na temu self duhovnosti [Heelas 1996: 206].

Pored shvatanja *upravljanja svojim životom* u značenju biti autentičan, ne dozvoliti drugima da upravljaju našim životom, koje je prvenstveno karakteristično za Novo doba, u literaturi za samopomoć postoji još jedno značenje prema kome *upravljanje svojim životom* zahteva da se rukovodimo principima naučnog

menadžmenta. Cilj sada nije postizanje autentičnosti već uspeha. Neboša Jovanović, recimo, tvrdi da

> **Životom valja upravljati. Ako niste za volanom svog života, život će vas 'vozati'**. Ljudi koji su uspešni u životu svesno i namerno brinu o sebi. Oni aktivno vode računa o svom fizičkom, emotivnom, psihičkom i duhovnom zdravlju. Stalno ulažu u sebe, u razvoj veština samo-upravljanja. Održavaju ravnotežu između različitih aspekata svog života...Nisu samodestruktivni, jer su svesni da su oni sami najvažniji resurs za ostvarivanje svojih životnih ciljeva. [Jovanović et al. 2010: 93]

Upravljanje svojim životom u ovom slučaju znači jasno odrediti svoje prioritete, definisati ciljeve, odabrati strategije, sačiniti akcioni plan. Neboša Jovanović predlaže plan koji sadrži 7 koraka, mada se kasnije ispostavlja da taj plan zapravo sadrži više od toga, naime 10 koraka. Nećemo nabrajati sve, ali, prvi od njih je operacionalno definisanje ciljeva, što između ostalog znači da izrazite svoje ciljeve u vidu ishoda koji se mogu opaziti, izmeriti i kvantifikovati. Drugi korak podrazumeva operacionalno definisanje načina na koji treba izvršiti postavljenje zadatke, a treći definisanje 'potrebnog sebe'. Četvrti korak je menadžment vremena: ako je cilj dugoročan, potrebno je podeliti ga u merljive faze, što je samo prvi zadatak. Drugi je da precizno preračunate procent ukupnog vremena koje ste utrošili na određene ciljeve, a kako je vreme novac, pretvoriti sve to i novčanu vrednost. Peti korak je orijentacija u prostoru (odabir pravog mesta za ralizaciju određenog cilja), a šesti je „određivanje ljudskih resursa", što podrazumeva da se okružimo „svojim ljudima", onima koji žele našu pobedu. Itd.

Ovaj plan se ne odnosi samo na postizanje uspeha u karijeri već i na „podešavanje porodice za uspeh", kako kažu autori [Jovanović et al. 2010: 192]. I kad je reč o porodici, i tu treba definisati probleme i sačiniti akcioni plan za njihovo rešavanje. Npr. kad je reč o menadžmentu vremena, plan treba da sadrži precizno isplanirano vreme a partnerom u stilu: „provod sa Milanom (muž)" [Jovanović et al. 2010: 200].

Dakle, u ovom menadžmentu sopstvenim životom ne samo da se nameću dužnosti, već dužnostima nikad kraja! Ali to znači biti *preduzetnik samog sebe* (*the entrepreneur of one's self*).

5.3.2. Život u sadašnjosti

Autentičnost podrazumeva odbacivanje svih autoriteta kao i odbacivanje prošlosti uopšte, što je najpotpunije je sadržano u zahtevu da treba živeti u sadašnjosti. Ali, i tu postoje varijacije. Prema jednoj varijanti, *živeti u sadašnjosti* korisno je zato što ćemo sebe osloboditi beskorisnih briga zbog nečega što se dogodilo u prošlosti, na šta svakako ne možemo da utičemo. Ova varijanta je u skladu sa stoičkim shvatanjem. Epiktet, koji je najbliži tradiciji ranog stoicizma, tvrdio je da je osnovno da se napravi razlika između onog na šta možemo da utičemo i onog na šta ne možemo [Grejling 2003: 77].

Druga varijanta u tradiciji Nove misli vezana je za pozitivno mišljenje i naglašava da ako brinemo za budućnost, to će, prema zakonu privlačenja, izazvati da se baš to što ne želimo zaista i dogodi.

Treća, radikalna varijanta Novog doba ima svoje argumente: „Istinski religiozna osoba hoće da živi sada i ovde. Ne brine za budućnost, ne pokušava da pokrene nikakvu revoluciju u svetu, jer zna da je život samo jedan, samo je jedna revolucija i samo jedan koreniti preobražaj – biće.“ [Osho 2010: 48]. Ošo ističe da je suština zen učenja da „živimo u sadašnjosti, da napustimo prošlost koje više nema i da se ne mešamo u budućnost koja još ne postoji“ [Osho 2010: 59]. U stvari, vreme je projekcija uma, prošlost i budućnost su iluzije. Prošlost je samo sećanje, a budućnost je samo plod mašte. Ili, kako kaže Ekart Tol, pisac bestselera *Moć sadašnjeg trenutka* iz 1999. godine: život u sadašnjosti je jedini način da se oslobodimo uma i stupimo u vezu sa svojom duhovnom suštinom. Vreme i um su nerazdvojni, tako da treba okončati zabludu o vremenu.

> Biti poistovećen sa svojim umom znači biti uhvaćen u zamku vremena: to predstavlja prisilnu težnju da se živi isključivo kroz sećanja ili predviđanja. Ovo uzrokuje beskrajnu okupiranost prošlošću i budućnošću i nevoljnost da se poštuje i prihvati sadašnji trenutak i da mu se omogući da bude. Prisila se javlja zato što vam prošlost daje identitet, a budućnost sadrži obećanje o spasenju, o nekakvoj vrsti ispunjenja. I jedno i drugo su iluzije. [Tol 2013: 56]

Kao prvo, sadašnji trenutak je sve što postoji, tvrdi Tol. Kao drugo, sadašnji trenutak predstavlja jedinu tačku koja vas može odvesti izvan uskih okvira uma, to je

jedina tačka pristupa carstvu Bića. Ipak, nekada je potrebno da se koristi *satno vreme,* dozvoljava Tol, i kaže svojim čitaocima: „Naučite da koristite satno vreme za praktične aspekte vašeg života, ali kada ste s tim završili, istog časa povratite svest o sadašnjem trenutku... Prosvetljene osobe su i dalje periferno svesne vremena, „drugim rečima one nastavljaju da koriste satno vreme, ali su oslobođene psihološkog vemena.“ [Tol 2013: 63]

Postoji i manje radikalno stanovište koje je negde između Novog doba i pozitivne psihologije. Cilj *života u sadašnjosti* nije da stupimo u vezu sa svojom duhovnom suštinom već da postignemo sreću, ali put je isti. Da bismo doživeli sreću moramo da potisnemo um i budemo otvoreni za trenutak. Nemački psiholog i autor knjiga za samopomoć, Peter Lauster [2006] tvrdi da evropska kultura previše naglašava intelekt. Vaspitanje je upravljeno prema razvoju mišljenja i inteligencije i ne brine mnogo o osećanjima, ali ljudska sreća ne leži u postizanju veće inteligencije. „Razum je taj koji nas čini učmalim, tupim i potištenim bićem, a ne društvene okolnosti ili nasleđe, ili život sa svojim ponavljanjima.“ [Lauster 2006: 70]. Mišljenje nas sprečava da uživamo u životu. Ono se grčevito drži vremena, dok se osećajnost i meditacija mogu razvijati samo kad mišljenje prestane. Prema Lausteru, biti senzitivan znači biti otvoren za sve što se oko nas u trenutku dešava i u tesnoj je vezi s meditacijom.

Danska psihoterapeutkinja Hane Lund [2016] takođe savetuje svojim čitaocima da žive u sadašnjosti, da se sete da blokiraju svoje okruženje, da ne dozvole da tuđe brige pređu na njih, da nauče da samo u sebi mogu da pronađu unutrašnju ravnotežu. Ali, ta ista autorka piše i da su deca tipični tipovi koji žive u sadašnjosti i da ona prilično dobro žive u sadašnjosti. Jedino im nedostaje sposobnost da izračunaju posledice, pa se roditelji i te kako trude da ih nauče da pre budu tipovi koji se orijentišu i prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Oni koji se orijentišu i prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, piše Lund, često dolaze na sastanak ranije, dobro su pripremljeni i spremni da deluju, dok je kod prvih sve suprotno.

Kakvu korist onda ima neoliberalni kapitalizam od ovih koji žive samo u sadašnjosti? Možda na to pitanje ima odgovor Ričard Senet [2007] koji tvrdi da je sadašnjost sve što ima i većina radnika u novoj ekonomiji u kojoj je jedna od osnovnih odlika nestalnost posla.

Radnici pod ugovorom su samo nekoliko prvih godina zadovoljni kratkoročnim poslovima, na duže staze ih takav posao frustrira, tvrdi Senet. Učestvovanje u socijalnoj strukturi postaje važnije od mogućnosti da menjaju posao. Senet to objašnjava time što moralni prestiž odličnog posla postaje simbol uspeha koji ljudi ne mogu iznova ostvarivati celog radnog veka. Uslovi vremena, oličeni u obavljanju prestižnog posla, ukrštaju se s „možda najčuvenijom od svih savremenih formulacija radnog identiteta kao moralne vrednosti, s Veberovom *protestantskom etikom"* [Senet 2007: 65]. Vremenska mašina koja pokreće protestantsku etiku jeste odloženo zadovoljenje u sadašnjosti zarad dugoročnih ciljeva. Veber je verovao da je vremenska mašina tajna gvozdenog kaveza, da su se zbog nje ljudi zatvarali u institucije s fiksnim poslovima, jer su se nadali da će zasluženu nagradu dobiti u budućnosti. Odloženo zadovoljenje omogućava samodisciplinu bilo da ste nesrećni na poslu ili ne. Ali, za to je takođe bila neophodna i dovoljno čvrsta institucija koja bi delila te buduće nagrade, a njeni rukovodioci moraju ostati na svojim položajima kao svedoci vašeg radnog učinka. To je ono što u novoj ekonomiji nedostaje. Kako kaže Senet, poslednjih godina izašla je na videlo neprijatna činjenica: kad stvari u kompaniji krenu naopako, ljudi na vrhu, koji imaju najviše prostora za manevar, prvi odlaze. Tako je nova paradigma obesmislila odloženo zadovoljenje kao načelo uspostavljanja samodiscipline. Problem odloženog zadovoljenja je postao još složeniji, jer su u Severnoj Americi i evropskim zemljama propali mnogi privatni penzioni fondovi, a ugroženi su i državni [Senet 2007: 66][93].

Propadanje protestantske etike je, smatra Senet, najuočljivije u oblasti strateškog planiranja. Nekada su obrazovani mladi ljudi mogli da planiraju svoje karijere, dok „mladi danas s mukom pronalaze izraze kojima bi opisali svoje namere". Čak i kad uđu u organizaciju sa srazmerno nepromenljivim poslovima, „oni nisu okrenuti ka napredovanju već ka nestalnom modelu i mogućnosti koju pruža sadašnji trenutak" [Senet 2007: 67]. Ipak, Senet naglašava da je i ovde presudna klasna pripadnost. Ako mlada osoba dolazi iz privilegovane sredine, privilegija umanjuje potrebu za strateškim

[93] Da ne odlaze samo menadžeri, već i vlasnici kapitala, i da nije reč samo o lojalnosti kompaniji, već i zajednici, pokazuje Ivan Krastev [2013]. Ono što elite danas čini i prezrenim nije toliko njihova napadna potrošnja koliko nedostatak osećaja za zajedništvo. Po tradiciji, zapravo su niže klase napuštale zajednicu. Sada to čine elite. U periodima krize, one ne predvode zajednicu već je napuštaju. Pre svega, one to mogu: istorijski posmatrano, vlasnik imanja realno nije mogao da odnese zemlju i kuću, niti je industrijalac iz ranijeg perioda mogao da utekne odnoseći svoju fabriku, finansijer, međutim, može to relativno lako da učini sa svojim kapitalom. Nove elite, ne samo da su pokretne, već često odbijaju da sebe vide kao deo društva. Drugo, pripadnici savremene elite su usvojili percepciju da su samo oni zaslužni za svoj uspeh i da „nikom ništa ne duguju", tvrdi Krastev.

planiranjem i snažne, raširene mreže joj omogućavaju da obitava u sadašnjosti. Zato nova elita ima i manju potrebu za etikom odloženog zadovoljstva. Što se ide niže niz hijerarhijsku lestvicu, strateško planiranje je važnije radi opstanka, ali to zahteva i jasniju socijalnu mapu.

Iako je gvozdeni kavez rasturen u fleksibilnim organizacijama, to je samo povećalo s jedne strane anksioznost, a s druge nejednakosti, zaključuje Senet.

Dakle, život u sadašnjosti možda jeste uteha, ali to je „čudna uteha“ [Triling 1990: 110].

5.4. AUTENTIČNOST I EKONOMSKI PROSPERITET

Literatura za samopomoć se od svog nastanka bavila veoma važnom temom postizanja ekonomskog prosperiteta, odnosno stvaranja bogatstva. U najuticajnije knjige te vrste spadaju knjige Napoleona Hila *Misli i obogati se* i Dejla Karnegija *Kako da stvorite prijatelje i utičete na druge,* obe iz 1937. godine.

Ove dve knjige ukazuju i na dva osnovna pravca u literaturi za samopomoć koja se bavi temom ekonomskog prosperiteta. Knjiga Napoleona Hila je sadržavala savete Nove misli o privlačenju bogatstva ponavljanjem pozitivnih misli, kao načinom da se uskladimo s vibracijama Beskrajne Inteligencije, dok je knjiga Dejla Karnegija, o kojoj je već bilo reči u trećem poglavlju, više bila usmerena na komunikaciju i ostvarivanje uticaja na druge ljude. Knjiga Dejla Karnegija se ubraja u najveće američke bestselere svih vremena, a njen ogroman uspeh objašnjavan je time što je bila jedna od prvih knjiga štampanih u jeftinijem, džepnom izdanju. [Starker 2008: 64] Da to svakako nije bio glavni razlog, pokazuje to što je 2002. godine proglašena najboljom knjigom iz oblasti biznisa 20. veka [Karnegi 2011: 184][94]. Karnegijeva knjiga o uticaju na druge ljude izvršila je presudan uticaj na dalji razvoj literature za samopomoć o ekonomskom prosperitetu.

[94] Iako je Karnegi naveden kao autor knjige *Postanite efikasan lider*, nju je sastavio i uredio Artur Pel, konsultant u kompaniji *Dale Carnegie & Associates* koja je nastala iz Trening centra koji je Karnegi osnovao 1912. godine, a danas ima svoja predstavništva u preko 75 zemalja. Karnegi je preminuo 1955. Pel je, inače, uredio i dopunio i druge klasike iz oblasti ljudskih potencijala, kao što su Napoleon Hil, Džozef Marfi i drugi. [Karnegi 2011: 191]. Ova praksa se, inače, dosta primenjuje u američkom izdavaštvu knjiga za samopomoć, čime se postiže originalna „besmrtnost“ *klasika* u ovom žanru – za razliku od besmrtnosti klasika u drugim žanrovima, ovi „pišu“ nove knjige i nakon smrti.

Karnegi nije bio jedini koji je razvijao utilitaristički i instrumentalistički pravac u self-helpu, naglašavajući istovremeno veru u moć uma. Iste savete davao je i Dejvid Švarc (David Schwartz) u knjizi *Magija uspeha* iz 1959. godine. On ističe značaj moći uma za ekonomski prosperitet, da će uspeh moći da ostvare samo oni koji čvrsto veruju u sebe i koji su ambiciozni [Švarc 2010: 17]. Međutim, nije baš sve u snazi uma. Švarc daje čitav spisak ponašanja koja su prikladna za one koji teže uspehu. Na primer, trudite se da izgledate važno – to će vam pomoći da mislite kao važna osoba; da budete što bolje „upakovani" (misli na odeću i sl.); da koristite jezik koji koriste uspešni ljudi; trudite se da ste uvek u okruženju uspešnih ljudi itd. Kao i Karnegi, savetuje svoje čitaoce da podstiču druge ljude da se osećaju važnim, naročito da se „mali" osete „velikim". Time prvo sebi pomažete da se osećate važnim, a drugo, oni će činiti više za vas [Švarc 2010: 188]. Uspeh zavisi od podrške drugih ljudi i zato uspešni ljudi slede plan za dopadljivost, a mnogi od njih čak stavljaju takav plan na papir. Plan podrazumeva da morate da vežbate da vam se drugi ljudi dopadaju, sve dok ne naučite da to postižete bez truda.

Švarc je spojio veru u moć uma i pozitivnog mišljenja i krajnji instrumentalizam u odnosima s drugim ljudima, kakav zahteva takmičarski kapitalizam u kome se uspeh ceni iznad svega. NLP, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju, učinio je isto s tim što je sve uzdigao na viši nivo, baš onako kako zahteva neoliberalni kapitalizam. To znači, na primer, obećanje koje daje self-help autor Nikolas Butman (Nicholas Boothman) da će vas naučiti *kako da vas ljudi zavole za 90 sekundi,* u istoimenoj knjizi iz 2000. godine. Autor objašnjava da na raspolaganju imamo samo toliko vremena zbog toga što kupovina traje 90 sekundi. I njegov glavni savet je da je ključ uspostavljanja odnosa s nepoznatima u tome da postanete kao oni [Butman 2012: 39]. I on ističe da upotrebna vrednost ovog saveta prevazilazi prodaju. Ne samo što ljudi kupuju od sebi sličnih, već i zapošljavaju sebi slične i zabavljaju se sa sebi sličnima itd. [Butman 2012: 63]. Utešno je ipak što kaže da je to oponašanje drugih samo privremeno, jer „niko od vas ne traži da promenite celokupnu ličnost", samo što u tom slučaju ostaje nejasno kako to funkcioniše kada je reč o vezi.

Ipak, ostala je dominantna vera u moć uma da nam pribavi bogatstvo. Osećanje bogatstva stvara bogatstvo, tvrdi Džozef Marfi je u knjizi *Moć podsvesti* iz 1963. Nije dovoljno da samo ponavljate da ste bogati, morate to osećati kao istinito. Oprobani

recept za sticanje bogatstva glasi: „svake večeri pred spavanje ubeđeno ponavljajte reč bogatstvo, neka vam to posluži kao uspavanka. Rezultat će vas zaprepastiti“. Druga tehnika je da nekoliko puta dnevno izgovarate da vam je novac drag, da ga volite i da ga imate. Ljudi koji nisu stekli bogatstvo su sami krivi zato što nisu verovali u moć svoje podsvesti. Marfi kaže: „Ako vam se desi da vas otpuste s posla, sami ste sebe otpustili. Šef je samo sredstvo pomoću kojeg se potvrđuje vaše sopstveno negativno duševno stanje“. Nije dobro ni ako kritički govore o onima koji su se obogatili, recimo da tvrde da su prevaranti ili da su uspeli zahvaljujući vezama. Zavist je upravo uzrok oskudice. „Ako zavidite bogatijima od sebe, bogatstvo teče od vas, umesto ka vama. Umesto zavisti, iskreno im poželite još veće bogatstvo. Ako su nepošteno stekli svoje bogatstvo, njih će već stići zaslužena kazna.“ [Marfi, 2013: 120] Marfi tvrdi i da svako ima pravo da bude bogat i da je želja za bogatstvom izuzetno pozitivna. Jedan od uzroka što je većina ljudi nedovoljno nagrađena na poslu je činjenica da oni novac osuđuju, preziru, smatraju nedostojnim i gaje skriveno osećanje da je siromaštvo vrlina. Ovakav stav je posledica pogrešnog tumačenja verskih spisa. „Siromaštvo nije nikakva vrlina već bolest, jednaka bilo kojoj drugoj duševnoj bolesti“. [Marfi 2013: 126]

To je opšte mesto u literaturi za samopoć, bilo da pripada Novoj misli ili duhovnosti Novog doba. Pripadnici Nove misli su se time obračunavali s ostacima hrišćanskog verovanja da je samo siromašnima zagarantovano mesto u raju, dok su pripadnici Novog doba, koji je bar deklarativno bio antimaterijalistički nastrojen, svaku svoju tiradu o duhovnosti završavali opravdavanjem bogatstva.

Recimo, Šarma [2013], kroz lik *kaluđera koji je prodao svoj ferari,* kaže da sve veći broj ljudi na planeti odustaje od usmerenosti na materijalno i pridaje mnogo veću pažnju duhovnom. Odmah zatim ističe i da „nema ničeg lošeg u zarađivanju novca i posedovanju lepih stvari. Imaj divan dom, vozi dobra kola, nosi prekrasnu odeću... ali te stvari ne bi smele biti tvoja pokretačka snaga“ [Šarma 2013: 38].

Još jedan od osnovnih koncepata pogleda na svet Novog doba, koji proizlazi iz holističkog pristupa, odnosi se na verovanje da je svet prepun obilja. Spiritualno carstvo se proteže na sve, uključujući i novac. Postoji neiscrpan višak u Univezumu, tvrdi Lujza Hej, potrebno je samo stalnim ponavljanjem afirmacija sebe ubediti u to. Ljudi imaju pravo na sve što svet ima da ponudi, a afirmacija koju predlaže glasi: „Ja zaslužujem najbolje.“

Džozef Marfi piše: „Možete biti u dugovima i da nemate novac, ali ukoliko počnete da tvrdite: „Božje bogatstvo cirkuliše u mom životu, a uvek postoji Nebeski višak“, ubrzo će se u vašem životu desiti čuda.“ Zakon privlačenja privlači sve što vam treba, samo treba da mislite o tome, jer misao upravlja svetom... Nekada je potrebno ovakve rečenice ponavljati i do 40 puta u toku jednog sata, ali provereno deluje [Marfi 1995: 16–19].

Koncept obilja ne predstavlja novinu u literaturi za samopomoć. Taj koncept se sreće još početkom 20. veka. Orison Svet Marden (Orison Swett Marden) je u knjigama *Peace, Power and Plenty* iz 1909. godine i *Every Man a King, or, Might in Mind-Mastery* iz 1906, koje su štampane u milionima primeraka, uveravao svoje čitaoce da dolazi zlatno doba obilja, a da dotle samo treba ispoljavati optimizam i odbacivati negativne misli [Starker 2008: 22].

Uprkos verovanju u *beskrajni višak* u Univerzumu, Lujza Hej ipak ima i poneki konkretan savet za svoje čitaoce kada je reč o njihovim egzistencijalnim brigama. Čitaoci, pod jedan, ne treba da se koncentrišu na svoje račune, jer sve na šta se koncentrišemo raste. Pod dva, treba da vole svoje račune. „Ako plaćate s ljubavlju, laka srca, otvarate kanal izobilja... Vaša sigurnost nije u tome što imate posao, ili bankovni račun, niti u vašim investicijama, ni što imate partnera ili roditelje. Vaša sigurnost je vaša sposobnost da se spojite s kosmičkom snagom koja je tvorac svega.“ [Hej 2011: 143]

U novijoj literaturi za samopomoć zadržalo se verovanje i u moć uma da nam pribavlja bogatstvo i u beskrajno obilje u univerzumu, ali iznad svega zadržalo se uverenje da je sam pojedinac odgovoran za svoju ekonomsku situaciju. Ili nije dovoljno verovao, ili nije uspešno kontrolisao svoje misli (ili su mu smetale društvene nejednakosti i socijalna nepravda).

Naravno to nije samo osnovna ideja literature za samopomoć, to je i ideja o modernom društvu kao meritokratskom. Kako smatra Alen de Boton, ni jedna ideja nije toliko donela psihološke teskobe ljudima kao „uverenje u urođenu jednakost svih ljudskih bića i u neograničenu moć svakoga da postigne bilo šta“ [De Boton 2005: 46]. U najvećem delu istorije imala je prevagu suprotna pretpostavka – nejednakosti i skromna očekivanja smatrala su se ujedno normalnim i mudrim. Cena koju smo platili

za očekivanje da budemo daleko više od onog što su bili naši preci jeste neprestana zebnja da smo daleko od toga da budemo sve što smo mogli biti, smatra De Boton.

Ali, u literaturi za samopomoć ispostavljen je još jedan zahtev, a to je autentičnost.

Autentičnost je ono što se danas očekuje i na radnom mestu, u profesiji. Polazeći od transformacije rada i promena do kojih je došlo u novoj ekonomiji, brojne knjige iz oblasti menadžmenta i literatura za samopomoć uopšte, tvrde da je *suštinsko ja* mnogo bolje „opremljeno za uspeh" u novim ekonomskim uslovima nego što je to socijalizovano ja. [Bek 2002: 24] S*uštinsko ja* koje poseduje instinkte za individualnošću, istraživanjem, spontanošću i srećom. Za razliku od *socijalnog ja* koje igra po pravilima, *suštinsko ja* je inovativno, kreativno i razigrano, a to je ono što u današnjoj ekonomiji donosi uspeh i novac. Zato je pravi put u ostvarivanju uspeha u otkrivanju autentičnog, *suštinskog ja,* tvrdi Marta Bek. Ta transformacija nije još uvek potpuna, ali se svakim danom sve više ubrzava.

> U današnjim ekonomskim uslovima vaše suštinsko ja mnogo pouzdanije zarađuje novac nego vaše socijalno ja. Realnosti ekonomskog života su takve da poslušno, konformističko ponašanje socijalnog ja nije više garancija visokih prihoda ni stalnog zaposlenja. Najbolji način da se obogatite je da ovladate spontanošću, kreativnošću vašeg suštinskog ja. Ranije nije tako bilo: što ste više sledili pravila, uspeh je bio veći. Pokušati nešto van okvira značilo je upropastiti karijeru. [Bek 2002: 24]

Bek navodi nekoliko primera da su njeni klijenti otkrili svoje suštinsko ja kada su napustili siguran posao u velikoj firmi i započeli sopstveni biznis. Nije bilo suprotnih primera. Ovo je pravilo u literaturi za samopomoć, domaćoj kao i stranoj.

Autentičnost je i svojstvo istinskog lidera, kako ističe Robin Šarma.

> Prethodni model vođstva u velikoj meri se zasnivao na autoritetu stečenom pozicijom i uticajem koji donosi titula. Ali, u ovom radikalno izmenjenom dobu poslovanja u kome živimo, tvoja sposobnost da utičeš i proizvedeš promene potiče od toga kakav si ti čovek. Nikada kao danas nije bilo važno biti osoba od poverenja. Nikada nije bilo tako važno da te drugi poštuju. Nikada kao danas nije bilo važno biti ono što jesi. Biti autentičan. Nikada do sada nije bilo tako teško pokazati autentičnost zbog društvenog pritiska da budeš kao svi drugi. Mediji, vršnjaci i naše okruženje nam stalno šalju poruku da su njihove vrednosti važnije od onih koje mi sebi postavljamo. Postoji snažan pritisak da se priklonimo većini. Ali vođstvo podrazumeva da ne slušaš glasove drugih već ono što je u tebi. [Šarma 2009b: 77]

Šarma podseća i na reči Ralfa Valda Emersona: „Budi ono što si u svetu koji od tebe neprestano nastoji da napravi nešto drugo.“ Međutim, ako pogledamo šta ovaj autor dalje piše, stičemo utisak da reč autentičnost za njega nema nikakvo značenje, da gornje rečenice samo izražavaju njegovu želju da sledi poruke žanra. Kako drugačije protumačiti tvrdnje kao: „Svako u biznisu je u šoubiznisu. Bez obzira čime se bavimo moramo biti zabavljači – navesti mušterije da posluju s nama. Na poslu moramo da nastupamo najbolje što možemo, nikoga nije briga što imamo loš dan. Oni žele da vide šou za koji su platili.“ [Šarma 2009b: 92].

Pod autentičnošću, Šarma zapravo podrazumeva energičnost. „Danas se pojavite na poslu sa svim entuzijazmom koji možete da prikupite. Budite neverovatno energični i ludački živahni. Dodatno se potrudite da oduševite svoje mušterije. Uočite priliku za učenje i lični razvoj u naizgled nepovoljnim okolnostima.“ [Šarma 2007: 83]. Miki Makgi takođe smatra da literatura za samopomoć vidi autentičnost zapravo kao entuzijazam koji ne proizlazi iz originalnosti, istinitosti ili integriteta, već iz energičnosti. Entuzijazam kao natprirodna inspiracija nudi zamenu za autentičnost [McGee 2005: 171].

Autentičnost u literaturi za samopomoć nekada ne podrazumeva čak ni energičnost već se svodi na manipulaciju. U dobrom delu ove literature o manipulaciji se otvoreno piše kao načinu da ostvarimo uticaj na druge ljude, o čemu je već bilo reči, mada se nalaze opravdanja da je potpuno prirodno da oponašamo druge i da to, inače, čitavog života činimo (što može biti tačno, ali svakako ne činimo to da bismo od njih nešto „izvukli“).

Međutim, ima autora koji autentičnost opisuju na sličan način. Na primer, Kit Feraci [2010] u knjizi *Ko vam čuva leđa, Kako pronaći troje ljudi koji će vam promeniti život* daje savete čitaocima koji će im pomoći da s ljudima s kojima rade izgradite kvalitetne odnose i tako postignu uspeh. Kvalitetni odnosi na poslu su važni za same zaposlene, ali još su važniji za poslodavce [Feraci 2010: 23]. Za Feracija, kada je reč o poslu, nijedna inicijativa nije opravdan potez ako ne donosi novac, a tačno se zna koliko košta nezadovoljstvo radnika. Prema studiji kompanije Dilojt i Tuš iz 2004. godine, godišnji troškovi usled nezadovoljstva radnika u SAD su 350 milijardi dolara. To potvrđuje da većina obuka menadžmenta promašuje svoj cilj, smatra Feraci, jer te obuke zanemaruju upravo važnost prisnijih odnosa na radnom mestu. Kvalitetni odnosi za

Feracija podrazumevaju velikodušnost, ranjivost, iskrenost i odgovornost. Sve to može da se nauči kroz *osam koraka do trenutne bliskosti*.

Prvi korak koji vodi do trenutne bliskosti je da stvorite autentično okruženje oko sebe – autentičnost podrazumeva da osoba bude onakva kakva jeste, prirodna, da ne pokušava da ostavi utisak, objašnjava Feraci. Međutim, svi ostali koraci kao da opovrgavaju ovaj prvi, jer se od osobe više ne očekuje da bude autentična, već, recimo, da „ispolji ranjivost", „što nije lako u početku, jer je potrebno iskoračiti iz svoje zone udobnosti", ili Feraci baš to i podrazumeva pod autentičnošću.

Iskoračiti iz svoje zone udobnosti podrazumeva da radimo ono što nam nije prijatno, što u nama izaziva odbojnost, pa čak i ono čega se plašimo. Da li je to način da se ispolji sopstvena autentičnost ili se od nas baš zahteva da zanemarimo svoju pravu prirodu i svoja osećanja na kojima sama kultura samopomoći toliko insistira, a da i ne spominjemo svoje principe koje ona uopšte ne podrazumeva? *Iskoračiti iz svoje zone udobnosti* bi moglo da se tumači kao hrabrost, a moralna hrabrost je uslov autentičnosti i samopotvrđivanja. Kako smatra Ahtar [2016], „Gotovo sve herojske osobe suočavaju s velikim krizama dok su još na putu donošenja najvažnije odluke da će, po bilo koju cenu, ostati verni sebi samima." Međutim, „moralna hrabrost podrazumeva da osoba ostaje verna svojim ubeđenjima u okolnostima koje ne podržavaju ili, čak, kažnjavaju takvu iskrenost. Moralno hrabra osoba ne dozvoljava drugima da je potkupe, podmite ili ućutkaju zastrašivanjem". [Ahtar 2016: 20]. Kad ovako pogledamo na Feracijeve savete, ono što on savetuje je pre samopotkupljivost nego moralna hrabrost. Moralna hrabrost se javlja kada rizikujemo da nešto materijalno izgubimo da bismo ostali verni svojim ubeđenjima, a ne obrnuto.

Dalje, Feraci savetuje da budete pozitivni; da otkrijete svoje strasti; da pričate o svojim ciljevima i snovima; da se vratite u prošlost („toliko mnogo neprijateljstva ispari kada pričamo o svojim iskustva iz prošlosti, time se stvara osnovno saosećanje i stvara bezbedno mesto"); da pričate zbog čega ne možete da spavate i da otkrivate svojim kolegama da ste zabrinuti za budućnost.

Ako iz knjiga za samopomoć ljudi treba da uče kako da budu iskreni, otvoreni itd, onda je to jedan problem, a drugi je što izgleda da i nije potrebno da sve to zaista i budete, dovoljno je da samo sledite uputstva, korak po korak.

Kada vam je zaista potrebno nečije iskreno mišljenje ili podrška, prema Feraciju je mnogo bolje da nađete sebi „profesionalnog partnera za podršku“. Drugi savet, koji takođe uliva sumnju da se tako grade kvalitetni odnosi s drugima, jeste da kad pronađete osobe s kojima ćete uspostaviti kvalitetan odnos, napravite akcioni plan za odnose, osmislite način procene uspeha i planirate budžet. Dakle, projekt kao svaki drugi.

Feraci daje čitaocima i savet da naprave točak ličnog uspeha (U knjizi o kvalitetnim odnosima uopšte nema drugih ljudi u njegovom ličnom uspehu!), što podrazumeva: zadati sebi ciljeve u svakoj kategoriji, odredite rokove, svakom cilju dodeliti postotak svog vremena. Na primer, svaka tri meseca jedan vikend u duhovnom utočištu, a dva puta godišnje celu nedelju posvetiti čitanju itd. Time se postiže da ciljevi postanu deo rasporeda i ne moramo da razmišljamo o njima, samo se držimo rasporeda.

Sličan predlog ima i Šarma. Direktori i preduzetnici će biti srećniji ako više rade ono što ih usrećuje. Konkretan savet kako da sve postignu glasi: da sastave spisak od svojih 10 strasti i zatim narednih 10 nedelja da ubacuju jednu po jednu u svoj nedeljni raspored. „Moćna misao: Uradićete ono što vam je u rasporedu!“ [Šarma 2007: 39]

Na autentičnosti insistiraju i autori novijih knjiga o uspehu u poslovanju (prodaji, pregovaranju, marketingu) koji odbacuju, bar eksplicitno, potrebu za pretvaranjem i manipulacijom, prosto zato što to nije efikasno na duži rok. Na primer, Stjuart Dajmond u knjizi *Dobiti više – Kako da pregovaranjem postignete svoje ciljeve u stvarnom svetu,* kaže: „Budite transparentni i komunikativni, ne manipulativni... Budite svoji. Prestanite da se trudite da budete čvršći, finiji, ili nešto što niste...To ne znači da treba da budete naivni ili da previše toga odajete, već znači da treba da budete iskreni i onakvi kakvi jeste.“ [Dajmond 2015: 19]. Takođe, kaže i da ne treba nastojati ni da koristimo uticaj nad drugim ljudima i da im namećemo svoju volju. Više ćete dobiti ako shvatite osnovnu stvar da su emocije i percepcija mnogo važniji u ophođenju s drugima nego moć i logika. Razumevanje i uvažavanje emocija i mentalnih slika druge strane donose četiri puta više dobiti od opšteprihvaćenih alata kao što su uticaj ili *win-win* koncept, jer se svet uglavnom temelji na emocijama, a ne logici *win-win* koncepta.

Međutim, nama nije baš jasna razlika između uticaja na druge ljude koji se postiže na način Dejla Karnegija, i „stavljanja sebe u kožu“ drugih ljudi, o čemu govori Dajmond. I on kaže da je „potrebno da navedete ljude da *žele* da urade nešto“ [Dajmond 2015: 17]. Potpuno je jasno da će razumevanje druge strane unaprediti svaku

komunikaciju i učiniti boljim svaku vrstu međuljudskih odnosa, pitanje je samo da li su nama u svim ovim slučajevima zaista važna osećanja druge strane ili nam je važno da mi „dobijemo više“?

Da je u savremenom poslovanju naglasak na emocijama druge strane, a ne na racionalnom ponašanju, pokazuje i slovenački stručnjak za marketing Igor Arih u knjizi *Budi voda*. Mada naglašava promene u savremenom marketingu, prelazak s marketinga u kome je bitna samo forma na *sadržajni marketing* koji podrazumeva kvalitet samog proizvoda, on ipak, govoreći o političkom marketingu, kaže i sledeće: „Javnost je površna. Odlučuje emotivno. To je najbrži put za masu. Jer masa ima hiljade svojih važnijih svakodnevnih problema koji od nje zahtevaju više vremena i dublje razmišljanje.“ [Arih 2015: 189]

Nekako se ne podrazumeva da bi pripadnici te „mase“ trebalo da svoje svakodnevne probleme dovode u vezu s tim ko u njihovo ime odlučuje.

5.5. SAMOPOMOĆ I PREDUZETNIČKA KULTURA NEOLIBERALNOG KAPITALIZMA

Literatura posvećena uspehu u profesiji i sticanju bogatstva uvek je bila brojna, međutim, nikada toliko brojna i uticajna kao što je postala od nastupanja neoliberalnog kapitalizma kasnih sedamdesetih godina prošlog veka. Same neoliberalne vlade u Americi i Britaniji preduzimale su potrebne korake za razvijanje nove preduzetničke kulture, a psiholozi i pripadnici pokreta Novo doba su im izlazili u susret. Kao što smo naveli u prvom poglavlju, krajnji cilj neoliberalnog projekta nije bilo samo rešiti ekonomske probleme s kojima se razvijeni kapitalistički svet suočio 1970-ih, već je krajnji cilj bila kreacija novog čoveka. Navodili smo reči Margaret Tačer da je ekonomija samo metod, ali cilj promene je duša. Sličnu tvrdnju je u svojoj knjizi izneo gore pomenuti Igor Arih. I u marketingu, kao i u poslovanju uopšte odvija se „bitka za duše, ne za novac“. „Za dobru i dugoročnu prodaju važna je samo duša“, što velike kompanije znaju [Arih 2015: 89].

Isto i u menadžmentu. Brojne knjige o menadžmentu podučavaju rukovodioce kako treba da proniknu u dušu svakog zaposlenog i da ga motivišu iznutra, umesto da mu nameću disciplinu spolja. „U okviru fordovske paradigme radnik nema dušu, dok je

u većini knjiga o menadžmentu malo čega osim duše.“ [Svensen 2012: 95]. U pojedinim knjigama se ide tako daleko da se od zaposlenih zahteva bezuslovna vera u „dušu preduzeća“. Nije dovoljno smatrati da preduzeće ima dobar proizvod, zaposleni moraju verovati u svoj brend.[95]

Neoliberalne vlade su aktivno podržavale stvaranje nove preduzetničke kulture. Pored literature, razvijani su programi obuke za zaposlene čiji su ciljevi bili da podignu svest o neophodnosti ličnih promena, rada na sebi, samorazvoju, samodisciplini i samomotivaciji. Imperativi neoliberalizma bili su fleksibilnost, kreativnost i inovacija.

Pored koncepta samoaktualizacije Abrahama Maslova, psiholozi su novu predstavu subjektivnosti pojedinca konceptualizovali i pojmovima motivacije, samousmerenja i odgovornosti [Rose 1989: 110]. Olportov pogled na motivaciju doveo je u pitanje verovanje da je bazična ljudska potreba smanjivanje tenzije, a Frankl je tvrdio, na osnovu rada s ljudima koji su preživeli koncentracione logore, da je borba za cilj dobra za mentalno blagostanje. Bruner je otkrio intrizičnu vrednost težnje ka rastu. From, Frankl i drugi spojili su psihijatriju i etiku kao uslov mentalnog zdravlja i dobrog života. Hercberg (Frederick Herzberg) je postavio pitanje šta čini da se ljudi dobro osećaju na poslu. Plata, sigurnost, uslovi rada, jesu ono što ljude čini nesrećnim ako ih nema, međutim njihovo prisustvo ne čini ljude srećnim. Glavna je motivacija. Zadovoljstvo obezbeđuju motivatori. Motivacija nije materijalna ni fizička, ona je psihološka. Zanimljiv posao, osećanje uspešnosti, ličnog rasta, odgovornosti i prepoznavanje – to je ono što ljude čini srećnim i to je ono što ih motiviše da daju svoj maksimum u radu. Pojedinac će preuzeti odgovornost za interese kompanije zato što to istovremeno služi ispunjenju njegovih najdubljih potreba. Na sličan način Daglas Makgregor (Douglas McGregor) je napao staru predstavu o radniku koji ne želi da radi i ne želi odgovornost i tvrdio da će ljudi sami sebe usmeravati i organizovati kada su posvećeni ciljevima. Ako to nije slučaj, odgovornost je na menadžmentu.

Nova preduzetnička kultura usmerena je na to da se od svih zaposlenih, od onih na dnu do menadžera, izvuče najviše što se može [Rose 1989: 113]. Od zaposlenih očekivali su se prilagodljivost, inovacije, odgovornost, posvećenost, usmerene na uspeh

[95] To su konkretno poruke knjige *Korporacijska religija,* čiji je autor Jesper Kunde [2000]. Svensen navodi i mnoge druge naslove tog tipa koji idu od *Mojsije i menadžment*, preko *Direktor Isus* do *Konfučije u kancelariji*. Ako vam je to suviše duhovno, kaže Svensen, onda imate *Šekspirove pouke za mendžment* ili, čak, *Toni Soprano i menadžment*. Kao jedan od najčudnijih naslova navodi naslov *Tajne uspeha Atile Hunskog* [Svensen 2012: 96].

organizacije i neprekidni rad na sebi. Cilj je bio da se zaposleni osposobe da definišu svoje neposredne ciljeve, svoj put ka realizaciji tih ciljeva i da ih dovedu u vezu sa ciljevima organizacije, da sami procenjuju svoju efikasnost i konstantno povećavaju stepen izazova u radu.

Psiholozi su svoje teorije iznosili u popularnoj formi, a self-help pisci su svesrdno prihvatali psihološke teorije i dodavali neke svoje koncepcije, kao što je bila ideja *izuzetnosti* koja obuzela literaturu za samopomoć 1980-ih. Zahvaljujući knjizi Tomasa Petersa (Thomas Peters) *In Search of Excellence* iz 1982. godine, ideja *izuzetnosti* brzo je postala veoma popularna, i za ovom knjigom su sledile brojne knjige ovog i drugih autora s istom temom.

5.5.1. Rad na sebi

Neophodnost promena se u literaturi iz oblasti poslovanja objašnjava pritiskom nove ekonomije za neprekidnim razvojem kako preduzeća tako i pojedinaca. U knjizi *Talent je precenjen* Džef Kolvin piše da je trend rasta prisutan u svim oblastima, u sportu, nauci, poslovanju. Ne moraju samo preduzeća da poboljšavaju svoje rezultate više nego ikada ranije, to mora svako od nas, kaže on. „Pritisak na nas da se neprestano unapređujemo veći je nego što je ikada bio usled jedne istorijske promene u privredi.“ [Kolvin 2012: 24]

> Približno petsto godina – od naglog razvoja trgovine i bogatstva koji je pratio renesansu pa do kraja 20. veka – resurs u kome se oskudevalo bio je novčani kapital. Ako ste ga imali, imali ste i sredstva da stvorite još bogatstva, a ako niste, onda niste. Tog sveta više nema. Danas, u promeni koja je, istorijski gledano izrazito naprasna, novčanog kapitala ima u izobilju. Resurs u kome se oskudeva nije više novac. To je ljudska sposobnost. [Kolvin 2012: 25]

Ne samo da kompanijama treba upravljati po principima naučnog menadžmenta, već i pojedinci moraju da razvijaju sebe, da aktivno upravljaju sobom, da budu *menadžeri sebe, preduzetnici sebe (entrepreneur de soi-même)*. Društveni teoretičari se s tim potpuno slažu. Urlih Bek ne može da nađe pogodniju reč od te. Vaš sopstveni život je refleksivan, kaže Bek, i podrazumeva „procesiranje kontradiktornih informacija, dijalog, pregovaranje, kompromis – to su sinonimi za mišljenje vašeg sopstvenog

života. „Potreban je aktivni menadžment (izgleda da je to prava reč) za življenje u kontekstu konfliktnih zahteva i prostoru globalnih neizvesnosti.“ [Bek 2003: 223]

Ne samo što postoji pritisak na pojedince da razvijaju vlastite sposobnosti više nego ikada ranije, već je i odgovornost za to je u potpunosti na njima, a ne na njihovim poslodavcima. Kolvin objašnjava da je taj trend posledica globalnog tržišta rada. Već stolećima imamo globalna tržišta proizvoda i, gotovo isto toliko, tržišta kapitala. Ali s tržištima rada bilo je drugačije. Najveći deo rada je u najvećem delu ljudske povesti bio vezan za jedno mesto, zbog resursa, zbog mesta mušterija itd. Radnici su se uglavnom nadmetali za posao s radnicima iz svog okruženja, a danas se nadmeću s milionima radnika iz čitavog sveta. Radnici u Indiji čitaju rendgenske snimke pacijenata u društvima Zapada, obračunavaju komunalne troškove i pišu kompjuterske programe. „U globalnoj, međusobno povezanoj privredi koja se temelji na informacijama, preduzeća i pojedinci sve se više hvataju u koštac s najboljima na svetu.“ [Kolvin 2012: 27– 29]

S druge strane, autori literature za samopomoć tvrde da je za današnje mlade stručnjake stalan profesionalni razvoj sve više glavni ili jedan od glavnih kriterijuma za odabir poslodavca. Novac nikada nije u prva tri kriterijuma, tvrdi Kolvin. Dakle, mladi ljudi su internalizovali imperativ sistema da rade na sebi, da se neprekidno usavršavaju i stiču nove veštine. Oni sami na sebe gledaju kao na kapital u koji treba investirati, onako kako ih je neoliberalna ekonomska teorija tome podučila.

Analizirajući američku neoliberalnu koncepciju, Fuko ističe kao jedan od njenih bitnih elementa teoriju ljudskog kapitala. Kako se dolazi do pojma humani kapital? Radnik radi za platu, dakle, ona je prihod. Prihod je proizvod kapitala, dakle reč je o humanom kapitalu kao skupu svih umešnosti, kompetencija itd. To nije kapital koji se može odvojiti od onog ko ga poseduje, tako da sam radnik izgleda kao neka vrsta preduzeća sam za sebe [Fuko 2005: 309]. Tu je do krajnjih granica dovedena tendencija neoliberalizma da ekonomska analiza za osnovni element tumačenja treba da uzme preduzeća. Na ovaj način se vraća homo oeconomicus, ali ne kao partner u razmeni, kako ga tretira klasična ekonomija, već kao preduzetnik i samopreduzetnik. On je sam sebi kapital, sam sebi proizvođač, sam sebi izvor prihoda, tvrdi Fuko.

U nizu priručnika za samopomoć upravo se ovo iznosi kao osnovni savet: Napravite od sebe preduzeće! Na primer, Tom Peters ohrabruje čitaoce da mogu postati direktori sopstvenih kompanija, ako sami sebe proglase kompanijom – *Me inc.* – i

savetuje ih kako da od samih sebe naprave brend. Motivacija zaposlenih u uslovima sve nižih zarada i sve veće nesigurnosti radnog mesta bila je poseban izazov za menadžere. U tu svrhu od 1980-ih se nudi *izvrsnost.* Peters u knjizi *U traganju za izvrsnošću,* koja je postala menadžerska mantra, savetuje radnike da uvek teže savršenstvu, punom razvoju svojih potencijala, da grade uzajamno poverenje i veštine timskog rada, da budu fleksibilni, što znači da rade prekovremeno i ono što im nije u opisu posla itd. Radi ušteda na troškovima radne snage, menadžerima predlaže da otpuste sve srednje menadžere. S druge strane, naglašava da menadžment mora da obezbedi sigurnost koja je veoma važna za zaposlene. Šta onda uraditi da se zaposleni osećaju sigurnim, kad znaju da nisu? Jedan način je učiniti svakog jedinim odgovornim za sopstvenu karijeru. Tako je rad na sebi postao integralni deo posla. [McGee 2005:131–132]

Da svako na sebe treba da gleda kao na preduzeće, ističe i Rajan Holidej u knjizi *Od prepreke do pobede – drevno umeće pretvaranja izazova u prednost,* iz 2014. godine. „Tamo gde sve više radimo za sebe, gde smo odgovorni za sebe, logično je da sebe vidimo kao novoosnovano preduzeće – novoosnovano preduzeće za jednu osobu“ [Holidej 2017: 96].

Ljudski kapital se sastoji od elementa koji mogu biti urođeni ili stečeni, piše Fuko [Fuko, 2005: 310]. Prvo se tiče genetike, ali ljudi sve više i o tome vode računa. Ako želite dete čiji će ljudski kapital biti visok, s vaše strane biće potrebna investicija, tj. da dovoljno radite, da dovoljno zarađujete, da imate takav položaj koji će vam omogućiti da za partnera imate nekog čiji će kapital biti važan. Drugo se tiče investiranja u obrazovanje, ali neoliberali skreću pažnju da je to mnogo više od uobičajenog školskog učenja, kaže Fuko. Istraživanjima je utvrđeno da je bitno i vreme koje roditelji posvete svom detetu, čak dok je još u kolevci, zatim treba misliti o zdravlju, higijeni i svemu drugom da bi se poboljšao ljudski kapital. Otud potreba da se sve propiše i standardizuje: stavovi o zdravlju, o pronalasku pravog životnog partnera, o odnosima roditelja prema deci itd.

Ovakav stav zastupa i Makgi [McGee 2005], koja tvrdi da zahtev da neko bude „sve što može biti“ znači da humani kapital, kao i svaki drugi resurs, mora da se razvija i eksploatiše.

> Zahtev da neko bude „sve što može biti“ može da se shvati na dva načina. S jedne strane, ako neko zamisli da živi u demokratiji gde će razvoj svakog pojedinca doneti koristi i

njemu samom i društvu kao celini, onda je taj zahtev socijalno odgovoran i privilegija svih. S druge strane, ako neko zamisli da živi u tržišno orijentisanom kapitalizmu koji ubrzano ide prema uništavanju planete, onda je ovaj zahtev malo više nego još jedan marketinški slogan koji podstiče na eksploataciju najbližeg prirodnog resursa, u ovom slučaju samog sebe. [McGee 2005: 175]

Za kulturu samopomoći karakterističan je i ogroman optimizam i vera da se ljudske sposobnosti mogu neprekidno razvijati i usavršavati. Odbačene su ideje da se neki ljudi rađaju s više talenta, kreativnosti ili inteligencije nego drugi, već svako može da postane sve što želi samo ako istrajno radi na sebi i sledi savete autora knjiga za samopomoć. Može se reći da se, na neki način, u kulturi samopomoći pojavio ekvivalent religijske dogme „Spasenje je dostupno svima, a ne samo verskim virtuozima“ [Veber 1976: 470], koji bi mogao da glasi: Kreativnost je dostupna svima, a ne samo posebno obdarenim ljudima. Ono što Veber kaže za *institucionalnu milost,* da je daje institucija koja poseduje božansko ili proročko ovlašćenje za svoje osnivanje, takođe bi se moglo uporediti s obećanjima koja daje kultura samopomoći. „Po svojoj prirodi, institucionalna milost konačno i naročito teži da kao glavnu vrlinu i presudni uslov spasenja razvije pokornost, potčinjavanje autoritetu institucije ili gurua“.

Kultura samopomoći pod radom na sebi najmanje podrazumeva obrazovanje i stručno znanje, ali to se, paradoksalno, odnosi i na *ekonomiju znanja*. Psiholozi, a posebno self help autori ističu postojanje i značaj nekih novih oblika inteligencije, emocionalne i socijalne, koje postaju presudne za uspešan život pojedinca. Isto tako, u ekonomiji znanja veći značaj se pridaje ličnim i socijalnim veštinama koje zaposleni razvijaju van radnog vremena, njihovim društvenim kontaktima tj. socijalnom kapitalu koji poseduju itd. Međutim, u novoj ekonomiji postoji i koncept celoživotnog učenja koji je fokusiran na tehničke veštine i koji se objašnjava kao posledica ubrzanog tehnološkog razvoja.

To *učenje tokom čitavog života* (Lifelong Learning) ima i drugu svoju stranu. Bauman [2009] navodi kritiku dokumenta EU o celoživotnom obrazovanju koju su dali Karmel Borg i Piter Majo (Carmel Borg i Peter Mayo) u tekstu *Dilluted wine in new bottles: key messages of the Memorandum, LlinE – Lifelong Learning in Europe,* iz 2004.

Ovi autori tvrde da „u ovim oskudnim neoliberalnim vremenima pojam samostalnog učenja spada u diskurs koji državi omogućava da digne ruke od svoje

odgovornosti da obezbedi kvalitetno obrazovanje na koje ima pravo svaki građanin u demokratskom društvu.“ (prema: [Bauman 2009: 149]) Ovo pomeranje odgovornosti je u saglasju s tendencijom uobičajenom među savremenim menadžerima da odgovornost dele sa svojim zaposlenima, zajedno s posledicama, naročito negativnim, kao i širu odgovornost za „neuspeh u suočavanju s izazovima.“ Bauman smatra da dominantni trendovi koji oblikuju odnose moći i strategiju dominacije u fluidnim modernim vremenima pokazuju da su mali izgledi, ako uopšte i postoje, da će se ovaj nepravilan pravac razvoja ispraviti.

> „Konstruisana neizvesnost“ je vrhovno oruđe dominacije, dok je politika *precarisation*, da iskoristimo termin Pjera Burdijea (koncept koji se odnosi na poslove koji kao rezultat imaju situaciju u kojoj predmet tih poslova postaje nesigurniji i ranjiviji, a time manje predvidljiv i teže ga je kontrolisati) jezgro politike dominacije. „Životno planiranje“ i tržište su tasovi na vagi, a kada se smer državne politike prepusti ekonomiji, jedna strana sasvim pretegne u odnosu na drugu. [Bauman 2009: 150]

Obrazovanje zaista mora trajati čitavog života, kaže Bauman, ali ne zbog prilagođavanja ljudskih veština tempu promena u svetu, već zbog „prilagođavanja sveta koji se ubrzano menja da bi taj svet bio gostoljubiviji za čovečanstvo“ [Bauman 2009: 151].

5.5.2. Samoaktualizacija

Osnovna pretpostavka novog menadžerskog stila jeste da je *spoljna* motivacija, tj. spoljni pritisak da se ispune ciljevi i kriterijumi nametnuti s vrha manje snažna i delotvorna od *unutrašnje* motivacije koja pretpostavlja unutrašnju želju da se izvrši zadatak na sopstveno zadovoljstvo. Takav, humani pristup upravljanju predstavio je 1960. godine Daglas Makgregor: samomotivisani, a stoga i samoupravni, radnici će biti efikasniji i produktivniji, dok će radnici koji rade samo pod pritiskom ostvarivati minimum očekivanja i nikada neće ostvariti svoje potencijale. Ovo stanovište se zasnivalo na teoriji Abrahama Maslova o unutrašnjoj i spoljnoj motivaciji, o čemu smo govorili u drugom poglavlju. U relativno bogatom društvu, posebno u delatnostima u kojima rad postaje sve kvalifikovaniji i kompleksniji, zaposleni su sve više podstaknuti željom za samoaktualizacijom ili ispunjenjem kroz svoj rad. Ovo dalje radnike podstiče

na sve veća postignuća – inspirisana osećanjem ponosa i ispunjenja, umesto strahom od rukovodilaca ili njihovim odobravanjem.

Self-help autori su ovu psihološku teoriju o motivaciji dalje razvijali, ukazujući na njen značaj za podsticanje kreativnosti. Na primer, Danijel Pink [2011] u knjizi *Šta nas pokreće – Neočekivana istina o ljudskoj motivaciji,* piše da spoljašnje nagrade mogu biti delotvorne kod algoritmičkih zadataka za koje postoji formula, ali za poduhvate desne hemisfere koji zahtevaju fleksibilnost u rešavanju problema, uslovljene nagrade mogu biti opasne. Poriv da nešto urade zato što je zanimljivo suštinski je važan za postizanje visokog nivoa kreativnosti kod umetnika, naučnika i pronalazača. A kako se ekonomija sve više kreće u pravcu rada desne hemisfere mozga, to bi mogao biti najdublji jaz između onoga što nauka zna i onoga što preduzeća rade [Pink 2011: 59]. Spoljašnji motivatori mogu da dovedu i do neetičkog ponašanja, da tražimo prečice kao što su, recimo, doping u sportu ili varanje na ispitima. Kada je neka aktivnost sama po sebi nagrada, nema prečica. Postavljanje ciljeva takođe može da bude problem, jer narušava autonomiju. Nagradama treba pridavati što manji značaj, tvrdi Pink, umesto toga se treba usmeriti na stvaranje sredine pogodne za razvoj naših urođenih psiholoških potreba: da budemo autonomni i povezani s drugima.

Naravno, ovakva teorija motivacije je bila potpuno u skladu s interesima vlasnika preduzeća koji nisu morali da brinu da li dovoljno plaćaju svoje zaposlene. Da je moguće otići još dalje u tome, pokazuje isti autor kada iznosi dokaze da su ljudi i te kako spremni da rade potpuno besplatno. Ranije se polazilo od toga da rad sam po sebi nije prijatan, kaže Pink, a pokazalo se da su ljudi sve više spremni da volontiraju. Navodi primer Vikipedije i *open-source* pretraživača Interneta Firefox koji kreiraju isključivo volonteri širom sveta. Autor očigledno ne pravi razliku između rada za tuđe privatne interese i rada za opšte dobro.

Kolvin [2012], pak, smatra da nije sve baš tako, da svi, čak i oni najuspešniji, reaguju u ključnim trenucima na spoljašnje sile. Neke studije su pokazale da svaki spoljašnji pokušaj da se upravlja radom dovodi do manjka kreativnosti, dok su druge pokazale da su neke vrste spoljašnje motivacije ipak korisne, tako da se istina još uvek ne zna, kaže Kolvin. Međutim, to nije omelo literaturu za samopomoć ili programe treninga menadžmenta da se čvrsto drže psihološkog naglašavanja individualnog samoizražavanja i unutrašnje motivacije kao osnove rada, posebno kreativnog. To je

prodrlo u gotovo sve aspekte novog stila upravljanja, tako da je *transakciono liderstvo*, utemeljeno na sistemima nagrađivanja i napredovanja u karijeri, zamenjeno *transformacionim liderstvom,* u kojem harizmatični lideri više ne govore radnicima šta da rade, već pokušavaju da ih inspirišu vizijom i vrednostima zbog kojih radnici *žele* da izvrše svoje zadatke zbog zajedničkog osećaja misije [Kolvin 2012: 123].

Autori Novog doba su bezrezervno prihvatili psihološku teoriju o samoaktualizaciji, posebno zato što je ona tesno vezana za koncept autentičnosti. Pojedinci otkrivaju i aktualizuju svoju pravu prirodu, svoje suštinsko ja. U stvari, drugo ime za autentičnost u literaturi za samopomoć je samoaktualizacija. Džozef Marfi je ubeđivao svoje čitaoce da ne veruju u priču da je jedini način za sticanje bogatstva težak rad i ulaganje ogromnih napora. „To nije tačno. Radite samo ono što volite da radite i činite to iz ljubavi i zadovoljstva“. [Marfi 2013: 115] Uspeh je, ističe Marfi, obavljanje pravog posla.

Robin Šarma naglašava da bavljenje poslom koji pojedinac voli donosi mu veliku radost i pomaže da ostane mlad u duši. „Rad daje smisao životu. Kad ste odlični u svom poslu to nije samo nešto što radite za svoju organizaciju, to je poklon samom sebi. Ako ste izuzetno dobri u svom poslu, podstičete samopoštovanje, a život vam postaje uzbudljiv i zanimljiv.“ [Šarma 2007: 19]. To važi za svakog pa i čistača ulica.

Da je zadovoljstvo poslom veoma važno, ističe i Dipak Čopra. On priznaje da je piramida poslova takva da zahteva mnogo veći broj rutinskih poslova nego onih kreativnih, ali ipak je optimista: i za rutinske poslove je moguće naći kreativna rešenja. Sem toga, osoba sigurna u sebe uvek može pronaći posao koji joj se dopada. Takvi ljudi imaju hrabrosti za to i, kada je posredi njihova sreća, ne brinu o finansijskoj sigurnosti [Čopra 1989: 140].

Lujza Hej u istom stilu tvrdi: „pravo bogatstvo počinje kada steknete unutrašnji mir. Bitno je i da steknete slobodu da radite ono što želite i kada želite. Nikada nije reč o količini novca, već o stanju uma.“ [Hej 2011: 140]. Ona kategorički tvrdi: „Moramo se rešiti mentaliteta 'zagarantovanog prihoda'. Ne ograničavajte Univerzum insistirajući da imate sigurnu platu ili penziju. Ta plata ili penzija su jedan od *kanala; to nije vaš izvor*. Vaše zalihe dolaze od vlastitog izvora, od samog Univerzuma.“ [Hej 2011: 146]

Nametanje ideala da se radi posao koji se voli bez obzira na kompenzaciju, tj. sleđenje samoostvarenja u radu, postaje današnji ekvivalent protestanskog stanja

milosti, kako smatra Miki Makgi [McGee 2005: 41]. Rad se shvata ne kao lišavanje za koje sledi kompenzacija, već kao sredstvo da se pojedinac izrazi, kao izvor identiteta i ličnog ispunjenja. S druge strane, to je i način da se razreši fundamentalni konflikt koji postoji između rada i kapitala. Problem otuđenja rada radnika u kapitalizmu je eliminisan teorijama o postmaterijalističkim vrednostima i višim potrebama, teorijama o samoaktualizaciji i samorazvoju, kao i teorijama o ekonomiji znanja i društvu znanja u kome radnici imaju mogućnosti da razvijaju svoju suštinsku prirodu u radu i da se potvrđuju kao ličnosti.

Međutim, ovakvo rešavanje problema otuđenja radnika u kapitalizmu gubi iz vida dve stvari. Prvo, ekonomija znanja je samo mali deo čak i u ekonomiji razvijenog Zapada. Mada je njen kulturni uticaj veliki, nova ekonomija se javlja samo u malom segmentu privrede: u visokoj tehnologiji i u globalnom finansijskom poslovanju [Senet 2007: 15]. Drugo, šta je s ostatkom sveta? Da li bi zapadni teoretičari uopšte trebalo da se bave akterima industrijske proizvodnje s obzirom na to da je ona izmeštena iz zapadnih društava? Neki smatraju da bi trebalo, što je i stav Jirgena Koke [2016], o čemu je bilo reči u prvom poglavlju. Što se tiče kulture samopomoći, ona je vrlo daleko od ovih pitanja samim tim što je namenjena pripadnicima srednje i više srednje klase u bogatim društvima Zapada. Ova kultura nudi rešenja za njihove probleme, koji samo uslovno mogu da se tretiraju kao opšteljudski problemi.

5.5.3. Fleksibilnost

Istraživanje Fondacije Džozef Rauntrij iz 1999. godine o vrsti veština koje poslodavci očekuju od svojih zaposlenih, pokazalo je, kako u sektoru s kvalifikovanim zanimanjima, tako i u sektoru s nekvalifikovanim, da je došlo do degradacije tehničkih veština i da se sve više vrednuju *lične veštine,* kao što su „spremnost na saradnju, ali i sposobnost da se radi samostalno, preuzimanje inicijative i usvajanje kreativnog pristupa izazovima.“ [Gidens 2003: 392]. Ipak, ono što se pre svega očekuje od zaposlenih je fleksibilnost.

Postfordizam, prema Gidensu, obuhvata ideju *fleksibilne proizvodnje*, timski rad bez hijerarhijske strukture, prelazak sa specijalizovanih veština na posedovanje većeg broja veština i neprestano usavršavanje, kao i uvođenje fleksibilnijih obrazaca rada. Sve ovo je za zaposlene značilo da se, „umesto da im se dodeli fiksno radno mesto s

utvrđenim nizom odgovornosti, od mnogih zaposlenih danas očekuje da rade na mnogo fluidniji način“, povezujući se s kolegama na izradi kratkoročnih projekta, a onda da se premeštaju na drugi projekt, s drugim kolegama [Gidens 2003: 391]. Zbog toga je važna i spremnost za saradnju i timski rad, a „posedovanje većeg broja veština i neprestano usavršavanje“ takođe podrazumeva da poslodavac od zaposlenih može da zahteva da obavljaju i više poslova nego što određeno radno mesto obično podrazumeva.

Fleksibilnost podrazumeva i fleksibilno radno vreme, u nekim delatnostima postoji mogućnost da zaposleni izabere da radi pola radnog vremena ili da „radi od kuće“, što Gidens ističe kao pogodnost za zaposlene roditelje. Ali, priznaje da fleksibilnost radnog vremena najčešće znači da je produžena radna nedelja, naročito za menadžere i konsultante koji rade 50, 60, pa i više sati nedeljno [Gidens 2003: 405]. S obzirom na to da rad na projektima podrazumeva rokove, zaposlene zaista niko i ne mora da nadgleda, naprotiv, oni, zahvaljujući tehnologiji, rade i u svom „slobodnom vremenu“.

Stalna promena poslova i saradnika na tim poslovima tumačena je potrebom nove ekonomije za kreativnošću. Gidens navodi reči zaposlenog u jednoj britanskoj konsultantskoj firmi: „Jedan od neprijatelja kreativne misli je navika“ [Gidens 2003: 391] Zbližavanje s kolegama u timu nije dobrodošlo u ekonomiji znanja i to je jedan od dva glavna problema u razvijanju kreativnih timova. Ako se članovi tima preterano zbliže, mogu da skliznu u rutinu i iznose ideje koje se retko dovode u pitanje. Postepeno se gube međusobne razlike i „kreativni napon“ od koga zavise inovativni procesi, a u timu može da prevlada jednoumlje [Bilton 2010: 71]. Drugi problem je specijalizacija koja nije dobra zato što „poznata, tipska uloga obezbeđuje nam udobnu zonu u kojoj lako potvrđujemo sopstvenu važnost i izvrsnost, čak i ako se organizacija za koju radimo ruši“ [Bilton 2010: 72]. I ovde postoji opasnost od navike i rutine, ali sada na nivou pojedinca. Obe vrste problema blokiraju stvaralačke sposobnosti i inovativnost.

Novo uređenje zaposlenima nudi mogućnost da bolje usklade svoj rad i privatni život, jer im omogućava da izgrade svoj radni identitet na osnovu sopstvene ličnosti i životnog stila, umesto obrnuto, ali je svakako isplativije za poslodavce. „Iza priča o predavanju ovlašćenja zaposlenima, tvrdi Bilton, stoje jaki komercijalni razlozi za davanje veće autonomije zaposlenima i fleksibilnost prema njima. Suštinska imovina nove korporacije je pojedinac. Lojalnost je dragocena, a regrutovanje

visokoobrazovanih i obučenih radnika je skupo.“ [Bilton 2010: 126]. Posledica toga je što su zaposleni ranije prosto obavljali ono što im je rečeno, dok danas moraju da nauče da vole svoj posao.

U literaturi za samopomoć fleksibilnost se shvata na najrazličitije načine, ali najčešće kao suprotnost samoaktualizaciji u jednom zanimanju. Hopson (B. Hopson) i Skali (M. Scally) u knjizi *Podučavanje o životnim veštinama,* koja ima za cilj da pripremi mlade za postindustrijski svet, tvrde da je fleksibilnost najvažnija osobina koja se očekuje od pojedinca: posle školovanja, čovek može da očekuje da će obavljati tri, četiri različita zanimanja u životu, da će šest do deset puta promeniti posao, da će se preseliti iz mesta u kome je odrastao, da će često morati da se ponovo obučava i dalje obrazuje, a mora da bude spreman i da provede jedno vreme bez zaposlenja. Prilagodljivost koja je za to neophodna seže veoma duboko. Pre svega, nužno je eliminisati uverenje da obavljanje nekog posla, bilo kog posla, ima suštinski značaj i predstavlja znak čovekovog integriteta i ljudima ne sme da se nameće osećanje krivice zbog toga što nemaju posao, smatraju ovi autori. Njihova predviđanja koja se tiču braka su jednako radikalna: ljudi moraju da nauče da veze sklapaju brzo, svesni da će biti privremene, i moraju da nauče kako da ih prekidaju (prema: [Vederil 2005: 225–227]) .

Na sličan način fleksibilnost shvataju i Nadia Finer i Emili Neš, autorke knjige *Nije sve u cipelama, ima nečeg i u životu – Kako da pokrenete karijeru i promenite svoj život* iz 2011. godine. U poglavlju pod naslovom *Budite fleksibilne*, autorke poručuju ženama da je siguran posao precenjen i da ima mnogo privlačnosti u obavljanju najrazličitijih poslova. Navode primer žene koja je radila najpre kao računovođa, zatim kao vazdušni akrobata (na krilu aviona) i na kraju je osnovala malo preduzeće za proizvodnju čokolade.

Način na koji self-help pisci razumeju fleksibilnost, najjezgrovitije je opisao Robin Šarma. „Vođe su voljne da urade i ono što im se ne sviđa, a gubitnici to nisu. Oni su disciplinovani da znaju šta je važno i ispravno nasuprot onom što je lako i zabavno.” [Šarma 2009b: 38]. Fleksibilnost, kako iz ovoga proizlazi, znači da zaposleni radi sve što mu se kaže. Sva je prilika da i poslodavci tako gledaju na toliko hvaljenu fleksibilnost. Laš Svensen [2012] navodi kako fleksibilnog radnika pre svega odlikuje *nulti otpor* (*zero drag*). Na intervjuu za posao potencijalne zaposlene u šali pitaju za *faktor otpora*. Na primer, ako neko stanuje daleko od radnog mesta, to bi bila jedna

jedinca otpora, ako ima decu, pola jedinice za svako dete. Radnik s *nultim otporom* je mlad, nije u braku i uvek može da radi prekovremeno. Takođe, sve više preduzeća nudi svojim radnicima usluge koje bi im inače oduzimale vreme, kao što su teretana, spakovana hrana i spremanje kuće. Nemamo razloga da verujemo, kaže Svensen, da preduzeća to rade iz dobrote, *brižna kompanija* je takva zato što joj se to isplati [Svensen 2012: 133]. U idealnoj situaciji zaposleni s *nultim otporom* ne bi trebalo da ima ni prijatelje izvan kancelarije jer to oduzima vreme preduzeću.

Drugi autori fleksibilnost očekuju i kad je reč o pridržavanju nekih opšteprihvaćenih pravila. Rajan Holidej otvoreno kaže „Pragmatizam znači fleksibilnost“. Postoji mnogo načina da se stigne od tačke A do tačke B, kaže on, to ne mora da bude prava linija. Nisu važne metode, važni su rezulati [Holidej 2017: 116].

Priča o fleksibilnosti je zapravo priča koju priča neoliberalna ideologija. Najvažniji cilj neoliberalne politike bilo je stvaranje fleksibilnih tržišta radne snage čime je izvršen „veliki udar“ [Harvi 2012] na radnu snagu.

> Povlačenje države sa zadatka obezbeđenja društvenog blagostanja i tehnološki podstaknute promene u strukturama radnih mesta, koje ostavljaju velike segmente radne snage neangažovanim, upotpunjuju dominaciju kapitala nad radnom snagom na tržištu. Tada se individualizovani i relativno nemoćni radnik konfrontira sa tržištem radne snage na kojem se nude jedino kratkoročni ugovori na bazi prilagođavanja konkretnim individualnim potrebama. Sigurno zaposlenje postaje stvar prošlosti..“Sistem lične odgovornosti“ .. zamenio je razne vrste socijalnih pogodnosti (penzije, zdravstvena zaštita, zaštita od povreda na radu) koje su ranije bile obaveza poslodavaca i države. [Harvi 2012: 214]

Sama neoliberalna država umanjuje značaj podsticanja pune zaposlenosti u korist konkurentnosti i preduzetništva. S druge strane, osnovna vrednost neoliberalne politike se sastoji u promovisanju autonomije građana koja se tumači kao nezavisnosti od države i drugih institucija u obezbeđivanju socijalne zaštite. Pojedinci su upućeni da na tržištu kupuju socijalnu zaštitu i tako lična sigurnost postaje stvar ličnog izbora.

Međutim, tu nema ni govora o autentičnosti. Kao što tvrdi Slavoj Žižek, „U kulturi u kojoj je vrhovna vrednost fleksibilnost, tj. mogućnost brzog prilagođavanja zahtevima sredine, ne može biti reči o autentičnosti. Što se više na njoj insistira, sve je ima manje.“ [Žižek 1986: 332].

5.5.4. Kreativnost

Poslednjih decenija glavna tema u literaturi o mendžmentu i na predavanjima u poslovnim školama je kreativnost. „Kreativnost i kreativne delatnosti nalaze se u osnovi svake priče o uspehu u 21. veku“, tvrdi Kris Bilton [Bilton 2010: 9]. Prema nekim prognozama u budućnosti razvoj tehnologije će imati manji značaj od kreativnosti, mašte, empatije i estetike, a ekonomska vrednost će proisticati iz desne strane mozga [Kolvin 2012: 200]. Dokaz je Eplov ajpod – ključ nije bio u tehnologiji, već u kreativnosti, dizajnu i dubokoj empatiji s potrošačima, tvrdi Kolvin.

Ne samo da je kreativnost vrlo česta tema u literaturi za samopomoć, već ona počiva na istim vrednostima koje su temelj i kulture samopomoći. Kako kaže Piter Fisk,

> Ovo je svet u kome se ljudi mnogo emotivnije angažuju, intuicija odnosi prevagu nad logikom, mašta služi kao pogonsko gorivo za oformljenje stavova, slike govore više od reči, forma je podjednako važna kao i funkcija, ideje predstavljaju najvredniji resurs, a kreativnost najcenjeniji talenat. [Fisk 2016: 59]

U literaturi za samopomoć, glavna priča o kreativnosti tvrdi da smo svi prirodno kreativni ili smo kao deca bili, pa nam je to oduzeto. Omiljena priča je poput one koju navode Dejv Stjuart i Mark Simons po kojoj je učiteljica usmeravala učenike da nacrtaju cvet na isti način kao ona, da naprave tanjir od gline kao ona itd, dok deca nisu izgubila sposobnost da sama nešto nacrtaju ili naprave [Stjuart i Simons 2012: 35]. Druga priča je da se kreativnost može naučiti, kao i sve ostalo. Već je bilo reči o tome da je naše *suštinsko ja* kreativno, samo treba dopreti do njega. Kreativnost je u tesnoj vezi sa autentičnošću, kreativni ljudi odbacuju uniformnost i strukturu. Oni više ne žele da rade od 9 do 5, oni odbacuju bele košulje i kravate, i, što je najvažnije, oni sve više žele da rade za sebe, a sve manje za druge. Autonomija, perfekcija i svrha postaju njihove pokretačke sile, kako tvrde self–help autori.

Isto tako, u *novoj ekonomiji* naglasak je na kreativnim industrijama, kao što su film, muzika, dizajn i moda, koje su jedan vid kreativne ekonomije čija je valuta intelektualna svojina [Bilton 2010: 17]. Kreativna ekonomija je povezana sa suštinskom promenom industrijskog poretka – prelaskom iz fordizma u postfordizam, s kupovine u prodavnicama na kupovinu preko Interneta, s atoma na bitove, slaže se Bilton s Gidensom, ali ističe da prelazak na nove oblike proizvodnje nije sveobuhvatan.

Kreativne i tradicionalne delatnosti se i dalje uzajamno podržavaju – ali su prljavi poslovi delimično sakriveni izmeštanjem proizvodnje i uslužnih centara u zemlje u razvoju. Ono što se uistinu dogodilo jeste preoblikovanje starih modela proizvodnje na globalnom nivou, podela rada se zasniva na novoj ekonomskoj geografiji, smatra Bilton. Ovaj autor ukazuje i da

> Zagovaranje kreativne ekonomije kao solidne zamene za staru ekonomiju ima svoju moralnu dimenziju. Zatvaranje fabrika i otvaranje umetničkih i kulturnih centara, kao i opšte oduševljenje procvatom kreativnih industrija, ohrabrivalo je političare da uskrate podršku umirućoj proizvodnoj industriji. Ipak, proizvodnja je još glavni izvor zapošljavanja, dok kreativnu ekonomiju karakteriše samozapošljavanje i male firme visokoobrazovanih pojedinaca. Klasna podela postoji i u okviru nje, vrhunski uspeh pojedinaca zaklanja ogromnu većinu njenih aktera koja jedva sastavlja kraj s krajem. Poslovi su neredovni i nepredvidljivi, nude malo šansi za napredovanje i ne garantuju sigurnost radnog mesta. [Bilton 2010: 17]

Bilton ukazuje na višestruki značaj koji kreativne industrije imaju za neoliberalnu ekonomiju. Vladi svake zemlje je nesumnjivo privlačna ideja o privredi zasnovanoj na ličnoj kreativnosti, pošto kreativne industrije proizvode nematerijalna dobra, one ne troše prirodne resurse, a stope rasta nadmašuju one iz drugih oblasti privrede. Nude rešenja i za tržište radne snage tako što stimulišu samozapošljavanje i samoobrazovanje. Kreativni pojedinci oslanjaju se na vlastite mogućnosti i kontakte i ne očekuju napredak u karijeri na osnovu zaposlenja ili obrazovanja. Pored toga, „privreda zasnovana na ličnom talentu savršeno se uklapa u neoliberalno shvatanje kulturne politike. U takvoj verziji budućnosti, glomazne javne kulturne ustanove zamenjene su aktivnijom, fleksibilnom, privredom slobodnih strelaca, koji mogu da „žive od vazduha“ [Bilton 2010: 46]. Shodno vladajućem mišljenju da se kreativnošću ne može upravljati, što je prema Biltonu stereotip, tvrdi se da kreativnoj privredi najviše odgovara neoliberalna politika nemešanja i komercijalizacije.

Na prekarizaciju kao stanje u kome žive i rade zaposleni u oblasti kulture, ukazuje Izabel Lori [Lorey 2006]. Lori, kao što smo već navodili u prvom poglavlju, Fukoove pojmove biopolitike i upravljanja samim sobom povezuje sa samoprekarizacijom zaposlenih u kulturi. Neoliberalni kapitalizam je nametnuo masovnu prekarizaciju radnim ljudima i to je jedna stvar, a sasvim je drugo što su sami „proizvođači kulture“ svojevoljno izabrali prekarizaciju, smatra Lori. Upravo je tu reč o Fukoovom konceptu upravljanja samim sobom.

Životni i radni uslovi nakon kontrakulturne revolucije 1960-ih godina nisu bili ništa drugo sem interiorizovanje zahteva za upravljanje samim sobom, smatra Lori. Disidentske prakse alternativnih stilova života i želja za različitim telima i odnosima (u okviru na primer, feminističkog i radikalnih levičarskih pokreta), bili su izraz nastojanja pojedinaca da se odvoje od uobičajenih radnih uslova i od prinude koju oni podrazumevaju, disciplinarnih mera i kontrole. Svesno su se birale prekarijatske forme života i rada jer pružaju više slobode i autonomije, mogućnost da sami organizujemo svoje vreme i određujemo tempo rada. Često se smatralo da niske i neredovne zarade nadoknađuje uživanje u radu. Sami su brinuli o tome da stiču što više različitih veština o, naravno, sopstvenom trošku. Upravo su ti alternativni načini života i rada postali za neoliberalnu ekonomiju mnogo korisniji jer favorizuju fleksibilnost koju tržište rada zahteva. Došlo je do toga da su prakse i diskursi socijalnih pokreta poslednjih trideset, četrdeset godina, koji su bili usmereni protiv postojećeg sistema, bili zapravo deo transformacije u pravcu neoliberalne forme biopolitike. Ranije zamišljen kao disidentski, sada očigledno ima hegemonijsku funkciju, tvrdi Lori.

Radnike u kulturi je lako eksploatisati upravo zato što oni veruju u svoju slobodu i autonomiju, zahvaljujući fantazijama samoostvarenja, smatra Lori. S druge strane, samoprekarizacija je povezana s osećajima nesigurnosti, straha i gubitka kontrole, tako i da život, a ne samo rad, postaje prekarijatski.

Da ovi, za neoliberalni kapitalizam idealni radnici, postanu uzor za sve, bez obzira na to čime se bave, potrudili su se upravo self-help autori. Miki Makgi ističe veliki uticaj koncepta života i rada koji je prisutan u umetničkim zanimanjima koji je promovisala literatura za samopomoć 1990-ih. S povećanjem broja žena na tržištu radne snage, ideologija kreativnog samoispunjenja u profesiji postajala je sve značajnija, jer su žene navikle da rade bez ikakve kompenzacije, smatra Makgi. Kako su one sve više insistirale da budu jednako plaćene za svoj rad kao i muškarci, u ekonomskom sistemu koji neprekidno zahteva smanjenje troškova, postavilo se pitanje: ako žene više nisu spremne da rade bez kompenzacije, ko onda jeste? Umetnici, glasio je odgovor i tako je nastala ideja o radniku kao umetniku, što je 1990-ih postao trend u literaturi za samopomoć [McGee 2005: 111]. Umetnički mentalitet je bio idealno sredstvo za motivisanje demoralisanih radnika, tvrdi Makgi. Umetnik je onaj koji teži izvrsnosti radi nje same, naviknut je da radi bez nadgledanja, nalazi način da motiviše sebe i bez

kompenzacije, obično radi u sopstvenom prostoru čime smanjuje troškove, ne gleda na sat i, što je najbolje od svega, radi besplatno [McGee 2005: 129].

Koncept se prvi put pojavio 1992. godine u priručniku za samopomoć *Put umetnika* (*The Artist's Way*) Džulije Kameron (Julia Cameron), koji je prodat u milion i po primeraka, a zatim je njegova eksploatacija uspešno nastavljena i u drugim knjigama. Kameron je svojim čitaocima davala savete da svakog jutra, odmah nakon ustajanja, pišu dnevnik, minimalno tri strane – što bi bila meditacija, praksa koja vodi kreativnosti; da dva sata nedeljno posvete umetničkom sastanku sa svojim *unutrašnjim umetnikom*; da izgrade *umetnikov oltar* itd. Na osnovu ove knjige napravljeni su programi koji su nuđeni preduzećima, univerzitetima i kao terapeutsko sredstvo [McGee 2005: 126].

Zahtev za zadovoljstvom u profesiji je razumljiv, smatra Makgi, kao i pokušaji da se reše problemi otuđenja i dosade na radnom mestu, ali, zato što je problem postavljen kao individualni, svako rešenje je parcijalno i privremeno. Dokle god postoji nejednaka raspodela resursa i mogućnosti, a profit se stavlja iznad ljudskih potreba, svaka verzija zadovoljstva profesijom je mač s dve oštrice, gde želja za srećom u zanimanju služi kao moćno sredstvo socijalne kontrole. Čak je i Maslov tvrdio da najpre moraju biti zadovoljene primarne potrebe, pa tek onda više, kao što je samoostvarenje, podseća ova autorka [McGee 2005: 130].

5.5.5. Pozivanje na pregoran rad i na rizik

Literatura za samopomoć pruža značajan doprinos radnoj etici neoliberalnog kapitalizma pozivanjem na samopregoran rad i na spremnost na rizik. Pod plaštom *veličanstvenosti, izuzetnosti, izvrsnosti* i slično, zaposleni se motivišu da neprekidno povećavaju svoje radne napore i ličnu odgovornost za uspeh kompanije. To se posebno odnosi na Robina Šarmu. U knjizi *Put ka veličanstvenosti* on negira da je *guru,* kako mnogi za njega tvrde. Objašnjava da se ta reč na sanskritu odnosi na nekog ko rasteruje tamu i donosi svetlost, a on je „običan čovek koji je slučajno naučio ideje i sredstva koji su pomogli mnogima da dostignu punoću života, kao i mnogim organizacijama da dostignu svetski nivo.“ [Šarma 2007: 13]. Šarma je nepotrebno skroman; on zaista jeste guru, ali guru neoliberalnog kapitalizma. Njegovi koncepti kao *predvodništvo* i *vođa bez*

titule imaju samo jednu svrhu, da motivišu zaposlene da iscede iz sebe i poslednji atom snage u korist kompanije za koju rade. Sam Šarma o tome kaže: „Organizacije u čitavom svetu koriste neke tehnike da bi povećale zalaganje zaposlenih, kulturu, uspeh i da bi postigli izvrsne poslovne rezultate. Najveća sposobnost u odnosu na konkurenciju je da odgajate vođu. Kultura predvodništva je takva da svako razmišlja kao vlasnik ili kao direktor... Takva je da su svi preduzimljivi i aktivni, da oblikuju kulturu, da su uvek pozitivni.“ [Šarma 2007: 52]

Kod svake osobe u organizaciji treba razvijati osećaj za vođstvo. Svako, od nastojnika do direktora, treba da preuzme odgovornost za uspeh kompanije. Trebalo bi da svi unose izmene, da svako inspiriše svoje saradnike, da svako preuzme odgovornost za posledice, i da svi budu pozitivni. Za Šarmu je predvodništvo dodatno zalaganje: predvodnik je onaj ko na kraju radnog vremena uradi još nešto, na primer, obavi još nekoliko poziva. Predvodništvo je da „uvek radiš više nego što si plaćen“ i to je njegov osnovni savet, kako sam kaže, „jedan od najdelotvornijih“ [Šarma 2009b: 137].

> Ustati rano ujutru je nešto što vođe bez titule primenjuju svakoga dana. Spavaćete kada umrete. Ako svakoga dana ustanete jedan sat ranije dobijate 7 sati više nedeljno, što je 36 sati mesečno. Skoro cela jedna radna nedelja svakih 30 dana. To vreme možeš da iskoristiš za planiranje, doradu vizije i razvoj najboljih projekta. Da učiš i razvijaš se i postaneš izuzetan u svemu što radiš. Dobro je biti spokojan ali nemoj nikada biti zadovoljan. Učini boljim sve što možeš, svakoga dana i sa žarom. [Šarma 2009 b: 40]

Šarma nije izuzetak po tome što savetuje svoje čitaoce da ustaju rano i više vremena provode u radu. U tome ga je i prevazišao Feraci koji piše: „Ponekad bih skočio iz kreveta usred noći i odlazio u kancelariju još dok je mrak jer je to tako uzbudljivo.“ [Feraci 2010: 4]

Kao i mnogi drugi, Robin Šarma poziva i na rizik: „Ne možete da pobedite ako ne izađete iz bezbedne zone i prihvatite malo sračunatog rizika.“ [Šarma 2007: 25]. „Moćna misao: Veliki uspeh često dolazi kada ste priterani uza zid… I složiću se da je normalno što želite da izbegnete stres... Ali veličanstvenost se nije desila nikom normalnom... Dijamanti nastaju pod velikim pritiskom“. [Šarma 2007: 51 – 52]. U svetu novog poslovanja najrizičnije je pokušavati da sve obavljaš na isti način. Moraš da budeš inovativan inače će te konkurencija pregaziti. Moraš sebi postavljati visoke ciljeve, da budeš najbolji na svetu, tvrdi Šarma. Burna vremena stvaraju velike vođe – kada su vremena teška, samo najjači nastavljaju dalje. Moraš da se približiš mestu koga

se najviše plašiš umesto da se od njega sklanjaš. Strah koji osetiš kada si na ivici svojih mogućnosti čini da se one povećaju. To je put koji vodi *veličanstvenosti* i *izuzetnosti*.

Drugi self-help autori za to imaju druge nazive. Na primer, Rajan Holidej [2017] to naziva *pretvaranjem prepreke u pobedu, slabosti u snagu.* Potvrdu za svoju filozofiju nalazi u učenjima stoika i u zen budizmu, i navodi zen pouku da svaka prepreka sadrži priliku da poboljšamo svoje stanje. Na praktičnom primeru to izgleda ovako: inženjeri koji su radili na jednom projektu Stiva Džobsa su procenili da ne mogu da ga završe u predviđenom roku, da im je potrebno dva puta više vremena. Džobs to nije prihvatio i, kako kaže naš autor, „njegovo insistiranje poguralo ih je preko granica onoga što su oni smatrali mogućim.“ [Holidej 2017: 63]. To prisiljavanje zaposlenih da rade preko granica svojih moći je *pretvaranje prepreke u pobedu*. Za Holideja, opet, kad preduzetnik dobije zadatak koji nije fer, on s pravom to vidi kao priliku da proveri od čega je sazdan, da pruži sve što ima“ [Holidej 2017: 64].

Ovaj autor takođe smatra da se u kulturi neopravdano umanjuju važnost agresivnosti, preuzimanja rizika ili guranja napred. Tvrdi da su važni rezultati, a ne način da se do njih dođe. Naučite da zaobiđete pravila koja vas koče, savetuje čitaoce. „Možda ćete morati da budete malo lukaviji i nepopustljiviji nego što vam je ugodno. To ponekad zahteva ignorisanje nekih prevaziđenih pravila.“ [Holidej 2017: 115]

Ima i autora koji ukazuju na posledice koje najčešće proizlaze iz potpunog predavanja napornom radu, kao što je Džef Kolvin [2012]. „Postizanje izvrsnosti zahteva najveće ulaganje u vašem životu, pa i plaćanje visoke cene za to. Često izuzetno uspešni ljudi, da bi mogli da nastave s poslom, žrtvuju normalne odnose u ličnoj sferi.“ [Kolvin 2012: 271]. Društveni život ili hobiji ne predstavljaju im gotovo ništa, a veliki stvaraoci su često skloni da se svojim projektima bave na štetu drugih ljudi, tvrdi ovaj autor i po tome je zaista izuzetak.

Većina self-help autora, ovde ne vidi veliki problem. Pre svega, drugi ih retko zanimaju. Ako ih i zanimaju, onda je to isključivo u instrumentalnom smislu. Njihovi saveti su često protivurečni: idu od *odredi prioritete* do *skladnog razvoja u svim oblastima*, a često idu i do apsurda. Na primer, na pitanje kako to postići, odgovor je jednostavno – unošenjem u rokovnik: igra s decom od... do..., duhovni razvoj od... do...

5.6. LITERATURA ZA SAMOPOMOĆ NAMENJENA ŽENAMA

Promene koje su se dogodile u ekonomskoj sferi nisu bile posledica samo prelaska na novu ekonomiju, već takođe i toga da su, bar u američkom društvu, žene, mahom pripadnice srednje klase, počele u sve većem broju da ulaze na tržište rada. To je značilo veću konkurenciju na tržištu radne snage, koja uvek ide u korist kapitalizma (velika rezervna armija rada, kako je Marks nazivao, služi snižavanju cene radne snage), ali je posebno bila značajna za nastupajući neoliberalni kapitalizam, čiji je to bio jedan od prvih zahteva.

Neoliberalna država umanjuje značaj podsticanja pune zaposlenosti u korist podsticanja sistemske ili strukturne konkurentnosti i preduzetništva. Džejmi Pek (Jamie Peck) pokazuje kako se u američkom kontekstu intenziviraju pritisci u cilju povećavanja broja nezaposlenih i održavanja plata na niskom nivou, čime se povećava stopa eksploatacije radnika [Peck 2002]. S obzirom na to da je politika na makronivou usmerena ne na punu zaposlenost već na „zapošljivost“, relevantno davanje prednosti odgovornosti pojedinca u odnosu na socijalna prava postiže se „propovedima“ države usmerenim na pojedince da bi se sami usavršavali i sami sebe nadgledali, piše Pek.

Masovno stupanje žena na tržište rada, uz seksualnu revoluciju i razvoj feminističkog pokreta druge generacije, izazvalo je i pojavu obilja literature namenjene posebno ženama, od ranih 1980-ih godina. Jedan deo te literature bavio se uspehom žena u poslovnom svetu u kome su do tada muškarci bili neprikosnoveni gospodari. Self-help autorke, kao što je bila Helen Garli Braun (Helen Gurley Brown), ubeđivale su žene da *mogu da imaju sve*. To je upravo i naslov njene knjige, *Having It All*, iz 1982. godine, koja je sugerisala čitateljkama da „mogu imati sve što hoće i još mnogo, mnogo više, samo ako žele.“ Miki Makgi [McGee 2005] ističe značaj ove knjige za dalji razvoj same kulture samopomoći. Naime, smatra Makgi, literatura za žene možda je zaslužna za okretanje ka unutrašnjosti (*inward turn*) u čitavoj literaturi za samopomoć. Helen Garli Braun u ovoj knjizi savetuje ženama da se ne takmiče s drugima, već sa samom sobom. Umesto da pobeđuju nekog drugog, konkurenta, žene treba da pobeđuju same sebe. Sugeriše se da cilj treba da im bude da postanu *najbolja verzija sebe (your best self*), što je i danas najvažniji zahtev.

S druge strane, Makgi smatra da je ova knjiga istovremeno i reakcionarna, na više načina, a jedan od njih je to što ova verzija mogućnosti da žene imaju sve ne ide mnogo dalje od brige za fizički izgled i fizičku spremnost. Njena verzija uspeha podrazumeva savete ženama od šminke i oblačenja, do vežbi i dijeta. Trećina knjige isključivo je tome posvećena. [McGee 2005: 85] Makgi to objašnjava kao jednu od posledica nestajanja granica između javne, komercijalne i privatne, intimne sfere, do čega je došlo usled povećanog učešća žena u plaćenom radu i njihovog zahteva za priznavanjem rada žena i u kući i na radnom mestu. Granice između domaće sfere, koja se rukovodi vrednostima osećanja, i komercijalne, koja se rukovodi tržišnim vrednostima produktivnosti i profita, značajno je umanjena. Vrednosti se sele u oba pravca. Na primer, radni timovi se kultivišu da rade kao porodica i naglasak je na emocijama. Brojne knjige o ženama u menadžmentu govore o tome da su žene bolji menadžeri jer su spremnije za saradnju. Ali ta razmena nije uvek recipročna, zato što imperativi tržišta nisu uvek saglasni s brigom o drugima [McGee 2005: 21]. Kada nema granica između ličnog i javnog života, održavanje sopstvenog tela – što je jedan aspekt humanog kapitala kako se u ekonomskoj nauci kaže – od vitalnog je značaja za uspeh, tvrdi Makgi. To može biti posledica uspona vizuelno posredovane *selebriti kulture*, ali takođe i činjenice da u svetu pojačanog takmičenja pojedinac ne može sebi da dozvoli umor ili bolest. Slika mišićavog tela koja se izjednačava sa snagom suprotnost je moralnoj slabosti. Fitnes u osnovi znači izvor beskrajne energije koja pokreće preduzeće i preduzetnički self.

Da je jedna od glavnih promena u savremenom društvu Zapada rušenje granica između javne, tradicionalno muške, i privatne sfere, koja je tradicionalno ženska, slaže se i Eva Ilouz [Illouz 2008], ali zasluge za tu promenu ova teoretičarka pripisuje pre svega psihologiji. Psihologija je duboko transformisala emocionalnu kulturu na radnom mestu i promovisala androgini model ponašanja za muškarce i žene. Isti proces se dogodio i u braku. Feminizam i psihologija su pozivali žene da budu autonomnije i asertivnije, a muškarce da budu emocionalno refleksivni i pričljivi [Illouz 2008: 15].

Drugi deo literature namenjene ženama bavi se ostvarivanjem uspeha u intimnoj sferi, u ljubavi i partnerskim vezama. Sudeći prema literaturi, u sferi ljubavi i privatnog života desile su se promene ništa manje od onih u ekonomskoj sferi, što je činilo opravdanim bujanje literature za samopomoć na temu ljubavi. Paradoksalno je to što je literatura na temu ljubavi i partnerskih veza i dalje ostala namenjena prvenstveno

ženama. Eva Ilouz to objašnjava teorijom o emocionalnoj dominaciji muškaraca koja se očituje u ženskoj emocionalnoj dostupnosti i muškom opiranju da se vežu pošto su se uslovi izbora promenili. Muškarci su manje motivisani reprodukcijom. Glavni kulturni imperativ koji oblikuje muškost je psihološka autonomija, pokretljivost na gore i materijalna uspešnost. Zato sada ženama pripadaju uloge onih koje traže i žele da imaju decu. U tome su ograničene biološkim satom i to ih stavlja u podređen položaj.

Drugi paradoks vezan za rušenje granica između javne i privatne sfere odnosi se na činjenicu da ono što se nekada preporučivalo za javnu sferu, sada se preporučuje za privatnu i obrnuto. Za javnu sferu se preporučuju emocije, zaposleni treba na radnom mestu da učestvuju celokupnom svojom ličnošću, a ne samo stručnim znanjem, a za privatnu sferu se preporučuju racionalnost, kalkulacija, i to ne samo od strane literature za samopomoć koja je zasnovana na psihološkim teorijama. Jedna od najpoznatijih koncepcija u tom smislu pojavila se u sociologiji: koncepcija *čistih odnosa* Entonija Gidensa. Literatura za samopomoć je ženama kao rešenje ponudila primenu tržišnih vrednosti na svaku oblast života i izgradila predstavu *žene koja pobeđuje*, koja definiše svoj život kao poslovnu transakciju i radi na izbegavanju kodependencije (*codependence)*, tj. zavisnosti od ljubavi, odnosno od druge osobe. Ono što se, pre svega, smatralo delotvornim u izbegavanju kodependencije jeste samoljubav i literatura za samopomoć je uložila velike napore da ubedi žene da najpre same sebe moraju da vole. U prethodnom poglavlju smo pokazali da je i u domaćoj literaturi tema ljubavi prema sebi veoma prisutna.

5.6.1. Autentičnost žena u poslovnoj sferi

Sudeći prema savetima koje self-help daje ženama u vezi s uspehom u poslovnom svetu, ženama se uopšte i ne preporučuje da budu autentične. One moraju da nauče da se ponašaju kao muškarci i da prikrivaju svoje istinske potrebe. Na primer, u knjizi *Igraj kao muškarac, pobeđuj kao žena – Šta to muškarci znaju o uspehu a što žene treba da nauče,* Gejl Evans [2012] tvrdi da žene, ako žele uspeh u poslovnom svetu, moraju pre svega da nauče da vole svoj posao, a ne da žele da budu negde drugde. „Oni ne istrčavaju na fudbalski teren i ne ulaze na važan sastanak želeći da su negde drugde. Oni

su oduševljeni, spremni da prigrabe priliku da zadovolje svoj takmičarski poriv.“ [Evans 2012: 26]

Velika je verovatnoća da autorka ovde misli na to da žene ne bi trebalo da misle na svoju decu dok su na poslu i da pate što nisu s njima, ako žele uspeh u muškom svetu. Sličan savet je svojim čitateljkama dala Helen Garli Braun u knjizi *Having It All,* koja je ubeđivala žene da mogu da imaju sve, i da uspešno podižu decu i da vode veliki biznis. „Tajna je samo skrivati da vam je stalo do vlastite dece“. [McGee 2005: 85]

Osim što daje potpuno stereotipne predstave o ženama i muškarcima, Gejl Evans ni jedne ni druge ne predstavlja u pozitivnom svetlu. Dečaci i devojčice od ranog detinjstva se različito socijalizuju: dečaci da se takmiče i pobeđuju, devojčice da sarađuju i produbljuju prijateljstva. Žene se vaspitavaju tako da se osećaju prijatno samo u ulozi onoga ko pomaže, ko drugima olakšava stvari. Ona zato podučava žene pripremajući ih za mušku, takmičarsku kulturu i daje im savete da ne iznose svoje ideje u privatnom razgovoru s kolegama, jer će ih vrlo verovatno neki muškarac predstaviti šefu kao svoje; da ne strepe zbog posla i pogotovo da ne pričaju o tome (mogu da strepe nasamo), jer jednog dana kolega to može upotrebiti protiv njih; da moraju da nauče da dižu svoj glas, da se razmeću, „jer muškarci to rade“ itd.

Dalje, Gejl Evans optužuje žene da ne znaju šta je timski rad, „za mnoge žene timski rad je misaona imenica“. Dečaci od malena uče da „biti deo tima znači da ćeš raditi ono što ti kapiten kaže i da nećeš komentarisati“. Žene nisu to uvežbale upravo zbog drugačijeg karaktera naših igara, kaže Evans. Timski rad za ovu autorku znači da treba bezuslovno slediti vođu tima i pri tome „ne zakerati, ne isticati probleme, samo obavljati svoj deo posla, kao što to rade muškarci“. Navodi primer žene koja je počela da radi kao sekretarica sve dok nije postala potpredsednik kompanije. Ipak, šef je njoj dao zaduženje organizacije gala prijema kompanije iako to više nije bio njen posao, jer je imao najviše poverenja u nju i smatrao je da ona tačno zna šta on želi. Mada je bila svesna da šef tako nešto nikada ne bi tražio od muškarca na njenom položaju, ona je ipak odložila sve obaveze koje je imala kao potpredsednik i zapela da izvrši naređenje. Mada organizovanje prijema ne spada u opis njenog radnog mesta, znala je da je šef vođa tima i da mu je ovaj prijem važan, pa je time pokazala da joj je tim važniji od ličnog ega [Evans 2012: 96].

Pa, ako žene i nisu naučile šta je timski rad, da budu podređene muškarcima svakako jesu, a to je u ovom primeru slučaj. Takođe, tu vidimo kako se u literaturi za samopomoć, ali i u stvarnosti, shvata ne samo timski rad, već i *fleksibilnost* zaposlenih.

Helen Garli Braun je ženama koje žele da imaju sve davala sličan savet. Kako ističe Miki Makgi, Braun je jedna od prvih self-help autora koja je koristila metafore iz biznisa za lični život. Kada je reč o ličnim odnosima s drugima, kao što je prijateljstvo, ona primenjuje izraze kao što su *recipročna trgovina* i *sve ima cenu.* Treba voditi računa o investiranju sopstvenih osećanja. Pet godina pre Stivena Kovija uvela je pojam emocionalnog bankovnog računa, kaže Makgi. Međutim, kada je reč o profesionalnom životu, ona daje sasvim drugu vrstu saveta. Na poslu je ipak bolje *više* investirati. Na primer, kada vam šef da neki zadatak, ne bi trebalo da se bunite da niste plaćeni to da radite. Može izgledati da vas koriste, ali u stvari vi koristite njih [McGee 2005: 85]. Takođe, Helen Garli Braun savetuje ženama kako da olakšaju svojim šefovima da ignorišu to što one bez ikakve nadoknade ostaju na poslu mnogo duže od predviđenog radnog vremena. Valjda su žene toliko navikle na neplaćen rad u kući, da im pomisao na to i nije tako čudna. S druge strane, ako su te žene majke, one bi opravdano mogle biti optužene za zanemarivanje svoje dece [McGee 2005: 135].

Gejl Evans iznosi i svoje mišljenje (opet stereotipno) o različitim odnosima muškaraca i žena prema ljubavi i vezama. Savetuje žene da se ne premišljaju previše ako nisu zadovoljne poslom. Muškarci uvek razvijaju strategiju i za odlazak.

> Oni su spremni da se prodaju istog časa. Razmišljajte ovako, muškarci i žene pristupaju poslu onako kako pristupaju vezama. Muškarci koji su poligamno orijentisani, uvek traže nove mogućnosti; žene koje su monogamno orijentisane, žele da njihov posao bude trajan. Postanemo toliko vezane za svoje preduzeće da ponekad odbijamo da odemo čak i kada smo očajne. Zbog toga možemo da postanemo žrtve. [Evans 2012: 149]

Jedan od načina da sebi olakšate odlazak jeste da kažete sebi da je posao samo zarađivanje plate. To nije u skladu s njenim savetom da treba voleti svoj posao, ali sad je korisnije razmišljati na drugi način. Isto tako, pri kraju knjige ona menja i sopstvena pravila koja je iznela o timskom radu. Kada je već stekla visoku poziciju i sigurnost u kompaniji, dozvolila je sebi da iskreno kaže šta misli [Evans 2012: 163].

Self-help je u neku ruku bio i revolucionaran sugerišući ženama da imaju pravo na samoispunjenje i da treba da pobeđuju, ne samo u sferi rada (kako im je Beti Fridan

sugerisala 1963. godine u *Feminine Mystique*) već, takođe, i u izražavanju svoje seksualnosti. Ipak, ta literatura je istovremeno bila i reakcionarna, jer je samoispunjenje predlagano po modelu tradicionalne muške verzije individualnog sleđenja sopstvenih interesa na slobodnom tržištu, smatra Makgi [McGee 2005:84]. Ipak, za Makgi glavni paradoks je u tome što su žene, baš kada su počele da tvrde da mogu da imaju i porodicu i karijeru, počele da dominiraju u statistikama siromaštva, pa su sociolozi počeli da govore o trendu feminizacije siromaštva.

5.6.2. Ekonomska logika razmene: čist odnos i kodependencija

Kao jedno od bitnih svojstava neoliberalnog kapitalizma, Fuko [2005] ističe primenu ekonomskog modela na sve društvene pojave, ne samo na radnu snagu. Sam život pojedinca, njegov odnos prema samom sebi, svom vremenu, prema porodici, braku itd, morao bi da bude uređen kao neka vrsta trajnog i složenog preduzeća. Fuko analizira u ovom smislu odnos između majke i deteta: majčina briga je investicija u ljudski kapital. Prihod – plata deteta kad odraste, za majku je psihološki prihod. Slično tome, brak je ugovorom određena pogodba dve strane zarad obezbeđivanja određenih inputa i podele koristi bračnog autputa prema određenim proporcijama. Ekonomski ga opravdava to što ovakav dugoročni ugovor omogućava supružnicima da izbegnu sklapanja brojnih ugovora bez kraja i konca koji bi trebalo da postoje kako bi omogućili život domaćinstva [Fuko 2005: 334].

Prema mišljenju Entonija Gidensa [Gidens 1992] ovakvi odnosi, koje on opisuje kao *čiste odnose,* nisu posledica prenošenja ekonomskih modela na društvene odnose, kao što tvrdi Fuko, već su posledica refleksivnosti savremenih pojedinaca u društvu kasnog kapitalizma. Taj odnos isključuje sve spoljašnje kriterijume, ekonomske, statusne i sl, postoji zarad sebe samog, tj. zarad satisfakcije koju pruža učesnicima i podrazumeva reciprocitet i ravnopravnost. Naglasak je na intimnosti i refleksivan je, tj. predstavlja stalnu temu razgovora među partnerima i na odnosu se mora stalno raditi. Za ovaj preobražaj zaslužni su ženski pokret, ali i seksualna revolucija, smatra Gidens. Poverenje na ličnom nivou postaje projekt, nešto „na čemu rade“ oni koji su u odnos uključeni. Lično poverenje se mora uspostaviti pomoću procesa samoispitivanja:

otkrivanje samog sebe postaje projekat koji je direktno povezan s refleksivnošću moderne [Gidens 1998: 120].

> Preobražaj intimnosti sadrži: vezu između globalizujući tendencija i lokalizovanih zbivanja; koncentraciju na sopstvo kao *refleksivni projekt,* osnovni deo refleksivnosti modernosti; pojedinac mora da nađe svoj identitet među strategijama i opcijama koje pružaju apstraktni sistemi; nastojanje na samoaktualizaciji, zasnovanoj na *bazičnom poverenju* koje može biti uspostavljeno samo otvaranjem pojedinca drugome; formiranje ličnih i erotskih veza kao odnosa koji se rukovode uzajamnošću samorazotkrivanja i briga za samoostvarenje koja nije samo narcistička odbrana protiv pretećeg spoljašnjeg sveta, nad kojim pojedinci imaju malu kontrolu, već je delimično takođe i *pozitivno prisvajanje* okolnosti u kojima globalizovani uticaji prodiru u svakodnevni život. [Gidens 1998: 121]

Suštinska za emancipaciju u čistom odnosu je pojava plastične seksualnosti, seksualnosti koja je oslobođena potrebe reprodukcije i zahvaljujući kojoj žene polažu pravo na seksualno zadovoljstvo [Gidens 1992].

I u literaturi za samopomoć iz devedesetih godina *čiste veze* se opisuju kao *refleksivan projekt,* da upotrebimo termin Entonija Gidensa. Kao primer navodimo knjigu Čeri Karter-Skot *Ako je ljubav igra, ovo su pravila* iz 1999. godine.

Kao što se i očekuje, prvo pravilo glasi: Najpre morate da volite sebe. Autorka to ovako obrazlaže: „Voleti sebe je najbolji način da naučite kako da volite... kad verujete da ste sami vredni, tada i partneru možete da pokažete pravu naklonost.“ [Karter-Skot 2004: 22]. Prema ovoj autorki, osnovni zakon ljubavi je: kako vi shvatate i tretirate sebe, tako će vas i drugi shvatati i tretirati. Drugo, ako vam nedostaje ljubav prema sebi, onda tu „rupu bez dna“ niko ne može da ispuni, vama nikada neće biti dovoljno ljubavi. Na sreću, postoje tehnike učenja ljubavi prema sebi, na primer, svake večeri napravite popis tapšanja po ramenu – nabrajanja svih uspeha koje ste postigli tokom dana [Karter-Skot 2004: 32]. Ako to budete činili tri nedelje zaredom, primetićete znake napredovanja vašeg samopouzdanja i prihvatanja sebe. Zatim, treba da negujete sebe i svoje potrebe (od fizičkih aktivnosti do duhovnih vežbi), da pokažete da ste vredni uloženog truda, vremena i novca.

Da je reč o refleksivnom projektu a ne o romantičnoj ljubavi, jasno je već iz tvrdnje autorke da je „partnerstvo stvar izbora“ i prvog zadatka koji sledi: prvo dobro razmislite da li zaista želite život u paru. Tek ako ste u to sigurni, pristupite „kreiranju svoje vizije“. Vizija podrazumeva popis vaših uslova, koji se dele na nužne preduslove, one o kojima se može pregovarati (kao u svakoj poslovnoj transakciji) i ono što unapred

treba eliminisati. Morate biti precizni i jasni u artikulisanju svojih želja tako da možete da dobijete upravo ono što hoćete, naglašava autorka. Ima tu dosta činilaca koje treba razmotriti: od pitanja da li želite blisku, intimnu vezu ili vezu s više prostora, koliko želite da partner može da računa na vas i vi na njega, kakav međusobni odnos želite, do pitanja životnog stila kojim želite da živite (da li ćete putovati, kakav ćete društveni život voditi itd.).

Onda stupate u akciju. Kada nađete partnera koji bi mogao da odgovara vašim uslovima i o kome ste prikupili sve potrebne informacije, stavite ih sve ispred sebe i pristupite procenjivanju da li ste zaista kompatibilni. „Vagate sve za i protiv vaše veze i utvrđujete da li je vredno nastaviti investiciju“ [Karter-Skot 2004: 75]. Ako ste sve pažljivo procenili, i odgovor je pozitivan, radite na stvaranju bliskosti i pristupate „oblikovanju svoje veze“ što podrazumeva sklapanje dogovora s partnerom, usaglašavanje vaših vizija, i utvrđivanje uloga i dužnosti u zajedničkom domaćinstvu.

Zaista, projekt kao i svaki projekt, od utvrđivanja potreba, vizije i misije do plana aktivnosti i utvrđivanja nosilaca zadataka.

U kontekstu čistih veza Gidens se bavi i pojmom *kodependencija,* koji je, kako kaže, vrlo prisutan u našem vremenu. Termin *kodependencija,* naglašava Gidens, nisu skovali stručnjaci, već ljudi koji su pokušavali da se izbore sa svojim alkoholizmom. Kodependentom je nazvan „onemogućivač“ – osoba, obično parter i najčešće žena, koja svesno ili nesvesno podržava zavisnost partnera. Kasnije je ovo značenje prošireno i na određeni tip ličnosti. Kodependenta ličnost je ona kojoj je, da bi zadržala svoju sigurnost, potrebna druga osoba ili osobe i koja ne može da oseti samopouzdanje ukoliko nije posvećena potrebama drugih.

U čistim vezama Gidens vidi mogućnost da se obezbedi „povoljno socijalno okruženje za refleksivni projekt selfa“. Granice, lični prostor i ostalo, potrebni su pojedincima da procvetaju u vezi umesto da zapadnu u kodependenciju. Ipak, jasno je, kaže Gidens, da i u njima postoje mogućnosti tenzija i konflikata. Kako zajednička istorija koju veza razvija može da služi kao odbrana od problema u spoljašnjem svetu, to može da izazove da jedan ili oba partnera postanu zavisni, ne toliko jedan od drugog koliko od same veze i njene dnevne rutine kao načina izolovanja od punog angažmana u drugim socijalnim ulogama ili obavezama. Vrlo je teško postići ravnotežu između autonomije i zavisnosti [Gidens 1998: 13].

Ni self-help autori nisu zanemarili ove opasnosti, a i zašto bi, kad su one izvor nepresušnih potreba za stalnim čitanjem (i kupovanjem) ove vrste literature. I knjiga Čeri Karter-Skot sadrži poglavlja: pregovaranje je obavezno; vašu vezu će ugrožavati promene; morate negovati vezu kako bi napredovala i obnavljanje je ključ dugovečnosti (savet za obnavljanje veze glasi: preselite se na drugi kraj zemlje).

Za razliku od Gidensa, Makgi ističe da je uvođenjem koncepta kodependencije ekonomska logika tržišne razmene ponuđena kao rešenje za privatni život i lične odnose. Ono što pružamo drugima mora biti u ravnoteži s onim što dobijamo za uzvrat. Ako neko daje, a da ne traži ništa za uzvrat, upada u odnos kodependencije. Žene koje suviše daju ili „suviše vole“ nikada ne mogu „imati sve“, onako kako im je obećavala Helen Garli Braun.

U knjigama za samopomoć osamdesetih godina pojavljuju se naslovi koji u tom smislu sami za sebe dovoljno govore. Na primer, knjiga Robina Norvuda (Robin Norwood) iz 1985. nosi naslov: *Žena koja je suviše volela: kada ne prestajete da želite i da se nadate da će se on promeniti* (*Women Who Love Too Much: When You Keep Wishing and Hoping He'll Change)* ili knjiga Suzan Forvard i Džoan Tore (Susan Forward, Joan Torre) iz 1986. godine, *Muškarci koji su mrzeli žene i žene koje su njih volele* (*Men Who Hate Women and the Women Who Love Them).* U ovim knjigama se tvrdilo, između ostalog, da je lični život žena u rasulu, pogotovo žena koje su uspešne u svom poslu, jer su one *zavisne od ljubavi*.

Često se zahtev za oslobađanjem od *zavisnosti od ljubavi* dovodio u vezu s feminizmom. Arli Rasel Hohšild [Arlie Russell Hochschild, 1994] to objašnjava tako što upoređuje razvoj koncepta kodependecije s idejama protestantske etike. Kao što su religijske ideje u 16. i 17. veku napustile crkvena dvorišta i iskočile na tržište, tako je i feminizam napustio socijalni pokret i počeo da nameće komercijalni duh intimnom životu. Feminizam je „preotet“ i počeo je da se koristi u legitimizovanju prenošenja tržišne logike na privatni život. Autori knjiga za samopomoć, prema mišljenju Hohšild, postali su savetnici za emocionalna ulaganja kao što inače rade finansijski savetnici. Oni svojim čitaocima savetuju gde da investiraju svoje emocije, tj. u koga, kako i koliko. Asketsku samodisciplinu koju su rani kapitalisti primenjivali na svoj bankovni račun, žene krajem 20. veka primenjuju na svoja tela, na svoj apetit i na svoju ljubav, piše ova teoretičarka. Ohrabrivane su da usvoje „muška pravila o ljubavi“, da odlažu

zaljubljivanje dok ne učvrste karijeru, da odvoje ljubav od seksa, i uopšte budu „hladnije“ kada je reč o odnosu s muškarcima.

Prenošenje tržišne logike na privatni život je za Evu Ilouz [Illouz 2008] donekle i razumljivo jer je u savremenom kapitalističkom društvu „ekonomija glavno mesto simboličke proizvodnje i najveći izvor metafora i narativa koji se koriste u razmišljanju o društvu“. [Ilouz 2008: 59] Glavnu ulogu u tome su imali psiholozi koji su ponudili modele racionalnosti i u isto vreme elaborirali modele emocionalnosti. Nakon decenija masovnog intervenisanja psihologa u američkim korporacijama, od 1930-ih do danas, racionalizacija unutar ekonomske organizacije je, protivno svakoj logici, išla ruku pod ruku s pojačavanjem emocionalnog života. Psiholozi, simultano delujući i kao stručnjaci i kao proizvođači kulture, nisu samo kodifikovali emocionalno ponašanje na radnom mestu, već su, što je za Ilouz mnogo važnije, učinili da „samointeres“, „efikasnost“ i „instrumentalnost“ uđu u kulturni repertoar i time proizveli i organizovali *nove modele društvenosti*, a najvidljivije model komunikacije.

Za druge teoretičare nije osnovno pitanje da li se u koncepciji čistih odnosa ogleda prenošenje ekonomske logike na emotivni život ili ne, već se iznose zamerke na same te koncepcije, koje su na neki način ne samo opisivale već i podržavale, kako to naziva Bauman, *fluidnu ljubav* i *fluidni život*. Za Baumana *čista veza* pre svega ukazuje da je reč o krhkoj vezi, sklonoj cepanju, jer je malo verovatno da će potrajati duže od pogodnosti koje donosi, vezi „u kojoj poverenje teško može da pusti koren i da procveta.“ [Bauman 2009b: 109]. Ulaganje jakih osećanja u čistim vezama nije poželjno, kao i polaganje zakletve vernosti, jer to znači preuzimanje ogromnog rizika: to vas čini *zavisnim* od vašeg partnera. Bauman, međutim smatra da „zavisnost, koja sada brzo postaje negativan termin, jeste suština moralne odgovornosti za drugog.“ [Bauman 2009b: 109]. Bauman se poziva na Logstrupa koji je u knjizi *The Ethical Demand* iz 1977. pružio optimističan pogled na ljudsku prirodu, tvrdeći da „karakteristika ljudskog života jeste da [se] u normalnim okolnostima susrećemo jedni s drugima uz prirodno poverenje... Samo pod nekim posebnim okolnostima unapred imamo nepoverenje prema strancu.“ [Bauman 2009b: 106]. S druge strane, za Baumana je potpuno razumljivo što današnje generacije teško mogu da prihvate viđenje sveta kakvo iznosi Logstrup. Njima je mnogo razumljivija slika sveta koju im prenose veoma popularne televizijske emisije kao što su *Veliki brat* i *Najslabija karika* koje prenose suprotnu

poruku: strancu se *ne* može verovati. Ove emisije su, kako kaže Bauman, bile „javne probe *zamenljivosti* ljudi“. One su donosile upozorenje da niko nije nezamenljiv i da niko nema pravo na svoj deo u plodovima zajedničkog napora samo zato što je u jednom trenutku dao doprinos. Prethodne zasluge se ne računaju, vredni ste samo onoliko koliko su vredni rezultati vašeg poslednjeg duela. „Svaki igrač u svakom trenutku igra samo za sebe, i da bi napredovao, a posebno da bi stigao do vrha, on mora prvo sarađivati u izbacivanju mnogih drugih željnih da opstanu i da uspeju, a koji blokiraju put – ali samo da bi ih nadmudrio, jednog po jednog, sve one s kojima je nekada sarađivao, i da ih ostavi – poražene i beskorisne – iza sebe.“ [Bauman 2009b: 107]. U igri opstanka, poverenje, saosećanje i samilost, glavni atributi Logstrupovog „suverenog izraza života“, postaju samoubilački, naglašava Bauman, i „zato je današnjim generacijama blizak opis čistog odnosa Entonija Gidensa.“ [Bauman 2009b: 108]. Obustavljanje ili poništavanje poverenja je glavno svojstvo tog čistog odnosa, to nije više izuzetak koji zahteva objašnjenje, kako je verovao Logstrup. Krhkost ličnih veza nije jedino što podriva kredibilitet njegovih pretpostavki i sve društvene veze su postale krhke, fluidne i prolazne, a takvim ih čini „čuvena fleksibilnost“ koja posebno obeležava posao i profesionalne odnose. Za Baumana, upravo odustajanje od poverenja, saosećanja i samilosti znači odustajanje od autentičnosti.

Krhkost modernih ljubavnih veza koju Bauman objašnjava kao posledicu širih društvenih odnosa koji počivaju na međusobnom nepoverenju i odbijanju da se prihvati odgovornost za druge, Eva Ilouz [2013] vidi pre svega kao posledicu zahteva za autonomijom. Iako se slaže da je i romantična ljubav dovodila u pitanje i patrijahat i instituciju porodice, Ilouz smatra da je čista veza takođe učinila „privatnu sferu nesigurnijom, a romantičnu svest nesrećnom“[96] [Ilouz 2013: 26], čemu je, pre svega ostalog, doprinela koncepcija *samoostvarenja*. Obećanje autentičnosti zahteva da odluke pojedinca moraju da se zasnivaju na rezultatu introspekcije i pravim „emocijama“ i moraju da prate dinamiku *samoostvarenja*. Kako je samoostvarenje jedan neprekidan

[96] Ilouz naglašava da feminističke teoretičarke i teoretičari već dugo osporavaju rašireno verovanje u ljubav kao izvor svekolike sreće i psihološko individualističko razumevanje ljubavnih jada. Romantična ljubav je prema njima samo jedan od kulturnih običaja koji žene prisiljava da prihvate i „zavole“ svoju podređenost muškarcima. Međutim, ona se ne slaže da borba za moć stoji u središtu ljubavi i seksualnosti, i da muškarci i dalje imaju nadmoć u toj borbi zahvaljujući konvergenciji ekonomske i polne moći. U razdobljima kada je patrijahat bio mnogo snažniji, ljubav je prema njoj, igrala mnogo *manje* važnu ulogu u subjektivnosti žena i muškaraca nego danas [Ilouz 2013: 26].

proces promene, za pojedinca teško je da zna kakav bi njegov self mogao da bude u budućnosti.

> Kulturni ideal samoostvarenja zahteva da se opcije drže uvek otvorene... Ideal samoostvarenja je snažna institucija i kulturna sila: on nagoni ljude da napuštaju nezadovoljavajuće poslove i brakove bez ljubavi, da pohađaju radionice o meditaciji, idu na duge i skupe odmore, konsultuju se s psiholozima, itd. [Ilouz 2013: 139]

Ilouz ukazuje i na paradokse do kojih dovodi sloboda izbora: u svom ostvarenom obliku ova sloboda dovodi do nemogućnosti ili do nedostatka želje da se izabere. „Ako postoji istorija slobode, onda možemo reći da smo se pomerili od borbe za slobodu do poteškoća oko biranja, pa čak i do slobode da se ne izabere.“ [Ilouz 2013: 149]. Moderne ljubavne veze su, „uhvaćene u čudne paradokse do kojih dolazi usled činjenice da se i žene kao i muškarci moraju vladati *kao da* obavezivanje nije *a priori* deo veze. Namera da se veže za nekoga mora biti rezultat veze, a ne njen preduslov.“ [Ilouz 2013: 183]. Tražiti obećanje je postalo neprihvatljivo, jer se vršenje pritiska smatra pretnjom autonomiji i slobodi da se neko sutra oseća drugačije nego danas. Pošto su emocije skrojene tako da budu nezavisne od razuma, pa čak i volje, zahtev da se neko obaveže postaje nelegitiman jer se vidi kao pretnja slobodi. Zdrava psiha mora da održava ravnotežu između autonomije i priznanja i da se ponaša ekonomično, da ponudu uskladi s tražnjom.

Koncepciju *čistih odnosa* neki teoretičari kritikuju kao koncepciju koja zapravo uopšte ne podrazumeva ljubav. Alen Badju [2012] u eseju *Pohvala Ljubavi* iz 2009. godine piše da danas treba braniti ljubav, jer je ona ugrožena sa svih strana. Ugrožava je pre svega, kako on kaže, *bezbedna koncepcija* ‘*ljubavi*’. Badju navodi kao primer sajtove za upoznavanje koji obećavaju pojedincima da će preko njih pronaći ljubav ‘bez rizika’. Na reklami čak piše „Možete biti zaljubljeni a da ne patite!“, čudi se Badju [Badju 2012: 14]. Takođe se nudi i „ljubavni coaching“. Badju to zajedljivo komentariše: „Imaćete, dakle, trenera koji će vas pripremiti da se sučelite s iskušenjem.“

> To je ljubav osigurana od svakog rizika: imaćete ljubav, ali ćete prethodno toliko precizno sve proračunati, toliko dobro izabrati Vašeg partnera kuckajući po internetu – naravno, imaćete njegovu fotografiju, detaljan opis njegovog ukusa, datum rođenja, horoskopski znak, itd. – da ćete na osnovu te ogromne kombinacije moći da kažete: „S ovim će sve funkcionisati bez rizika!“ [Badju 2012: 14]

Ljubav bez rizika za Badjua nije uopšte ljubav. Značenje izraza „zaljubiti se“ koji je sadržan u engleskoj frazi „fall in love“ doslovno je „pasti u ljubav“. Preuzimamo rizik bez obzira na posledice, čak i ako padnemo – upravo zato što se strovaljujemo u bezdan. Čak i ako smo svesni da će ovaj fatalni susret promeniti koordinate našeg svakodnevnog života, ...šta drugo treba da uradimo? Zato Badju u *ljubavi bez rizika* vidi pretnju ljubavi, koju zove pretnja sigurnosti. To nije daleko od toga da bude ugovoreni brak, jedino što ga ne sklapaju despotski roditelji u ime porodičnog reda, već se sklapa u ime lične sigurnosti.

Na pitanje odnosa sigurnosti i rizika upravo kada je reč o ljubavi drugačije gleda Mičel [2008]. Iako je, kako sam naglašava, danas rizično tvrditi ma šta o ljudskoj prirodi, Mičel smatra da se može govoriti o dve osnovne, međusobno suprotstavljene ljudske potrebe; s jedne strane, to je potreba za „uporištem koje je u potpunosti poznato i predvidljivo, za sigurnim mestom“; s druge strane, to je „želja za rušenjem utvrđenih i poznatih obrazaca, za prekoračenjem sopstvenih granica, za susretom s nečim nepedvidljivim..“ [Mičel 2008: 36]. Zbog suprotstavljenosti tih osnovnih potreba, zajedništvo strasti i posvećenosti, ljubavi i braka, uvek je bilo krhko. Jedan od motiva monogamne ljubavi je želja da se veza učini sigurnijom, da se zaštiti od krhkosti i rizika, ali, izbor samo jednog partnera dramatično povećava zavisnost od njega, i čini ljubav ranjivijom. „Stoga sebe ubeđujemo da smo, na neki način, umanjili rizike kojima se izlažemo i da smo sebi obezbedili sigurnost – čime uklanjamo preduslove za seksualnu želju, koja, da bi opstala i jačala, zahteva bujnu maštu.“ [Mičel 2008: 44]. Na osnovu svog iskustva kao psihoterapeuta, Mičel tvrdi da i sigurnost počiva na fantaziji, „predvidljivost nije stvarna već predstavlja detaljno razrađenu fantaziju.“ Pitanje je koliko se self, i tuđ i sopstven, može spoznati.

I Bauman [2009a] smatra da su za srećan i dostojanstven život (ne samo za ljubav), potrebni i bezbednost i sloboda, ali da se potpuno zadovoljavajuća mešavina ove dve vrednosti retko postiže. Prevelika sloboda (na ivici dozvole – *sve može)* umanjuje bezbednosti i proizvodi neizvesnosti. Bezbednost koja je previše sputavajuća doživljava se kao nedostatak slobode (koju oni koji od nje pate znaju pod šifrom „zavisnost“). Međutim, problem je što su slobodni ljudi u nedostatku bezbednosti lišeni sigurnosti bez koje je teško praktikovati slobodu. Malo je ljudi (osim neustrašivih

avanturista, kaže Bauman) spremno da se suoči s rizicima nepoznate i nesigurne budućnosti, a ako ih neko prisili na to, osećaće se krajnje nesrećno [Bauman 2009a: 48].

Self-help je učinio sve da ih upravo na to privoli. Ispisane se hiljade strana o *oslobađanju od kodepedencije*, o *izlaženju iz bezbedne zone*, spremnosti na rizik i sl.

5.6.3. Autentičnost u dobu smanjenih očekivanja

Krajem dvadesetog veka, self-help, bar kada je reč o žensko muškim odnosima, odustaje od autentičnosti, makar i deklarativne. Reč je o *smanjenim očekivanjima*. Posle svih velikih očekivanja da *mogu da imaju sve* za žene je preostalo samo tradicionalno rešenje u obliku povratka domaćinstvu i jednostavnosti [McGee 2005: 82].

Vraćaju se i neka druga „stara pravila". Slavoj Žižek u studiji *The Ticklish Subjekt* kaže kako stari moto „Što se više menjaš, sve više je isto", danas može da se zameni suprotnim, „što je više isto, utoliko se više menja [Žižek 1999: 372]. Ovakav zaključak sledi upravo iz razmatranja povratka starih pravila o žensko muškim odnosima u literaturi za samopomoć. Žižek tu govori o knjizi Elejn Fejn i Šeri Šnajder, *Sva pravila – Isprobana pravila kako osvojiti srce gospodina Pravog.* Iako su ta pravila stara patrijarhalna pravila o zavođenju, Žižek smatra da je ovde reč o potpuno novoj subjektivnoj poziciji: postmoderni emancipovani subjekt refleksivno usvaja set pravila. Iz postulata *Budi ono što zaista jesi*! sledi postmoderni postulat beskrajne plastičnosti subjekta. Ekstremna individuacija vodi svojoj suprotnosti: krajnjoj krizi identiteta: subjekt ide od jedne maske do druge, dok iza maske ne dođe do ničega. [Žižek 1999: 373].

U navedenoj knjizi autorke Elejn Fejn i Šeri Šnajder [2012] izričito tvrde da su sva ranija pravila koja su moderne, emancipovane žene usvajale bila očigledno pogrešna i da nisu vodila rezultatima, tako da se hitno treba vratiti pravilima koja su važila za njihove bake. One se ni malo ne ustručavaju da ženu predstave kao proizvod (ili robu), jer o tome je i reč, o robi koju treba prodati. Pre nego što se uopšte pristupi prodaji, treba se postarati o izgledu proizvoda. One na samom početku i kažu: „Prvo proizvod, *Vi*", što znači da žena treba da izgleda najbolje što može. Dijeta i teretana se podrazumevaju, a manikir, pedikir, povremeno tretman lica i masaža trebalo bi da postanu deo svakodnevice. Što se tiče odeće, autorke upućuju žene da čitaju modne

magazine, mada ističu da firmirana garderoba nije neophodna jer muškarci za to ne mare. Najvažnije je da žena ima samopouzdanja, da nije ni očajna ni zajedljiva i da ne izlazi s muškarcima koji je ne žele. Treba da veruje u ljubav i brak, da ne računa na seksualne veštine da nekog zavede i da se nezadovoljava mrvicama kada je veza neuspešna. Čak i kada se ne oseća samopouzdano, treba da se pretvara da je tako sve dok to zaista ne postane. Na sastanku nikad ne treba da pokazuje da joj je udaja najvažnija, muškarcu ne treba olakšavati, on treba da obavi sav posao, savetuju Fejn i Šnajder.

Njihova pravila su inače jednostavna i glase: Ne nalazite se na pola puta i ne delite račun; Ne otvarajte se prebrzo; Ne zovite ga i retko mu uzvraćajte pozive; Ne očekujte da će se muškarac promeniti i ne pokušavajte da ga promenite. Nepoštovanje ovih pravila ne može imati srećan kraj, tvrde autorke. Ako jurite muškarca, spavate s njim prebrzo ili ga preklinjete da se oženi vama, na kraju će se loše ponašati prema vama.

Ove autorke jednostavno odbacuju sve ono što su psiholozi, feministi i kultura samopomoći decenijama savetovali ženama. Kao posebno pravilo, autorke ističu da o *Pravilima* ne treba raspravljati sa svojim terapeutom. Za to imaju dobre razloge.

> Neki terapeuti mogu da pomisle da su pravila nečasna i proračunata. Oni će vas podsticati da u vezama s muškarcima budete otvoreni i ranjivi, da iznesete sve na videlo, da ne zadržavate u sebi osećanja, ljubav i bol... To je sjajan savet za rešavanje problema s porodicom ili prijateljima, ali ne u početku zabavljanja s nekim. Na početku ljubavne veze na žalost morate biti zagonetka, a ne otvorena knjiga. [Fejn Šnajder 2012: 116]

Takođe, autorke ne preporučuju svojim čitateljkama da čitaju druge knjige koje protivureče ovom razmišljanju ili zagovaraju neke druge načine, pogotovu ne knjige koje podstiču žene da jure muškarce ili da izraze *dete skriveno u sebi*. Samousavršavanje je sjajno, kažu autorke, svi možemo biti bolji u mnogim oblastima, ali vam ono ipak neće doneti vezu kakvu želite. „Posle godina rada na sebi možete se osetiti *ispunjeno i spremno* i pitati se zašto još niste ščepali gospodina Pravog. Morate primenjivati Pravila. Nećete uhvatiti supruga iz snova ako postanete bolja osoba“, kategorične su Fejn i Šnajder [Fejn Šnajder 2012: 117].

Spremne su da priznaju da su njihova pravila staromodna i antifeministička, da ohrabruju žene da igraju igrice i da se udaju po svaku cenu, ali one samo, kako kažu,

realno gledaju kako na prirodu muškarca, tako i na potrebe žena. Devedesetih, kažu one, žene su se finansijski osamostalile, mogu da rode ili usvoje i same odgajaju dete. Više im nisu potrebni muškarci da imaju dobar i zanimljiv život. Ali istine je da one u svom životu žele muškarce – kao partnere, muževe, očeve. One mogu da žive bez muškarca, ali čeznu za brakom i decom i/ili ispunjenim vezama. Ispostavilo se da seksualna revolucija šezdesetih bila puna lažnih obećanja – seks i zajednički život nisu doprineli obavezivanju [Fejn Šnajder 2012: 148]. Uz dužno poštovanje, kažu one, feminizam nije promenio muškarce ni prirodu ljubavnih veza. Dok žene žude za sigurnošću i vezivanjem, muškarci su po prirodi napadači i oni cvetaju zbog izazova, bilo da je reč o tržištu ili sportu. Ovo je istina od postanka civilizacije!

I zato su žene prinuđene da igraju igrice i da svojom tajanstvenošću navedu muškarca da juri za njima. Autorke su izričite da to nije pretvaranje. „Postoje velike razlike između tajanstvenosti i pretvaranja. Vi ne lažete već ste malo zatvoreni." Autorke ne vide ništa loše u tome što savetuju žene da pristanu na sastanak samo kada ih pitaju nekoliko dana unapred. One su pristojne prema muškarcima na sastanku, kažu autorke, samo nisu previše uzbuđene i ne ostavljaju sve drugo da bi se videle s njim. Baš zato je on poštuje i želi da bude s njom.

Ni muškarci, autori knjiga namenjenih ženama, nisu velike pristalice emancipacije žena. Na primer, Stiv Harvi i Denen Milner u knjizi *Ponašaj se kao dama, razmišljaj kao muškarac*, iznose šta muškarci stvarno misle o ljubavi, ljubavnim vezama, prisnosti i obavezama, a što je i podnaslov ove knjige (čije je drugo izdanje objavila Laguna 2010. godine).

Ovi autori počinju od iznošenja istine ženama o tome šta je suština muškarca i koje su njegove osobine koje se nikada neće promeniti: muškarci su jednostavni i njih pokreću tri stvari: *ono što su, ono čime se bave* i *ono što zarađuju*. To je osnova DNK muškog bića, kaže Harvi, i dok ne ostvari te tri stvari on vam se neće posvetiti. Muškarac ne razmišlja da se skrasi, da dobije decu dok to ne postigne. On s jedne strane želi da bude zaštitnik porodice, da je obezbedi, a s druge da se pokaže pred drugim miškarcima da je uspeo. Njegova manija za poslom je posledica činjenice da ga drugi muškarci stalno procenjuju, a nije u stanju da se kocentriše na dve stvari istovremeno.

Glavni savet Stiva Harvija ženama je da se ponašaju kao dame, što znači da dopuste svojim muškarcima da se brinu o njima i da im se redovno na tome zahvaljuju.

Dilema je jednostavna: ili ćete biti velika, jaka i pritom usamljena žena ili ćete morati da se povučete i jednostavno budete dama. Šta god da vam zatreba muškarac će potrčati to da vam stvori, ako samo pokažete malo zahvalnosti, ako ga cenite i ne potkopavate njegovo samopouzdanje, tvrdi Harvi. Daje i druge savete ženama: da ne stupaju u seksualne odnose 90 dana od prvog sastanka, da odmah jasno postave svoja pravila, i da odrede vremenski rok za prsten.

Vidimo da su ova pravila prilično slična pravilima koja daju Fejn i Šnajder.

Lori Gotlib u knjizi iz 2010. godine, *Udaj se za ... njega!,* iznosi svoje razloge za smanjena očekivanja, bar kada je reč o ženama i izboru partnera. Posledice gledanja na brak „isključivo u kontekstu prave ljubavi i savršenog partnera“ su brojne: odlaganje stupanja u brak, sve veći broj žena koje se nikada ne udaju, sve veći broj samohranih majki i sve veći broj razvoda. I muškarcima i ženama je teško da prihvate „dovoljno dobre“ partnere, ali žene generalno imaju veća očekivanja, tvrdi Gotlib. Za sebe kaže da joj je „feminizam upropastio ljubavni život“ [Gotlib, 2014: 54]. Ne da je feminizam baš pisao uputstva za traženje muža, ali sad je svesna da nije trebalo da feminističke ideale primenjuje na traženje partnera. Feminizam je za nju značio da ima slobodu i mogućnost izbora u svim aspektima života.

> Mogle smo da imamo karijeru i da ne žurimo da se udamo, već da se neko vreme posvetimo „pronalaženju sebe“, mogle smo da zadovoljavamo svoje seksualne potrebe kad god to poželimo. Činjenica da nam nije potreban muškarac bila je ohrabrujuća. Na kraju krajeva, ni jedna od nas nije želela da živi život poput naših majki. Onda smo se osećale sve manje jakim i nezavisnim. Tužna je istina da smo sve želele da se udamo, ali nijedna od nas nije htela to da prizna. [Gotlib 2014: 55]

Feminizam podrazumeva emancipaciju, stav da „ne možemo da budemo srećne u vezi ukoliko pre toga ne naučimo da budemo srećne same“ [Gotlib 2014: 66]. Sama autorka je dugo podržavala ove stavove, ali duboko u sebi nije želela da bude sama. Njena poruka je da žene ne bi trebalo da budu previše zahtevne kada je reč o izboru partnera; „na neki način je biti emancipovana žena počelo da se izjednačava s održavanjem visokih standarda i previđanjem činjenice da u životu niko nema sve što poželi, čim poželi i pod uslovima koje poželi.“ [Gotlib 2014: 56]

U sociološkoj analizi *velike transformacije ljubavi,* Eva Ilouz [2013] ima za cilj da pokaže kako ono što je pogrešno u ljubavnim vezama nije disfunkcionalno detinjstvo ili nedovoljno razvijena psiha, kao što psiholozi tvrde, nego sklop socijalnih i kulturnih

tenzija i kontradikcija koje čine strukturu modernog selfa [Ilouz 2013: 15–16]. Seksualna i ljubavna sloboda, ukorenjene i dalje u moćnom patrijahatu, dovele su

> do novih oblika patnje u vidu nejednakosti, koje nastaju iz različitih načina na koje žene i muškarci osećaju, doživljavaju i prate svoju seksualnu slobodu na seksualnom polju gde se nadmeću. Slično oblasti tržišta, seksualna sloboda podrazumeva ponovno kulturno kodiranje rodnih nejednakosti, koje su postale nevidljive pošto je ljubavni život vođen logikom preduzetničkog života u kome svaki partner daje prioritet svojoj slobodi i svoje jade pripisuje nesavršenom *selfu*. [Ilouz 2013: 90]

Seksualna sloboda je, tvrdi Ilouz, slična ekonomskoj slobodi u tome što implicitno stvara nejednakosti i čak im daje legitimitet. Veća individualna sloboda da se uđe u vezu i izađe iz nje dovela je do kraha vezivanja do te mere da se od osamdesetih godina govori o *fobiji vezivanja*. Iako izgleda da se fobija vezivanja odnosi i na muškarce i na žene, Ilouz smatra da je ona privilegija muškarca. Navodi da je ta ideja pomalo u kontradikciji s podacima koje pokazuju istraživanja da muškarci imaju više koristi od braka nego žene, što Evu Ilouz ne iznenađuje s obzirom na to da su „u većini brakova žene sklone da služe muškarce“ [Ilouz 2013: 98]. Još više zbunjuje to što je pretpostavljena ženska spremnost da se vežu u kontradikciji s ekonomskom teorijom i sociološkim otkrićima: viša stopa zaposlenosti žena trebalo bi da im brak učini manje privlačnom opcijom. Međutim, one mnogo manje nego muškarci oklevaju da se vežu.

Postoji nekoliko popularnih objašnjenja za ovakvo stanje stvari. Jedno je da su muškarci po prirodi promiskuitetni pošto evolucija zahteva da seju svoje seme, a ne da brinu o svom potomstvu. Drugo je da se muškarci sve više boje žena i njihove sve veće snage koje su pretnja njihovom identitetu. Psihoanalitička objašnjenja kažu da je fobija od vezivanja rezultat toga što se muški rodni identitet izgrađuje naspram ženskog, a ne u afirmaciji muškog, što ga čini krhkim. Nensi Čodorov (Nancy Chodorow) je tvrdila da su različite emocionalne prirode muškaraca i žena rezultat strukture nuklearne porodice u kojoj deca rastu uz majku, navodi Ilouz [Ilouz 2013: 100]. Devojčice se pritom ugledaju na majku, dok se dečaci razvijaju s osećajem odvojenosti i streme autonomiji. Dečaci uče da se odvajaju, žene da se vezuju.

Za Ilouz su posebno sumnjiva psihološka objašnjenja koja patologizuju muško ponašanje zato što se implicitno oslanjaju na model zdrave psihe, koji pretpostavlja da je intimnost *normalno* i *zdravo* stanje kojem treba da težimo i tako negiraju mogućnost da pojedinci i grupe odbacuju intimnost, a da nisu psihološki manjkavi. Intimnost je

institucija, a ne mera zrele psihe, smatra Ilouz i tvrdi da su presudni socijalni uslovi, da je muško ponašanje samo odgovor na nove društvene uslove. Vezivanje je odgovor na strukturu prilika. Veća spremnost žena da se obavežu rezultat je onoga što Ilouz naziva *ekskluzivističkom strategijom pronalaženja partnera*. Ona veruje da je ta strategija više motivisana orijentacijom na reprodukciju nego prirodnom orijentacijom na muškarce. Muškarci su manje motivisani reprodukcijom, smatra Ilouz i tvrdi da je „glavni kulturni imperativ koji oblikuje muškost psihološka autonomija, pokretljivost na gore i materijalna uspešnost“ [Ilouz 2013: 107]. Zato sada žene preuzimaju uloge koje traže i žele da se imaju deca, a kako su u tome ograničene biološkim vremenom, to ih stavlja u podređen položaj.

Drugi aspekt neravnopravnosti žena na tržištu bračnih odnosa je demografija. Od 1980-ih obrazovni nivo muškaraca rastao je sporije od ženskog, a njihova sposobnost da zarađuju se u proseku smanjila u odnosu na žene. To znači da se veći procent žena srednje i više klase bori za istu mušku grupaciju obrazovanih, imućnih muškaraca, te se na taj način stvara njihov manjak. Sve veća nejednakost u prihodima muškaraca smanjuje stopu brakova kod žena i produžava potragu za suprugom. Takođe, još uvek postoji starosna diskriminacija koja se zasniva na normi da žene treba da budu mlađe od muškaraca, navodi Ilouz. To ima za posledicu da muškarci imaju mnogo veći izbor. Sve ovo za Ilouz znači da je fobija od vezivanja povezana „sa suštinskim transformacijama u *ekologiji izbora*, koje omogućavaju muškarcima da kontrolišu uslove seksualnog pregovaranja.“ [Ilouz 2013: 111].

Ilouz govori o seksualnom i bračnom tržištu, na kome, kao na svakom tržištu na kome je velika ponuda robe, to obilje otežava određivanje vrednosti. Žene se predstavljaju seksualno i emocionalno dostupnijim od muškaraca što muškarce stavlja u bolju poziciju. Seksualna sloboda stvara obilje koje donosi problem kako da se odredi vrednost predmetu želje. Strategije izbegavanja da se obavežu nisu znak patološke psihe nego strateški pokušaj da stvore nestašicu. Za Ilouz ovo objašnjava zašto je gore pomenuti priručnik *Pravila,* objavljen 1995. godine, imao toliko uspeha i postao kulturološki fenomen s više od 2 miliona prodatih primeraka. Iako su *Pravila* veoma pogrešan pokušaj da se ispravi strukturna emocionalna nejednakost muškaraca i žena, smatra Ilouz, istovremeno pogađaju u srž emocionalne nejednakosti u heteroseksualnim

vezama. *Pravila* čine kulturnu strategiju stvaranja nestašice i time povećavaju emocionalne vrednosti žena na tržištu.

5.7. AUTENTIČNOST I SREĆA

U drugom poglavlju ovog rada smo pokazali da je autentičnost u pozitivnoj psihologiji i danas prisutna kao tema istraživanja. Pored *nauke o sreći*, u okviru pokreta pozitivna psihologija razvija se i *nova nauka o autentičnosti*, u kojoj se tvrdi da je autentičnost važnija za sreću nego bilo koji drugi faktor ličnosti.

Svoje shvatanje autentičnosti, Džozef [Joseph 2016] prvenstveno zasniva na humanističkoj psihologiji i teoriji Karla Rodžersa, za koga autentičnost znači *biti autor svog svog sopstvenog života*. Autentičnost zahteva da pojedinac pre svega razume samog sebe, da ima svest o svojim unutrašnjim emocionalnim stanjima i da poseduje sposobnost da ta svoja stanja otvoreno izrazi pred drugima. Autentičnost u tom smislu je neophodna za *dobar život*, a to je *život sa svrhom i značenjem*. Nedostatak autentičnosti s druge strane je ono što stvara probleme i zbog čega pojedinac mora da traži pomoć terapeuta. Cilj *terapije usmerene na klijenta* Karla Rodžersa bio je da pojedinci prihvate sebe kakvi su zaista i da nauče da ne moraju da se pretvaraju da su nešto drugo.

Takođe, teorijsko utemeljenje Džozef pronalazi i u Aristotelovoj etici, odnosnu u pojmu *eudajmonija* (*eudaimonia),* koji označava dobar, ispunjen život, sreću. Autentičnost je suštinska za eudajmoniju, tvrdi Džozef, ona je samo središte *rascvata* i *izvrsnosti* jer ako smo u saglasnosti sa sobom naš život će imati više smisla i svrhe [Joseph 2016: 109–114]. Dobar život zahteva da ostvarimo svoje urođene potencijale i jedino ako izađemo u susret sopstvenim bazičnim potrebama moći ćemo da rastemo i da se razvijamo i postanemo *najbolja moguća verzija sebe*. I ono što je najvažnije: uvek je moguće učiniti potpuni preokret u životu, ako tako izaberemo. Mi možemo da postanemo autori sopstvenog života, tvrdi Džozef. Navodi da su istraživanja pokazala ne samo da su ljudi koji žive autentičnijim životom srećniji, već i da je autentičnost važnija za sreću nego bilo koji drugi faktor ličnosti. Formula autentičnosti koju on nudi zahteva od pojedinca tri stvari: da poznaje sebe, da sam upravlja svojim životom i da bude svoj svakog trenutka, za šta priznaje da nije lako postići. Na primer, autentičnost

podrazumeva da uvek iskreno iznesemo ono što mislimo i osećamo, ali to u stvarnom životu nije uvek moguće, naročito na poslu, u odnosu sa šefovima i klijentima. Dakle, moramo da nosimo masku, da igramo ulogu, ali moramo biti svesni opasnosti da, ako stalno igramo ulogu, ona će postati naša ličnost. Autentična osoba mora da prevaziđe svoju želju da se uklopi i postane deo gomile, smatra Džozef i daje neke praktične savete kako to postići, mada se oni pre svega tiču prvog dela formule, kako upoznati sebe [na primer, otkriti sopstvene odbrambene mehanizme, biti otvoren za nove informacije, prema sebi i drugima, slušati pažljivo druge i sl.). Džozef se osvrće i na činjenicu da je u modernom svetu mnogo toga što nas otuđuje i od samih sebe i od drugih, i što obeshrabruje naše napore da sami upravljamo svojim životima. Iako nas kroz čitavu knjigu ubeđuje da „možemo da postanemo autori sopstvenog života“, on na kraju ipak priznaje da mnogi ljudi propuštaju šansu da razviju svoje potencijale, a osnovni razlog za to je što se svi potencijali ne vrednuju jednako. Istina je da Zapadno društvo najviše vrednuje kvalitete vođstva, moći i stvaranja bogatstva [Joseph 2016: 218]. Dakle, nužne su sistemske promene, promene u roditeljstvu, obrazovnom sistemu i posebno u oblasti rada i zapošljavanja, smatra Džozef.

U drugom poglavlju ovog rada smo izneli kritiku industrije sreće (kojoj je temelje postavila pozitivna psihologija) Vilijema Dejvisa [Davies 2015]. Pre Dejvisa, industriju sreće kritikovao je britanski teoretičar Ijan Ferguson [Ferguson 2007]. Glavni promoter nauke o sreći u Velikoj Britaniji je Ričard Lajard (Richard Layard), profesor ekonomije na London School of economics, poslanik u Domu lordova i savetnik laburističkih vlada, tvrdi Ferguson i ističe rastuću zainteresovanost zapadnih vlada za nauku o sreći i empirijska istraživanja sreće. Prvo nacionalno istraživanje sreće u Britaniji sprovedeno je 2007. godine, a istraživanje na evropskom nivou (OECD-a) finansirala je Deutsche Bank da bi utvrdila faktore koji doprinose sreći u kapitalizmu. Nalazi tih istraživanja imaju veliki uticaj na javnu politiku. Na primer, škotski političari su tvrdili da „kultura zavisnosti“ sprečava razvoj škotske ekonomije. Ferguson ne zanemaruje ulogu psihologa i ističe da je teško ne videti Seligmanovu pozitivnu psihologiju kao dalje razvijanje tvrdnje ranijih američkih pisaca literature za samopomoć, kao što je Norman Vinsent Pil, da je najvažnija promena načina na koji pojedinci gledaju na svet. Kao i Entoni Gidens, i Seligman je tvrdio da „iznad veoma niskog prihoda, na sreću ne utiču ni bogatstvo ni moć“.

Oni koji tvrde, piše Ferguson, da sreća i prihod nisu povezani, nisu obratili pažnju na ono što se dešava milionima ljudi u periodu neoliberalne politike od 1979. U narednih dvadeset godina, radnici su trpeli poraz za porazom: siromaštvo (koje se ne pojavljuje u nauci o sreći, iako su mnoga istraživanja potvrdila vezu siromaštva i depresije), sve veće nejednakosti, kao i transformacija rada za koju se ispostavilo da je „odlična za zdravlje".

Ključne tvrdnje pozitivne psihologije potpuno su u skladu s neoliberalnom politikom: shvatanje zdravlja kao individualne odgovornosti; odbijanje da se siromaštvo i nejednakosti razmatraju kao faktori blagostanja; i odbacivanje svakog oblika zavisnosti, smatra Ferguson.

Nasuprot pripadnicima pokreta pozitivne psihologije, Ferguson smatra da sreća može da se ostvari samo u društvu u kome nema eksploatacije i opresije. Poziva se na Igltona [Eagleton 2007] koji u eseju *The Meaning of Life* o sreći kaže da ako je sreća stanje uma, ona zavisi od nečijih materijalnih okolnosti.

U navedenoj knjizi Iglton se, kao i Džozef, poziva na Aristotela, ali daje drugačije tumačenje. Mada se može tvrditi da ljudi mogu biti srećni nezavisno od okolnosti, piše Iglton, kao što su smatrali stoici i Spinoza, Aristotel u to nije verovao. Pod srećom (*eudajmonijom)* Aristotel je podrazumevao život ispunjen vrlinom, a kako možete biti hrabri, časni i velikodušni ako niste slobodni delatnik koji živi u političkim uslovima koji podstiču te vrline. Sreća ili blagostanje je stvar institucija: zahteva socijalne i političke uslove u kojima ste slobodni da razvijate svoje kreativne sposobnosti, zahteva stabilno okruženje, mada ne i neku posebnu vrstu politike [Eagleton 2007: 87].

Nisu samo pozitivni psiholozi tvrdili da „iznad veoma niskog prihoda, na sreću ne utiču ni bogatstvo ni moć", već su to pokazala i unakrsna kulturološka istraživanja subjektivnog osećanja sreće. Istraživanje Ronalda Inglharta je pokazalo da, kad se uporedi godišnja zarada na nacionalnom nivou s prosečnim osećajem sreće, kriva na grafiku se vrtoglavo penje naviše, ali do nivoa od 10–13 hiljada dolara godišnjeg prihoda. Nakon te tačke, povećanje prihoda kao da dovodi do smanjenog osećaja sreće, mada to nije pravilo u svim kulturama. Recimo, Island, Danska, Norveška i Švajcarska imaju viši nivo subjektivnog zadovoljstva od Japana, Nemačke, SAD i Francuske. Da li to ima veze s nejednakostima, religioznim odlikama ili sa čvršćim porodičnim vezama,

stepenom učešća u politici ili čak boljim genima, sociolozi se nisu dogovorili i verovatno nikad i neće (prema: [Mekman, 2007: 409]).

Ovim istraživanjima subjektivnog osećanja sreće stavljaju se brojne primedbe. Iglton prema njima izražava pomalo skeptičan stav. Ako 92% Iraca izjavi da su srećni, moramo da im verujemo, kaže, ljudi se osećaju dobro ili loše i uglavnom su svesni toga. S druge strane, mi imamo i značajne resurse da racionalizujemo svoju bedu i jad. U slučaju Iraca, kaže Iglton, te izjave se mogu tumačiti u svetlu irske tradicije ljubaznosti prema strancima – možda su samo hteli da anketar bude srećan. Ipak, opasnost od samoobmane je uvek prisutna. Možda je baš zbog toga Aristotel smatrao shodnim da napiše knjigu o etici – da bi ljudima otkrio šta se zaista računa kao sreća, kaže Iglton [Eagleton 2007: 87]. Hefe [2011], opet, ističe da za filozofiju subjektivna ugodnost ima samo drugostepenu ulogu. U istraživanjima sreće trebalo bi uzeti u obzir, pored samoprocene ispitanika, i objektivne pokazatelje kao što su: stope samoubistva, broj zavisnika od droge ili alkohola, stope razvoda braka, budući da i on škodi i ispitanicima i njihovoj deci [Hefe 2011: 102].

Sve to uzeo je u obzir Žil Lipovecki [2008] koji navodi, s jedne strane, da je u istraživanjima sreće 9 od 10 Francuza izjavilo da su srećni, a da se, s druge strane, broj depresivnih osoba u Francuskoj između 1970. i 1996. povećao sedam puta. Objašnjenje za to povećanje ovaj teoretičar pronalazi u *hiperkonkurentskom univerzumu* čije je svojstvo da pojedinca čini stalno sve odgovornijim za sebe samog, „..neumorno ponavljanje zahteva da postane ono što jeste, akter svog života, odgovoran za svoje sposobnosti, zadatak da se bude subjekt postaje iscrpljujući, depresivan, sve teže prihvatljiv.“ [Lipovecki 2008: 228]. A isto to proizvodi i takve izjave o sopstvenoj sreći kakve proizvodi. Teško je priznati da nisi srećan u društvu koje smatra da je pojedinac jedino odgovoran za svoju sreću [Lipovecki 2008: 307].

Mekman sa svoje strane tvrdi da savremene „studije sreće“ nisu precizna nauka i da treba da budemo krajnje nepoverljivi kada se tvrdi da nema sreće u tržišno usmerenim demokratskim društvima. U svakom slučaju, ovaj autor pokazuje kako je sreća postala vrlo privlačna tema istraživanja u mnogim disciplinama. Da je sreća u društvima Zapada postala i dominantna kulturna težnja, Mekman pokazuje i time što je „prvi moderan simbol koji se može nadmetati za primat u određenim oblastima s krstom i Davidovom zvezdom“, smeško ili *smajli*. Na adekvatan način i argumentuje značaj

ovog simbola: simbol je stvoren da bi se umirili nezadovoljni radnici jedne firme koju je preuzimala druga firma, a autoru je doneo proviziju od 45 miliona dolara. Samo 1971. godine, dugmad s likom *smajlija* kupilo je pedeset miliona ljudi [Mekman 2007: 404].

5.8. AUTENTIČNOST I ZDRAVLJE

U kulturi samopomoći se odbacuje biomedicinski model brige o zdravlju pojedinca kao inferioran holističkom pristupu, koji je prisutan u tradicionalnoj kineskoj medicini. Taj pristup je takođe bio prisutan i u zapadnoj narodnoj medicini od Paracelsusa, koji je „verovao da je bolest rezultat neravnoteže“, sve do Dekarta [Capra 1986: 137–138].

Međutim, kada je reč o tradicionalnoj kineskoj medicini, Fritjof Kapra naglašava da je holizam u njoj prisutan samo u užem smislu: ljudski organizam se shvata kao celina. Holizam u širem smislu podrazumeva uticaj okoline na pojedinačni organizam – što se u kineskoj medicini priznaje samo teorijski, dok se u terapiji zanemaruje [Capra 1986: 370]. Nesklonost da se utiče na društvene prilike pacijenta je, veruje Kapra, posledica jakog uticaja konfučijanizma na sve vidove kineskog života, a koje je bilo usmereno pre svega na održavanje društvenog poretka. Pojedinac je morao da se prilagodi poretku, pa je tako i svrha kineske medicine postizanje najbolje moguće prilagođenosti na celokupnu okolinu pojedica [Capra 1986: 367]. Pojedinac je odgovoran za održavanje vlastitog zdravlja, a u velikoj meri i za lečenje. Dužnost je pojedinca da načinom života održava svoje zdravlje, slaže se i Kapra, a psihosomatska priroda bolesti upućuje i na mogućnost samoizlečenja. Prvi korak u ovoj vrsti lečenja je uviđanje pacijenata da oni sami, svesno ili nesvesno, učestvuju u nastajanju i razvijanju bolesti, pa zato mogu i da učestvuju u procesu izlečenja. Kapra objašnjava i da pacijenti učestvuju u nastajanju bolesti, na primer time što izlažu sebe stresnim situacijama ili načinom na koji reaguju na takve situacije. Ipak, prinuđen je da prizna da je odgovornost pojedinca samo delimična jer su njihovi izbori kulturno uslovljeni, kao i slobodna volja, kao i da mnogi zdravstveni problemi nastaju usled ekonomskih i političkih činilaca, koji se mogu promeniti samo kolektivnim delovanjem. Zbog toga Kapra smatra da individualna odgovornost mora biti propraćena kolektivnom odgovornošću, a individualna zdravstvena zaštita društvenim delovanjem i politikom.

Pod tim podrazumeva zdravstveno prosvećivanje, ali i brigu o podizanju stope zaposlenosti, brigu o zdravoj hrani i prirodnoj sredini, što je sve potpuno razumljivo i za one koji nisu pobornici njegove nove paradigme. Kapra takođe iznosi i kritiku sistema javne zaštite zdravlja s kojom bi, opet, svi mogli da se slože, od nehumanog svođenja pacijenata u bolnicama na broj, pa dalje. Međutim, predlozi za promene u oblasti zdravstvene zaštite koje iznosi Kapra ne odnose se na to, nego na nešto što bi svaka neoliberalna vlast toplo pozdravila. Jedan od tih predloga je da medicinske sestre preuzmu posao lekara opšte prakse, zato što se one „nalaze u prvim redovima holističkog zdravstvenog pokreta“ [Capra 1986: 391]. Kapra ne navodi, ali verovatno je da bi se time ostvarile znatne uštede u javnom zdravstvenom sistemu. Drugi njegov predlog za promenu, koji bi mogao da bude „prvi koristan korak“, jeste „stavljanje moratorijuma na širenje bolnica u svrhu nadziranja rastućih bolničkih troškova“ [Capra 1986: 393]. Treći predlog je „da se lekovi upotrebljavaju samo u nužnim slučajevima, a i tada što je moguće štedljivije“. S druge strane, više psihoterapije, homeopatskih lekova, bioenergije, kineske medicine i sl. Posebno preporučuje autogeni trening (oblik samohipnoze) kao jednu od najuspešnijih tehnika za opuštanje. „Kada je organizam potpuno opušten pojedinac može doći u kontakt sa svojim nesvesnim i tako dobiti važne podatke o svojim problemima.“ [Capra 1986: 408].

To valjda znači da nam nisu potrebni lekari i skupe laboratorijske analize za postavljanje medicinske dijagnoze, već smo sami, odnosno naše *duhovno ja,* za to sasvim kompetentni. Nama ovi predlozi više zvuče kao briga za smanjenje troškova za javni zdravstveni sistem, nego kao briga o zdravlju pacijenata.

To ima i svoju drugu stranu, na koju ukazuju Hit i Poter [2011] tvrdeći da „sva ova pobuna protiv zapadnih zdravstvenih institucija nije ništa drugo nego dodatna marketinška prilika za privatni sektor“ [Hit i Poter 2011: 276][97].

Ovi autori pokazuju da i alternativna medicina ima veze sa zahtevom za autentičnošću. Kontrakulturalisti su autentičnost povezali s negovanjem sebe i iznad svega iskrenost prema sebi, što je postalo najvažniji imperativ modernog života. Pošto

[97] I kod nas je poslednjih godina učestalo pozivanje građana na „besplatne preglede“ koji izgledaju tako što se prvo drži predavanje od nekoliko sati protiv zvanične medicine i pritom se okrivljuju farmaceutske kompanije koje i „nemaju za cilj da ljudi budu zdravi, jer ko bi onda kupovao sve te njihove lekove“, a onda se reklamira nekakva alternativna terapija ili proizvod koji će rešiti zdravstvene tegobe prisutnih (na primer, dušek koji je napravljen na principu „Pupinovih kalemova“, šta god to bilo, lepo zvuči, jer osim što je Pupin naučnik, još je i naš).

je čitava aparatura potrošačkog konzumerizma posvećena ulivanju neautentičnih i lažnih potreba, mi moramo da potražimo autentično negde drugde. Tako je autentičnost pronađena u egzotičnosti [Hit i Poter 2011: 262]. Pravi razlog je ono što je bila i najveća slabost kontrakulturnog mišljenja: nemogućnost stvaranja koherentne vizije slobodnog društva, a još manje stvaranja praktičnog političkog programa koji bi izmenio onaj u kome živimo. Okretanje egzotičnosti je predstavljalo poricanje ovog problema jer se širilo uverenje da će nam druga kultura omogućiti da pobegnemo iz gvozdenog kaveza modernosti. Jedno od osnovnih ubeđenja kontrakulture je da Azijati poseduju više duhovnosti od nas na Zapadu, navode Hit i Poter.

Nigde iskušenje prema egzotičnosti nije očiglednije, ili unosnije, nego u cvetajućoj industriji alternativne medicine. Svaki grad u Americi s više od nekoliko stotina stanovnika ima terapeute, homeopate, iscelitelje s kristalima i terapeute s magnetima. Amerikanci su 1997. godine potrošili 30 milijardi dolara na alternativnu zdravstvenu negu (poređenja radi, kanadski socijalizovani medicinski sistem te godine koštao je vladu 55 milijardi dolara). Ideja alternativne medicine je suštinski nusproizvod kritike masovnog društva, tvrde Hit i Poter. Po kritičarima, bolnica je bezlična, birokratska institucija, gde se pacijentima dodeljuju brojevi i daje im se identifikaciona narukvica... "a ukupni pristup zdravlju favorizuje tehnološke intervencije i instrumentalnu kontrolu bolesti" [Hit i Poter 2011: 270–271]. Kontrakultura je imala šta da ponudi kao alternativu. „Dok je zapadna medicina fokusirana na bolest, istočna medicina je holistička; dok je zapadna medicina tehnološka, istočna medicina je prirodna; dok zapadna medicina odvaja um od tela, istočna leči celu osobu." [Hit i Poter 2011: 272].

Bauman [2010] se konkretnije bavi promenama u zdravstvu „od kad je Margaret Tačer sprovela svoj poznati frontalni napad na „državu dadilju" pod sloganom: „Želim doktora koga sam ja izabrala u vreme kada meni odgovara." Ovo je, kao program, pogodilo pravu žicu onda kad je najavljeno. Izbor se zaista činio dobrodošlim odmorom od rutine." [Bauman 2010: 159]. Međutim, brzo se ispostavilo da taj izbor istovremeno donosi i „nepodnošljivu količinu nesigurnosti". Kao primer, Bauman navodi promene do kojih je došlo u razgovoru između lekara i pacijenta. Od „Ovo nije u redu kod vas i uradićemo ovo" stiglo se do „Ovo su vaše opcije, šta želite da uradite?" Bauman smatra da se čini da nema izlaza, jedna ista generacija je isprobala oba rešenja i ne vidi neku

treću mogućnost. Pojedincima je dopao zadatak individualnog iznalaženja rešenja za društveno proizvedene probleme, a sami moraju i da nađu resurse za realizaciju rešenja, tvrdi on.

Za razliku od Baumanovog pesimističkog stava, ima teoretičara koji ipak smatraju da rešenja postoje. Za Renatu Salecl [2014] pre svega je razumljiva potraga za višom silom u situaciji kada je naše zdravlje ozbiljno ugroženo. „U trenucima najveće slabosti mi tražimo bilo kakvo objašnjenje i kakvu god pomoć možemo naći.“ [Salecl 2014: 55]. Za ovu autorku, „ideologija samoisceljenja često vodi do maštarija kakve su natprirodne – ili prosto nenaučne – sile na delu u našem organizmu, i kakve sile možemo prizvati ne bismo li ga izlečili.“ To ne znači da nema drugog rešenja. Postoje drugi načini da se umanji strepnja pacijenata, tvrdi Salecl, i navodi primer kanadskog zdravstvenog sistema koji čini sve u tom smislu time što kontroliše liste čekanja na operacije koje nisu više u rukama samih lekara, inače sklonih tome da ih uvećavaju, što je dovelo do poboljšanja opšteg stanja pacijenata.

5.9. ZAKLJUČAK: DISCIPLINOVANJE U DOBU AUTENTIČNOSTI (DOKAZIVANJE TREĆE HIPOTEZE)

U ovom poglavlju preispitivali smo ključne koncepte kulture samopomoći, a pre svega koncept *autentičnosti*, koji sama ova kultura ističe kao svoj cilj, odnosno uslov postizanja sreće, blagostanja i svega drugog pozitivnog u životu pojedinca.

Pokazali smo da su s konceptom autentičnosti povezani i mnogi drugi ključni koncepti kulture samopomoći, kao što su koncepti *pravog ja, suštinskog ja, višeg ja*; zatim koncepti *istina je u nama, biti gospodar svog života, živeti u sadašnjosti;* koncepti *ličnog razvoja, duhovnog razvoja, rada na sebi, samoostvarivanja* (*samoaktualizacije*) i *samounapređenja,* koncepti *oslobađanja od toksičnosti* i od zavisnosti (*kodependencije),* koncepti *sreće* i zdravlja (samoisceljenja) itd.

Cilj ovog preispitivanja je dokazivanje postavljene hipoteze da je kultura samopomoći, uprkos svojim proklamovanim vrednostima, samo oblik konformizma, način uklapanja pojedinca u zahteve savremenog neoliberalnog kapitalističkog društva i njegove kulture.

Tvrdimo da kultura samopomoći, umesto da doprinosi kritici kulture i društva i pomaže autentičnost pojedinca, ima značajnu ulogu u disciplinovanju pojedinaca u skladu sa zahtevima neoliberalnog kapitalizma. Kultura samopomoći daje značajan doprinos savremenom kapitalizmu koji „ne proizvodi samo modele robe, već i modele subjektiviteta, način razmišljanja o odnosima muškaraca i žena, o odnosima prema radu, uspehu, zdravlju, smislu života i svemu drugom. Cilj te proizvodnje je homogenizacija i standardizacija subjektiviteta.“ [Lazzarato 2010].

Da bismo dokazali ovu hipotezu, pre svega smo morali da pokažemo kako se u kulturi samopomoći tumači i opravdava zahtev za autentičnošću i koliko ta interpretacija odgovara idealu autentičnosti. Pokazali smo da se deklerativno zalaganje za autentičnost u literaturi za samopomoć svodi na sleđenje uputstava korak po korak, koja se navode u samoj literaturi; da se zapravo pod autentičnošću podrazumeva energičnost i ispoljavanje entuzijazma; da je često reč, ne o istinskoj autentičnosti, već o nošenju maske čiji je cilj ostvarivanje uticaja na druge ljude. Doduše, nekada se u postizanju istog cilja savetuje i oponašanje drugih.

Takođe smo pokazali kako autentičnost u ovoj kulturi prelazi u autocentričnost, izneveravanjem samog ideala [Tejlor 2002], i ukazali na paradoksalnosti zahteva za autentičnošću koji je istovremeno zahtev društva [Bauman 2009a].

Pokazali smo u kolikoj su saglasnosti kultura samopomoći i preduzetnička kultura neoliberalnog kapitalizma. Proizvodnji subjektiviteta u neoliberalnom kapitalizmu, self-help doprinosi tako što podstiče pojedince da:

– rade na sebi, da investiraju u sebe (*humani kapital* je termin neoliberalne ekonomske teorije kojim se podstiče na eksploataciju najbližeg prirodnog izvora (resursa) u ovom slučaju, samog sebe [McGee 2005]; da se odnose prema sebi kao prema preduzeću, da upravljaju sobom, da budu menadžeri sebe, da se samomotivišu i samonadgledaju (što za vlasnika znači i finansijske uštede, ne moraju da plaćaju srednje menadžere); da razvijaju sve svoje potencijale (da izgrade *najbolju verziju sebe*, da naprave od sebe *brend*); da budu kreativni (kreativnost je osnova inovacija što omogućava i opstanak i dalji razvoj kapitalizma); da se permanentno stručno usavršavaju i unapređuju svoje komunikacijske i druge socijalne veštine (što je s jedne strane u skladu s neoliberalnom ekonomskom teorijom, koja je pre svega nauka o

ljudskom ponašanju [Fuko 2005], a s druge skida odgovornost s poslodavca da ulaže u razvoj zaposlenih);

– budu autentični (da otkriju svoje suštinsko ja, svoju unutrašnju duhovnost koja je izvor vitalnosti i kreativnosti) i da se samoaktualizuju (što najčešće znači da svesno prihvataju prekarijatske uslove života i rada jer oni pružaju više slobode i autonomije [Lorey 2006]. Pri tom da rade najviše što mogu i da blagosiljaju svoju platu iako je mala, jer bitno je da steknu slobodu da rade ono što žele i kada žele [Čopra 1989], da sami upravljaju svojim životom i da ne gledaju na sebe kao žrtvu sistema ili okruženja, jer to je „samo izgovor".

– budu fleksibilni, što znači spremni da obavljaju radne zadatke koji nisu unapred definisani, i u svom slobodnom vremenu. Neoliberalnom kapitalizmu su upravo potrebni fleksibilni radnici koji su na raspolaganju 24 sata dnevno, sedam dana u nedelji, a koji ne zahtevaju stalno zaposlenje jer su internalizovali potrebu da „ovladaju većim brojem veština";

– kontrolišu svoje misli, da „pozitivno misle" uprkos svemu (self-help gleda na patnju kao na mogućnost da unapredimo sebe), jer se mislima proizvodi sopstvena realnost. Za kapitalizam je ovo bitno iz dva razloga. Prvo, sam pojedinac je odgovoran za svoj život, što znači odustajanje od projekta popravljanja društva, a drugo, pozitivne misli doprinose zdravlju, odnosno sreći zaposlenih, što je presudno za kapitalističku ekonomiju. Galup je izračunao da „nesreća" zaposlenih košta SAD 500 biliona dolara godišnje, kroz smanjenu produktivnost, manje prihode od poreza i troškove zdravstvenog osiguranja. Pozitivna psihologija ima ključnu ulogu u obnavljanju energije ljudi da „guraju dalje" [Davies 2015].

Nadziranje sopstvenih misli nekada znači da se pojedincima savetuje da žive u sadašnjem trenutku, a sadašnjost sve što ima i većina radnika u novoj ekonomiji u kojoj je jedna od osnovnih odlika nestalnost posla [Senet 2007].

Pokazali smo da kada je reč o autentičnosti žena postoje druga pravila. Sudeći prema savetima koji se daju ženama u vezi s uspehom u poslovnom svetu, ženama se uopšte i ne preporučuje da budu autentične. One moraju da nauče da se ponašaju kao muškarci i da prikrivaju svoje istinske potrebe i da nauče da vole svoj posao, a „ne da žele da budu negde drugde" [Evans 2012]. Isti savet se daje i kada je reč o ljubavi i patnerskim vezama. Žene i tu moraju da nauče da se ponašaju kao muškarci, a „ne da

vole na način na koji žene vole“ [Ilouz 2013]. To znači da ne pokazuju svoju ljubav i predanost, jer to je onda zavisnost, kodepedencija. Žena mora da nauči da voli sebe, da može da živi sama, da se oslanja samo na sebe i sama sebi da bude najbolji prijatelj. Takođe, kada je to potrebno, od autentičnosti lako odustaje i vrlo često se autentičnost podređuje fleksibilnosti i kada je reč o muškarcima, ali u savetima ženama se u tome ide još dalje. Ženama se savetuje da budu „timski igrači“ (veštine timskog rada spadaju u prioritetne veštine koje zahteva neoliberalna preduzetnička kultura), uz objašnjenje da to znači narušavati sopstveni integritet izvršavanjem volje vođe tima, bez obzira što znamo da on „od muškarca tako nešto ne bi ni tražio“ [Evans 2012].

Pokazali smo da kada su saveti potpuno suprotni od gore navedenih, tek onda od autentičnosti ne ostane ni traga. Pošto je feminizam, kako neke self-help autorke tvrde, doprineo samo tome da sve veći broj žena nema partnera, ženama se savetuje da usvoje stara pravila osvajanja muškaraca, koja su koristile njihove bake, da budu nedostupne, uzdržane i tajanstvene. Kako to tumači Žižek [1999] – zahtev da budemo ono što zaista jesmo premetnuo se u postmoderni zahtev beskrajne plastičnosti subjekta. Tako je krajnji individualizam doveo do svoje suprotnosti, do krajnje krize identiteta: subjekt ide od jedne maske do druge, dok iza maske ne dođe do ničega.

Pokazali smo da je autentičnost i u osnovi uspona alternativne medicine i pokreta samoisceljenja koji je takođe u nadležnosti Novog doba. Hit i Poter [2011] tvrde da su kontrakulturalisti, smatrajući da je život u modernom društvu neautentičan, autentičnost pronašli u egzotičnosti i prednost dali drevnoj kineskoj medicini koja leči čitavu osobu, a ne, kao zapadna, samo bolest. Pravi razlog za to, po mišljenju ovih autora, jeste najveća slabost kontrakulturnog mišljenja: nemogućnost stvaranja koherentne vizije slobodnog društva, a još manje stvaranja praktičnog političkog programa koji bi izmenio onaj u kome živimo.

Drugi teoretičari [Bauman 2010; Salecl 2014] ukazuju da je ideologija izbora i u ovoj oblasti samo uvećala nesigurnosti i neizvesnosti s kojima se građani suočavaju i da povećavanje mogućnosti izbora na tržištu zapravo služi samo jednoj svrsi, da se na pojedinca prenesu zadaci rešavanja društvenih problema i to individualnim sredstvima i resursima koji su očigledno neadekvatni tim zadacima.

Poduke građanima da se sami leče, da se samozapošljavaju, da se samoobrazuju i neprekidno samoprocenjuju i samounapređuju da bi bili zdravi, da bi obezbedili sebi

egzistenciju, da bi bili konkuretni na tržištu, šalje ne samo kultura samopomoći nego isto tako i neoliberalna kapitalistička država. Savetuje im se da izađu iz svoje zone udobnosti, da rizikuju, da nepovoljne okolnosti koriste kao priliku za razvoj. A ako u svemu tome posustanu, onda im se savetuju samoljubav, život u sadašnjem trenutku, pozitivno mišljenje i traganje za duhovnošću u sebi.

6. POTROŠAČI KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI

6.1. EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA KULTURE SAMOPOMOĆI

Od kasnih sedamdesetih godina, pojedini američki psiholozi počeli su da proveravaju efikasnost pojedinih biomedicinskih i psiholoških programa samopomoći i *terapija uradi sam* (*do-it-yourself therapies*), koje obuhvataju knjige za samopomoć, audio kasete i druga sredstva koje pojedinci mogu sami da koriste kako bi rešili svoje zdravstvene ili emocionalne probleme, ili promenili neko svoje ponašanje. U tu vrstu spadaju istraživanja koja su sproveli Glasgow & Rosen, 1978; i 1982; Craighead, McNamara & Horan iz 1984. i Riordan & Wilson iz 1989. [Wilson Cash 2000].

Istraživanja koja su sproveli Glazgov i Rozen 1978. godine pokazala su da neki programi samopomoći nisu efikasni u odnosu na one koji se sprovode pod nadzorom stručnjaka, a da su drugi imali pozitivnih efekata, mada na kraći rok [Glasgow Rosen 1978]. Kako navode Glazgov i Rozen, testiranje programa samopomoći bio je prilično nezahvalan posao s obzirom na to na to da se za isti problem neprekidno pojavljivao sve veći broj novih programa, tako da istraživanja nisu uspevala da prate rast literature. Rozen [Rosen 1993] smatra da je najveći problem programa za samopomoć s medicinskog i psihološkog aspekta upravo to što nisu testirani. Drugi problem, prema mišljenju ovog istraživača, jeste to što su neki psiholozi otišli predaleko u svojim tvrdnjama o uspešnosti svojih programa i ističe da je Američko psihološko društvo propustilo da tu postavi jasne standarde. Obećanja koja daju izdavači su još ekstremnija, tvrdi Rozen i navodi primer knjige *Moć uma* (*Mind Power)* Arnolda Lazarusa, za koju izdavač tvrdi da se takvi saveti daju prvi put, što Rozen demantuje. Jedina razlika između te knjige i knjige Alberta Olstona pod istim nazivom iz 1903. godine je to što uz noviju idu i video kasete, kaže Rozen i zaključuje da je psihologija propustila da unapredi programe samopomoći.

Istraživanja konzumenata programa samopomoći ima još manje nego testiranja efikasnosti. Jedno od tih istraživanja sproveo je Stiven Starker, a rezultate je predstavio u knjizi *Oracle at the Supermarket* iz 1989. godine. Starkerovo istraživanje sprovedeno je na uzorku od 186 stanovnika Portlanda, tako da nije reprezentativno za čitavo

američko društvo, ali se rezultati tog istraživanja prilično podudaraju s rezultatima drugih, sličnih istraživanja, kao što je istraživanje koje su sproveli Šapiro [Shapiro 1987] i Vud [Wood 1988] [Wilson and Cash 2000].

Starker je postavio za cilj svog istraživanja da utvrdi zadovoljstvo potrošača ovom vrstom literature, mada je u vezi s tim unapred izneo ogradu da je zadovoljstvo potrošača samo jedan aspekt evaluacije bilo kog proizvoda ili usluge koji ima izvesna ograničenja. Potrošači su već samom kupovinom tih knjiga izrazili svoj stav, međutim „mi ne možemo biti sigurni da li kupovanje i čitanje ovih knjiga pokazuje visok nivo zadovoljstva, ili možda samo lošu naviku, ili čak tihi očaj“ [Starker 2008: 150].

Rezultati su pokazali da 83% ispitanika smatra da su knjige za samopomoć korisne, što se, kaže Starker, poklapa s rezultatima ranijih istraživanja. Nama se čini da je taj visok procent rezultat načina na koji je Starker došao do podataka, s obzirom na to da je on poslao upitnik na hiljadu adresa, a dobio pupunjene upitnike od 186 ispitanika. Smatramo da su ispitanici koji čitaju knjige za samopomoć bili u većoj meri motivisani da popune upitnik nego oni koji ne čitaju.

Rezultati Starkerovog istraživanja su pokazali i da starost ili obrazovanje ne utiču ni na učestalost čitanja ni na evaluaciju, ali da rod utiče. Starker to objašnjava time što žene uopšte više čitaju, pa i knjige za samopomoć. Što se tiče teme, manje od 20% ispitanika čita knjige samo iz jedne oblasti, a 80% njih iz više oblasti. Najviše se čitaju knjige na temu duhovnosti – 44,1%; ličnog razvoja – 41,4%; zdravlja – 37, 5% i dijete, odnosno telesne vežbe po 36%.

I druga istraživanja su pokazala da žene više čitaju knjige za samopomoć nego muškarci, posebno one koje se bave temama ljubavi i partnerskih veza, dijetama i emocionalnim problemima [Wilson and Cash 2000]. Pored toga, istraživanje koje su sproveli Vilson i Keš među studentima jednog američkog univerziteta pokazalo je i da pojedinci koji su u većoj meri psihološki osvešćeni (studenti čiji je jedan od glavnih predmeta psihologija) imaju i pozitivnije stavove o literaturi za samopomoć i da oni koji čitaju takvu literaturu izražavaju veće zadovoljstvo sopstvenim životom u odnosu na one koji ne čitaju. Ovo poslednje je takođe pokazalo i Starkerovo istraživanje iz 1992. [Wilson and Cash 2000].

U značajnija empirijska istraživanja onoga što se u našem radu naziva kulturom samopomoći možemo ubrojati istraživanje koje su sproveli Jankelovič, Skeli i Vajt

[Yankelovich, Skelly and White] 1979. godine na uzorku od gotovo 3000 zaposlenih Amerikanaca, a čije rezultate predstavlja Danijel Jankelovič u knjizi *Nova pravila, Traganje za samoispunjenjem u svijetu izokrenutih vrijednosti* [Yankelovich 1994: 81–106]. Rezultati ovog istraživanja su ukazali da je među zaposlenima u američkom društvu sedamdesetih godina prošlog veka bilo moguće uočiti skupinu sa „snažnom težnjom ka samoispunjenju“ koja je iznosila 17% ukupnog broja ispitanika. Analiza je pokazala da se ta skupina razlikuje od većine po tome što pridaje veliki značaj ličnoj kreativnosti (60% prema 29%), i kad bi morali da biraju između kreativnosti i materijalnog blagostanja, oni bi odabrali kreativnost, mada, kaže Jankelovič, oni veruju da ne moraju da biraju već da mogu da dobiju i jedno i drugo. Pripadnici te skupine troše mnogo vremena na razmišljanja o sebi i očekuju od sebe da zadovolje sopstvene ideale (67% prema 40%), dok preostala većina kaže da njihovo zadovoljstvo proizlazi iz doma i porodice. Više nego većina, oni žele biti izvanredni na svom poslu (62% prema 42%) i važnije im je da imaju neki smisleni cilj (77% prema 59%). Najveće razlike se vide u naporima da sami sebe razumeju (79% prema 54%) i u te svrhe čitaju literaturu za samopomoć i prisustvuju programima za upoznavanje sebe, bave se meditacijom i introspekcijom (48% prema 25%), analizaraju svoje snove i spremni su da se podvrgnu psihoterapiji ako je potrebno (41% prema 19%). Više nego većina, oni brinu o telu i ishrani, više vežbaju i prednost daju vegetarijanskoj ishrani. Mnogo češće se bave jogom i transcendentalnom meditacijom (43% prema 19%) i više nego većina cene toleranciju i individualnost (58% prema 39%). Kao ključnu razliku Jankelovič ističe to što se oni više nego većina slažu s tvrdnjom: *lični razvoj je važan i ja na njemu uporno radim* (66% prema 39%). Za razliku od tradicionalnog američkog obrasca uspeha koji je bio u vezi s uspehom u društvu ili u porodici, za ove osobe cilj su oni sami, zaključuje Jankelovič. Time, kao da kažu: „Ja sam sopstveni uspeh i sopstveno umetničko delo“ [Yankelovich 1994: 106].

Kod nas nije bilo istraživanja literature za samopomoć, ali je, kao što smo naveli u uvodu ovog rada, antropološko istraživanje okultizma u Srbiji devedesetih godina Lidije Radulović [2007] povezano s našom temom kulture samopomoći. Rezultati tog istraživanja poklopili su se i s nekim rezultatima istraživanja literature za samopomoć američkih istraživača, na primer da žene u većem boju nego muškarci učestvuju u ovoj kulturi kao potrošači odnosno klijenti ili čitateljke literature. Zbog tog poklapanja mi to

i nismo tretirali kao hipotezu već kao činjenicu. Drugo, u zasnivanju hipoteza u istraživanju konzumenata kulture samopomoći, oslonili smo se između ostalog i na rezultate istraživanja Lidije Radulović o *tri tipa učenika* u spiritualnim kultovima.

Donekle su za naše istraživanje relevantna i sociološka istraživanja vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji (Pantić: *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji,* 1990); vrednosti samoizražavanja [Pavlović 2009]; kao i uticaja tranzicije na promenu vrednosti [Bešić 2014]. Ova istraživanja se zasnivaju na Inglhartovim koncepcijama (uz kritički pristup tim koncepcijama) o kojima je već bilo reči u poglavlju o humanističkoj psihologiji Abrahama Maslova i na podacima koji su prikupljeni u Evropskim unakrsnim nacionalnim istraživanjima vrednosti (European Value Study). Već sam pojam *vrednosti samoizražavanja* upućuje na vrednosti na kojima počiva i kultura samopomoći, međutim, u navedenoj studiji [Pavlović 2009] istražuju se one vrednosti koje čine deo političke kulture i nisu posebno značajne za našu temu. U tom smislu je značajnija studija Miloša Bešića *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup,* koja se bavi vrednostima i stavovima koji se tiču religioznosti, morala, radnih i porodičnih vrednosti, i na koju smo se u radu već i pozivali. Potencijalno posebno važan izvor informacija za naše istraživanje su informacije vezane za *personalizovanu religioznost,* jer kako se ona u studiji opisuje, utisak je da je tu reč o duhovnosti Novog doba, koja je jedan od najizrazitijih elementa u kulturi samopomoći. Opisuje se kao „verovanje u neku vrsta duha/životne sile, te slaganje s tvrdnjom da se veza s božanskim uspostavlja na sopstveni način“, koje podrazumeva odbacivanje crkve kao institucije i prihvatanje praksi kao što su molitva/meditacija“. [Bešić 2014: 80]

Duhovnost Novog doba nije jedna od dimenzija religioznosti kao što su to verovanja i pripadnost crkvi, kako se u ovoj studiji tretira, već potpuno druga vrsta koju možemo da smatramo novim oblikom religioznosti ili ne (sami pripadnici pokreta Novo doba razlikuju duhovnost od religije), ali svakako ne možemo da je pridodajemo prethodnim dimenzijama tradicionalne religioznosti. Samo po sebi to i nije problem, već je problem to što ispitanici u ovom istraživanju, bar na balkanskim prostorima, nisu na pravi način razumeli pitanje, odnosno oni koji su ih anketirali nisu im objasnili da to što stoji kosa crta znači da veruju i u jedno i u drugo, ili praktikuju jedno ili drugo. Kako inače objasniti podatak da je među stanovništvom na Kosovu najprisutniji verski sinkretizam, da oni od svih naroda bivše Jugoslavije u najvećoj meri veruju u duhovnu

silu ili da meditiraju. Zašto bi oni uopšte bili skloni personalizovanoj religioznosti kad najviše od svih imaju poverenje u svoju crkvu?

Isti podaci korišćeni su i u istraživanju Andrijane Maksimović u neobjavljenoj doktorskoj disertaciji *Uticaj religioznosti na političku participaciju građana Srbije* iz 2017. godine. Nerazumevanje pojma personalizovana religioznost u ovom istraživanju dovodi do potpuno apsurdnih zaključaka da je „militaristička kultura pozitivan prediktor personalizovane religioznosti“ i da „postoji veza između duhovnosti i vojne vlasti“. [Maksimović 2017: 235]. Iako Maksimović na jednom mestu tvrdi da je crkvena religioznost kod nas još uvek dominantan oblik religioznosti, što je potpuno očekivano, to je ne sprečava da kasnije zaključi da je necrkvena religioznost zastupljenija na selu nego u gradu, kod manje obrazovanih itd.

Bešić je sam ukazao na neke paradokse u ovom istraživanju koje su posledica neprilagođenosti upitnika nacionalnim kulturama, a ovo je paradoks zbog koga su, nažalost, podaci prikupljeni u ovom istraživanju za nas neupotrebljivi.

Drugim rečima, na osnovu ovih istraživanja ništa ne možemo da tvrdimo o rasprostranjenosti vrednosti i verovanja kulture samopomoći u Srbiji. Ono što ova istraživanja pokazuju je da ova kultura kod nas ne može biti dominantna, da u našem društvu preovladavaju vrednosti tradicionalne kulture i da se u tranzicionom periodu prelaska iz društva s komunističkom ideologijom u društvo koje počiva na građanskim i ličnim slobodama i pravima povećava religioznost, što je suprotno modernizacijskim procesima ali i razumljivo u odnosu na tranziciju. Takođe, ova istraživanja pokazuju da je kod pripadnika mlađih generacija u odnosu na starije prisutno povećavanje postmaterijalističkih vrednosti [Bešić 2014: 406], mada to nisu nužno one koje su relevantne za kulturu samopomoći.

Da ova kultura kod nas nije dominantna je ono od čega smo u istraživanju krenuli, ali uz tvrdnju da je ona sve prisutnija unutar srednje klase (podrazumeva se gradsko stanovništvo), kojima je ova kultura prevashodno i namenjena. Čak i u ekonomski siromašnim društvima kao što je naše postoje oni koji prihvataju postmaterijalističke vrednosti kao što su samoaktualizacija i nova duhovnost, koje su deo ove kulture. Ciljna grupa našeg istraživanja je upravo taj deo našeg društva koji konzumira, odnosno učestvuje u kulturi samopomoći. Dakle, ovo istraživanje kulture samopomoći nije imalo ambiciju da ustanovi brojčani odnos konzumenata i nekonzumenata ove kulture u Srbiji,

naš uzorak u tom smislu nije reprezentativan, a prava je šteta što u tome ne možemo više da se oslanjamo na navedena sociološka istraživanja vrednosti.

6.2. CILJ I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA POTROŠAČA. TEORIJSKI OKVIR

U uvodu ovog rada je rečeno da koncepcija ovog istraživanja kulture samopomoći u Srbiji počiva na metodi *kružnog toka kulture* koju su koristili teoretičari studija kulture i koja pored analize tekstova podrazumeva i analizu subjektivnog doživljaja potrošača.

Ciljevi ovog dela našeg istraživanja tiču se potrošača kulture samopomoći. Pod potrošačima kulture samopomoći podrazumevamo pojedince koji čitaju literaturu za samopomoć (literaturu iz oblasti popularne psihologije, duhovnog razvoja, uspeha u poslovanju itd.), koji praktikuju duhovne prakse i/ili tehnike samopomoći predstavljene u toj literaturi i na seminarima ličnog razvoja, i koji prihvataju koncepcije i verovanja te kulture.

Postavili smo sledeće ciljeve:

1. Istraživanje načina na koji potrošači ove kulture u Srbiji koriste ovu kulturu kao kulturni i praktični resurs u svom svakodnevnom životu;

2. Istraživanje veze između uslova života konzumenata i načina na koji oni koriste ovu kulturu u svom svakodnevnom životu;

3. Istraživanje motiva konzumenata.

Postavili smo tri hipoteze u ovom delu istraživanja, koje su 4, 5. i 6. hipoteza u celokupnom istraživanju.

4. hipoteza: Postoje tri osnovna načina na koji potrošači u Srbiji koriste kulturu samopomoći kao kulturni i praktični resurs u svom svakodnevnom životu: prvi podrazumeva da ova kultura potpuno određuje svakodnevni život konzumenata (*jaki potrošači*), drugi da se prihvataju vrednosti i koncepcije ove kulture ali se one samo povremeno prevode u praksu (*povremeni potrošači*) i treći da se prihvataju vrednosti i koncepcije ove kulture ali se ne prevode u praksu (*slabi potrošači*).

5. hipoteza: Način na koji potrošači u Srbiji koriste kulturu samopomoći u svom svakodnevnom životu zavisi pre svega od uslova u kojima žive, što podrazumeva zaposlenje, stanovanje, porodičnu situaciju (emotivni status za mlađe konzumente) i zdravlje.

6. hipoteza: Ono što ljude najviše privlači ovoj kulturi je ubeđivanje da njihov život samo od njih zavisi, što im daje osećaj moći.

Prva hipoteza ima, dakle, deskriptivni karakter, dok druge dve imaju eksplanatorni.

U nešto široj verziji 4. hipoteza glasi: Postoje tri osnovna načina na koji potrošači u Srbiji koriste kulturu samopomoći kao kulturni i praktični resurs u svom svakodnevnom životu: Prvi način podrazumeva da vrednosti, verovanja i prakse kulture samopomoći obuhvataju celokupan svakodnevni život pojedinca. Za konzumente koji u potpunosti prihvataju koncepcije ove kulture i delaju u skladu s njima (čitaju knjige, slede savete, praktikuju meditaciju, afirmacije..., idu na seminare i terapije), koristimo naziv *jaki potrošači*. Drugi način podrazumeva da se koncepcije i verovanja kulture samopomoći prihvataju, ali se samo delimično, odnosno povremeno, prevode u praksu. Ovaj način je prisutan kod pojedinaca koji čitaju literaturu za samopomoć (pročitali su više od tri knjige), slažu se s većinom stavova, ali ne primenjuju savete svakodnevno. Za njih koristimo naziv *povremeni potrošači*. Treći način postoji kada je konzumacija ove kulture obična potrošačka aktivnost u skladu s vladajućim trendovima koji se tiču životnog stila. Vrednosti, verovanja i prakse kulture samopomoći se delimično prihvataju, ili se prihvataju na način koji ih ne povezuje nužno s ovom kulturom (na primer, joga ili alternativna medicina). Za konzumente koji su pročitali do tri knjige za samopomoć ili su se o ovim temama informisali na internetu, koristimo naziv *slabi potrošači.*

Pretpostavljena tipologija konzumenata zasnovana je na modifikovanoj tipologiji pristalica Novog doba koju je dao Hilas [Heelas 1996]. Hilas razlikuje tri stepena uključenosti pojedinaca u pokret Novo doba. Prvi stepen uključenosti podrazumeva potpunu uključenost i Hilas za njih koristi izraz *duhovni puristi*. Oni se najčešće angažuju kao iscelitelji, organizatori šamanskih događaja ili kao radikalni ekolozi, *eko-ratnici*. [Heelas 1996: 118] Sledeći stepen uključenosti u Novo doba, prisutan je kod onih koji su delimično, ali ozbiljno uključeni (*serious part-timer).* Oni žive u potpunosti običnim životom, ali su istovremeno posvećeni i duhovnoj potrazi i redovno posećuju radionice i kurseve. Pored ove dve skupine postoje i oni koji su u tome manje ozbiljni (*casual part-timer),* koji su prvenstveno motivisani konzumerizmom ili žele da zadovolje svoju radoznalost.

Polazimo od toga da, mada i kod nas ima *potpuno uključenih* u ovu kulturu, posebno iscelitelja, mala je verovatnoća da se oni nađu u našem uzorku, a ako se nađu posebno ćemo naglasiti da nije reč o onima koji su samo potrošači već koji su i proizvođači ili prenosioci ove kulture. Zbog toga mi najviši stepen uključenosti u kulturu samopomoći označavamo terminom *jaki konzument*. Za razliku od duhovnih purista oni ne odbacuju život u mejnstrimu, ali su njihove svakodnevne aktivnosti prožete kulturom samopomoći. To znači da su oni sličniji Hilasovim *ozbiljno uključenim*, koji su, prema našoj hipotezi, podeljeni na dve grupe, s obzirom na to na to koliko su uključeni i koliko zajedničke vrednosti i verovanja sprovode u akciju. U slučaju *povremenih konzumenata,* reč je o ljudima koji prihvataju vrednosti, verovanja i prakse ove kulture, ali (još uvek) ne žive u potpunosti u skladu s njima. *Slabi potrošači* prihvataju ovu kulturu pod uticajem vladajućih trendova koje nameću popularna kultura i mediji, zahvaljujući kojima je kultura samopomoći raspršena po čitavoj kulturi. U svakom slučaju, oni ne odbacuju kulturu samopoći u potpunosti kao što to čine oni koji nisu potrošači, ali ona ne utiče na njihov svakodnevni život.

U vezi s načinima na koji potrošači koriste kulturu samopomoći, nas ne interesuje samo stepen uključenosti, već i razlike u stavovima, verovanjima i ponašanjima koje iz toga proizlaze, u čemu ćemo se oslanjati i na tipologiju učenika u spiritualnim kultovima koju daje Lidija Radulović [2007]. S obzirom na to da Radulović govori o spiritualnim sistemima kao kultovima, ona za njihove pripadnike koristi termine učitelj i učenik. Učitelji su učitelji i u kulturi samopomoći, bilo da se nazivaju učiteljima životnih veština ili duhovnim učiteljima, mada je trenutno i kod nas u kulturi samopomoći najčešći engleski termin *lajfkouč*, koji je zamenio nekada najčešće korišćeni indijski termin *guru*.

Za drugu vrstu pripadnika, mi smo smatrali da je termin konzument najpogodniji s obzirom na to da govorimo o kulturi samopomoći, a ne o religijskim ustanovama. Bilo da je reč o čitaocima literature ili polaznicima seminara, mi ih tretiramo kao potrošače, bez namere da svodimo ovu kulturu na običnu potrošačku aktivnost, bar u većini slučajeva.

Lidija Radulović tipologiju učenika u duhovnim kultovima zasniva na kriterijumu da li je duhovna potraga za sistemom koji nudi rešenja za lične probleme ispitanika okončana ili je u toku. Ako je okončana, reč je o *ostvarenom* učeniku koji odgovara

opisu idealnog modela spiritualnog učenika *posvećenika*. Ako potraga nije okončana, reč je o tipu *duhovnog tragaoca,* koji nikada neće biti u potpunosti zadovoljan onim što pojedini duhovni sistemi nude i nastaviće potragu. Treći tip učenika je učenik-laik, koji bi se mogao nazvati, kako kaže Radulović, i *pomodni* učenik, koji želi opipljive rezultate odmah i koji nije spreman na dugotrajnu posvećenost, mada to može vremenom i da se promeni [Radulović 2007: 83–84].

U kojoj meri se naša tri tipa konzumenata poklapaju s navedenim tipovima učenika pokazaće rezultati istraživanja, ali unapred iznosimo izvesne sumnje u potpuno poklapanje. Pre svega zato što bi, recimo, tip ostvarenog duhovnog učenika o kome govori Lidija Radulović pre odgovarao onom jakom konzumentu koji je prošao obuku i sam počeo da se profesionalno bavi radom s drugima, čime je prestao da bude samo konzument. Iz istog razloga očekujemo da će isprobavanja različitih duhovnih praksi biti karakteristika i jakih konzumenata, a ne samo povremenih. Drugo, prema našoj tipologiji konzumenata, pre bismo očekivali da neko od povremenih vremenom pređe u skupinu jakih konzumenata, nego od slabih konzumenata, odnosno učenika laika, kako to predviđa Radulović.

Razliku između navedena tri tipa učenika, Radulović vidi još u tome što oni daju prednost različitim duhovnim sistemima. Među spiritualnim sistemima koji su se razvijali devedesetih godina u Beogradu, ona razlikuje dva tipa s obzirom na to na cilj koji žele da postignu. Sistemi prvog tipa teže ovladavanju okultnim moćima bilo da se one koriste u pozitivne ili negativne svrhe: od fizičkih i duhovnih samoisceljenja, kreiranja životnih situacija (kao što je Silva metod[98]), do, na primer, crnomagijskih. Spiritualni sistemi drugog tipa vode duhovnom razvoju – samospoznaji, samorealizaciji, prosvetljenju koji ne isključuje ovladavanje okultnim moćima, ali se smatraju nusproduktima sveopšteg razvoja individue i ne koriste se za postizanje određenih profanih ciljeva. Okultne moći kao što su telekineza, levitacija, vidovitost, vizije, bioenergija, spiritizam, vudu magija… smatraju se bezvrednim za duhovni razvoj, nepoželjnim, čak i štetnim.

---

[98] Silva metod je jedan od metoda samopomoći koji pomaže praktikantu da stekne kontrolu nad sopstvenim životom: da sebi bude psihoterapeut, lekar, uči ga kako da bude uspešan i kreira svoj život. Ovaj metod je 1966. godine razvio Hoze Silva, inače po zanimanju električar koji se interesovao za parapsihologiju i religiju, a u Beogradu se obuka vrši od 1990. Za ovaj program samopomoći se tvrdi da povećava koeficijent inteligencije, samopouzdanje, ali i paranormalne sposobnosti, kao i da omogućava postizanje viših nivoa svesti [www.profitmagazin.com, pristupljeno u aprilu 2018].

U skladu s ovom razlikom između spiritualnih sistema su i razlike između tipova učenika, tipa koji traga za rešenjem svojih životnih problema, što bi bio učenik laik, i tipa koji teži duhovnom razvoju, što bi bio ostvareni učenik, dok učenik tragalac luta između ova dva sistema, kako to opisuje Radulović.

Drugi tip spiritualnog sistema više odgovara kulturi samopomoći, mada ne baš potpuno. Cilj jeste duhovni razvoj i navedene okultne moći uglavnom se odbacuju, ali ne i sve. Sama duhovnost, odnosno *više ja* u kulturi samopomoći koristi se za postizanje profanih ciljeva. Bez namere da negiramo iskrenu zainteresovanost mnogih konzumenata za duhovni razvoj, ipak ne možemo da ne ukažemo na instrumentalizaciju duhovnosti o čemu je bilo reči u teorijskom delu istraživanja. Svejedno, i naše očekivanje je da je za jake konzumente motiv duhovnog razvoja značajniji nego za ostale.

Inače, o učenicima uopšte, Radulović kaže da su uglavnom obrazovani, većina s fakultetskim obrazovanjem, starosti od 25 do 45 god. Razlozi zbog kojih se upuštaju u spiritualni razvoj su individualni, ali moglo bi se reći da je kod većine reč o postojanju izvesnog problema, egzistencijalne nesigurnosti. Osnovni motiv svih je da „upoznaju sebe", da sami sebi pomognu i razreše situaciju u kojoj se nalaze.

To je pretpostavka od koje se i u ovom istraživanju konzumenata kulture samopomoći u Srbiji polazi, a koju smo formulisali kao 5. i 6. hipotezu. Unapred smo svesni mnogih teškoća u empirijskom istraživanju motiva konzumenata (koliko su ti motivi i kod samih konzumenata rezultat unapred postojeće iskrene zainteresovanosti, a koliko su rezultat uticaja samih knjiga za samopomoć), kao i opasnosti od pogrešnih zaključivanja od strane istraživača.

5. hipoteza: Način na koji potrošači u Srbiji koriste kulturu samopomoći kao kulturni i praktični resurs u svom svakodnevnom životu, zavisi pre svega od uslova u kojima žive, što podrazumeva zaposlenje, stanovanje, porodičnu situaciju (emotivni status za mlađe konzumente) i zdravlje.

Dokazivanje 5. opšte hipoteze podrazumeva dokazivanje specifične hipoteze:

5.1. Veća je verovatnoća da će oni koji su bolesni ili nezaposleni, ili nezadovoljni svojim poslom, ili bez stabilne veze biti *jaki potrošači* kulture samopomoći nego oni koji to nisu.

6. hipoteza: Ono što ljude najviše privlači ovoj kulturi je ubeđivanje da njihov život samo od njih zavisi, što im daje osećaj moći.

Dokazivanje 6. opšte hipoteze podrazumeva dokazivanje tri specifične hipoteze:

6.1. Većina jakih konzumenata se u potpunosti slaže sa stavom *Moj život zavisi samo od mene.*

6.2. Jaki potrošači se u većoj meri slažu sa stavom *Moj život zavisi samo od mene* u odnosu na ostale konzumente, kao i u odnosu na one koji nisu potrošači.

6.3. Jaki potrošači kulture samopomoći u većoj meri izražavaju zadovoljstvo svojim životom u odnosu na one koji nisu potrošači.

U formulisanju ovih hipoteza pošli smo od nekoliko tvrdnji koje proizlaze iz teorijskog stanovišta koje smo izneli u prethodnom delu rada. Pre svega, pošli smo od stava da nema opozije između individualnog i socijalnog, između ličnih, psiholoških svojstava i motiva pojedinaca i kulturnih i društvenih uslova njihovog života. Oslanjajući se na stav Eve Ilouz [2013], smatramo da sadržaj misli i želja pojedinaca ima institucionalnu i kolektivnu osnovu. „To što se pojedinci razlikuju u interpretacijama istih doživljaja i što doživljavamo socijalna iskustva uglavnom kroz psihološke kategorije, ne podrazumeva da su ovi doživljaji lični i jedinstveni“ [Ilouz 2013: 28]. Postoje psihičke razlike između ljudi i one igraju važnu ulogu u određivanju njihovih života, ali „već i sama činjenica da lična psihologija ima toliko uticaja na sudbinu pojedinaca je sociološka činjenica.“ Redukovanjem moralnih i drugih društvenih normi koje su u prošlosti oblikovale ponašanje pojedinca, „struktura modernog doba izlaže pojedince *ličnoj* psihičkoj strukturi, čineći na taj način psihu osetljivom i veoma aktivnom u kreiranju socijalnih sudbina“ [Ilouz 2013: 29].

Drugi naš stav je da se savremeni muškaraci i žene susreću s velikim neizvesnostima koje su veće u neoliberalnom kapitalizmu u odnosu na državu blagostanja u društvima Zapada, a kod nas, kao i u drugim postsocijalističkim evropskim društvima, u odnosu na socijalizam. To što mlađe generacije nisu živele u socijalizmu, ne znači da te neizvesnosti neće osetiti, iako ih možda neće dovoditi u vezu s društvenim poretkom. Kultura samopomoći, kao i neoliberalna ideologija uopšte, upravo i imaju ulogu da ih ubede da njihov život zavisi samo od njih samih. Nesumnjivo je da su neizvesnosti i nesigurnosti uvek pratile ljudski život i u ovom radu se ne tvrdi da su one u savremenom svetu veće nego ikada u prošlosti, već se ukazuje na

strukturno proizvedene neizvesnosti, na one koje je doneo neoliberalni kapitalizam i njegova individualistička kultura koja pred pojedinca postavlja preteške zadatke. Kako kaže Bauman:

> Kako se državno organizovana odbrana od egzistencijalnih potresa postepeno razgradila, a to su pratili i sporazumi o kolektivnoj samoodbrani, kao što su sindikati i drugi instrumenti kolektivnih pogodbi, pod pritiskom konkurentskog tržišta koje briše solidarnost sa slabijima, sada je samo na pojedincima da traže, pronađu i koriste individualna rešenja za društveno proizvedene nevolje – i da sve to urade individualnim, samostalnim i usamljenim akcijama, opremljeni individualnim sredstvima i resursima koji su očigledno neadekvatni zadacima. [Bauman 2010: 158–159]

Nesigurnosti se nisu povećale samo u ekonomskoj sferi, već i u sferi zaštite zdravlja, u sferi obrazovanja, kao i u sferi emotivnih odnosa i braka, što smo pokazali u prethodnom poglavlju. Za promene u svim ovim sferama ključna je orijentacija na tržište.

Treća tvrdnja koju smo argumentovali u radu je da kultura neoliberalnog kapitalizma sama podstiče prihvatanje kulture samopomoći i da kao rešenje pojedincima koji se suočavaju sa sve većim neizvesnostima nudi samo neprekidni rad na sebi i ličnu promenu. Poruke koje dolaze s mesta političke moći nude perspektive samo s još većom privatizacijom nevolja, a kao jedini lek za „već neizdrživu količinu nesigurnosti nudi se samo sve više fleksibilnosti“ [Bauman 2010: 159]. Fleksibilnost od pojedinca zahteva stalnu promenu, prilagođavanja različite vrste, prihvatanje svih zahteva, ali s druge strane može se reći da fleksibilnost podrazumeva i oslanjanje na sopstvene (božanske) moći i na energiju univerzuma umesto na institucije, što znači da se kao lek, pored fleksibilnosti, nudi i fantazija. S druge strane, kultura neoliberalnog kapitalizma podstiče i perfekcionizam, ljudski prirodni resursi nisu u potpunosti iskorišćeni i na tome treba ozbiljno raditi. U jednoj varijanti kulture samopomoći, pojedinac treba da izgradi *najbolju verziju sebe*; u drugoj, treba da razvija svoju duhovnost i tako pređe na *više nivoe ljudske svesti*; u trećoj, naročito su veliki potencijali nesvesnog dela ličnosti i pojedinac treba da nauči da iskorišćava i svoje nesvesno (na primer, da svesno kontroliše svoje snove i da u snu rešava probleme koje ne može u budnom stanju).

I na kraju, pošli smo od toga da su pojedinci, posebno pripadnici srednje klase, manje ili više interiorizovali imperative ove kulture, bilo da su ih prihvatili kao nužnost (da bi zadržali svoj položaj na tržištu radne snage kao i na bračnom tržištu, tj. ostali

privlačni za nove potencijalne poslodavce ili bračne partnere), bilo da su ih iskreno prigrlili kao mogućnost da ostvare neke svoje psihološke potrebe. Teoretičari spekulišu o različitim ljudskim potrebama koje bi mogle da budu psihološko objašnjenje kulture ličnog razvoja, jedni recimo tvrde da ljudi imaju urođene duhovne potrebe, potrebu da stupe u dodir s transcendentnim, bilo u samom sebi bilo u Univerzumu. Drugi tvrde da ljudi, kada ostvare bazične potrebe za sigurnošću i zaštitom, imaju više potrebe kao što je potreba za samoostvarenjem. Naša pretpostavka tiče se upravo bazične potrebe za sigurnošću, jer smatramo da su neizvesnosti i nesigurnosti života u neoliberalnom kapitalizmu ugrozile zadovoljenje te potrebe i da je to razlog dobrodošle fantazije koju nudi self-help.

Dakle, pretpostavka je da potrošači kulture samopomoći tragaju za načinima koji će im pomoći da, s jedne strane, steknu samopouzdanje da mogu da izađu na kraj sa životnim neizvesnostima, a s druge, da mogu u tome da se oslone i na neku magijsku silu, odnosno na univerzum, kako je to u self-helpu uobičajeno, ali je osnovna dobit od ove kulture zapravo to što im ona omogućava fantaziju da su sami gospodari svoga života.

Stanovište koje ovu kulturu dovodi u vezu s neizvesnostima, s jedne strane, a s fantazijom, s druge, prisutno je kod većeg broja teoretičara iz različitih disciplina, o čemu je bilo reči u teorijskom delu rada. Na primer, Stiven Mičel sa stanovišta psihologije ukazuje na negativne posledice iluzije kontrole: umišljajući da upravljamo stvarima, umanjujemo bogatstvo sadržaja sopstvenog života; „što su iluzornija naša nastojanja za kontrolom, to u većoj meri gubimo životnu snagu“. [Mičel 2008: 24]. Miki Makgi sa stanovišta sociologije tvrdi da pojedinci rešenja za svoje životne probleme traže u self-help fantaziji da su sami gospodari svog života. „Što je život manje predvidljiv i što je manja mogućnost kontrole nad sopstvenim životom, pojedincima se više savetuje da slede svoj sopstveni kurs, da gospodare svojom sudbinom i da sebe preobražavaju“. [McGee 2005: 177]. Renata Salecl smatra da je za ove „fantazije da su sami gospodari svog života“ odgovorna ideologija razvijenog zapadnog sveta, prema kojoj je „pojedinac vrhovni gospodar svog života, slobodan da odredi svaki detalj“ [Salecl 2014 : 5]. Pitanje izbora prevashodno muči srednju klasu u razvijenom svetu, ali „čak i u siromašnim zemljama mnogi su duboko uznemireni protivurečnostima svojstvenim ideologiji izbora. Navodno sad slobodni da učine šta god

hoće sa svojim životima, u stvarnosti oni trpe mnoštvo ograničenja.“ [Salecl 2014: 12]. Na to ukazuje i Hilas: „Većina onih koji kupuju knjige za samopomoć mogu im biti u izvesnoj meri naklonjeni, ali mogu i da ih koriste da stimulišu svoje dnevne snove o ekonomskom prosperitetu i moći.“ [Heelas 1996: 119]. Stiven Starker takođe popularnost self-helpa objašnjava širenjem verovanja u ličnu moć i optimizam. Self-help šalje poruke koje čitaoci žele da čuju, kao što je:

> Vi MOŽETE da budete uspešni, vi MOŽETE da budete zdravi, vi MOŽETE da budete kreativni, vi MOŽETE da budete lepi, vi MOŽETE da ostvarite svoje želje. *Posebna tehnologija koja se pritom nudi je potpuno sekundarna za inspiracionu poruku koju nudi self-help proročište.* To je moćna, inspiraciona poruka koja bar privremeno čini da čitalac poveruje da je kontrola u njegovim rukama, da se oseća manje bespomoćnim, manje očajnim. Ona definitivno ima religijski kvalitet, inspiriše pojedince da nastave da rade, da teže nečemu i da se nadaju uprkos svemu. [Starker 2008: 170]

Efekti te poruke se povećavaju kada se veruje da ona dolazi od stručnjaka, smatra Starker. Ove knjige podižu duh, podržavaju nadu i smanjuju osećaj bespomoćnosti, očaja i depresije samim tim što nude fantaziju.

S druge strane, motiv konzumenata kulture samopomoći može da bude i težnja da se upravlja neizvesnostima, kao što pojedini teoretičari smatraju. Jedna od najvećih izvesnosti našeg doba je shvatanje da je ekonomski prosperitet dobra stvar [Heelas 1996: 147], a u isto vreme ovaj prosperitet je povezan i s najvećim neizvesnostima.

Hilas navodi tumačenje koje je dao Marvin Haris (Marvin Harris) u knjizi *America Now* iz 1981. da je u Novom dobu na delu pokušaj da se sačuva *američki san* magijskim i natprirodnim sredstvima. Pre nego što je reakcija na materijalizam Zapada, ovu kulturu je proizveo materijalizam koji njome i upravlja, tvrdi Haris. (prema: [Heelas, 1996: 147]) Hilas takođe navodi i slično shvatanje Roja Valisa (Roy Wallis), koji u knjizi *The Elementary Forms of the New Religious Life* iz 1984. tvrdi da su iza retorike *svesnosti i realizacije potencijala* teme ličnog uspeha u obezbeđivanju vrednih ciljeva, kao što su povećanje prihoda i unapređenje ličnih odnosa, veće samopoštovanje i samopouzdanje, veće sposobnosti da se nosimo s nedaćama, a uz sve to, još i obećanje autentičnosti i spontanosti. Kako mogućnosti mnogih da to ostvare nisu velike, oni se okreću natprirodnim tehnikama, tvrdi Valis.

Dakle, prvi motiv konzumenata vidimo u potrebi ljudi da, suočeni s neizvesnostima, veruju u iluziju da su gospodari svog života i da sve zavisi samo od

njih samih. Drugi motiv vidimo u tome da, kada su male mogućnosti da se ostvare društveno poželjni ciljevi, pojedinci mogu da pokušaju da ih ostvare na nekonvencionalan način, na primer, magijskim sredstvima. Kultura samopomoći podstiče oba motiva.

U sklopu proveravanja šeste hipoteze proveravamo i specifičnu hipotezu 6.3, smatrajući da verovanje da su sami gospodari svog života navodi konzumente kulture samopomoći da u većoj meri izražavaju zadovoljstvo svojim životom u odnosu na one koji nisu potrošači.

Ova specifična hipoteza je u skladu s nalazima ranijih istraživanja sprovedenih u USA [Starker 1992; Wilson Cash, 2000] i u Holandiji [Bergsma 2007], koji su potvrdili da ispitanici koji čitaju literaturu za samopomoć izražavaju veće zadovoljstvo svojim životom nego oni koji ne čitaju ovu vrstu popularne literature. Ovi istraživači taj nalaz tumače kao potvrdu da je literatura za samopomoć efikasna i da pomaže pojedincima da unaprede svoj život i žive srećnim, ispunjenim životom, te otud i veće subjektivno zadovoljstvo životom. Smatramo da je to samo jedna od mogućih interpretacija većeg subjektivnog zadovoljstva životom čitalaca literature za samopomoć u odnosu na one koji to nisu. Tumačenje koje polazi od uverenja samih konzumenata kulture samopomoći mora uzeti u obzir da jaki potrošači prihvataju *zakon privlačenja* i da su za njih obavezne pozitivne misli. Drugim rečima, ako bi izrazili nezadovoljstvo sopstvenim životom, poslali bi negativne vibracije Univerzumu i tako bi im i bilo uzvraćeno.

6.3. METOD ISTRAŽIVANJA

U istraživanju smo najpre koristili metod strukturisanog intervjua. Intervjuisanje je obavljeno u Beogradu, u periodu od decembra 2017. godine do marta 2018. godine i obuhvaćeno je 145 ispitanika.

Kada smo razvrstali ispitanike po načinu učestvovanja u kulturi samopomoći, došli smo do jakih konzumenata ove kulture. Odabrali smo desetak njih s kojima smo obavili dubinski intervju. Intervju je trajao u proseku oko 30 minuta. Naglasak u tim razgovorima bio je na pitanju kako su uopšte stupili u dodir s literaturom za samopomoć

i tom kulturom. U nekoliko slučajeva, sami informanti su zapisali svoju „životnu priču“ vezano za temu.

Intervjuisana je grupa studenata psihologije i socijalnog rada s jednog privatnog fakulteta; grupa zaposlenih u jednoj većoj domaćoj kompaniji i zaposleni u jednoj manjoj firmi iz IT sektora; zaposleni u jednom ugostiteljskom objektu; zaposleni u jednoj izdavačkoj kući i njihovi saradnici, kao i nekoliko samozaposlenih u oblasti kulture. Upitnik je popunilo i nekoliko penzionera, odnosno nezaposlenih članova porodica ispitanika.

Nismo očekivali da ćemo tom metodom postići reprezentativan uzorak za naše društvo u celini, što se i pokazalo. U uzorku je značajno više ženskih ispitanika nego muških, pripadnika mlađih generacija (do 40 godina) znatno više nego starijih i ispitanika s visokim obrazovanjem znatno više u odnosu na one sa srednjim, s obzirom na to na realnu obrazovnu strukturu Srbije. Međutim, naša ciljna grupa su i bile žene, starosne dobi do 40 godina, visoko obrazovane, što je povećavalo verovatnoću da ćemo doći do konzumenata ove kulture.

Tabela 1 – Uzorak

Uzorak 145		
Rodna-polna struktura	žena muškaraca	99 46
Starosna struktura	20–30 30–40 40–50 50–60 preko 60	51 63 21 3 7
Obrazovna struktura	srednje obrazovanje visoko obrazovanje	53 92

Anketiranje je obavljeno na osnovu upitnika koji je sadržavao, pored pitanja o sociodemografskim karakteristikama ispitanika, pitanja o uslovima njihovog života, o ponašanjima, stavovima i verovanjima ispitanika koji su vezani za kulturu samopomoći.

Način korišćenja ili učestvovanja u kulturi samopomoći merili smo pitanjima ili stavkama koje obuhvataju nekoliko dimenzija:

1. Čitanje literature za samopomoć i stav prema literaturi;
2. Praktična primena saveta i procena njihove korisnosti;
3. Stepen saglasnosti s koncepcijama;
4. Učešće na seminarima, radionicama i psihoterapijama;
5. Verovanja.

Da bi ispitanik bio svrstan u jake konzumente bilo je potrebno da ispunjava bar 4 od ovih 5 uslova. Čitanje knjiga za samopomoć je obavezno za jakog konzumenta, ali ne i da je pročitao veliki broj, ako su ostali uslovi ispunjeni. Isto važi i za dimenziju verovanja, neko može da bude jaki konzument iako odbacuje novu duhovnost, zato što je hrišćanski vernik.

1. dimenzija: Čitanje literature za samopomoć i stav prema literaturi. Čitanje literature merimo brojem knjiga koje je ispitanik pročitao: 1–3 knjige, reč je o potencijalno slabom konzumentu, 3–10, o povremenom konzumentu, a preko 20, o jakom konzumentu. U upitniku je ponuđen i odgovor da ispitanik ne čita tu vrstu literature, ali se o tim temama informiše na internetu. Smatramo da taj odgovor pripada slabom konzumentu[99].

Stav prema literaturi određujemo na osnovu odgovora na dva pitanja. Prvo traži od ispitanika da opišu kako shvataju ovu vrstu literature izborom jednog od ponuđenih odgovora:

1. Kao dobru zamenu za psihoterapiju.
2. Kao izvor životne mudrosti.
3. Kao izvor vrednih saznanja koje nam nudi psihologija.
4. Kao način da autori tih knjiga zarade novac.
5. Nešto drugo

Za jakog konzumenta je pretpostavljen drugi odgovor, za ostale konzumente prvi i treći, a za nekonzumente četvrti.

[99] To je naša pretpostavka, koja bi mogla biti i pogrešna s obzirom na sve veći značaj korišćenja interneta od strane organizacija ove kulture, kako za širenje informacija tako i za stvaranje virtuelnih zajednica. Kako piše Sara Pajk „Novo doba je takođe elektronsko doba onlajn zajednica, svetih veb tekstova, virtuelnih rituala, crkvenih veb sajtova...“[Pike 2004: 166]. Međutim, pošli smo od toga da bi se samo slabi potrošači kulture samopomoći zadržali na tekstovima na internetu, da ne bi došli u iskušenje da čitaju i knjige.

Drugo pitanje tiče se vrste literature kojoj ispitanik daje prednost. Mogu da biraju između literature za samopomoć, (auto)biografija, romana i poezije. Po pretpostavci, jaki potrošači daju prednost literaturi za samopomoć.

2. dimenzija: Praktična primena saveta i procena njihove korisnosti. Od jakih konzumenata očekujemo da primenjuju savete i da navedu koje, kao i da su pozitivno odgovorili na pitanje da li su im ti saveti pomogli, svi ili bar neki od njih.

3. dimenzija: Stepen saglasnosti s koncepcijama. Stepen saglasnosti s koncepcijama merimo pomoću sledećih stavki:

1. Čovek sam stvara svoju realnost.
2. Moj život zavisi samo od mene.
3. Pojedinac danas mora neprestano da radi na sebi.
4. Pozitivnim mislima privlačimo dobre stvari u svoj život.
5. Najvažnija promena je promena svesti pojedinca.

Ispitanici su imali mogućnost da svoju saglasnost s ovim koncepcijama izraze brojčano: 1. u potpunosti se slažem; 2. delimično se slažem i 3. ne slažem se.

Po pretpostavci, jaki potrošači bi morali potpuno da se slažu s većinom tvrdnji.

Stepen saglasnosti s koncepcijama merili smo i preko odgovora na pitanje: Šta vas u literaturi za samopomoć najviše privlači? Ponuđeni odgovori su:

1. Pomaže mi da rešim neke svoje lične probleme;
2. Pomaže mi da razvijam svoju ličnost (da budem „najbolja verzija sebe“);
3. Pomaže mi da unapredim svoje odnose s drugim ljudima;
4. Pomaže mi da sam(a) upravljam svojim životom;
5. Pomaže mi da razvijam duhovnu stranu svoje ličnosti;
6. Pomaže mi da budem autentična, samoostvarena ličnost;
7. Pruža mi savete iz oblasti alternativne medicine kojoj verujem.

Po pretpostavci, jaki potrošači bi morali da zaokruže 5. odgovor, ako ne kao jedini, onda uz još neki.

Stepen saglasnosti s prve dve stavke s prve liste i sa 4. stavkom s druge odlučujući je za dokazivanje 6. hipoteze.

4. dimenzija: Učešće na seminarima, radionicama i psihoterapijama. Učešće na seminarima, radionicama i psihoterapijama se podrazumeva za jake konzumente, a delimično i za povremene ili bar da planiraju.

5. dimenzija: Verovanja. Od ispitanika se u upitniku traži da navedu u koga ili u šta veruju. Ponuđeni su odgovori: u Boga; u Duhovnu silu; u moć pozitivnog mišljenja; u horoskop; u nešto drugo; ne verujem ni u šta od navedenog. Nije određeno da mogu da zaokruže samo jedan odgovor. Prilikom klasifikovanja podataka odvojili smo one koji su u odgovoru na ovo pitanje zaokružili samo prvi ponuđeni odgovor (*u Boga*) od onih koji su uz taj odgovor zaokružili još neki.

Pretpostavka je da će svi potrošači kulture samopomoći izraziti neka verovanja, a poslednji ponuđeni odgovor rezervisan je za nekonzumente.

Podatke o uslovima života ispitanika koji su nam potrebni za dokazivanje 5. hipoteze prikupljali smo pomoću pitanja koja su se ticala zaposlenja, stanovanja, partnerskih odnosa i zdravlja. Takođe je traženo od ispitanika i da izraze zadovoljstvo sopstvenim životom (za šta im je ponuđeno četiri odgovora: zadovoljan (zadovoljna) sam; onako, uvek postoje problemi; nisam zadovoljan (zadovoljna); ne mogu da procenim, kao i da navedu izvor svojih najvećih problema.

6.4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja do kojih smo došli metodom intervjua, kao i lične priče ispitanika o tome kada i kako su došli u dodir s kulturom samopomoći, do kojih smo došli u razgovorima (dubinskim intervjuima), predstavljeni su u prilozima na kraju rada.

Pokazalo se da je u uzorku znatno više konzumenata kulture samopomoći nego onih koji to nisu. U skladu s predviđanjima, pokazalo se da je među potrošačima više žena nego muškaraca. Uprkos očekivanjima u uzorku su se našli i ispitanici koji nisu samo potrošači kulture samopomoći već u njoj učestvuju i kao proizvođači ili prenosioci ove kulture: učitelji životnih veština, terapeuti i isceljitelji (po jedan do dva ispitanika).

Rezultati istraživanja su pokazali da je bila ispravna pretpostavka da se kod nas više čita New Age literatura nego self-help zasnovan na psihologiji i psihoanalizi, ali se uprkos očekivanjima ispostavilo da domaći autori nemaju prednost nad stranim, pretežno američkim.

Pokazala su se i izvesna neslaganja iskaza ispitanika koji su dati u intervjuima, koja se tiču pre svega uslova života i ocene zadovoljstva sopstvenim životom, kao i nedostaci samog uzorka, što će svakako uticati na mogućnosti dokazivanja hipoteza.

Možda je najznačajniji utisak koji izazivaju rezultati istraživanja to što kad je reč o pojedinim stavovima i verovanjima ne postoje velike razlike između konzumenata kulture samopomoći i onih koji to nisu. Recimo, mala je razlika između konzumenata i nekonzumenata kada je reč o verovanju da se pozitivnim mislima privlače dobre stvari u svoj život, a u potpunoj saglasnosti s tvrdnjom da pojedinac danas mora neprestano da radi na sebi ovi drugi čak prednjače, što je pokazano na donjim slikama (Slika 1 i Slika 2)

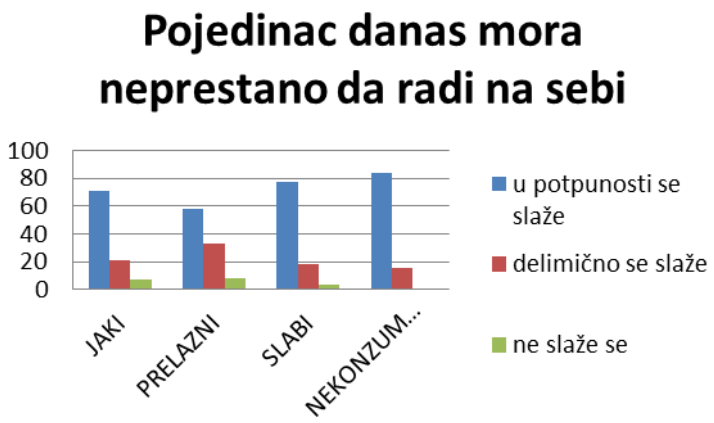

Slika 1

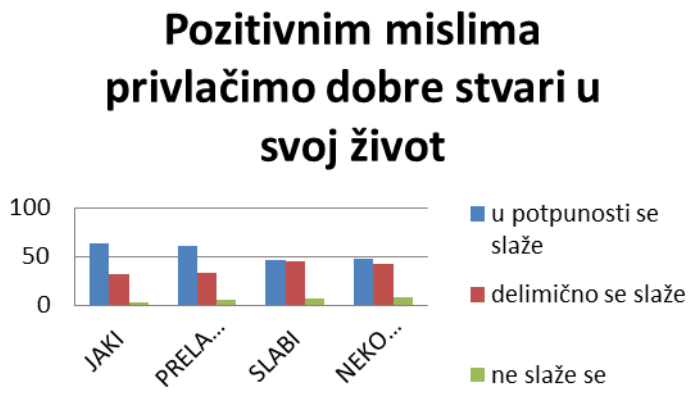

Slika 2

I kada je reč o verovanjima, kod nekonzumenata kulture samopomoći javljaju se verovanja u Boga u kombinaciji s verovanjima u duhovnu silu ili s pozitivnim mišljenjem, kao i kod konzumenata, što pokazuje Slika 3, samo u malo manjoj meri. Ovim se potvrđuje ono što smo naveli u teorijskom delu rada da su koncepcije,

verovanja i prakse kulture samopomoći toliko raspršene i toliko su duboko prodrle u glavni tok moderne kulture zahvaljujući medijskoj kulturi, štampi, filmu, televiziji i popularnoj muzici, da masovna publika uopšte ne mora da čita literaturu za samopomoć da bi prihvatala te ideje. Takođe se potvrđuje i da je stanovište koje se često iznosi u domaćoj literaturi za samopomoć – da neko istovremeno može da bude i pravoslavni vernik i da veruje u astrologiju ili moć uma da pribavlja stvari – raširenо kako među čitaocima ove literature tako i među onima koji to nisu.

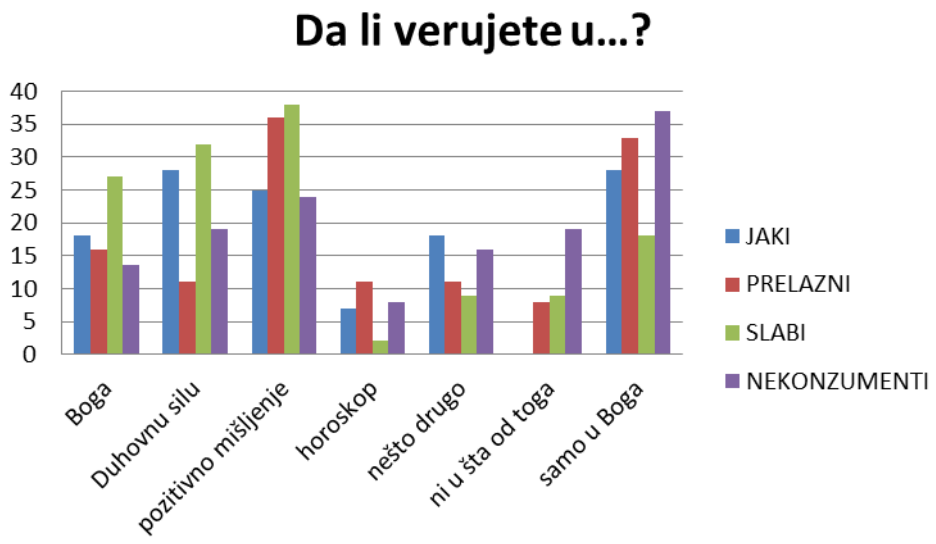

Slika 3

6.4.1. Način konzumiranja (učestvovanja) u kulturi samopomoći (dokazivanje četvrte hipoteze)

Rezultati istraživanja su pokazali da je moguće uočiti razlike između načina na koje ispitanici konzumiraju kulturu samopomoći i da su te razlike vidljivije u ponašanju nego u stavovima i verovanjima ispitanika. Najveći broj ispitanika pripada skupini slabih konzumenata – 30%, nekonzumenata i povremenih konzumenata je po 25% i jakih konzumenata u uzorku ima 19%.

Jaki potrošači. Skupina jakih konzumenata ima najizrazitija distinktivna svojstva od svih skupina. U našem uzorku jaki konzument je žena (u 86% slučajeva), starosti između 30 i 40 godina (60% slučajeva), fakultetski obrazovana (75%), privremeno zaposlena ili ima slabo plaćeno zaposlenje (ukupno 58%), ima sopstveni stan (57%),

nije u braku i nema stabilnu vezu (46%), zdrava je (71%), zadovoljna svojim životom (53%), izvori najvećih problema su zaposlenje i emotivni status (ukupno 55%), gotovo podjednako u rešavanju svojih problema se oslanja na porodicu i prijatelje (42%) i na samu sebe (40%), često čita literaturu za samopomoć (96,5%), koja joj pomaže da razvija svoju ličnost (46%) i posebno duhovnu stranu svoje ličnosti (32%), zainteresovana za sve teme podjednako (60%), primenjuje savete iz literature za koje veruje da su joj dosta pomogli (57%), u izboru literature prednost daje self-helpu (53%), prisustvovala seminarima i radionicama (78%) i nekim oblicima psihoterapije (53%), najviše veruje u Duhovnu silu ili energiju (ukupno 46%), a zatim u Boga (28%) i najveći broj njih se u potpunosti slaže s tvrdnjom *Najvažnija promena je promena svesti pojedinca* (78%).

Jaki potrošači, dakle, imaju sve karakteristike koje smo i pretpostavili. Pored toga, oni se razlikuju i po načinu na koji rešavaju sopstvene probleme.

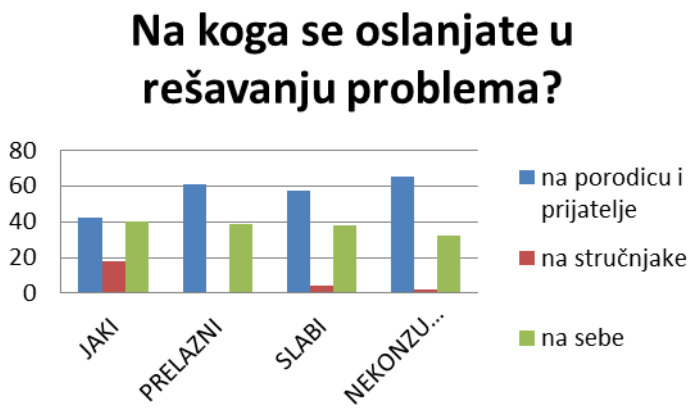

Slika 4

Kao što gornja slika pokazuje, iako se svi naši ispitanici u rešavanju problema najviše oslanjaju na najbliže, porodicu i prijatelje, jaki potrošači to čine u najmanjoj meri. Ovaj odgovor je odabralo 42% njih u odnosu na 61% povremenih konzumenata, 57% slabih konzumenata i 65% nekonzumenata. S druge strane, najveći broj njih se oslanja na same sebe, mada te razlike i nisu velike (40% : 39% : 38% : 32%). Na stručnjake se oslanja 18%, dok je u drugim skupinama oslanjanje na stručnjake retkost. To nam govori da ovi ispitanici u nešto većoj meri nego ostali prihvataju individualizam kao vrednosnu orijentaciju, ali ne možemo da spekulišemo da li je to uzrok ili posledica većeg prihvatanja vrednosti kulture samopomoći.

Kada je reč o tome šta ih u literaturi za samopomoć najviše privlači, ne razlikuju se od povremenih konzumenata po najčešćem odabiru 2. ponuđenog odgovora (literatura za samopomoć im *pomaže da razvijaju svoju ličnost, da budu najbolja verzija sebe*) – 46%, ali se razlikuju po tome što su jedini kod kojih je drugi najčešći izbor 5. ponuđeni odgovor (pomaže im da *razvijaju duhovnu stranu svoje ličnosti*) – 32%. Kod ostalih konzumenata taj odgovor je na četvrtom mestu po zastupljenosti. S obzirom na to da je to postavljeno kao uslov za jake konzumente, može se reći da je uslov ispunjen, oni jesu više od ostalih zainteresovani za duhovni razvoj.

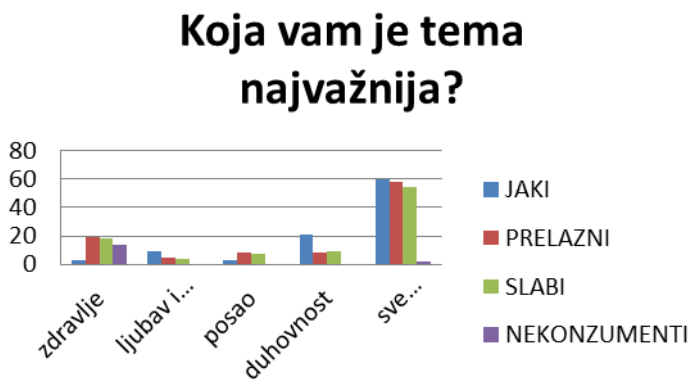

Slika 5

Isto tako, kao što pokazuje gornja slika, iako su i većini jakih konzumenata sve teme podjednako važne, kao i većini u svim ostalim skupinama, samo je njima od pojedinačnih tema najvažnija tema duhovnosti, dok je ostalim potrošačima najvažnija tema zdravlje. Slika pokazuje i da je jakim potrošačima važnija nego ostalim skupinama tema ljubav i veze, a takođe i da je ta tema važnija za njih nego što su to teme zdravlja i uspeha u poslu.

Jaki potrošači se od ostalih skupina razlikuju i po tome što su u zanemarljivom broju birali kao najveću korist od ove literature prvi ponuđeni odgovor, da im ona *pomaže da rešavaju svoje probleme* – 7%, dok ih je u drugim skupinama bilo 27%, odnosno 25%. Dakle, oni ne rešavaju svoje probleme već unapređuju svoju ličnost. Ovaj rezultat je u skladu s opisom ostvarenog učenika Lidije Radulović, koji takođe teži duhovnom razvoju za razliku od učenika laika, koji ima za cilj rešavanje problema.

Dalje, kada je reč o jakim potrošačima, jedino pripadnici ove skupine prednost u čitanju daju literaturi za samopomoć u odnosu na romane – 53% prema 35%, i jedino

pripadnici ove skupine – njih 33%, u najvećem broju slučajeva veruju u Duhovnu silu (odnosno energiju ili Izvor, kako neki navode), dok pripadnici ostalih skupina najviše veruju u pozitivno mišljenje.

Povremeni potrošači. Povremeni konzument u našem uzorku je žena (u 70% slučajeva), starosti između 20 i 30 godina (56% slučajeva), sa završenom srednjom školom (58%), student (33%) ili obavlja dobro plaćen posao (30%), živi u stanu roditelja (44%) ili u iznajmljenom stanu (36%), bez partnera (47%), zdrava (75%), zadovoljna svojim životom (61%), izvori najvećih problema su zaposlenje i emotivni status (ukupno 38%), u rešavanju svojih problema oslanja se na porodicu i prijatelje (61%), pročitala je tri do deset knjiga za samopomoć (61%), koje joj pomažu da razvija svoju ličnost (42%), ali i da rešava svoje probleme (27%), zainteresovana za sve teme podjednako (58%), primenjuje savete iz literature (64%), od kojih neki jesu, a neki nisu pomogli (58%), literaturu za samopomoć smatra vrednim izvorom saznanja koje nudi psihologija (44%), ali u izboru literature prednost daje romanima (53% : 33%), nije prisustvovala seminarima i psihoterapijama (70%), najviše veruje u pozitivno mišljenje (36%) i samo u Boga (u 33% slučajeva).

Što se tiče sociodemografskih karakteristika, specifičnost ove skupine u našem uzorku je starosna struktura. Povremeni potrošači su jedina skupina sa većinom ispitanika do 30 godina, a trećinu ove skupine čine studenti. Specifičnost ove skupine je i to što čak u većoj meri nego u skupini jakih konzumenata izražava u potpunosti saglasnost sa svim osnovnim tvrdnjama kulture samopomoći.

Slabi potrošači. Slab konzument u našem uzorku je žena u 66% slučajeva, a muškarac u 34%, međutim ovoj skupini pripada veći procent muškaraca u odnosu na njihov ukupan broj. Od ukupnog broja muškaraca, 32% pripada ovoj skupini, a od ukupnog broja žena – 29%. Slab konzument je starosti između 30 i 40 godina (52%) i starosti između 20 i 30 (29%), fakultetski obrazovan (61%), ima dobro plaćeno zaposlenje (39%), ali i malo plaćeno (32%), živi u sopstvenom stanu (43%) ili u stanu roditelja (39%), uglavnom je u braku (38%), ali i bez partnera (34%), zdrav (84%), zadovoljan svojim životom (59%), izvor najvećih problema je zaposlenje (18%), a emotivni status i odnosi u porodici podjednako predstavljaju problem. U rešavanju svojih problema oslanja se na porodicu i prijatelje (57%), retko čita knjige za samopomoć, pročitala/o je do tri knjige (50%), ali te teme prati na internetu (43%), što

joj/mu pomaže da razvija svoju ličnost (34%), ali i da unapređuje svoje odnose s drugima (32%), zainteresovan/a za sve teme podjednako (54%), ali prednost daje zdravlju, malo više ne primenjuje savete iz literature (45%) nego što ih primenjuje (43%), od kojih neki jesu, a neki nisu pomogli (57%). Literaturu za samopomoć smatra vrednim izvorom saznanja koje nudi psihologija (57%), ali u izboru literature prednost daje romanima (68% : 18%), nije prisustvovala/o seminarima i psihoterapijama (90%), najviše veruje u pozitivno mišljenje (38%), a zatim u Boga u kombinaciji s duhovnom silom ili pozitivnim mišljenjem (27%).

Distinktivno svojstvo slabog konzumenta je veća orijentacija na druge nego što je to prisutno kod ostalih konzumenata, bilo da u većoj meri nego pripadnici ostalih skupina ističu kao izvor svojih problema odnose u porodici, bilo da navode da im self-help pomaže da unapređuju odnose s drugima. Inače su najheterogenija skupina što se tiče sociodemografskih karakteristika.

Smatramo da su rezultati istraživanja potvrdili prepostavku iznetu u vezi sa slabim potrošačima da oni prihvataju ovu kulturu pod uticajem vladajućih trendova koje nameću popularna kultura i mediji, pogotovo internet. Oni ne odbacuju kulturu samopomoći u potpunosti, kao što to čine oni koji nisu potrošači, ali ona ne utiče na njihov svakodnevni život.

Nepotrošači. Ispitanici koje smo svrstali u nepotrošače prvenstveno po tome što ne čitaju literaturu, ipak nisu potpuno nezainteresovani za teme i 10 njih (27%) ih prati na internetu. Kako je polovina od njih zainteresovana za temu zdravlja, smatrali smo da ih zbog toga ne treba ubrojati u konzumente kulture samopomoći s obzirom na to da niko nije naveo da traži savete iz oblasti alternativne medicine. Preostalih pet je navelo da su zainteresovani za sve teme podjednako, ali to ničim nisu potkrepili, pa smo ih ubrojali u nekonzumente.

Među nepotrošačima je relativno veći broj muškaraca nego žena i podjednak broj ispitanika starosti od 20 do 30 kao i od 30 do 40 godina. Podjednak je i broj onih koji su nezaposleni, onih koji su privremeno zaposleni i onih koji obavljaju slabo plaćene poslove, a ukupno te skupine čine oko 40% nekonzumenata. Dobro plaćen posao ima samo 27% njih. Najveći broj nekonzumenata je fakultetski obrazovan – 78%, i najveći broj njih je u braku – 46%, a u odnosu na ostale skupine najmanji procent njih je bez partnera – 24%.

Nepotrošači imaju kritički stav prema self-helpu u većoj meri nego slabi potrošači. Njih 38% smatra da ta literatura služi da autori zarade novac, plus 13% ispitanika pod nešto drugo navodi da čitanje tih knjiga služi za bežanje od stvarnosti, da je to 'bacanje para na instant rešenja' i sl. Da su ove knjige izvor vrednih saznanja koja pruža psihologija, smatra 10% ovih ispitanika, iako ih oni sami ne čitaju. Kao što smo već naveli, nepotrošači dele sva verovanja Novog doba kao i potrošači, mada u manjoj meri. Njih 24% veruje u pozitivno mišljenje, 19% u duhovnu silu, a 18% u Boga i u pozitivno mišljenje. Specifičnosti nekonzumenata ipak se tiču verovanja jer oni u većoj meri od ostalih veruju samo u Boga (37%) i ne veruju ni u šta od ponuđenog (19%).

Nepotrošači u manjoj meri izražavaju saglasnost s većinom navedenih tvrdnji u odnosu na konzumente, što je u skladu s očekivanjima, mada se i oni u priličnoj meri slažu. S tvrdnjom da *Čovek sam stvara svoju realnost* potpuno se slaže 43% njih.

Međutim, kad je reč o tvrdnji *Pojedinac danas mora neprestano da radi na sebi,* kao što smo već naveli, oni prednjače. (Slika 1 na 332. strani) Njih 84% se u potpunosti slaže s tom tvrdnjom u odnosu na 71% jakih konzumenata. Taj stav je očigledno široko kulturno prihvaćen i mada on ni u kulturi samopomoći nema samo značenje rada na sopstvenoj duhovnosti, ipak ta prihvaćenost ukazuje na širi uticaj ove kulture.[100]

Na isto ukazuje i to što nepotrošači ne zaostaju za potrošačima ni kada je reč o stavu *Najvažnija promena je promena svesti pojedinca, s* kojim se potpuno slaže 73% njih. Iako oni pod promenom svesti svakako ne podrazumevaju prelazak u *više nivoe svesti*, uz mogućnost da se nisu ozbiljno ni zamislili nad tim pitanjem, sama činjenica da se skoro tri četvrtine njih u potpunosti slaže s tim stavom govori o prihvaćenosti diskursa ove kulture. Ipak ne možemo da tvrdimo da to istovremeno znači da ta većina odbacuje potrebu promene i nekih društvenih institucija (i ličnog angažmana u takvom poduhvatu), jer bi za takve tvrdnje bio nužan dubinski intervju i sa nepotrošačima kulture samopomoći.

[100] Na kraju, ni u samom Nju Ejdžu se pod radom na sebi ne podrazumeva samo duhovni razvoj. Na primer, domaća self-help autorka Ivana Kuzmanović je prilikom jednog pojavljivanja na televiziji povodom objavljivanja najnovije knjige istakla da žene posebno treba da rade na sebi, a to mogu da počnu i tako što će nalakirati svoje nokte.

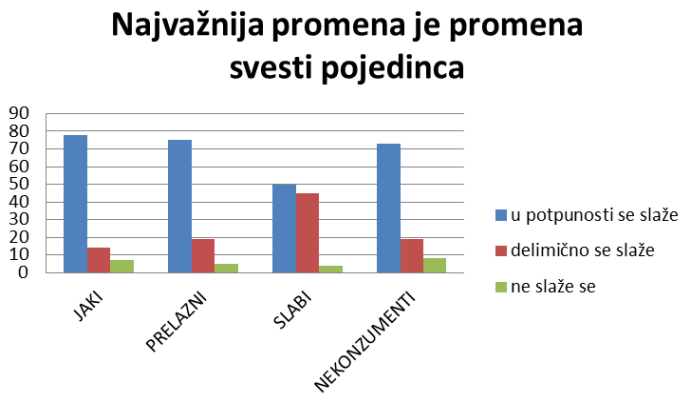

Slika 6

Diskusija. Rezultati su pokazali da se jaki potrošači po svojim svojstvima značajno razlikuju od ostalih skupina, ne samo u pogledu ponašanja, već i stavova, motiva i verovanja. Međutim, između preostalih skupina takve izražene razlike nije moguće utvrditi. Između skupina povremenih i slabih konzumenata postoje razlike u stepenu uključenosti, ali one nisu posebno izražene, a pogotovo kada je reč o stavovima i verovanjima.

Povremeni potrošači više čitaju literaturu u odnosu na slabe konzumente koji se zato više od prvih o self-help temama informišu na internetu. Više od njih primenjuju savete (64% : 43%) i u većoj meri smatraju da su im ti saveti pomogli (19% : 13%), više su prisustvovali seminarima i terapijama (25% : 13%) i u većoj meri to planiraju.

Po najzastupljenijem odgovoru na pitanje šta ih u literaturi za samopomoć najviše privlači se ne razlikuju, pripadnici obe skupine su najčešće birali 2. ponuđeni odgovor (pomaže da razvijaju svoju ličnost, da budu najbolja verzija sebe), 42% povremenih i 34% slabih konzumenata. Već je pomenuto da su obe ove skupine navele i da im self-help pomaže da rešavaju svoje probleme, što je drugi za povremene, a treći izabrani odgovor za slabe.

Povremeni i slabi potrošači se ne razlikuju po najzastupljenijem odgovoru kad je reč o tome u šta veruju, pripadnici obe skupine najviše veruju u pozitivno mišljenje, ali se značajno razlikuju kad je reč o onome što je na drugom mestu po zastupljenosti. Kod povremenih je to verovanje samo u Boga, za šta se opredelilo 33% njih, dok se iz skupine slabih konzumenata za taj odgovor opredelilo 18%, dok je 32% njih navelo da veruje u duhovnu silu.

Dakle, na osnovu toga što je do sada rečeno mogli bismo da zaključimo da kako između ove dve skupine ne postoje izražene razlike (mada nisu ni sasvim bez značaja), to znači da naša hipoteza samim tim ne bi bila potvrđena, ove dve skupine bi mogle činiti i jednu. Međutim, ako uzmemo u obzir starosnu strukturu povremenih konzumenata koji su jedina skupina s većinom ispitanika do 30 godina, logično je pretpostaviti da bi ta skupina mogla biti tretirana kao prelazna. Takođe, ako uzmemo u obzir da je u ovoj skupini najveća saglasnost sa svim osnovnim tvrdnjama kulture samopomoći, čak i u odnosu na jake konzumente, to nam ipak govori da će vremenom iz te skupine jedan, manji deo, pre svega od onih koji koji često čitaju literaturu za samopomoć (27% njih) verovatno preći u jake konzumente, a veći deo će preći u slabe konzumente. Za skupinu slabih konzumenata verovatnoća da će preći u jake konzumente je mnogo manja.

Smatramo da se tako revidirana hipoteza može održati. Prema načinu konzumiranja razlikujemo tri tipa konzumenta: jaki, prelazni i slabi tip.

6.4.2. Sociodemografske karakteristike i način konzumiranja kulture samopomoći

Rod/pol i način konzumiranja kulture samopomoći. Slika 1 (u Prilogu 2) pokazuje da u skupini jakih konzumenata u našem uzorku dominiraju žene u odnosu na muškarce i da s opadanjem stepena uključenosti u kulturu samopomoći opada i procent žena. Kad je reč o muškarcima, potpuno je suprotno, njihovo prisustvo se povećava sa smanjivanjem stepena uključenosti. S obzirom na to da naš uzorak čine nešto više od dve trećine žene, uticaj roda, odnosno pola proveravali smo i u odnosu na ukupan broj žena, odnosno muškaraca. Rezultati su predstavljeni u donjoj tabeli 2.

Tabela 2. Rod/pol i način potrošnje kulture samopomoći

Rod/način potrošnje	Jaki potrošači	Povremeni potrošači	Slabi potrošači	Nepotrošači	Ukupno
1. ženski	24 – 24%	25 – 25%	29 – 29%	21 – 21%	99 – 99%
2. muški	4 – 8%	11 – 24 %	15 – 32%	16 – 35%	46 – 99%
Ukupno	28	36	44	57	145

Tabela 2 pokazuje da rodna pripadnost utiče na način konzumiranja, odnosno uključenosti u kulturu samopomoći. Od ukupnog broja ispitanica gotovo četvrtina pripada jakim potrošačima, dok je samo 8% muškaraca od ukupnog broja muškaraca u toj skupini. Na ovaj način posmatrano, učešće žena među potrošačima ne opada s opadanjem stepena uključenosti, već blago raste. Taj rast je kod muških ispitanika nešto više izražen, tako da je već u skupini povremenih konzumenata procent žena i muškaraca gotovo izjednačen, žene imaju blagu prednost, da bi u skupini slabih konzumenata bilo relativno više muškaraca. Kad je reč o nepotrošačima, preovladavaju ispitanici muškog pola. Od ukupnog broja žena u uzorku 21% žena su nepotrošači, kao i 31% muškaraca od ukupnog broja muškaraca. Na drugi način izraženo: među potrošačima kulture samopomoći je približno 4/5 žena i 2/3 muškaraca iz našeg uzorka.

Dakle, i naše istraživanje je pokazalo da su žene veći potrošači kulture samopomoći, kao što su i ranija istraživanja pokazala. Kao što smo već naveli, Starker je to što žene više čitaju knjige za samopomoć objasnio jednostavno time što žene uopšte više čitaju. Prihvatamo da je to svakako delimično objašnjenje, ali ne i dovoljno.

Istraživači svakako izbegavaju da se pozivaju na rodne stereotipe u objašnjenju ovih rezultata, ali su oni uobičajeni u samoj kulturi samopomoći. Navodili smo ranije u radu tvrdnje jednog od teoretičara Novog doba, Fritjofa Kapre, koji se kao i čitav pokret zalagao za rodnu ravnopravnost, da se „ženski modaliteti svesti mogu opisati rečima intuitivan, mističan, okultni ili parapsihološki“. [Capra 1989: 17]

Međutim, zanimljivo je da ni u samoj kulturi samopomoći muškarci i žene nisu ravnopravno podelili uloge. Mada su naše brojke male, ipak je vidljivo da je od četvoro muškaraca jakih konzumenata dvoje uključeno u kulturu samopomoći u svojstvu učitelja, a treći planira da postane, ako ne baš učitelj, onda iscelitelj. Pritom, oni kao učitelji nisu samo prenosioci određenih znanja i tehnika samopomoći, kao što je slučaj s ispitanicama koje su u ovu kulturu uključene kao treneri životnih veština, već daju svoj originalni doprinos, rade na „sopstvenom sistemu rada“, kako kaže jedan od njih.

Ovi rezulati su u skladu s rezultatima istraživanja Lidije Radulović koje je pokazalo da je bez obzira na načelnu rodnu ravnopravnost u duhovnim kultovima veći broj gurua i učitelja muškog pola, dok je istovremeno veći broj pripadnika kulta ženskog pola. „Žene kao vođe kulta ne prednjače ni u onim kultnim grupama koje zagovaraju „božansku” prirodu žene, naprotiv, i tu su „duhovni učitelji” po pravilu

muškarci“, piše Radulović. Same ispitanice su to tumačile „konceptom o različitim ali nehijerarhizovanim energijama muškoj i ženskoj, pod uticajem stereotipa iz zapadne kulture. „Muška” energija predstavlja akciju, vođstvo i mišljenje, a „ženska” emociju i intuiciju. Iste razlike su takođe i objašnjenje veće uključenosti žena u duhovni razvoj: žene imaju veće predispozicije za spiritualni razvoj jer muškarce u tome sprečava energija koja se bazira na mišljenju, racionalističkim stereotipima o granicama saznanja i čulnog poimanja sveta“. [Radulović 2007: 217]

Kako jedna od hipoteza u ovom istraživanju način učestvovanja u kulturi samopomoći dovodi u vezu s uslovima života konzumenata, tokom proveravanja te hipoteze ponudićemo neka druga moguća tumačenja većeg učešća žena u ovoj kulturi umesto ovog koje se oslanja na veće predispozicije za spiritualni razvoj i mističnu prirodu žene.

Starost i način konzumiranja kulture samopomoći. Slika 2 (Prilog 2), pokazuje da starost ispitanika utiče na način konzumiranja kulture samopomoći. Među jakim potrošačima dominiraju ispitanice koje imaju između 30 i 40 godina (60%), dok su među povremenim potrošačima u većini ispitanici starosti između 20 i 30 (56%). Kako se ti rezultati slažu i s rezultatima istraživanja Lidije Radulović, možemo da zaključimo da je veća verovatnoća da se među jakim potrošačima nađu pojednici starosti od 30 do 40, pa i od 40 do 50 godina, nego oni koji imaju između 20 i 30 godina.

Međutim, to što među jakim potrošačima dominiraju ispitanici koji imaju između 30 i 40 godina ne znači da možemo da tvrdimo da je to starosno doba prediktor konzumiranja kulture samopomoći. Kao što pokazuje Tabela 3, samo malo manji procent te starosne skupine pripada nepotrošačima, a najveći procent njih pripada slabim potrošačima.

Tabela 3. Starost i način konzumiranja kulture samopomoći

Godine/ način potrošnje	Jaki potrošači	Povremeni potrošači	Slabi potrošači	Ne potrošači	Ukupno
1. 20–30	3 – 6%	20 – 39%	13 – 25%	15 – 29%	51 – 100%
2. 30–40	17 – 27%	8 – 12%	23 – 36%	15 – 24%	63 – 100%
3. 40–50	6 – 28%	7 – 33%	5 – 24%	3 – 14%	21 – 100%

4.50–60	1	–	1	1	3 – 100%
5. 60 i više	1	1	2	3	7 – 100%
Ukupno	28	36	44	37	145

Drugo, s obzirom na to da su u našem uzorku pojedine starosne strukture neravnomerno zastupljene, ne bismo mogli pouzdano da tvrdimo da postoji uticaj starosti na način konzumiranja kulture samopomoći, čak i da su rezultati drugačiji.

Uprkos tome, smatramo značajnim za dalje širenje ove kulture u Srbiji to što gotovo 40% najmlađe skupine u našem uzorku, od 20 do 30 godina, pripada skupini povremenih, odnosno prelaznih konzumenata.

Obrazovanje i način potrošnje kulture samopomoći. Ni za obrazovanje ne možemo da tvrdimo da je činilac koji utiče na konzumiranje kulture samopomoći. Jedino što možemo da tvrdimo je da visoko obrazovani pojedinci čine ubedljivu većinu među jakim potrošačima – 75%. Kao što se vidi na donjoj tabeli (4), najveći broj visoko obrazovanih ispitanika ipak je u skupini nekonzumenata – 31%, dok su ispitanici sa srednjim obrazovanjem koncentrisani u dve skupine u sredini tabele.

Tabela 4. Obrazovanje i način potrošnje kulture samopomoći

Obrazovanje/ način potrošnje	Jaki potrošači	Povremeni potrošači	Slabi potrošači	Nepotrošači	ukupno
1. srednje	7 – 13%	21 – 40%	17 – 32%	8 – 15%	53 – 100%
2. visoko	21 – 23%	15 – 16%	27 – 30%	29 – 31%	92 – 100%
Ukupno	28	36	44	57	145

Dakle, od sociodemografskih karakteristika samo rod odnosno pol utiče na način konzumiranja kulture samopomoći, za godine i obrazovanje se to ne može reći. S druge strane, ostaje da u skupini jakih konzumenata dominiraju žene, starosti od 30 do 40 godina, fakultetski obrazovane.

6.4.3. Način konzumiranja kulture samopomoći i uslovi života (dokazivanje pete hipoteze)

Dokazivanje 5. opšte hipoteze podrazumeva dokazivanje specifične hipoteze:

5.1.Veća je verovatnoća da će oni koji su bolesni ili nezaposleni ili privremeno zaposleni, i bez stabilne veze biti *jaki potrošači* kulture samopomoći nego oni koji to nisu.

Specifična hipoteza 5.1. Na osnovu rezultata našeg istraživanja moguće je samo delimično potvrditi ovu hipotezu, pre svega zbog karakteristika uzorka. Kad je reč o razlikama u uslovima života, one se mogu samo ticati zaposlenja i emotivne veze, što je posledica načina formiranja uzorka. Kako smo ispitanike uglavnom pronalazili na radnim mestima, nismo mogli da naiđemo ni na bolesne ni na nezaposlene u značajnom broju.

Uslovi stanovanja takođe ne utiču bitno na uslove života naših ispitanika, s obzirom na to da većina njih živi bilo u svom stanu, bilo u stanju roditelja. U iznajmljenom stanu živi 28,57%, što nije mnogo s obzirom na to da je tu reč ili o studentima ili o mladim IT stručnjacima koji nisu iz Beograda, a za ove druge znamo da su vrhunski plaćeni. Samo u nekoliko slučaja reč je o starijim ispitanicima. Uslovi stanovanja, pored obrazovanja, najviše svedoče o pripadnosti srednjoj klasi, s obzirom na to da gotovo 40% ispitanika ima slabo plaćeno ili privremeno zaposlenje, a većina živi u sopstvenom stanu koji su im očigledno roditelji obezbedili.

To nas je ograničilo da različite uslove života koji utiču na konzumiranje kulture samopomoći tražimo samo u zaposlenju i emotivnom statusu, što znači da prva specifična hipoteza može biti samo delimično potvrđena. Potvrdu smo tražili kako u realnim uslovima života (o kojima smo podatke dobili od samih ispitanika), tako i u njihovim ocenama zadovoljstva sopstvenim životom i izvora najvećih životnih problema. Rezultati su pokazali i da su sami ispitanici kao izvor svojih najvećih životnih problema izdvojili zaposlenje i emotivni status. (Slika 8. u Prilogu 2)

Najveći broj ispitanika je kao svoj najveći problem naveo zaposlenje, njih 30 (20%); emotivni status je najveći problem za 23 ispitanika (16%), zatim odnosi u porodici za 13 ispitanika (9%) i zdravlje za 12 ispitanika (8%) (Slika 9. u Prilogu 2). Ovi procenti nisu veliki, s obzirom na to da je u svim skupinama najveći broj ispitanika naveo da nema većih problema u životu. Ipak i tu postoje razlike koje idu u prilog

potvrđivanja naše hipoteze. Nepotrošači u najvećem broju slučajeva biraju odgovor da nemaju većih problema u životu, za njima su slabi, dok se jaki i prelazni tip u jednakom broju odlučuju za taj odgovor.

U svim skupinama konzumenata kao najveći izvori problema navode se zaposlenje i emotivni status. Ipak, najveće nezadovoljstvo prisutno je kod jakih konzumenata, što je takođe argument u prilog naše hipoteze. Zaposlenje kao izvor najvećih problema izdvojilo je 28% jakih konzumenata, 19% prelaznih, 18% slabih i 19% nekonzumenata. Emotivni status kao izvor najvećih problema je izdvojilo 27% jakih, 19% prelaznih, 13% slabih i 8% nekonzumenata. Kod poslednjih isti procent je naveo i zdravlje i odnose u porodici.

Ako uporedimo odgovor na to pitanje s objektivnim podacima o uslovima života koje su dali sami ispitanici, utisak je da posebno emotivni status može biti izvor problema za veći broj ispitanika nego što se u rezultatima može videti, s obzirom na to da 46% jakih konzumenata nije u braku niti ima stabilnu vezu. Kako su jaki potrošači u većini slučajeva žene između 30 i 40 godina, možemo da pretpostavimo da je i za one koji to nisu eksplicitno naveli, emotivni status problem, mada ne i najveći.

Saznanja do kojih smo došli dubinskim intervjuom ispitanika (prilog 1.) međutim ne potvrđuju tu pretpostavku. Mada mnoge ispitanice koje nisu u braku i nemaju stabilnu vezu navode to kao najveći izvor svojih problema (na primer, priča 7), to se ne odnosi na sve, postoje i ispitanice koje su takođe same, ali potpuno zadovoljne svojim životom (na primer, priča 8) S druge strane, informantkinja koja je i lajf kouč, govoreći o svojim klijentima, kaže da su to uglavnom mlade žene koje muče različiti problemi, kao što su nezadovoljstvo poslom ili vezom i naglašava da je „samoća ono čega se ljudi najviše plaše“. (priča 3)

Pretpostavci da emotivni status utiče na način konzumiranja kulture samopomoći ne ide u prilog ni to što su samo tri ispitanice (9%) iz skupine jakih konzumenata navele da ih u literaturi za samopomoć najviše interesuje tema *ljubav i veze*, mada je i to više nego u drugim skupinama (kod prelaznih i slabih 5% odnosno 4%, kod nekonzumenata niko).

Argument protiv naše hipoteze koja dovodi u vezu konzumiranje kulture samopomoći s uslovima života može da bude i to što su jaki potrošači u zanemarljivom broju videli kao najveću korist od literature za samopomoć to što im ona pomaže da

rešavaju svoje probleme (7%), dok ih je u drugim skupinama bilo 27%, odnosno 25%. Njihov cilj nije da rešavaju svoje probleme već da unapređuju svoju ličnost. Pojedinac zaista ne mora objektivno da ima bilo kakve probleme u životu da bi želeo da razvija svoju ličnost, posebno duhovnu stranu svoje ličnosti. Sve zavisi od toga kako interpretiramo njihov odgovor.

Proverićemo ovaj argument na osnovu podataka do kojih smo došli intervjuom.

Iz priča naših informanata o tome kada i kako su došli u dodir s literaturom za samopomoć sledi nekoliko odgovora: nezadovoljstvo životom i želja za promenom (3 puta), neuobičajena iskustava i sposobnosti (3 puta), situacija intenzivne lične krize (2 puta) i na kraju, želja da se profesionalno time bave (2 puta).

Mislimo da nezadovoljstvo životom možemo tretirati kao problem, posebno zato što je reč o ispitanicama koje nisu zadovoljne ni svojim zaposlenjem ni emotivnim statusom, kao i situaciju intenzivne lične krize. U jednom slučaju je reč o ozbiljnoj zdravstvenoj (psihičkoj i fizičkoj) krizi, u drugom o raskidu dugogodišnje veze.

U ostalim ličnim pričama pronalazimo druge motive. U tri slučaja motiv su neuobičajena iskustva, od toga dva puta u detinjstvu. Zanimljivo je da je u oba ta slučaja reč o muškarcima koji su prvu knjigu samopomoći dobili od majke. Verujemo da većina ljudi doživi neka neuobičajena iskustva tokom svog života, često u detinjstvu, kao što se tvrdi u literaturi za samopomoć, ali da to retko usmerava čitav kasniji život prema okultizmu ili duhovnosti. Drugu vrstu motiva, želju da se profesionalno bave nekom delatnošću povezanom s ovom kulturom kao što je Nju ejdž muzika[101] ili terapeutski rad, možemo da tumačimo ekspresivističkim tipom ličnosti ovih informanata, dakle, ni tu motiv nisu uslovi života.

Kako su navedeni motivi podjednako raspoređeni u ove dve grupe, ne možemo reći da preovladava motiv rešavanje problema, ali ako uzmemo u obzir da je u jednom slučaju koji smo podveli pod „neuobičajena iskustva i sposobnosti iskazane u detinjstvu“, motiv zapravo ozbiljna zdravstvena kriza (anksioznost, nesanica, migrene, disleksija, nesposobnost učenja, loši odnosi s ocem), možda i možemo. Kako neki informanti iz druge grupe sami navode, da su imali potrebu da „zagospodare svojim mislima“ i da „drže svoj život u svojim rukama“, to nam je dodatni argument za tvrdnju

[101] Muzika Novog doba je najčešće instrumentalna i bazirana na elektronici i korištenju istočnjačkih instrumenata. Relaksirajuća je i pogodna za meditaciju, nastoji da dočara ritmove prirode, *mistiku Univerzma,* kao i različite religijske, mističke i etno motive.

da lični razvoj ima za cilj da pojedinci rešavaju svoje probleme (ili da drugačije gledaju na njih), bar kod većine.

Diskusija. Navedene argumente protiv naše pretpostavke da emotivni status utiče na način konzumiranja kulture samopomoći možemo da dovedemo u pitanje ako krenemo od stanovišta Eve Ilouz [2013], koja smo izneli u prethodnom poglavlju rada. Jedno od njih je da je važnost koju ima ljubav za samopotvrđivanje savremenih pojedinaca veća nego ikada do sada. To što su samo tri ispitanice (9%) iz skupine jakih konzumenata navele da ih u literaturi za samopomoć najviše interesuje tema *ljubav i veze*, možda može da se tumači time da je kod jednog broja ispitanica došlo do ustezanja da se da iskren odgovor, upravo zbog tog značaja, s jedne strane, a s druge zbog što je upravo zahvaljujući kulturi samoostvarenja povećana odgovornost pojedinaca za sopstveni život. Konkretno u našim društvenim uslovima lakše je smatrati društvo odgovornim za nedostatak pristojno plaćenog posla, ili posla uopšte, nego za nedostatak emotivne veze. I to se odnosi na samovrednovanje pripadnika oba pola, s obzirom na to da je u savremenoj kulturi naglasak na ličnoj seksualnoj privlačnosti.

To može objasniti i činjenicu da je relativno veliki broj ispitanika iz svih skupina iskazao stav da nemaju velikih problema u životu. To objašnjenje je analogno onima koja teoretičari nude u vezi s istraživanjima sreće, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju. Kako kaže Lipovecki [2008], teško je priznati da nisi srećan u društvu koje smatra da je pojedinac jedino odgovoran za svoju sreću. Ali, mogu se ponuditi i druga objašnjenja, recimo takve izjave mogu da ukazuju na refleksivnost i realnost pojedinaca koji shvataju da drugi ljudi imaju mnogo više problema nego oni sami, kao i neka druga koja se tiču imperativa pozitivnog mišljenja u samoj kulturi samopomoći.

Drugo stanovište Eve Ilouz koje ima značaja za našu argumentaciju je da je savremena kultura u kojoj se tržišni odnosi preslikavaju na sve sfere života dovela do strukturne emocionalne nejednakosti muškaraca i žena [Ilouz 2013: 122]. Bar delimično razlog te emocionalne nejednakosti Ilouz vidi u većoj spremnosti žena da se obavežu u odnosu na muškarce, a što je opet posledica njihove orijentacije na reprodukciju [Ilouz 2013: 107].

Možda bi tu trebalo tražiti objašnjenje činjenice da su žene u većem broju potrošači kulture samopomoći u odnosu na muškarce. Podaci iz našeg uzorka idu u prilog ovim tvrdnjama i pokazuju da je emotivni status važniji za žene. Što se više ide

od jakih konzumenata ka nepotrošačima, sve je manji broj žena s jedne strane, a s druge opada značaj emotivnog statusa kao izvora najvećih životnih problema.

Što se tiče drugog kontraargumenta da je osnovni motiv jakih konzumenata duhovni razvoj, a ne rešavanje ličnih problema, ako ga interpretiramo u skladu s učenjima literature za samopomoć, što se nama čini prihvatljivim, razvoj sopstvene ličnosti jeste vrhovni cilj, ali i uslov realizacije svih drugih posebnih ciljeva. Na primer, ako nam je cilj prava ljubav, lični razvoj je uslov, tek kad zavolimo sebe, možemo da pronađemo i pravu ljubav, mada nam to tada i neće biti toliko važno, jer ćemo naučiti da živimo sami sa sobom. Ili, ako nam je cilj kreativnost, uslov je da dođemo u dodir sa svojim suštinskim ili višim ja, jer je suštinsko ja kreativno. Ako nam je cilj zdravlje, naše duhovno ja će nam ukazati na mogućnosti samoisceljenja itd. Dakle, i duhovni razvoj treba da nam donese neko blagostanje, pored toga što, kako se u postmodernoj duhovnosti tvrdi, donosi značenje i smisao ljudskom životu. Kako tvrdi Hilas [Heelas 1996: 69], bazična ideja Novog doba je da duhovnost oslobađa potencijale, uključujući magijsku moć da pribavlja rezultate.

Možemo da zaključimo da smo delimično potvrdili da uslovi života utiču na način konzumiranja kulture samopomoći. Ono što možemo da potvrdimo je da teškoće oko zaposlenja i emotivnog statusa utiču na način konzumiranja kulture samopomoći. Istakli smo da je emotivni status kao izvor problema naročito važan za žene između 30 i 40 godina, i da bi to mogao da bude razlog većeg prisustva žena među jakim potrošačima nego muškaraca.

Sama kultura u kojoj se insistira na samoostvarenju podigla je aspiracije pojedinaca u Srbiji u kojoj realni uslovi života, a pre svega zaposlenja, nisu baš pogodno tle da se takve aspiracije i ostvaruju, što povećava nezadovoljstvo i motiviše pojedince da traže podršku i savete u kulturi samopomoći. Tu i dobijaju ohrabrenje da napuste nezadovoljavajuće poslove i veze, da rizikuju da ostanu potpuno bez posla i sami, što je s jedne strane u redu, dobro je da nešto preduzmu. S druge strane, time se rešenja za društvene teškoće pretvaraju u lične probleme i samo se uvećava nezadovoljstvo pojedinaca koji, opremljeni samo sopstvenim oskudnim resursima, ne mogu postići savršenstvo kome teže.

6.4.4. Motiv *biti gospodar svog života* (dokazivanje šeste hipoteze)

Dokazivanje 6. hipoteze da je ono što ljude najviše privlači kulturi samopomoći ubeđivanje da njihov život samo od njih zavisi, što im daje osećaj moći, podrazumeva dokazivanje specifičnih hipoteza:

6.1. Većina jakih konzumenata se u potpunosti slaže sa stavom *Moj život zavisi samo od mene.*

6.2. Jaki potrošači se u većoj meri slažu sa stavom *Moj život zavisi samo od mene* u odnosu na ostale konzumente, kao i u odnosu na one koji nisu potrošači.

6.3. Jaki potrošači kulture samopomoći u većoj meri izražavaju zadovoljstvo svojim životom u odnosu na one koji nisu potrošači.

Specifične hipoteze 6. 1. i 6.2. Kao što se može videti na slici 7, rezultati istraživanja pokazuju da se većina jakih konzumenata samo delimično slaže s tvrdnjom *Moj život zavisi samo od mene*, dakle, specifična hipoteza 6.1. nije potvrđena. Iz slike se takođe vidi da se povremeni potrošači u većoj meri u potpunosti slažu s navedenim stavom nego jaki potrošači. Mada bi se i to moglo objašnjavati starošću ispitanika u skupini povremenih konzumenata, ne smatramo to objašnjenje relevantnim za same jake konzumente. Dakle, ni specifična hipoteza 6.2. nije potvrđena.

Slika 7

U prilog takvom zaključku govori i rezultat istraživanja koji se odnosi na pitanje *Šta vas u literaturi za samopomoć najviše privlači?* (slika 14 u prilogu 2.)

Četvrti ponuđeni odgovor *Pomaže mi da sam(a) upravljam svojim životom*, odabralo je samo 14% jakih konzumenata, 16% povremenih i 13% slabih konzumenata.

Već smo navodili da je većina svih konzumenata kao odgovor na ovo pitanje birala 2. ponuđeni odgovor *Pomaže mi da razvijam svoju ličnost, da budem „najbolja verzija sebe“.*

S druge strane, rezultati dubinskog intervjua pokazuju da pretpostavljeni motiv ima važnu ulogu kod jakih konzumenata u čijim pričama nailazimo na tvrdnje da su primenom određenih tehnika samopomoći uspeli da svoj život drže u svojim rukama. Na kraju, razlika između onih koji se u potpunosti slažu i onih koji se delimično slažu sa stavom *Moj život zavisi samo od mene* i nije tako velika. Moguće je i da je naša hipoteza tačna ovako kako smo je postavili, da je to ono što ljude privlači, ali očigledno je da se većina uverila da u stvarnosti i nije uvek baš tako.

Specifična hipoteza 6.3. Ako uporedimo različite konzumente prema izraženom zadovoljstvu sopstvenim životom, 3. specifična hipoteza takođe nije potvrđena. Jaki potrošači ne izražavaju veće zadovoljstvo svojim životom nego slabiji potrošači ili oni koji nisu potrošači.

Rezultati istraživanja na našem uzorku su pokazali da je najveći procent onih koji su zadovoljni svojim životom među povremenim (prelaznim) potrošačima – 61%. Na drugom mestu su nepotrošači – 57%; na trećem su slabi potrošači – 54% i na poslednjem su, zapravo, jaki potrošači s 51% onih koji su zadovoljni svojim životom. Dakle, oni su relativno najmanje zadovoljni svojim životom.

Ako uporedimo prosečne ocene zadovoljstva sopstvenim životom (koje idu u rasponu od 1 do 3), slika je nešto drugačija. Najveću prosečnu ocenu imaju opet povremeni potrošači, 2,55; na drugom mestu su jaki potrošači s prosečnom ocenom 2,44; na trećem slabi s 2,35 i na poslednjem su nepotrošači s ocenom 2,32.

Ovakvi rezultati se delimično mogu objasniti (ponovo) razlikama u starosnoj strukturi pojedinih tipova konzumenata, ali i razlikama u realnim uslovima života.

Ispitanici starosti između 30 i 40 godina čine 60% jakih konzumenata, dok je svega 11% starosti između 20 i 30 godina. Kod povremenih (prelaznih) konzumenata je 56% starosti između 20 i 30 godina, a 22% između 30 i 40 godina. Smatramo da je ova razlika u starosnoj strukturi ispitanika mogla bar delimično da utiče na nepotvrđivanje naše hipoteze.

Ispitanici u starosnoj grupi između 30 i 40 godina svakako su mnogo više u situaciji da preispituju svoja životna postignuća, s obzirom na to da se pretpostavlja da

su u tom periodu već neki životni ciljevi morali biti ostvareni, ako ne sigurno i dobro plaćeno zaposlenje, onda brak ili bar stabilna veza. To je za većinu iz grupe jakih konzumenata izostalo. Njih 58% obavlja privremene ili slabo plaćene poslove, a samo 11% ima dobro plaćeni posao, 46% njih nije u braku niti ima stabilnu vezu.

Povremeni potrošači, sem što su mlađi (u većem broju studenti – 33%) u odnosu na jake konzumente, u 30% slučajeva obavljaju dobro plaćen posao, a privremene ili slabo plaćene poslove obavlja 34% njih. Stabilan emotivni ili bračni status za njih nije urgentan životni problem, samim tim što su mlađi, iako je procent bez partnera u toj skupini sličan – 47%.

Sve u svemu, mada se ne može reći da smo potvrdili ovu specifičnu hipotezu, možemo da zaključimo da, s obzirom na realne uslove života, jaki potrošači ipak izražavaju visok stepen zadovoljstva životom. To što taj stepen u našem uzorku nije i najviši pokazuje da su oni ipak prilično realni, u svakom slučaju više nego što smo očekivali.

S druge strane, ovi rezultati potvrđuju našu 5. hipotezu koja način konzumiranja kulture samopomoći dovodi u vezu s uslovima života. Lošiji uslovi života prirodno povlače niži stepen zadovoljstva sopstvenim životom i to je u našim rezultatima vidljivo.

Diskusija. Rezultati koje smo naveli otvaraju nam mogućnost za tumačenja koja smo, kako izgleda, neopravdano unapred odbacili.

U tekstu *Kodiranje – dekodiranje,* koji se smatra jednim od ključnih doprinosa studija kulture različitim oblastima kulturne analize, Stjuart Hol navodi tri mogućnosti čitanja teksta, tri pozicije koje čitaoci, ili publika uopšte, mogu zauzeti. Prva pozicija je *dominantno hegemonistička* kada čitalac automatski prihvata željena značenja; druga pozicija je *dogovorna* on teorijski priznaje značenja, ali u praksi stvara sopstvena pravila i to pod određenim uslovima; i treća pozicija je *opoziciona* kada se kulturne poruke ne prihvataju, odbacuju ili kodiraju na suprotan način od željenog [Đorđević 2009: 270].

Mi smo unapred odbacili ovu vrstu analize verujući da ona nije primenjiva na čitanje literature za samopomoć s obzirom na to da niko neće čitati tu vrstu literature i zauzimati opozicionu poziciju, a da to nije, recimo, teoretičar čija je to tema istraživanja. Ali, naši rezultati pokazuju da, iako nema opozicione, postoji ona druga,

dogovorna pozicija, i to baš na način koji je opisan. Teorijski se priznaju značenja, ali pod određenim uslovima.

Potrošači kulture samopomoći, posebno oni koje smo svrstali u skupinu jakih kozumenata uglavnom *deluju unutar dominantnog koda,* kako je to izrazio Hol, i direktno preuzimaju značenja iz literature za samopomoć.

Recimo, slučaj informantkinje (priča 1. u Prilogu) koja navodi kako je zahvaljujući metodi „određivanja događaja uz pomoć misli" položila vozački ispit. „Naime, zamišljala sam kako ulazim u kola, ubacujem ključ, palim auto, kojim putem idem i kako mi na kraju čestitaju jer sam položila." Drugi primer, informant (priča 2.) koji kaže da je primenom određenih tehnika samopomoći „uspeo da svoj život drži u svojim rukama", i da shvata da je sam „odgovoran za svaki događaj, dobar ili loš, koji se desio i koji će se desiti". Treći primer, izjava informantkinje: „Život je svakodnevni i doživotni rad na sebi. Za sve one koji su spremni da nauče nešto novo, učitelj se uvek pojavi." (priča 8)

Međutim, postoje i verzije oko kojih se pregovara, kada se *priznaje legitimnost hegemonih definicija,* ali se prave izuzeci od pravila u sopstvenom slučaju, čak i među onima koje smo svrstali u jake konzumente. To se pokazuje u verovanjima kod onih konzumenata kulture samopomoći koji ostaju dosledni verovanju u Boga, a da nemaju potrebu da tom verovanju dodaju u self-helpu uobičajeno verovanje u *Univerzum, Apsolut, Izvor....* Ovo nije opoziciono dekodiranje, self-help u ovom smislu dozvoljava pregovaranje. Pregovaranje imamo i u slučaju saglasnosti konzumenata s osnovnim tvrdnjama kulture samopomoći. Iako se većina konzumenata *potpuno slaže* sa svim ostalim tvrdnjama, to nije slučaj i s tvrdnjom *Moj život zavisi samo od mene.* Čak i u skupini jakih konzumenata, kao što smo već naveli, većina se samo delimično slaže s tom tvrdnjom. S druge strane, kao što pokazuje slika 8, većina jakih konzumenata jeste izrazila potpunu saglasnost s prethodnom sličnom tvrdnjom *Pojedinac sam stvara svoju realnost.* Dakle, u načelu je to istina, ali kad je reč o *mom životu,* postoje druga pravila.

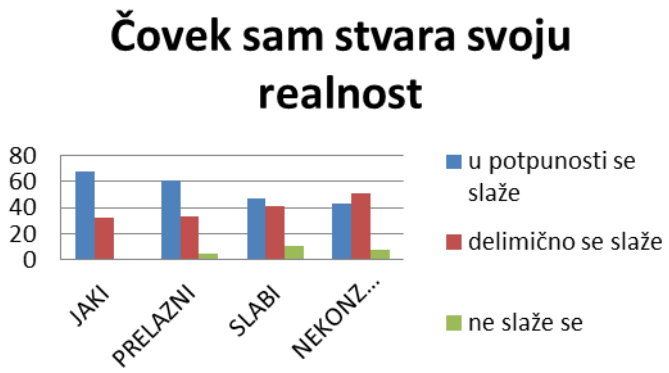

Slika 8.

6.5. ZAKLJUČAK: POTROŠAČI KULTURE SAMOPOMOĆI U SRBIJI

Od tri hipoteze koje se odnose na konzumente, prva, deskriptivna je potvrđena, druga, eksplanatorna potvrđena je delimično i treća, takođe eksplanatorna, nije potvrđena.

Potvrdili smo deskriptivnu hipotezu koja tvrdi da postoje tri osnovna načina konzumiranja kulture samopomoći i da ti različiti načini podrazumevaju kako različit stepen uključenosti u ovu kulturu, tako i razlike u stavovima i verovanjima, kao i u motivima.

Skupina jakih potrošača ima najizrazitija distinktivna svojstva od svih skupina. Oni su jedinstveni po značaju koji pridaju svom duhovnom razvoju i temi duhovnosti u literaturi za samopomoć, po svojim čitalačkim navikama (više čitaju ovu literaturu nego ostale vrste), po tome što se više nego ostali oslanjaju na same sebe i na stručnjake, i po tome što više veruju u Duhovnu silu (energiju, Izvor) nego u moć pozitivnog mišljenja.

Povremeni (ili prelazni potrošači) u manjoj meri prevode svoja verovanja i stavove u praksu u odnosu na jake, ali zato u većoj meri od njih izražavaju potpunu saglasnost s tvrdnjama poput *Moj život zavisi samo od mene*. I za njih je, kao i za jake konzumente, karakteristična orijentacija na razvoj sopstvene ličnosti i u većoj meri nego što je slučaj kod jakih konzumenata, na rešavanje ličnih problema.

Slabi potrošači su najheterogenija skupina koja je prihvatila mnoge stavove i verovanja kulture samopomoći, ne toliko zahvaljujući čitanju literature za samopomoć, koliko praćenju ovih tema na internetu, ali koja ih u minimalnoj meri prevodi u praksu. Distinktivno svojstvo slabog konzumenta je veća orijentacija na druge nego što je to prisutno kod ostalih potrošača, bilo da u većoj meri nego pripadnici ostalih skupina ističu kao izvor svojih problema odnose u porodici, bilo da navode da im self-help pomaže da unapređuju odnose s drugima. To je jedan od razloga što ne smatramo verovatnim da pripadnici ove skupine prelaze u skupine jakih potrošača, mada naravno i ta njihova orijentacija na druge može vremenom da oslabi.

Istraživanje je pokazalo da od sociodemografskih karakteristika ispitanika samo rod odnosno pol utiče na način konzumiranja kulture samopomoći, za godine i obrazovanje to se ne može reći. S druge strane, ostaje da u skupini jakih konzumenata dominiraju žene, starosti od 30 do 40 godina, fakultetski obrazovane.

Delimično smo potvrdili 5. hipotezu koja tvrdi da uslovi života utiču na način konzumiranja kulture samopomoći. Razlog što je hipoteza potvrđena samo delimično je jednim delom u karakteristikama samog uzorka, a drugim i u činjenici da dobijeni podaci mogu da se tumače na različite načine. Ono što možemo da potvrdimo je da teškoće oko zaposlenja i emotivnog statusa utiču na način potrošnje kulture samopomoći. Istakli smo da je emotivni status kao izvor problema naročito važan za žene između 30 i 40 godina, i da bi to mogao da bude razlog većeg prisustva žena među jakim potrošačima nego muškaraca.

Nije potvrđena 6. hipoteza koja tvrdi da je ono što privlači konzumente kulture samopomoći fantazija da su sami gospodari svog života. Većina jakih potrošača se nije u potpunosti složila da je tvrdnja *Moj život zavisi samo od mene* tačna. Nije potvrđena ni pretpostavka da će se jaki potrošači u najvećoj meri složiti s tom tvrdnjom, jer se pokazalo da se s tom tvrdnjom u najvećoj meri slažu povremeni potrošači. Iako se to delimično može objasniti starosnom strukturom povremenih konzumenata u našem uzorku, ostaje da ta hipoteza nije potvrđena. Nije potvrđena ni treća specifična hipoteza da će jaki potrošači izraziti u najvećoj meri zadovoljstvo svojim životom.

Činjenica da 6. hipoteza nije potvrđena pokazuje da, iako smo zaključili da ne postoje specifičnosti kulture samopomoći u Srbiji kad je reč o, da kažemo, proizvodnji, ipak postoje specifičnosti kada je reć o potrošnji. Ako uzmemo kao pouzdane podatke

nekoliko istraživanja konzumenata ove kulture u Americi [Starker 1992; Wilson Cash, 2000] i u Holandiji [Bergsma 2007], naši rezultati se razlikuju. Kod konzumenata kulture samopomoći u Srbiji nije prisutno znatno veće zadovoljstvo sopstvenim životom nego kod nekonzumenata, nego je to zadovoljstvo gotovo jednako, razlika je manja od jednog procenta. Takođe nismo potvrdili pretpostavku da je zadovoljstvo sopstvenim životom najveće kod jakih potrošača, zapravo je najmanje.

Kad je reć o istraživanjima američkih autora, naša pretpostavka je bila da je objašnjenje tog izraženog zadovoljstva sopstvenim životom rezultat verovanja u moć pozitivnog mišljenja. I trećina potrošača ove kulture u Srbiji je potvrdila da veruje u pozitivno mišljenje, ali ih to nije sprečilo da *šalju negativne vibracije Univerzumu*, izražavajući nezadovoljstvo sopstvenim životom.

Kako je taj nalaz u skladu s nalazom koji se tiče saglasnosti s tvrdnjom *Moj život zavisi samo od mene*, to nas je navelo da potražimo drugačije tumačenje i pronašli smo ga u teoriji studija kulture o različitim pozicijama koje čitalac može da zauzme u odnosu prema tekstu. Iako dominira hegemona pozicija, kada je reč o potrošačima kulture samopomoći ona nije jedina, postoji i dogovorna pozicija.

Dakle, koliko god da kultura samopomoći nameće zatvorene sisteme, potrošači ipak mogu da zauzimaju različite pozicije i da zadržavaju izvesnu rezervu čak i prema nekim temeljnim postavkama ove kulture. Na to verovatno utiču pre svega realni uslovi života u našem društvu, jer da bi čak i oni koji su tome izrazito skloni zaista poverovali u to da samo od pojedinca zavisi njegov život, potrebno je da društvo bude koliko toliko uređeno i stabilno, i potrebno je da takvo stanje potraje.

Razloge treba tražiti i u dominantnoj kulturi. Iako su naši potrošači prihvatili kao delotvorne tehnike samopomoći, usvojili zahteve da treba raditi na sebi, razvijati duhovnu stranu svoje ličnosti, kao što je naše istraživanje i pokazalo, nisu u potpunosti prihvatili i neke temeljne vrednosti individualističke kulture koje ne moraju nužno da imaju veze s kulturom samopomoći, ali u velikoj meri zavise od realnih društvenih uslova. Stav da samo od pojedinca zavisi njegov život može da se shvata onako kako ga shvata Lujza Hej, da smo mi odabrali da se rodimo na ovoj planeti i u ovoj zemlji i da smo odabrali svoje roditelje itd, i može da se shvati da samo od sposobnosti, rada i ambicija pojedinca zavisi koliko će se on visoko popeti na društvenoj lestvici jer društvo nagrađuje sposobne, vredne i ambiciozne. Međutim, ovo drugo se i u

demokratki razvijenim društvima neoliberalnog kapitalizma dovodi u pitanje, a pogotovo u nedovoljno razvijenim kao što je naše.

Uticaj dominantne kulture na stavove naših ispitanika još je vidljiviji kod teme autentičnosti. Iako u empirijskom istraživanju nismo eksplicitno izneli pretpostavku koja bi se ticala te teme kojoj se pridaje veliki značaj u kulturi samopomoći i kojoj smo iz tog razloga posvetili čitavo poglavlje u ovom radu, ipak ima rezultata na osnovu kojih se nešto o tome može reći. Kao odgovor na pitanje *Šta vas u literaturi za samopomoć najviše privlači,* relativno mali broj konzumenata je izdvojio odgovor da im ova literatura pomaže da budu autentična, samoostvarena ličnost. Ovaj odgovor je odabralo 16% jakih konzumenata, 22% povremenih (ili prelaznih) i 6% slabih konzumenata. Čak i ako bismo kod jakih konzumenata tom broju dodali isti broj njih koji su odgovorili da ih podjednako privlači sve navedeno, opet bi to bio tek treći odabrani odgovor. Dakle, potrošačima kulture samopomoći u Srbiji autentičnost nije toliko važna koliko autorima literature za samopomoć, domaćim koliko i drugima.

Smatramo da se to može objasniti kulturno istorijskim razlikama. Jednostavno, mi možda nismo civilizovani na način i u meri u kojoj su civilizovani pripadnici zapadnih nacija, pa samim tim nismo ni toliko potisnuti kulturom kao što je to slučaj s njima.

Klarisa Pinkola Estes u knjizi *Žene koje trče s vukovima* [2017] navodi sjajan primer kulturnih razlika između Istoka i Zapada, poredeći ponašanje ljudi na bazenu u Kaliforniji i u Egiptu. Na prvom, kupači su prilično razgolitili svoja tela, žene su i bez gornjeg dela kupaćeg kostima, ali vladaju savršeni red i tišina. Između pojedinaca je pristojna udaljenost, nema guranja u vodu, nema prskanja, nema glasnog smeha i dobacivanja. Na drugom, ženska tela su gotovo potpuno prekrivena, ali svega ostalog i te kako ima.

Naša kultura je u tom slobodnom, nesputanom samoizražavanju izgleda bliža Istoku, nego Zapadu. Može se reći i da je naša kultura još uvek u velikoj meri *kultura kukanja,* koju, kako smo pokazali u trećem poglavlju ovog rada, neki zapadni kritičari pozitivne psihologije vide kao korisniju za psihičko zdravlje nego što su to samonametnute pozitivne misli. Kod nas pre može da se očekuje da kad nekom uputimo pitanje *kako je* provedemo sate slušajući o svim problemima koji ga muče, nego što će se pretvarati da je dobro i da je srećan. Što, naravno, ne znači da ne postoje drugi razlozi koji negativno utiču na zdravlje naših građana.

7. ZAKLJUČAK

Naše polazište u ovom radu bilo je da je kultura samopomoći u prvim decenijama 21. veka ušla u glavni tok kulture Zapada i da je sve prisutnija i u našem društvu, mada je još uvek daleko od toga da bude dominantan oblik kulture. To prisustvo se ogleda u sve većem broju objavljenih knjiga za samopomoć i u sve većem broju pojedinaca i organizacija koje se bave najraznovrsnijim delatnostima u okviru ove kulture, kao i onih koji u javnom diskursu zastupaju pogled na svet karakterističan za ovu kulturu. Smatrajući da je razumevanje ove kulture preduslov razumevanja tranzicionih kulturnih tokova kod nas, pokušali smo da damo opis njenih osnovnih izvora, koncepcija, vrednosti i praksi, kao i subjektivnih stavova učesnika i potrošača ove kulture, a takođe i da ponudimo neka objašnjenja odnosa ove kulture prema modernizmu, njenog uspona u ekonomskim i političkim uslovima neoliberalnog kapitalizma, kao i motiva pojedinaca za prihvatanje ove kulture. Nadamo se da smo u tome bar delimično uspeli, s obzirom na složenost istraživanog fenomena i velikog broja oblasti koje obuhvata.

Da ukratko ponovimo najvažnije zaključke istraživanja.

Proveravali smo šest opštih hipoteza, tri kroz teorijsko i tri kroz empirijsko istraživanje.

Potvrdili smo 1. hipotezu da je kultura samopomoći proizvod dugotrajnih kulturnih trajektorija u istoriji Zapada koje su određivale okvir samorazumevanja pojedinca, njegov odnos prema drugima i prema svetu i njegove ideje o smislu života i o dobrom životu.

Da bismo dokazali pretpostavljenu hipotezu, pokazali smo da se kultura samopomoći, s jedne strane, temelji na individualizmu koji ima svoje korene u antičkoj grčkoj i rimskoj filozofiji, i posebno na vrednostima ekspresivističkog individualizma koji se javlja u kulturnoj istoriji Zapada počevši od 16. veka. Ekspresivistički individualizam je „treći ugaoni kamen modernog identiteta, pored hrišćanstva i prosvetiteljstva“ [Tejlor 2008], koji se upravo suprotstavlja i hrišćanstvu i prosvetiteljstvu i predstavlja „osnovni kanal“ kroz koji je kultura samopomoći, a posebno pogled na svet Novog doba koji je u njoj dominantan, ušla u modernost [Heelas 1996]. Pokazali smo da se, s druge strane, kultura samopomoći temelji na religijskim idejama koje idu od ezoterične, okultističke tradicije Zapada, počevši od

gnosticizma, preko misticizma i alhemije, do teozofije, a posebno na idejama indijskih religija o odgovornosti pojedinca za sopstveni život i jedinstvu atmana i bramana, odnosno čoveka i kosmosa. Ukazali smo i da tradicija pisanja i čitanja knjiga za samopomoć ima svoje korene i u američkoj religijskoj tradiciji koja je protestantskim vernicima nalagala neprekidni rad na samopoboljšanju, kao i na individualističkoj tradiciji oslanjanja na sopstvene snage.

Kada je reč o usponu ove kulture u drugoj polovini 20. veka, pokazali smo da su za njega pre svega zaslužne psihoanaliza i psihologija koje su preuzele glavnu ulogu u promovisanju kulture samounapređenja i samokreacije, što je u društvima Zapada dovelo i do „terapeutskog obrta“ i „psihološke revolucije“, kao i uspona duhovnosti Novog doba.

Zaključili smo i da se kultura samopomoći, iako je po mnogo čemu antimoderna, ipak uspešno inkorporira u modernost. Mada osporava zapadnjačku religiju i nauku, ona istovremeno teži i da ih rekonstruiše, u nauku unosi misticizam, a religiju teži da pretvori u nauku. Mada se suprotstavlja antihumanizmu postmodernizma, ona se širi zahvaljujući temeljima koje je postavio postmodernizam. Mada se obraća pojedincu, ona i te kako služi globalnom društvenom poretku postavljajući temelje *industriji sreće*, kao što i sama teži da postane globalna kultura.

Dokazali smo 2. hipotezu da kultura samopomoći, koja je globalni fenomen, u Srbiji nema izrazitih lokalnih specifičnosti. Kao argumente naveli smo tvrdnje da je kultura samopomoći namenjena srednjoj klasi, koja je najuniformnija u svim kulturama; da je industrija samopomoći pre svega jedan globalni biznis i da su domaći stručnjaci za samopomoć uglavnom prošli obuku i stekli kvalifikacije kod zapadnih self-help autoriteta; i da je pozivanje na priznate autoritete u ovoj vrsti literature obavezno.

Međutim, neke specifičnosti se ipak mogu uočiti. Specifičnost domaće literature za samopomoć je to što se autori prilično drže tradicionalne kulture, posebno kada je reč o odnosu prema drugim ljudima. Iako proglašavaju dolazak *novog doba*, doba ljubavi, mira i praštanja, a same sebe predstavljaju kao ljude tog novog doba, to ne važi za ljude u njihovom okruženju. Često se stiče utisak da se zadržavaju upravo najmanje privlačni elementi tradicionalne kulture: zavist, sujeta, negativni izrazi o ljudskoj prirodi, i sl. S druge strane, odbacuju se solidarnost, zajedništvo i moralne vrednosti tradicionalne kulture, i čitaocima se savetuju samoljubav, raskidanje vezanosti, okretanje sopstvenom

razvoju i „odbacivanje svih pravila sem zakona fizike“. Pomak od kolektivizma ka individualizmu je svakako prisutan tako da možemo da zaključimo da je i u domaćoj kulturi samopomoći reč o tranziciji kao i u našoj kulturi u celini. Tradicionalna kultura je prisutna bilo da je reč o svesnim pokušajima autora knjiga za samopomoć da pokažu da se njihov pogled na svet uklapa kako u usmenu tradiciju narodne mudrosti tako i u pravoslavnu kulturu, bilo da je reč o nesvesnom zadržavanju tradicionalnih vrednosti i stavova.

Da bismo dokazali 3. hipotezu da je kultura samopomoći, uprkos svojim proklamovanim vrednostima, samo oblik konformizma, način uklapanja pojedinca u zahteve savremenog neoliberalnog kapitalističkog društva i njegove kulture, preispitivali smo značenje osnovnih koncepata self-helpa. Ukazali smo na načine na koje su koncepti poput autentičnost, rada na sebi, samoaktualizacije, fleksibilnosti, kreativnosti itd. usaglašeni s preduzetničkom kulturom neoliberalnog kapitalizma. Pokazali smo da se deklarativno zalaganje za autentičnost u literaturi za samopomoć svodi na sleđenje datih uputstava korak po korak; da se pod autentičnošću zapravo podrazumeva energičnost i ispoljavanje entuzijazma; i da je često reč, ne o istinskoj autentičnosti, već o nošenju maske čiji je cilj ostvarivanje uticaja na druge ljude.

Sudeći prema savetima koji se daju ženama u vezi s uspehom u poslovnom svetu i u ljubavi, ženama se i ne preporučuje da budu autentične, već da se ponašaju kao muškarci. One moraju da nauče da se ponašaju kao muškarci i da prikrivaju svoje istinske potrebe, da „nauče da vole svoj posao, a ne da žele da budu negde drugde“, da nauče da ne pokazuju svoju ljubav i predanost, da vole sebe, da nauče da mogu da žive same, da se oslanjaju samo na sebe i same sebi da budu najbolji prijatelj. Bavili smo se i konceptima *čistih odnosa* i *kodependencije,* koji ukazuju na prenošenje tržišnih modela na sve međuljudske odnose, pa i na one u intimnoj sferi.

Pokazali smo da je autentičnost i u osnovi uspona alternativne medicine i pokreta samoisceljenja koji je takođe u nadležnosti Novog doba, kao i na stavove teoretičara da povećavanje opcija (u ovom slučaju načina lečenja i lekova) koji se nude na tržištu zapravo služi samo jednoj svrsi, da se na pojedinca prenesu zadaci rešavanja društvenih problema i to individualnim sredstvima i resursima koji su očigledno neadekvatni tim zadacima.

U empirijskom delu istraživanja smo na uzorku od 145 ispitanika proveravali hipoteze koje se odnose na konzumente kulture samopomoći u Srbiji.

Potvrdili smo deskriptivnu hipotezu koja tvrdi da postoje tri osnovna načina konzumiranja kulture samopomoći (podelili smo ispitanike na jake, povremene ili prelazne i slabe potrošače) i da ti različiti načini podrazumevaju kako različit stepen uključenosti u ovu kulturu, tako i razlike u stavovima i verovanjima kao i u motivima. Skupina jakih potrošača ima najizrazitija distinktivna svojstva od svih skupina.

Kad je reč o pojedinim stavovima i verovanjima, istraživanje je pokazalo da ne postoje velike razlike između konzumenata kulture samopomoći i onih koji to nisu. Mala je razlika između potrošača i nepotrošača kada je reč o verovanju da se pozitivnim mislima privlače dobre stvari u svoj život, a u potpunoj saglasnosti s tvrdnjom da pojedinac danas mora neprestano da radi na sebi nepotrošači čak prednjače. Ovim smo potvrdili ono što smo naveli u teorijskom delu rada da su zahvaljujući medijskoj kulturi vrednosti kulture samopomoći toliko raspršene i toliko su duboko prodrle u glavni tok moderne kulture, da masovna publika uopšte ne mora da čita literaturu za samopomoć da bi prihvatala ključne poruke ove kulture.

Delimično smo potvrdili 5. hipotezu koja tvrdi da uslovi života utiču na način konzumiranja kulture samopomoći. Razlog što je hipoteza potvrđena samo delimično je jednim delom u karakteristikama uzorka, a drugim i u činjenici da dobijeni podaci mogu da se tumače na različite načine. Ono što smo mogli da potvrdimo jeste da teškoće oko zaposlenja i emotivnog statusa utiču na način konzumiranja kulture samopomoći. Istakli smo da je emotivni status kao izvor problema naročito važan za žene između 30 i 40 godina, i da bi to mogao da bude razlog većeg prisustva žena među jakim potrošačima nego muškaraca.

Šesta hipoteza, koja tvrdi da je ono što privlači potrošače kulture samopomoći fantazija da su sami gospodari svog života, nije potvrđena. Većina jakih potrošača se nije u potpunosti složila da je tvrdnja *Moj život zavisi samo od mene* tačna. Nije potvrđena ni pretpostavka da će se jaki potrošači u najvećoj meri složiti s tom tvrdnjom, jer su se s tom tvrdnjom u najvećoj meri složili povremeni potrošači. Nije potvrđena ni treća specifična hipoteza da će jaki potrošači u najvećoj meri izraziti zadovoljstvo svojim životom.

Iz toga smo zaključili da ipak postoje specifičnosti kulture samopomoći u Srbiji kada je reč o potrošnji. Kod konzumenata kulture samopomoći u Srbiji nije prisutno znatno veće zadovoljstvo sopstvenim životom nego kod nekonzumenata, nego je to zadovoljstvo gotovo jednako. Takođe, zadovoljstvo sopstvenim životom nije najveće kod jakih potrošača, zapravo je najmanje. Objašnjenje za to smo potražili u teoriji Stjuarta Hola o različitim mogućnostima čitanja teksta, tj. pozicije koje čitaoci, ili publika uopšte, mogu zauzeti. Čak i jaki potrošači kulture samopomoći zauzimaju *dogovornu* poziciju u odnosu na neke osnovne tvrdnje ove kulture, što znači da se teorijski priznaju značenja, ali da se u praksi stvaraju sopstvena pravila i to pod određenim uslovima. Potrošači kulture samopomoći u Srbiji *teorijski* priznaju da je pojedinac autor svog života i da se pozitivnim mislima privlače dobre stvari, ali ne i kada je reč o njima samima. Kako bi rekao Ken Vilber, takve tvrdnje su u slučaju jakih potrošača „pale na testu empirijske proverljivosti".

Kultura u kojoj se insistira na samoostvarenju podigla je aspiracije pojedinaca u Srbiji u kojoj realni uslovi života, a pre svega zaposlenja, nisu baš pogodno tle da se takve aspiracije i ostvaruju, što povećava nezadovoljstvo i motiviše pojedince da traže podršku i savete u kulturi samopomoći. Tu i dobijaju ohrabrenje da napuste nezadovoljavajuće poslove i veze, da rizikuju da ostanu potpuno bez posla i sami, što je s jedne strane u redu, dobro je da nešto preduzmu. S druge strane, time se rešenja za društvene teškoće pretvaraju u lične probleme i samo se uvećava nezadovoljstvo pojedinaca koji, opremljeni samo sopstvenim oskudnim resursima, ne mogu postići savršenstvo kome teže.

Na kraju, treba reći da nije baš sve u kulturi samopomoći za odbacivanje. Nije naodmet podsticati pojedince na jedan samoodgovorniji odnos prema sopstvenom zdravlju i telu, prema razvoju sopstvenih talenata i veština koje će unaprediti njihove odnose sa drugima i učiniti ih uspešnijima, pa i duhovnosti ako je to ono što će njima obezbediti bogatiji i smisleniji život. Međutim, mnogo „mudrosti" u self-helpu je zapravo najobičnija zdrava pamet, na primer, da je poželjno da radimo onaj posao koji odgovara našim sklonostima; da treba naći ravnotežu između zahteva karijere i porodičnog života; da moramo sami sebe da poštujemo ako želimo da nas i drugi poštuju itd. Problem je u tome što je u društvu orijentisanom na tržište sve to otežano do krajnjeg stepena: kako da biramo profesiju u skladu sa sopstvenim potencijalima, ako se

oni na tržištu radne snage ne kotiraju visoko; kako da pronađemo ravnotežu između zahteva karijere i porodičnog života, kad se u neoliberalnom kapitalizmu očekuje da budemo na raspolaganju svojim poslodavcima i u svoje slobodno vreme; kako da sebe poštujemo ako se očekuje od nas pre svega da budemo fleksibilni i da radimo sve što poslodavac zahteva? Kako kaže Miki Makgi, samopoštovanje ne proizlazi iz samorefleksije već iz suprostavljanja socijalnim nepravdama [McGee 2005: 99].

Jedini odgovor na ova pitanja koji nude neoliberalna ideologija i self-help jeste da budemo samopreduzetnici, da započnemo sopstveni posao, da izađemo iz zone konfora i da rizikujemo, ali to rešenje, prvo, neće rešiti sve navedene probleme, a drugo, čak i za to nije dovoljan samo preduzetnički duh već su potrebni i određeni društveni uslovi. Dobro, to baš i nije jedini odgovor koji nudi self-help. Drugo rešenje je da se pouzdamo u svoje magijske moći odnosno u svoj božanski self. Magijske i božanske moći zaista i jesu potrebne da bi obični ljudi (to su, pretpostavljamo, „ljudi nižeg nivoa svesti“ ili „neosvešćeni ljudi“ [Vasić 2015: 131]) i postigli sve ono što se u ovoj kulturi od njih očekuje. Najblaži prigovor koji se može izreći na te zahteve, a pre svega na onaj *da budemo sve što bismo mogli biti*, jeste onaj koji je rezignirano iznela glavna junakinja druge sezone popularne američke TV serije *Fargo*. U poslednjoj sceni, nakon velikog pokolja u kome je jedna od žrtava i njen muž, Pegi sedi uhapšena u policijskom automobilu i govori policajcu da je laž da žena može sve, da bude supruga, majka i žena sa karijerom. Kao da dan traje 37 sati. A onda, kada žena ne može da bude sve to, kažu da je ona kriva.[102]

[102] Seriju *Fargo* kreirao je Noa Holi za televizijsku mrežu Ef-Eks. Glavnu junakinju Pegi glumi Kirsten Danst.

PRILOZI

Prilog 1: Lične priče ispitanika

Priča broj 1.

Filolog po obrazovanju, 37 godina, radi kao frilenser. Živi u stanu s majkom. Nema partnera. Potpuno je zdrava i zadovoljna svojim životom.

Nema omiljenog self-help autora, ali knjige koje su je naterale na razmišljanje su *Moć podsvesti* Džozefa Marfija i *Traži i dobićeš* Abrahama Hiksa.

Za literaturu za samopomoć se zainteresovala tako što se zainteresovala za energiju. Naime, pre nekoliko godina doživela je iskustvo koje nije umela da objasni. Tokom ručka s dečkom, njeno stopalo je bilo naslonjeno na njegovo. Osetila je čudno strujanje kroz nogu i neobjašnjiv bol. Pitala ga je: „Tebe boli noga? On se samo nasmešio, i upitao: „Gde?“

„Kao u nekom transu, tačno sam pokazala mesto gde ga je bolela noga. Pritom, nikada mi pre toga nije spomenuo da ga boli. Zbunio me je njegov osmeh i pitala sam ga šta se dešava. On mi je ispričao kako je njegov ujak u selu lečio bolesne dodirom, da je sam par puta izlečio ljude i da je to nasledio od njega, i razgovarali smo o energiji. Nakon lečenja, uvek bi bio iscrpljen jer bi preneo svoje zdravlje na drugu osobu. Andreas me je uputio na či-kong (chi gong ili quigong), drevnu kinesku praksu koja kroz meditaciju, vežbe disanja i pokrete postiže balans u telu i praktikuje se za izlečenje svih bolesti... U čitanju razne literature koje su se bavile taoizmom, budizmom, astralnom projekcijom, tantrom, kundalini enegrijom itd, primetila sam svuda zajedničku tačku – energija je ta koja se može usmeriti a mi smo ti koji je usmeravamo na određeni način. Energija je u različitim praksama i religijama bila uvek prisutna, samo je nazivana drugim imenom – či, tao, sveti duh itd. Ukoliko se vežba, zadržana energija se može iskoristiti na različite načine (na primer, ratnici Šaolina koji razbijaju 20 cigli jednom rukom ili ronioci koji ostaju po pola sata ispod vode). Svi su oni praktikovali meditaciju i to je oblik vežbe koji me je najviše zainteresovao.”

Takođe, u to vreme pročitala je i knjigu *Moć podsvesti* Džozefa Marfija, koja govori o tome kako je uz pomoć misli moguće oblikovati sopstveni život. Prilikom polaganja vozačkog ispita, isprobala je metodu „određivanja događaja uz pomoć misli” i tako je položila vožnju. „Naime, zamišljala sam kako ulazim u kola, ubacujem ključ, palim auto, kojim putem idem i kako mi na kraju čestitaju jer sam položila.”

„Nekoliko godina kasnije, naišla sam na knjigu *Traži i biće ti dato* Abrahama Hiksa. Knjigu sam pročitala iz dosade i bila mi je prilično nezanimljiva. Međutim, par stvari mi se itekako dopalo na samom kraju čitanja knjige. Prvo, bilo mi je i te kako interesantno da je spisateljica, tj. Ester Hiks, ta koja kanalizira drugo biće koje govori kroz nju. Drugo, Abraham (koji govori kroz Ester) davao je KONKRETNE primere onoga što treba raditi, dakle nije bilo preterane filozofije (na primer, bez onoga: vi ste jaki, vi to možete itd). Jedna od metoda je bila meditacija koja mi je i pre toga bila izuzetno interesantna. Osim toga, u knjizi je bilo predloga da zapisujete ono što želite da vam se dogodi, a pisanje me je posebno provlačilo. Oni su, dakle, za konkretan problem davali konkretne metode za rad. Takođe, u knjizi je predstavljena i skala emocija – od najniže do najviše. Na skali je objašnjeno da su bes i ljutnja emocije koje su sasvim u redu (a ranije sam itekako osećala krivicu kada ih osetim) i bile su pokretač na emotivnoj skali – ukoliko nas nešto naljuti, možemo negativnu energiju pretvoriti u pozitivnu akciju i tako uspeti u onome što želimo.

Na kraju, igrom slučaja sam naletela na kanal *Safari duha* Ane Bučević. Pre svega, izuzetno mi se dopala njena dikcija, osmeh i raspoloženje. Kako u to vreme nisam dovoljno bila srećna (a čovek nikada i nije), svidela mi se priča o tome kako bi trebalo da se osećamo dobro i da je briga ili stres samo misao u našoj glavi. Dakle, mi sami smo gospodari naših sopstvenih misli i ova vrsta razmišljanja me izuzetno opuštala pa sam odlučila da joj se povinujem. Kod Ane Bučević me je takođe privukla priča o raznim tehnikama koje nisu bile uobičajne. Na primer, EFT tehnika tapkanja po akupunkturnim tačkama koja će dovesti energiju u balans. Ili priča o paralelnim realnostima – teorija da postoji više paralelnih realnosti i da mi živimo u svakoj i da se može kročiti iz jedne u drugu."

Priča broj 2.

Inženjer, 34 godine, trenutno zarađuje od svog hobija, sviranja violine. Bavi se hipnozom i regresoterapijom. Živi s devojkom u sopstvenom stanu. Svoje fizičko i mentalno zdravlje ocenjuje kao dobro iako se iz njegove životne priče može videti da je imao čestih zdravstvenih problema (disleksija, jake migrene, napadi anksioznosti…). U anketi je na pitanje da li je zadovoljan svojim životom, odgovorio da jeste, mada je iz razgovora s njim jasno da je u nekim životnim fazama osećao izrazito nezadovoljstvo i apatiju.

U svojoj priči, koja je znatno duža nego priče drugih, počeo je od svog detinjstva. Tvrdi da se seća nekih događaja kada je imao godinu ipo dana.

Kao mali, jednog popodneva, kako kaže, „sa sadašnje tačke gledišta verovatno u nekom stanju transa (proširene svesti)“ video je trenutak svoje smrti. Svest je i dalje postojala, a telo nije imao, što je bilo praćeno jako prijatanim osećajem (milina). „Znao sam da sam na nekom „putu“ i da treba da nastavim život na nekom drugom mestu.“

Kada je imao pet godina, majka ga je poslala kod njihovog komšije Miće Jovanovića, koji se zainteresovao za njega kada je čuo za njegova sećanja iz perioda kada je imao godinu ipo dana i da je tvrdio da njegov otac nije njegov pravi otac. On se ne seća detalja te posete, ali je godinama kasnije saznao od supruge pokojnog Miće Jovanovića da ga je Mića Jovanović hipnozom doveo do proširenog stanja svesti i da mu je on opisivao svoj život na dvoru i crne sluge koje su uvek oko njega. U jednom trenutku počeo je da govori nekim drugim jezikom, za koji se ispostavilo da bi mogao da bude dijalekat arapskog jezika od pre mnogo vekova.

Mići Jovanoviću se za pomoć obratio još nekoliko puta, a trenutak najveće krize je za njega nastupio kada je kao apsolvent na fakultetu, spremajući ispite, shvatio da ima disleksiju. Posle jedva pročitane dve rečenice, nastupile bi nervoza i blaža anksioznost. Povlačio se u sebe i razmišljao da odustane od fakulteta. Pošto se vratio da živi s roditeljima, usledile su učestale svađe s ocem, koga je krivio za svoje životne neuspehe. Počinju da ga muče sve češće migrene. Jednom, dok se šetao, uhvatio ga je napad anksioznosti jer je imao osećaj da ga neko prati. Pokušao je da se smiri i diše duboko, sugerisao sebi kako je to njegova konstrukcija i kako će brzo proći, i tako je i bilo.

U proleće 2013. godine shvata da mora da unese promene svoj život. Po prvi put počinje da primenjuje vežbe disanja i kontrole misli koje su bile uvod za ulazak u meditaciju (po ranijim instrukcijama Miće Jovanovića).

„Po prvi put sam sugerirao sebi da ne treba da se bojim, da sve mogu da postignem i da naučim, treba da uživam u svakom trenutku svog života, da volim i prihvatam sebe i druge sa svim vrlinama i manama. Vežbe sam uglavnom primenjivao pred spavanje, često uz neku muziku koja mi prija ili u toku noći jer su nesanice i dalje bile učestale. Već posle par večeri dešavalo se da zaspim čvrsto u sred vežbi. Primetio sam da svake noći sve bolje spavam. Nastavio sam s vežbama, iako je ponekad išlo vrlo teško zbog loše koncentracije, ali sam bio jako uporan i onda kada mi se činilo da je nemoguće vežbati, i kada sam bio ubeđen da u tom trenutku to ne mogu. Tačnije, došao sam do zaključka da moram da promenim svoje ubeđenje, iz „ne mogu” u „mogu” da bih nastavio da vežbam i osećao se bolje. Setio sam se komšijinih saveta o praštanju, svakome i svemu. Pomišljao sam na sve ljude na koje sam ikada bio ljut, koji

su po mom mišljenju bili nepravedni prema meni, koje sam iz raznih razloga osuđivao dajući im epitet loši, na razne situacije koje su me morile i u kojima sam lično bio akter, na neke događaje na globalnom nivou: ratove i „nerede" na ovim našim prostorima i u celom svetu, poplave, razorne zemljotrese i razne druge katastrofe, ljudska stradanja i stradanja nevinih… Igrom slučaja majka mi je, znajući za moje stanje, dala da pročitam knjigu *Četiri sporazuma* Don Miguela Ruisa, u kojoj autor savetuje da svako jutro kad ustanemo poželimo dobro jutro i pošaljemo ljubav svemu živom i neživom što postoji: rekama, jezerima, šumama, morima, prijateljima, neprijateljima, biljkama, životinjama, lepim i ružnim događajima, celoj planeti, nesavršenoj kao što smo i mi sami nesavršeni, celom univerzumu. Počeo sam svako jutro bez izuzetka da izgovaram u sebi mantru, kao i da ubedim sebe da stvarno to i mislim. Mislio sam na sve i „slao" ljubav i razumevanje svima bez izuzetka. Naravno u početku mi je delovalo nemoguće, ali kao i kod vežbi pred spavanje došao sam u situaciju da moram ponovo da menjam ubeđenje. Bilo je jako teško ubediti sebe da mogu da volim i razumem profesora koji me peti put obara na ispitu, zločinca koji je počinio teško ubistvo, kriminalca koji mi je pretio u kafiću, itd., ali bio sam jako uporan usled motivacije da skinem „teret" sa sebe i da se oslobodim osećaja tuge koji me muči i utiče na moje funkcionisanje u svakodnevnom životu kao i na psihofizičko zdravlje."

Nekoliko dana posle toga, doživeo je „vantelesno iskustvo": Jednog jutra je napustio svoje telo, vinuo se jako visoko, bio je svestan i mogao je da vidi. Osećao je da je deo univerzuma. Obuzeo ga je osećaj miline i blaženstva; nije osećao strah. Nakon tog prvog vantelesnog iskustva, dogodile su se velike promene u njegovom životu, kako na fizičkom tako i na emocionalnom planu. Posle dužeg vremena budio se odmoran, s osećajem mira, spokoja i potpune rasterećenosti, bez bolova u leđima i stezanja u grudima i grlu. Nije više osećao averziju ni prema kome (pa ni prema ocu) niti nervozu. Drugo vantelesno iskustvo je doživeo dok je sedeo s drugovima u kafiću. Pošto mu nije prijala tema o kojoj su razgovarali, pomislio je kako bi voleo da se teleportuje negde i istog momenta se našao na oko tri metra iznad stola. Kao i prvi put, strah i panika su bili potisnuti neverovatnim osećajem slobode, mira, spokoja i bezuslovne ljubavi prema svemu živom i neživom.

Nakon smrti Miće Jovanovića počeo je da čita njegove knjige.

Svoj život sada, kako kaže, drži u svojim rukama. Shvata da je odgovoran za svaki događaj, dobar ili loš, koji se desio i koji će se desiti. Izgubio je osećaj žaljenja za bilo čim i sažaljenja prema ljudima oko sebe, što, priznaje, možda na prvi pogled deluje sebično, ali je s druge strane dobio neverovatnu psihičku snagu i volju da pomogne

drugome. Kao da je, videvši jasnu sliku njihovog psihofizičkog stanja, dobijao informacije šta da kaže u pojedinim situacijama.

Priča broj 3.

Muzičar, 60 godina, bavi se muzikom od 1977. godine. Svirao je kao basista u mnogim poznatim rok i pop bendovima stare Jugoslavije. Od 1994. godine inicirao se u duhovni rad i od tad prošao kroz razna duhovna učenja i škole. Taj rad i interesovanja traju i danas. Od 1997. godine, pored sviranja, jako ga je zainteresovala muzička produkcija, etno, pozorišna, ambijentalna i duhovna muzika. Pokrenuo je nekoliko značajnih etno projekta kao što je Bilja Krstić i Bistrik.

Od 2004. godine snimio je dva ambijentalna diska s muzikom za isceljenje i meditaciju: *Order of Love* – komponovan za potrebe terapije porodičnog rasporeda Vlade Ilića i CD uz knjigu Ivane Kuzmanović *Od kako sam se zavolela volim*.

Potpuno je zdrav i zadovoljan svojim životom. Često čita literaturu za samopomoć i kao omiljene autore navodi dosta njih, na primer, Barbaru Brenan, Evu Pierakos, Ekarta Tolea, Džona Greja, Berta Helingera, ali i Bibliju i Dobrotoljublje.

Učestvovao je u psihološkim radionicama i programima ličnog razvoja: Duhovni rad kod njegovog prvog duhovnog učitelja 1994–1999. godine, meditacije kod Vladimira Labata u Novom Sadu, Škola meditacije kod Zorana Gruičića u Novom Sadu, Poredak Ljubavi kod Vlade Ilića od 2004–2015. godine, Škola floriterapije (lečenje cvetnim esencijama) kod Tanje Šešum.

Bavi se praksama samopomoći: držao je nekoliko predavanja na temu uloge kreativnosti u duhovnom razvoju, sa svojom devojkom drži radionicu o partnerskim odnosima jednom mesečno u međunarodnom centru Nikola Tesla, s Verom Mišković već dve godine svake srede drži radionicu poretka ljubavi po Bertu Helingeru, često učestvuje u isceliteljskom muziciranju u beogradskom i novosadskom krugu muzičara koji koriste instrumente kao što su gong, tibetanske činije, udaraljke i sl.

Priča broj 4.

Lekarka, 38 godina, Bahov praktičar i praktičar energetske psihologije. Radi individualne konsultacije.

Zbog intenzivne lične krize 2002. godine, koju su pratili napadi panike i trnjenje leve strane lica i tela, započela je rad na sebi. Kriza nije mogla da se reši klasičnom psihoterapijom niti lekovima koji su samo još više maskirali problem. „Duboko sam osećala da je problem u telu i na energetskom nivou. Osećala sam jednostavno tu energiju." Drugarica ju je odvela na predavanje iz Bahove terapije i tada je shvatila da je na pravom putu. Posle tri meseca korišćenja Bahovih kapi ostavila je lekove. Imala je želju da ono što je prošla prenese ljudima. Zadovoljna je svojim poslom.

„Zadovoljna sam veoma i najviše me ispunjava kontakt s ljudima, mogućnost da čujem šta ih sve muči, da im prenesem i svoje iskustvo i znanje, jer sam sve to prošla i u dobru i u zlu... Jednostavno, jako me ispunjava činjenica da to ljudima na kraju pomaže, kao nešto sasvim novo za njih, ali zapravo jako delotvorno jer se radi i na svesnom i na telesnom i na energetskom nivou."

S obirom na to da se bavi terapijom, pitali smo je ko joj se najčešće obraća za pomoć.

„Za pomoć mi se obraćaju uglavnom žene srednjeg staleža, jako mlade ili udate. Mlade devojke uglavnom su u potrazi za smislom, svrhom životnom, žele da ostave posao i da se bave onim što zaista vole; treba im samopouzdanja, treba im podrška, treba im, u krajnjem, duboko kopanje po sebi u smislu pronalaženja onoga što ih zaista ispunjava, *onoga što zaista jesu*. Jer svi mi gradimo neku sliku o sebi u svrhu prihvatanja i prilagođavanja.

Zatim, žene u odnosima iz kojih žele da izađu a nemaju hrabrosti ili im je teško da budu same; neke od njih se osećaju neadekvatno, imaju osećanje krivice; ima tu dosta i nesvesne manipulacije, potrebe za pažnjom, jednostavno, samoća je ono čega se ljudi najviše plaše.

Zatim, vrlo često su prisutna ogromna očekivanja od sebe i od drugih, jako izražene muške osobine, uz zapostavljanje ženske prirode koja je ključna za održavanje nekog odnosa.

Često nesvesno zapadaju i u bolest, ne shvatajući da je ona odraz dugogodišnjeg nezadovoljstva i potrebe za pažnjom."

Priča broj 5.

Filolog, 36 godina, privremeno zaposlena u umetničkoj galeriji, živi s dečkom. Fizičko zdravlje joj je osrednje, često ima jake bolove u leđima. Ne može da proceni da li je zadovoljna svojim životom. Uči da svakodnevno meditira i da nalazi odgovore u sebi.

„Počela sam da čitam literaturu za samopomoć 2010. godine, u životnom momentu kad mi je bilo jako teško, kao i većina ljudi. Našla sam kod sestre na moru u Grčkoj knjigu *Moć*

podsvesti, koju sam kupila posle trećeg razreda srednje škole i tog leta pročitala i pomislila tada s 18 godina da je to neka psihologija koja sa mnom rezonuje, i kad bih mogla da primenim to što sam pročitala da bi to bio ogroman pomak za moju ličnost. I ta je knjiga stajala u kući i ja sam narednih godina pročitala stotine knjiga, logično jer sam upisala studije književnosti, ali nijedan naslov ni približno sličan tom.

Na tom letovanju sam se osećala grozno, to je bilo neposredno pred raskid s tadašnjim dečkom, ali je ta knjiga drugi put neverovatno uticala na mene. Mislim da sam je još dva puta pročitala u tom periodu. Tada sam počela da kupujem *Sensu*, za koju mislim da je u te 2–3 godine bila zaista fantastična. Usput sam pročitala bezbroj knjiga te tematike: Robin Šarma, Lujza Hej, Diprak Čopra, Napoleon Hil, Brajan Trejsi, Ivana Kuzmanović, Žana Poliakov, Ester i Džeri Hiks, Nil Donald Volš, Viktor Frankl itd. Istraživala sam NLP i o tome čitala.

Mišljenja sam da mnogo može da pomogne, ali ako je ne shvatis kao instant pomoć nego kreneš da to proučavas dublje i primenjuješ stvari koje saznaješ. Mišljenja sam da ako nemaš neke duboke psihičke probleme može da ti pomogne više takva vrsta literature, seminara i koučinga nego pravi psihijatri, zato što se ne bave mnogo prošlošću i zato što su fokusirani na sadašnjost. Ali ako shvatiš površno i očekuješ instant promenu i rešenje, verovatno se nećeš mnogo odmaći od početka."

Priča broj 6.

Filolog, 36 godina, zaposlena u Narodnoj biblioteci u Beogradu. Živi sama u iznajmljenom stanu. Svoje fizičko i psihičko zdravlje ocenjuje kao dobro. Nije u potpunosti zadovoljna svojim životom, a izvor njenih najvećih problema predstavlja emotivni status. Za naslove prvih knjiga za samopomoć koje je pročitala saznala je preko društvenih mreža i jednostavno se zainteresovala.

Kao omiljene autore izdvojila je Ošoa, Lujzu Hej, Vejna Dajera, Opru Vinfri, Anu Bučević, Sinišu Ubovića i Draganu Jovanović.

Neke savete iz tih knjiga je usvojila (na primer, pisanje zahvalnosti, svako jutro), a neke je nesvesno upražnjavala već od detinjstva (maštanje – vizualizacija).

Smatra da knjiga može da pomogne jedino ako čovek ima volju da sam sebi pomogne da promeni život. Knjiga sama po sebi ne može pomoći ukoliko ne rezonira sa čitaocem.

„Mislim da su najveća inspiracija u ovoj i sličnoj priči ¬ ljudi! Kada gledamo i slušamo/čitamo priče ljudi koji su promenili svoj život, to je više od priče. Vera je jako bitna. Važna stvar je i energija. Nečija energija kroz priču mnogo znači, oseća se. Dok je drugo delo

vrlo dobro potkrepljeno činjenicama, ali prosto 'ne prija'. Moguće da nismo na tom stupnju duhovnog razvoja da bi čitanje bilo uspešno."

Priča broj 7.

Novinarka, 40 godina, apsolvent je na Filološkom fakultetu u Beogradu. Bez partnera je. Pre nekoliko meseci je operisala diskus herniju. Pre operacije je zbog jakih bolova dugo ležala u bolnici i tada je čitala dosta knjiga za samopomoć, naročito onih koje se bave zdravljem. Nije zadovoljna svojim životom. Problem joj predstavljaju i zaposlenje i emotivni status.

Omiljeni autori su joj: Ekart Tol, Ridiger Dalke, Lujza Hej, Antonio de Melo, Brene Braun i Džulija Kamerun. Završila je seminar *Vreme za sebe*, koji je osmišljen prema bestseleru Džulije Kamerun *Put umetnika (The Artist's Way)*. Na seminar je krenula na nagovor prijateljica iako se u početku protivila. Nakon tog seminara, ona i njene prijateljice počele su malo drugačije da razmišljaju o svom životu. Dve njene prijateljice su čak dale otkaz na poslu. Ona je nastavila da svako jutro piše svoje tri stranice (*Morning Pages*). Probala je i savet Džulije Kamerun da jedanput nedeljno uradi nešto za sebe što je ispunjava. Poenta je da to uradi sama, na primer, odlučila je da sebe izvede na izložbu Olje Ivanjicki u Istorijskom muzeju, ali njen plan nije uspeo jer joj se na izložbi pridružio drug koji radi u Muzeju.

Priča broj 8.

Lajfkouč, 38 godina, diplomirala je istoriju. Živi sama u sopstvenom stanu. Bez partnera je. Potpuno je zdrava i zadovoljna svojim životom.

„Literaturu za samopomoć sam počela da čitam onog momenta kada sam odlučila da nađem načina kako da promenim svoj život. Kako da se s tačke u kojoj sam se nalazila pomerim u pravcu koji želim. Te knjige su mi pružile mogućnost da vidim kako su to drugi uradili sa svojim životom.

Većina autora koje ja volim bave se temom zakona privlačnosti mada ima i nekoliko izuzetaka. Nabrojaću one koji su stvarno ostavili traga u mom životu: Napoleon Hil, Bob Proktor, Lujza Hej, Dipak Čopra, Vejn Dajer, Robin Šarma, Endru Metjuz, Abraham Hiks, Deril Anka-Bašar, Sonja Rikoti, Lisa Nikols, Kristi Vitman, Brajan Trejsi, Toni Robins, Mari Forleo, Džon Asaraf, Džo Vitale i drugi.

Usvojila sam sve one savete koji su po mom mišljenju imali smisla i za koje sam videla da mi zaista mogu promeniti zivot. Saveti koje sam usvojila: ne traži savete kako se obogatiti

kod ljudi koji nisu stvorili milione, već kod ljudi koji su ih stvorili, svakodnevna meditacija, tehnike disanja, odbacivanje negativnih misli, korišćenje afirmacija itd. Sa sigurnošću mogu reći da sam usvojila 90% stvari koje sam čula od njih.

Čitanje knjiga za samopomoć može pomoći onim ljudima koji su *doneli odluku* da žele da se promene i koji su spremni da rade na sebi dok ne dožive promenu.Većina ljudi ne uspeva da se čitanjem knjige promeni jer nisu bili spremni da preduzmu praktične korake ili ako ih i jesu preduzeli vrlo brzo su odustali jer su željni instant uspeha. Brza i promena preko noći ne postoji. Život je svakodnevni i doživotni rad na sebi. Za sve one koji su spremni da nauče nešto novo, učitelj se uvek pojavi."

Priča broj 9.

Lajfkouč, 44 godina, magistar je u oblasti ljudskih prava. Sa svojim partnerom drži radionice i savetovanja za pojedince i parove. Govorila je o svojim iskustvima na radionicama i treninzima kojima je prisustvovala i o svom radu s klijentima.

„Odgovor na pitanje zašto to radim i želim da radim i dalje jeste da mi to daje smisao i ispunjava me, posebno kad vidim promenu koja se u nekom javlja i kako ta osoba pronalazi svoju ranjivost i snagu i kroz to način da ostvari sebe.

Ja se osećam toliko ispunjenom kad se setim momenta kada smo Džeri (njen partner) i ja uspeli da već prvog dana stvorimo situaciju za jedan par da se poveže i razgovara na dubljem nivou emocija i potreba, da se otvore jedno ka drugom iz svoje ranjivosti i pokažu je onom drugom. Par koji se, kao i mnogi drugi, zbog obaveza, dece, trčanja za životom, otuđio jedno od drugog, a ipak su i dalje težili za bliskošću i emocionalnom intimom. U poslednjih nekoliko godina živeli su zajedno, a u dubini osećali da su sami, i onda, eto, jedan vikend, jedna radionica i debeli sloj leda je probijen. Ono što vidiš u oboma je duboka ljubav i želja da se ona podeli, i konačno imaju način koji im može u tome pomoći. I jedno i drugo su svesni da je radionica prvi korak i da će morati mnogo zajedno da rade, ali srećni su što su ponovo dotakli dubinu jedno drugog.

Moje iskustvo kao učesnika je mnogo veće. Većina radionica i treninga na kojima sam bila vezani su za nenasilnu komunikaciju ili saosećajnu komunikaciju, koju je razvio Maršal B. Rozenberg (Marshall B. Rosenberg). Većina ljudi koja dolazi na te radionice su ljudi koji žele da žive život koji je ispunjen smislom, dubljim intimnijim povezivanjem i odnosom s drugima, kao i da pronađu neki unutrašnji mir. Društveno-ekonomska struktura ljudi je različita, no postoji zajednički imenitelj: većina ljudi su srednja klasa, relativno finansijski sređeni, odnosno imaju neke osnovne potrebe zadovoljene u životu (na primer, stan, hrana), obrazovani najčešće do akademskog nivoa.

Na primer, kada sam učestvovala u jednoj od prvih većih ovakvih radionica 2009. godine u Albukerkiju, USA, nas je bilo 30-ak u ovom vrlo intenzivnom kursu u trajanju od devet dana, koji je drzao Maršal Rozenberg. Ljudi su došli sa svih strana sveta – Novi Zeland, Australija, Velika Britanija, Španija, Nemačka, Austrija, Holandija, Kanada i otprilike polovina njih iz SAD. Bilo je tu doktora, advokata, nastavnika i profesora, radnika na građevini, IT stručnjaka, socijalnih radnika.

Ljudi su došli iz različitih razloga no većina je došla da bi naučila kako da poboljša svoj odnos sa samim sobom, sa članovima svoje familije, s kolegama. Neki su želeli to znanje da iskoriste samo u svom privatnom životu, neki i na poslu, a neki i za produbljivanje svog posla i karijere (jedan od mojih razloga, takođe).

Imali smo dva para u kombinaciji majka i kćerka, jedne su bile iz SAD a druge iz UK.

Tamo negde trećeg dana od ovog devetodnevnog kursa, kada je Rozenberg držao seansu zalečenja upotrebom empatije s jednom osobom u sredini kruga kojoj smo mi svi svedočili sedeći u krugu do kraja seanse, svih nas tridesetoro smo isto osetili šta znači dotaknuti ono najranjivije u sebi. Svi smo na kraju plakali, no ovo iskustvo nije bilo patetično nego nas je povezalo u toj nekoj ranjivosti i zajedničkoj ljudskosti koja se pojavi kada oljuštimo slojeve našeg imidža, ega, i masku zaštite koju svi naravno imamo i ponekad nosimo. Svi smo mi iskusili dozu vlastitog izlečenja nekog bola koji smo nosili u sebi (na primer, ja sam se probudila u noći nakon seanse i bila sam licem u lice s bolom vezanim za smrt mog najboljeg prijatelja koji je ubijen na Ovčari u Vukovaru 1991. godine i konačno sam tu noć otpustila taj bol i nekako kao da sam zacelila ranu).”

Priča broj 10.

Duhovni majstor i instruktor joge, 40 godina, završio je Srednju elektrotehničku školu. Oženjen je i ima jedno dete. Zadovoljan je i vodi ispunjen život, ali uvek gleda šta još može da poboljša. „Svoje probleme sam rešio ali smatram da je uzrok 90% ljudskih problema odgoj u ranom detinjstvu i pubertetu. Postoje i dublji aspekti ovoga koji se zovu karma i stanje svesti, duha i duše.” Nema omiljenog autora, ali mnoge ceni: Živorad Mihajlović Slavinski, Pol Ček (Paul Chek), Svami Satjananda (Swami Satjananda), Aleksandar Loven (Alexandar Lowen).

„Moje iskustvo iz srodnih oblasti i samospoznaje je veoma veliko i zaista bi zahtevalo celu knjigu da se napiše. Kada sam imao 12 godina moj drug sa sprata mi je doneo knjigu o hipnozi (neko hrvatsko izdanje iz 80-ih, ne sećam se autora), tada sam živeo u Rijeci. Odmah smo krenuli da eksperimentišemo vođenom hipnozom i autohipnozom. Došao sam do toga da

su mi prijatelji Marko i Igor i moj brat Vedran zabijali igle kroz meso do kosti na rukama i nogama bez krvi ili bola, stiskali kožu i meso na ruci kleštima i uvrtali je svom snagom bez modrica ili bola. Tada sam po prvi put shvatio neverovatne potencijale ljudskog uma i svesti. Moja majka je imala nešto literature iz psihologije pa i ponešto alternative, sećam se knjige *Psihotrening* (ne sećam se autora), koja mi je odmah bila interesantna. To su bili počeci ali sve počinje u nama, duboko unutra u centru bića."

Danas razvija, kako kaže, sopstveni sistem rada

Prilog 2: Slike

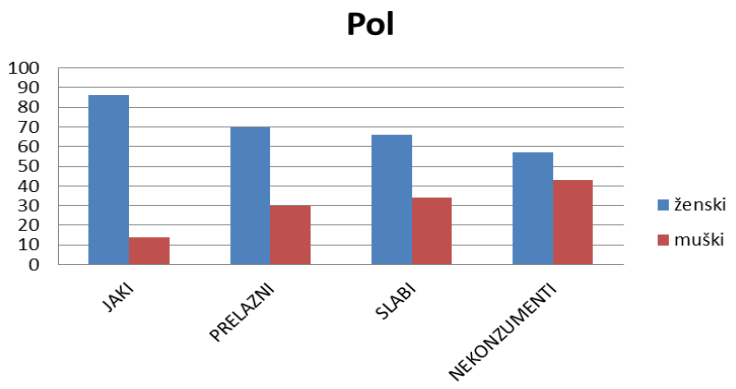

Slika 1

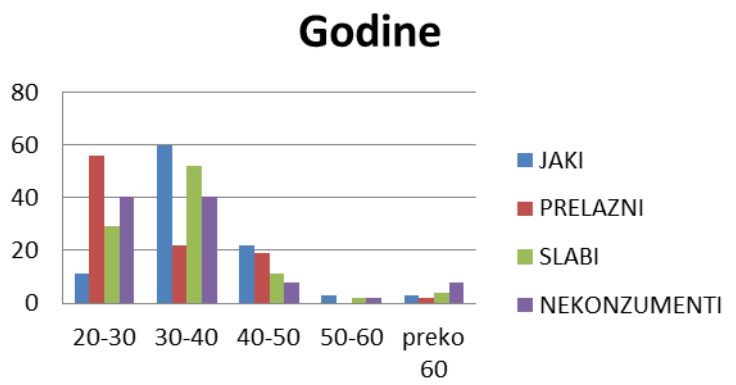

Slika 2

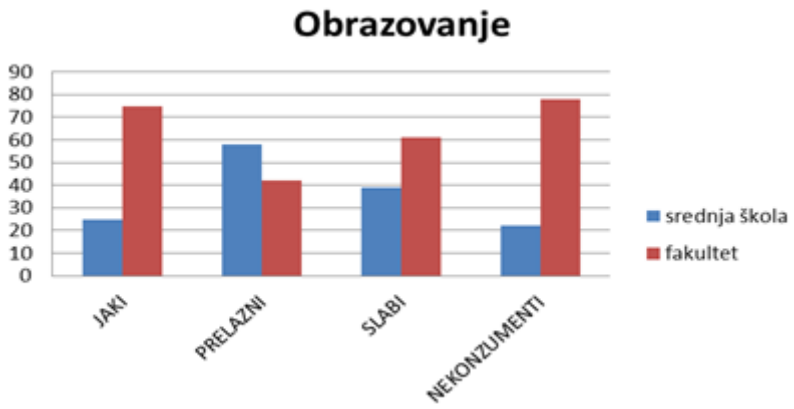

Slika 3

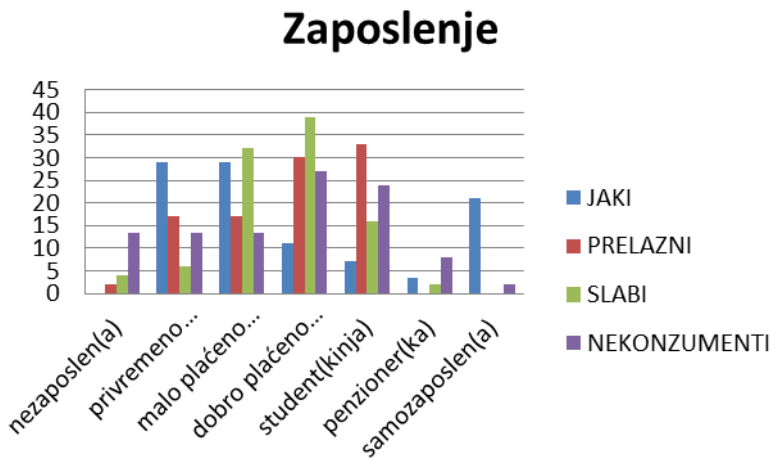

Slika 4

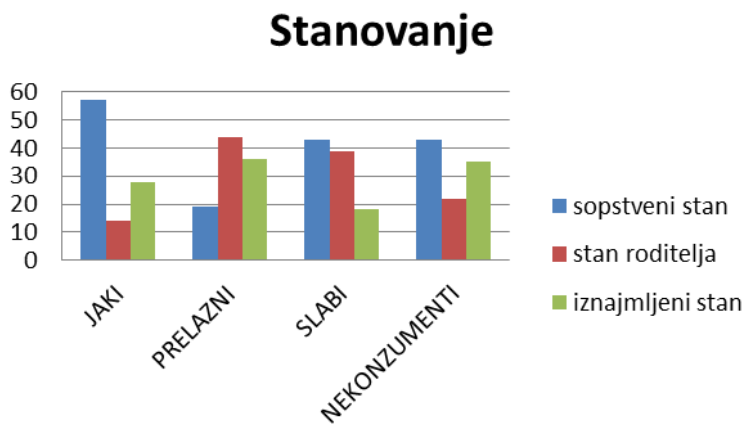

Slika 5

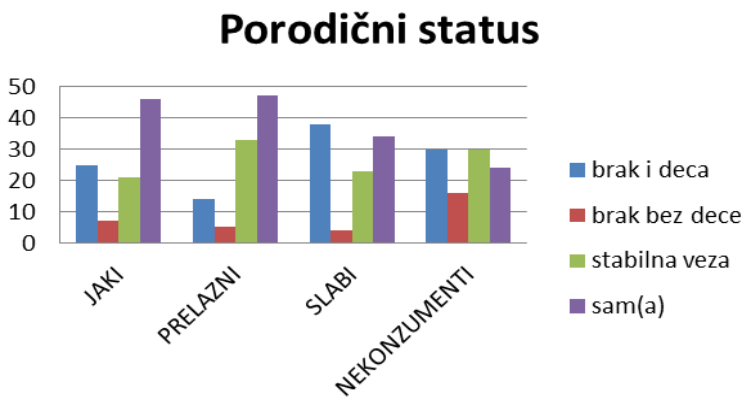

Slika 6

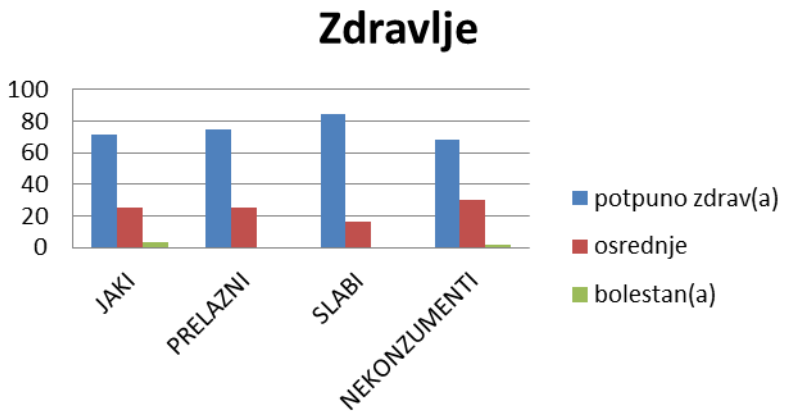

Slika 7

Slika 8

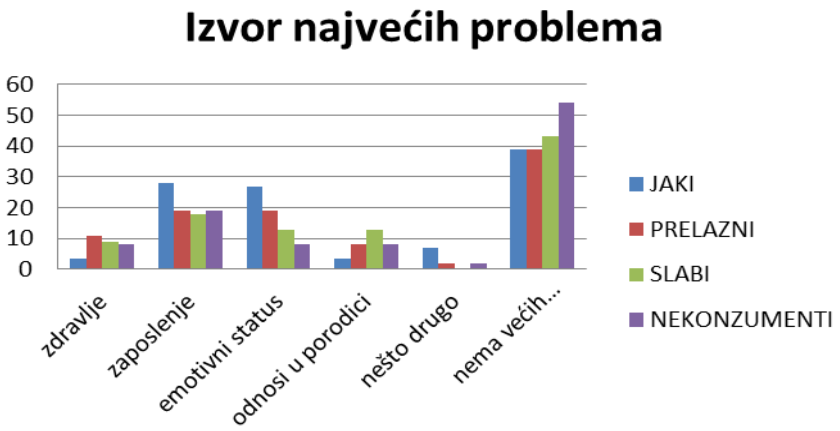

Slika 9

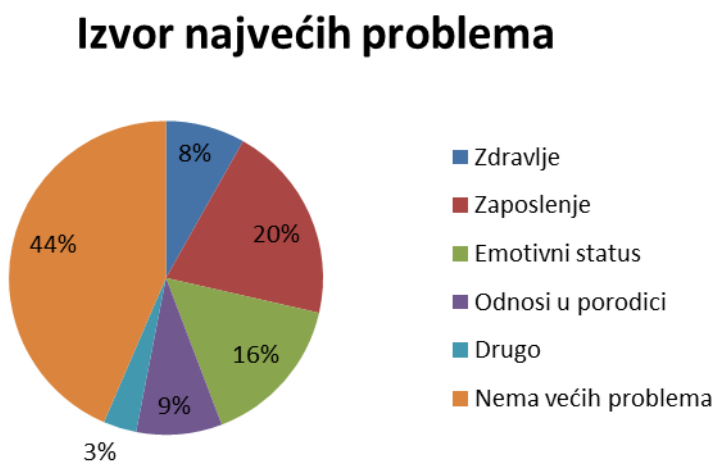

Slika 10

Slika 11

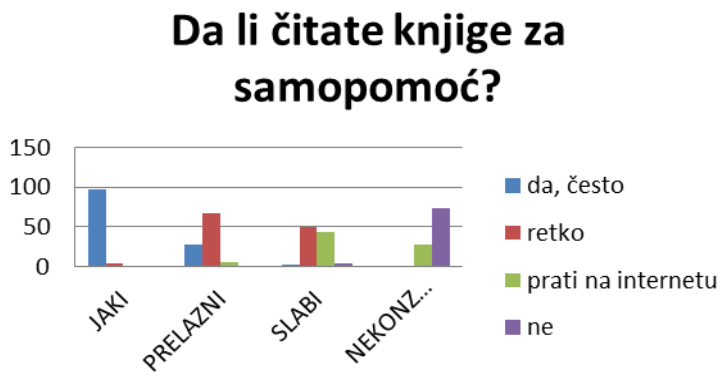

Slika 12

Slika 13

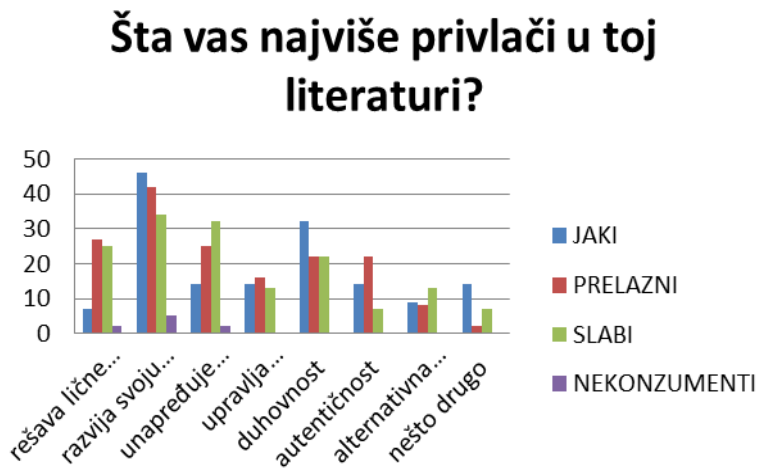

Slika 14

Slika 15

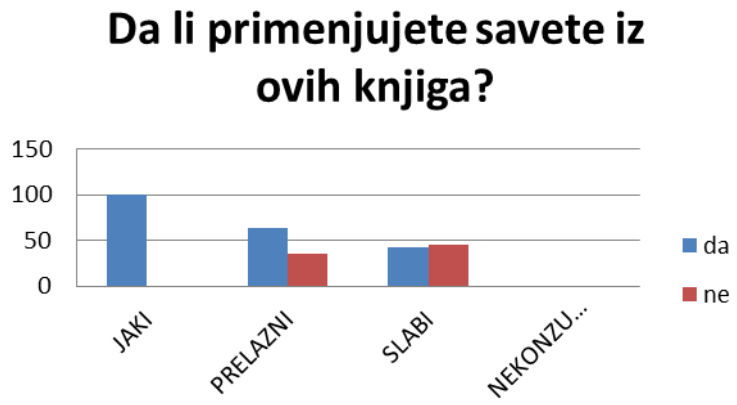

Slika 16

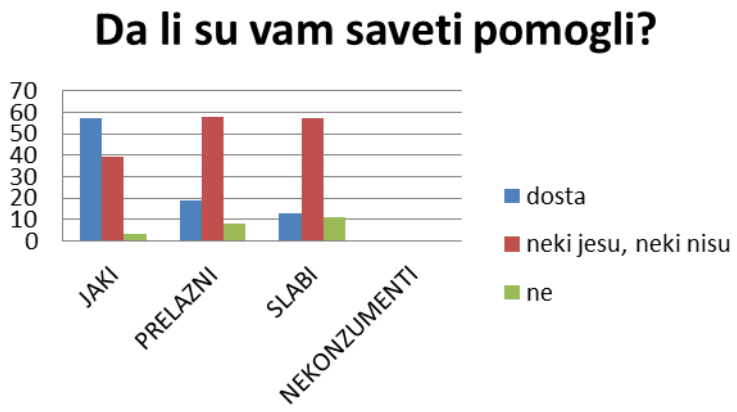

Slika 17

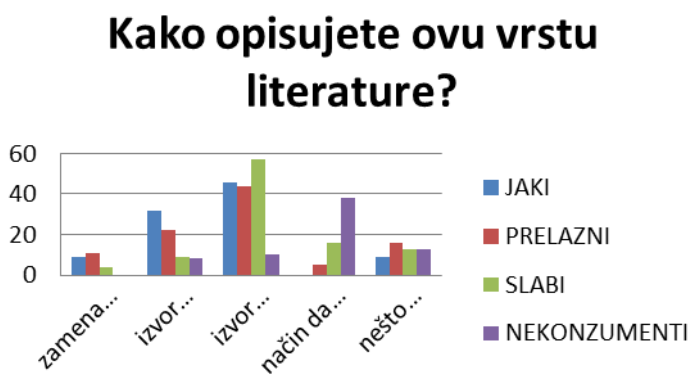

Slika 18

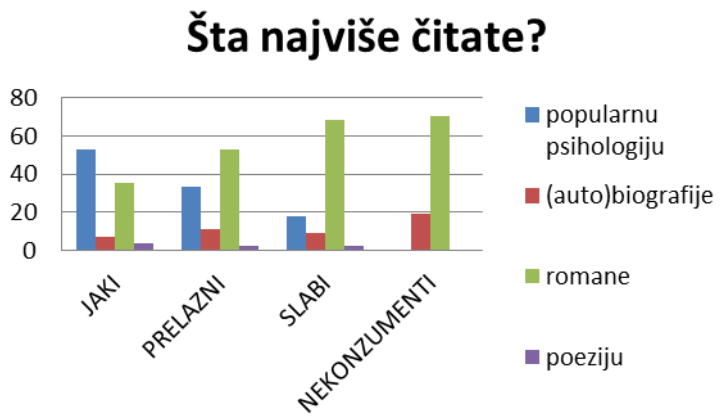

Slika 19

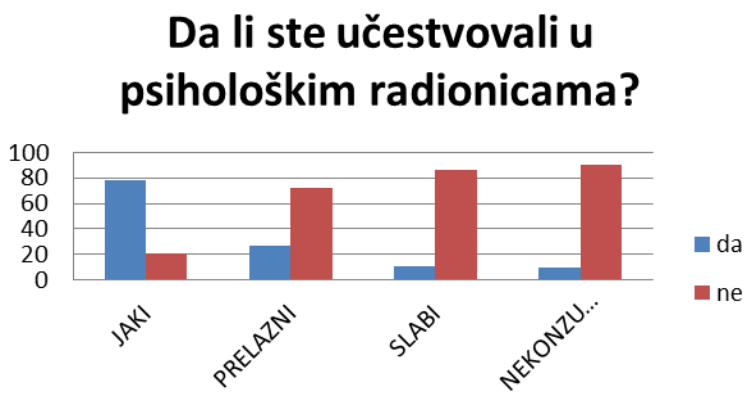

Slika 20

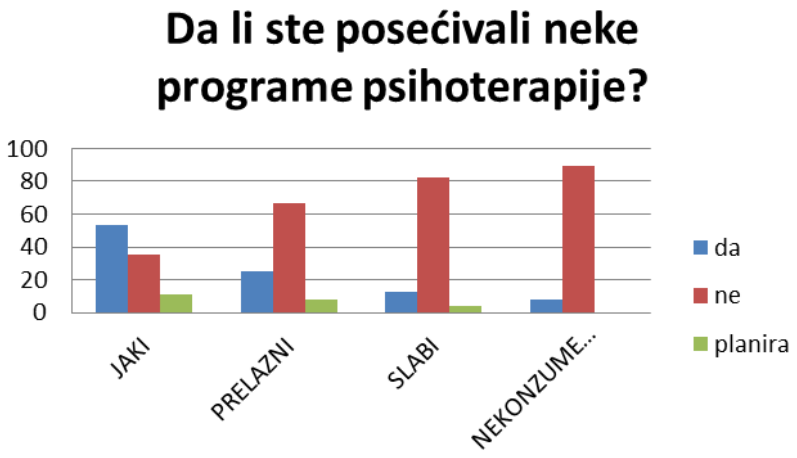

Slika 21

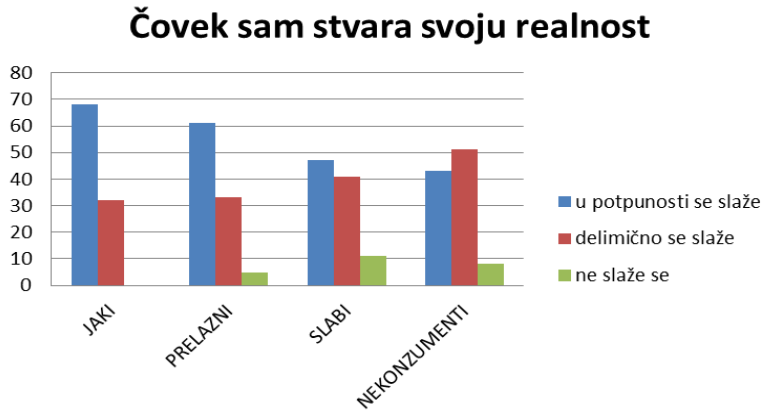

Slika 22

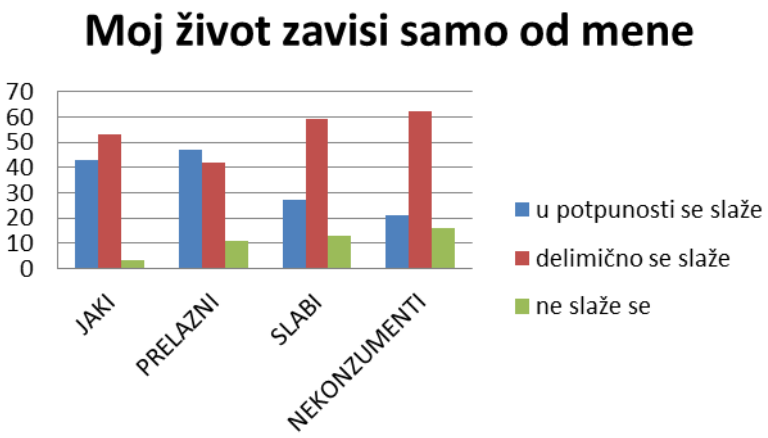

Slika 23

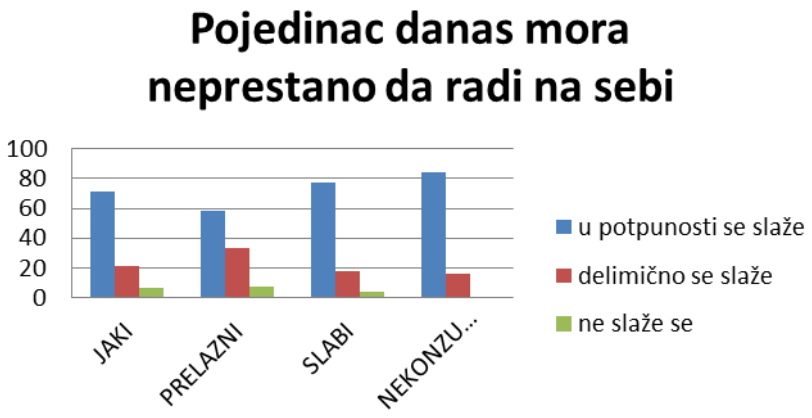

Slika 24

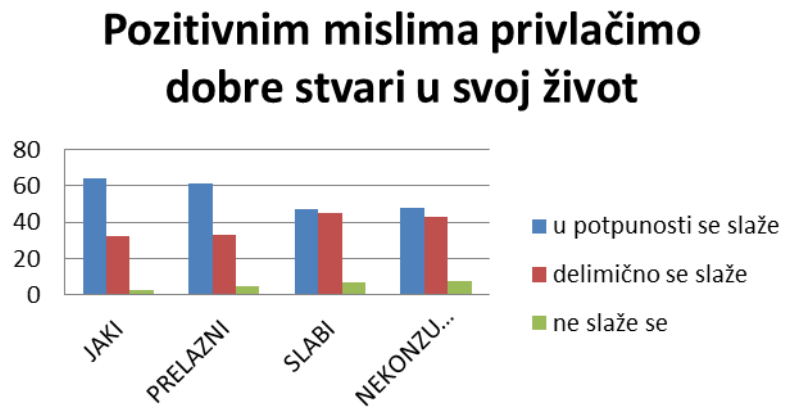

Slika 25

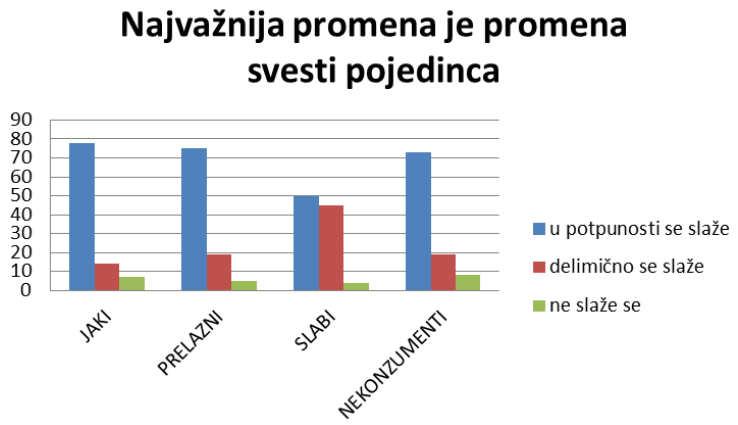

Slika 26

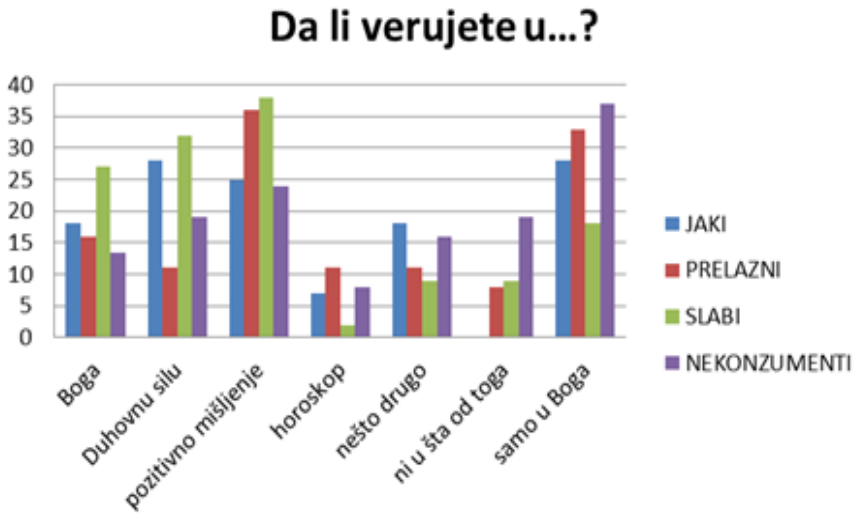
Da li verujete u...?
40
35
30
25
20
15
10
5
0
Boga
Duhovnu silu
pozitivno mišljenje
horoskop
nešto drugo
ni u šta od toga
samo u Boga
JAKI
PRELAZNI
SLABI
NEKONZUMENTI

Slika 27

LITERATURA

Ahtar, Salman (2016) *Psihologija dobrote*, Clio, Beograd.

Arent, Hana (2016) *Conditio humana*, Fedon, Beograd.

Bauman, Zigmunt (2009 a) *Fluidni život,* Mediterran Publishing, Novi Sad.

Bauman, Zigmunt (2009 b) *Fluidna ljubav*, Mediterran Publishing, Novi Sad.

Bauman, Zigmunt (2010) *Fluidni strah*, Mediterran Publishing, Novi Sad.

Bellah, Robert N., Richard Madsen, William Sullivan, Ann Swidler and Steven M.Tipton (1996) *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.

Bek, Urlih (2003) Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika, u: Vil Haton i Entoni Gidens: *Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, 216–230.

Ber, Vivijen (2001) *Socijalni konstrukcionizam*, Zepter Book World, Beograd.

Berč, Kin, i Mihnjenko, Vlad (2012) *Uspon i pad neoliberalizma – kraj jednog ekonomskog poretka?* Zavod za udžbenike, Beograd.

Bergsma, Ad (2007) Do self-help books help?, Journal of Happiness Studies, September 2008, Volume 9, Issue 3, pp. 341–360.

Bešić, Miloš (2014) Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup, Komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije, u: *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.

Bilton, Kris (2010) *Menadžment i kreativnost*, Clio, Beograd.

Bok, Derek (2005) *Univerzitet na tržištu*, Clio, Beograd.

Bošković, Aleksandar (2010) *Kratak uvod u antropologiju*, Službeni glasnik, Beograd.

Brannen, J., and Nilsen, A., (2005) Individualisation, Choice and Structure: A Disscussion of Current Trends i Sociological Analyisis, *Sociological Review*, 53 (3): pp.412–28.

Brebanović, Predrag (2013) Humanistika i 'javni interes', *Reč* 83.29 ur. Dejan Ilić, Fabrika knjiga, Beograd.

Brinkmann, Svend (2017) *Stand Firm*, Polity Press, Cambridge.

Capra, Fritjof (1986) *Vreme preokreta – Nauka, društvo i nastupajuća kultura,* Globus, Zagreb.

Capra, Fritjof (1989), *Tao fizike – jedno istraživanje paralela između savremene fizike i istočnjačkog misticizma,* Opus, Beograd.

Davies,William (2015) *The Happiness Industry, How the Government and Big Business Sold Us Well-Being*, Verso, London.

Dimon, Luj (2004) *Ogledi o individualizmu, antropološki pristup modernoj ideologiji*, Clio, Beograd.

Diener, E. and E. M. Suh, eds.. (2000) *Culture and subjective well-being. Wellbeing and quality of life*, Cambridge/ Mass.

Dolby, Sandra K. (2005) *Self-help Books, Why Americans Keep Reading Them*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago.

Dragun, Maja (2012), *New age – povijesni korijeni i postmoderna tumačenja,* Naklada Juričić, Zagreb.

Džejmson, Frederik (2016) *Postmodernizam – Logika kulture kasnog kapitalizma*, CID, Podgorica-

Đorđević, Jelena (2001a) Zapadna civilizacija nastavlja traganja, pogovor za: Mišel Lakroa (2001) *New age – Ideologija novog doba*, Clio, Beograd.

Đorđević, Jelena (2001b) Nevidljiva religija, nužna promena, moda ili jeres, u: *Vere manjina i manjinske vere*, pr. B. Đorđević, D.Todorović i J. Živković, Zograf, Niš, str. 50– 57.

Đorđević, Jelena (2009) *Postkultura*, Clio, Beograd.

Đorđević, Jelena, pr. (2012) *Studije kulture*, Službeni glasnik, Beograd.

Đorđević, Jelena (2015) Političnost studija kulture – putevi i stranputice, *Kultura*, br. 146, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.

Đurić, Jelena (2012) *Globalni procesi i preobražaj identiteta*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Albatros plus, Beograd.

Eagleton, Terry (2007) *The Meaning of Life – A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.

Effing, Mercè Mur (2009) The Origin and Development of Self-help Literature in the United States: The Concept of Success and Happiness, an Overview, *Atlantis*. 31.2 (December 2009): 125–141.

Eliade, Mircea (1998) *Mit i zbilja*, Plato, Beograd

Eliade, Mircea (1981) *Okultizam, magija i pomodne kulture*, GZH Zagreb

Elijas, Norbert (2001) *Proces civilizacije, Sociogenetička i psihogenetička istraživanja*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.

Elliott, Anthony (2008) *Concepts of the self*, Polity press, Cambridge, UK, Malden, USA.

Elliott, Anthony and Charles Lemert, (2005) The *New Individualism: The Emotional Costs of Globalization*, Routledge, London and New York.

Erikson, Erik (2008) *Identitet i životni ciklus*, Zavod za udžbenike, Beograd.

Fabijeti, Ugo; Roberto Maligeti i Vinčenco Matera (2002), *Uvod u antroplogiju – od lokalnog do globalnog*, Clio, Beograd.

Ferguson, Iain (2007) Neoliberalism, happiness and wellbeing, *International Socialism*, Number 117, London.

Fuko, Mišel (1982) *Istorija seksualnosti: volja za znanjem*, Prosveta, Beograd.

Fuko, Mišel (2003) *Hermeneutika subjekta, Predavanja na Kolež de Fransu 1981–1982*, Svetovi, Novi Sad.

Fuko, Mišel (2005) *Rađanje biopolitike, Predavanja na Kolež de Fransu 1978–1979*, Svetovi, Novi Sad.

Fuko, Mišel (2014) *Tehnologije sopstva*, Karpos, Beograd

Gidens, Entoni (1998) *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.

Gidens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, Cambridge.

Gidens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy – Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Polity Press, Cambridge.

Gidens, Entoni (2003) *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd.

Goldsmit, Edvard (2003) Razvoj kao kolonijalizam, u: Džeri Mander i Edvard Goldsmit: *Globalizacija – argumenti protiv*, Clio, Beograd, str. 256–274.

Golubović, Zagorka (2007) *Ličnost, kultura i društvo*, Službeni glasnik, Beograd.

Grejling, Entoni Kliford (2007) *Šta je dobro? Potraga za najboljim načinom življenja*, Laguna, Beograd.

Grujć, Petar (2007) „Nauka, lažna nauka, kvazireligija, religija“, u: Grupa autora: *Religija i epistemologija*, Dereta, Beograd, str. 17-37.

Grupa autora (2007) *Религија и епистемологија*, Dereta, Beograd.

Hadži-Nikolić, Časlav (2007) „Izmenjena stanja svesti u halucinogenom šamanskom ritualu: terapijske i epistemološke implikacije“, u: Grupa autora: *Religija i epistemologija*, Dereta, Beograd, str. 103-113.

Hamilton, Malkolm, (2003) *Sociologija religije: Teorijski i uporedni pristup*, Clio, Beograd.

Halpern, Katrin; Barbalan, Žan Klod Ruano (pr.), (2009), *Identitet* (*i*), Clio, Beograd.

Hardt, M. and A. Negri (2004) *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*, The Penguin Press, New York.

Haton, Vil i Gidens, Entoni (pr.) (2003) *Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd.

Hefe, Otfrid (2011) *Umijeće življenja i moral, ili usrećuje li vrlina*, Akademska knjiga, Novi Sad.

Heelas, Paul (1996) *The New Age movement – The Celebration of the self and the Sacralization of Modernity*, Blackwell Publishers, Oxford.

Hit, Džozef i Endrju Poter (2011) *Prodaja pobunjenika – Zašto kultura ne može da se zakoči*, Hedone, Beograd.

Hochschild, Arlie Russell (1994) The Commercial Spirit of Intimate Life and the Abduction of Feminism: Signs from Women's Advice Books. *Theory, Culture and Society 11*, № 2: 1–24.

Horvat, Srećko (2016) *Radikalnost ljubavi*, Laguna, Beograd.

Iglton, Teri (2017) *Kultura*, Clio, Beograd.

Illouz, Eva (2008) *Saving the modern soul, Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

Ilouz, Eva (2013), *Zašto ljubav boli – Ljubav i društvo*, Psihopolis institut, Novi Sad.

Jankelovič, Daniel (1994) *Nova pravila*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.

Jakovina Žurić, Iva (2014) Samopomoć kao kulturalni fenomen: Kontekstualni aspekti nastanka i razvoja knjiga za samopomoć i psihoterapijskog diskursa, *Holon*, 4(1): 5–34, Zagreb.

Jerotić, Vladeta (2000) *Individuacija i (ili) oboženje*, Ars libri, Beograd i Izdavački fond Arhiepiskopije Beogradsko-Karlovačke, Beograd

Jung, Karl Gustav (1973) *Čovjek i njegovi simboli*, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Jung, Karl Gustav (1998) *Psihologija i alhemija*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd.

Jung, Karl Gustav (2008) *O razvoju ličnosti,* Logistika, Beograd.

Kaler, Džonatan (2009) *Teorija književnosti – sasvim kratak uvod*, Službeni glasnik, Beograd.

Kelner, Daglas (2004) *Medijska kultura – Studije kulture, identitet i politika između modernizma i postmodernizma*, Clio, Beograd.

Kecmanović, Dušan (2014) *U potrazi za identitetom psihijatrije IV*, Clio, Beograd.

Koka, Jirgen (2016) *Istorija kapitalizma*, Clio, Beograd.

Koen, Danijel (2014) *Homo ekonomicus – (Zabludeli) prorok novih vremena*, Clio, Beograd.

Koruga, Đuro (2002) „Informaciona fizika i svest“, u: V. Jerotić, Đ. Koruga, D. Raković (ur.): *Nauka, religija i društvo,* Bogoslovski fakultet SPC, Ministarstvo vera RS, Beograd, str. 143-173.

Krastev, Ivan (2013) *S verom u nepoverenje*, Clio, Beograd.

Lakroa, Mišel (2001) *New age – Ideologija novog doba*, Clio, Beograd.

Lazar, Žolt (1991) *Okultizam danas*, Žolt Lazar, Novi Sad.

Lazar, Žolt (2017) *Ogledi o okultizmu*, Mediterran Publishing, Novi Sad.

Lazzarato, Maurizio (2010) *Immaterial Labor*, http://www.generation online.org/c/fcimmateriallabour3.htm

Leš, Kristofer (1986) *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb.

Ling, Trevor (2003) *Istorija religije Istoka i Zapada*, Srpska književna zadruga, Beograd
Lipovecki, Žil (2008) *Paradoksalna sreća – Ogled o hiperpotrošačkom društvu,* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.
Lipovecki, Žil (2011) *Doba praznine, Ogledi o savremenom individualizmu,* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad.
Lorey, Isabell (2006) *Governmentality and Self-Precarization. On the normalization of cultural producers*, 01.2006, translated by Lisa Rosenblatt and Dagmar Fink http://eipcp.net/transversal/1106/lorey/en/#_ftnref4
Lyubomirsky, Sonja; Kennon M.Sheldon and David Schkade (2005) Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change, *Review of General Psychology*, 2005, Vol. 9, № 2, str. 111–131.
Maslov, Abraham (2001) *O životnim vrednostima*, IP Žarko Albulj, Beograd.
Markuze, Herbert (1977) *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd.
McGee, Micki (2005) *Self-Help, Inc.:Makeover Culture in American Life,* Oxford University press, Oxford.
Maklivi, Džuli (2012) Ponovno stvaranje države blagostanja – od sigurnosne mreže do trambuline, u: Kin Berč i Vlad Mihnjenko: *Uspon i pad neoliberalizma – kraj jednog ekonomskog poretka?* Zavod za udžbenike, Beograd, str. 155–177.
Maksimović, Andrijana (2017) *Uticaj religioznosti na političku participaciju građana Srbije,* https //uvidok.rcub.bg.ac.rs (pristupljeno u februaru 2018)
Mekman, Darin (2007) *Istorija sreće*, Geopoetika, Beograd.
Milenković, Snežana (2002a) *Psihoterapija i duhovnost, put duševnog i duhovnog razvoja*, Čigoja štampa, Beograd.
Milenković, Snežana (2002b) Molitva između nauke i religije, u knjizi: V. Jerotić, Đ. Koruga, D. Raković (ur.): *Nauka, religija i društvo,* Bogoslovski fakultet SPC, Ministarstvo vera RS, Beograd, str. 99-111.
Milenković, Snežana (2007) Šta psiholozi i psihoterapeuti mogu da nauče iz jevanđelja, Grupa autora: *Religija i epistemologija*, Dereta, Beograd, str. 127-145.
Milenković, Snežana (2017) *Duša misli u slikama, integrativna art psihoterapija,* Čigoja štampa, Beograd.
Miler, Dejvid (2012) Kako je neoliberalizam stigao tu gde se sada nalazi – elitno planiranje, korporativno lobiranje i uspostavljanje slobodnog tržišta, u: Kin Berč i Vlad Mihnjenko: *Uspon i pad neoliberalizma – kraj jednog ekonomskog poretka?* Zavod za udžbenike, Beograd, str. 35– 54.
Mičel, Stiven (2008) *Može li ljubav da traje?*, Clio, Beograd.
Moren, Edgar (1979) *Duh vremena*, II, BIGZ, Beograd.
Moren, Edgar (1981) *Čovek i smrt,* BIGZ, Beograd.
Pajin, Dušan (2013) Religijski pluralizam – religijski ratovi i religijska tolerancija, *Kultura* br. 140, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, str. 44–79.
Pavićević, Đorđe (2004) Pravda, u: Aleksandar Molnar (ur.) *Kulturno-etičke pretpostavke civilnog društva*, Grupa 484, Beograd, str. 189–233.
Pavlović, Zoran (2009) *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Beograd
Peck, Jamie (2002) Labor, Zapped/Growth, Restored? Three Moments of Neoliberal Restructuring in the American Labour Market, in: *Journal of Economic Geography*, 2/1, pp. 179– 220.
Pike, Sarah (2004) *New Age and Neopagan Religion in America*, Columbia University Press, New York

Radulović, Lidija (2007) *Okultizam ovde i sada: magija, religija i pomodni kultovi u Beogradu,* Čigoja štampa, Beograd.
Rakočević, Miloje (2002) „Racionalnost izvorne religijske svesti na primerima iz Biblije“, u: V. Jerotić, Đ. Koruga, D. Raković (ur.): *Nauka, religija i društvo,* Bogoslovski fakultet SPC, Ministarstvo vera RS, Beograd, str.127-141.
Raković, Dejan (2007) „Kvantno-koherentni i klasično-redukovani modusi svesti: religijske i epistemološke implikacije“, u: Grupa autora: *Religija i epistemologija*, Dereta, Beograd, str. 325-359.
Riker, Pol (2004) *Sopstvo kao drugi*, Jasen, Beograd; Nikšić
Rifkin, Džeremi (2003) Nova tehnologija i kraj radnim mestima, u: *Globalizacija, argumenti protiv*, priredili Džeri Mander i Edvard Goldsmit, Clio, Beograd.
Rose, Nikolas, (1989) *Governing the Soul – The Shaping of the Private Self,* Free Association Books, London, New York.
Rosen, Gerald M. (1993) Self-Help or Hype? Comments on Psychology's Failure to Advance Self-Care, in: *Professional Psychology: Research and Practice Vol.24, No.3,* American Psychological Association, Washington, pp. 340–345.
Salerno, Steven (2005) *SHAM: How the Self-help Movement Made America Helpless,* Three rivers press, New York.
Salecl, Renata (2014) *Tiranija izbora,* Arhipelag, Beograd.
Sennett, Richard (1989) *Nestanak javnog čoveka*, Naprijed, Zagreb.
Senet, Ričard (2007) *Kultura novog kapitalizma,* Arhipelag, Beograd.
Senet, Ričard (2003) Ulica i kancelarija, dva izvora identiteta, u: Haton i Gidens, (pr.): *Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom*, Plato, Beograd, str. 230–250.
Slijepčević, Predrag (2018) *Svetac i grešnik – Kako zlouotrebljavamo nauku i budućnost čovječanstva,* Akademska knjiga, Novi Sad
Sloterdijk, Peter (2015) *Svoj život promijeniti moraš,* Sandorf, Zagreb.
Smart, Carol (2007) *Personal Life*, Polity Press, Cambridge.
Spasić, Ivana (2004) *Sociologije svakodnevnog života,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
Spasić, Ivana (1998) *Interpretativna sociologija,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
Stajn, Marej (2007) *Jungova mapa duše – uvod*, Laguna, Beograd.
Starker, Steven (2008) *Oracle at the Supermarket – The American Preoccupation with Self-Help Books,* Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A) and London (U.K.).
Storr, Will (2017) *Selfie,* Picador, London.
Svensen, Laš (2012) *Filozofija rada,* Geopoetika, Beograd.
Šuvaković, Miško (2010) *Diskurzivna analiza – Prestupi i/ili pristupi „diskurzivne analize“ filozofiji, poetici, estetici, teoriji i studijama umetnosti i kulture*, Orion art i Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti, Beograd.
Tejlor, Čarls (2011) *Doba sekularizacije,* Albatros Plus, Službeni glasnik, Beograd.
Tejlor, Čarls (2002) *Bolest modernog doba,* Beogradski krug i Čigoja štampa, Beograd.
Tejlor, Čarls (2008) *Izvori sopstva – Stvaranje modernog identiteta,* Akademska knjiga, Novi Sad.
Todorov, Cvetan (2003) *Nesavršeni vrt, humanistička misao u Francuskoj*, Geopoetika, Beograd.
Tojnbi, Arnold i Daisaku Ikeda (2005) *Izaberi život – dijalog,* Dereta, Beograd.
Triling, Lajonel (1990) *Iskrenost i autentičnost,* Nolit, Beograd.

Uskoković, Vuk (2007) Na epistemološkim temeljima religijskog iskustva, u Grupa autora: *Religija i epistemologija*, Dereta, Beograd, str. 303- 325.
Valiunas, Algis (2010) The Science of Self-Help, *The New Atlantis*, Number 28, Summer 2010, pp. 85–100.
Vassilieva, Julija (2016) *Narrative Psychology – Identity, Transformation and Ethics*, Palgrave Macmillan, UK.
Veber, Maks (1976) *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd.
Vaskez, Manuel (2003) *Putevi NEW AGE-a*, Preporod, Beograd.
Vederil Rob (2005) *Kolaps kulture*, Klio, Beograd.
Ven, Pol (2014) *Fuko kao mislilac i kao čovek*, Mediterran Publishing, Novi Sad.
Vilson, Kolin (1997) *Okultizam I* i *II*, Ateneum, Beograd
Virno, Paolo, General Intellect, Entry in Zanini and Fadini (eds) *Lessico Postfordista* (Milan: Feltrinelli, 2001). Translation by Arianna Bove, http://www.generation-online.org/p/fpvirno10.htm
Von Franz, M. L. (1973) Proces individuacije u: Jung, Karl Gustav *Čovjek i njegovi simboli*, Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 158–230.
Vrcelj, Sofija; Mrnjaus, Kornelija (2014) Savjetodavna (ne)moć self-help literature, *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu 63 (1–2)*, Filozofski fakultet, Split, str. 181–199.
Wilson, Dawn M.; Cash, Thomas F. (2000) Who reads self-help books? Development and validation of the Self-Help Reading Attitudes Survey, in: *Personality and Individual Differences 29*, pp. 119–129
Zečević, Aleksandar (2015) *Istina, lepota i granice znanja – Put od nauke do religije*, Službeni glasnik, Beograd.
Žižek, Slavoj (1986) Patološki narcis kao društveno nužni oblik subjektivnosti, pogovor za: Laš, Kristofer (1986) *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb-
Žižek, Slavoj (1984) *Birokratija i uživanje,* Radionica SIC, Beograd.
Žižek, Slavoj (1999), *The Ticklish Subject*, Verso, London, New York.
Žižek, Slavoj (2008) *Ispitivanje realnog*, Akademska knjiga, Novi Sad.

PRIRUČNICI ZA SAMOPOMOĆ

Arih, Igor (2015) *Budi voda – Osnove dinamičkih komunikacija i sedam smrtnih komunikacijskih grehova*, Laguna, Beograd.
Bah, Ričard (2006) *Most preko večnosti,* Mono i Manjana, Beograd.
Bek, Marta (2002) *Pronađite svoju zvezdu vodilju (... i izborite se za život kojim treba da živite)*, Laguna, Beograd.
Bern, Erik (2008) *Šta kažeš posle zdravo*, Beoknjiga, Beograd.
Berent, Greg; Liz Tučilo (2012) *Njemu jednostavno nije dovoljno stalo*, Laguna, Beograd.
Bokun Popović, Vanja (2016) *Mi gradimo novi svet*, Čigoja štampa, Beograd.
Bols, Ričard (2013) *Koje je boje vaš padobran*, Čarobna knjiga, Beograd.
Bučević, Ana (2016a) *U vortexu ostvarenih želja*, Harfa, Split.
Bučević, Ana (2016b) *Safari duha – Knjiga o mudrosti odgoja*, Harfa, Split.
Butman, Nikolas (2012) *Kako da vas ljudi zavole za 90 sekundi*, Alnari, Beograd.
Cajringer, Jerg (2004) *Čovek koji trči uz stepenice – Kako motivisati sebe i druge*, Clio, Beograd.
Charney, Cy (1996) *Efikasan menadžer,* Grmeč, Beograd.

Čopra, Dipak (1989) *Stvaranje zdravlja – više od prevencije, prema savršenstvu*, Medicinska knjiga, Beograd.
Čopra, Dipak (2008) *Moć, sloboda, milost*, Esotheria, Beograd.
Dajmond, Stjuart (2015) *Dobiti više – Kako da pregovaranjem postignete svoje ciljeve u stvarnom svetu*, Samizdat B92, Beograd
De Boton, Alen (2003) *Kako Prust može promeniti tvoj život,* Zavet, Beograd.
De Boton, Alen (2005) *Statusna zebnja*, Zavet, Beograd.
Dević, Natalija (2009) *Igra zavođenja*, Laguna, Beograd.
Dević, Natalija (2011) *Sve je to ljubav!*, Laguna, Beograd
Dević, Natalija (2014) *Žena sa crnim šeširom,* Laguna, Beograd.
Estes Pinkola, Klarisa, (2017) *Žene koje trče s vukovima,* Nova knjiga, Podgorica.
Evans, Gejl (2012) *Igraj kao muškarac, pobeđuj kao žena*, Čarobna knjiga, Beograd.
Feraci, Kit (2010) *Ko vam čuva leđa – Kako pronaći troje ljudi koji će vam promeniti život,* Laguna, Beograd.
Fejn, Elejn i Šeri Šnajder (2012) *Sva pravila – Isprobana pravila kako osvojiti srce gospodina Pravog*, Sezam Book, Zrenjanin.
Finer, Nadia i Emili Neš (2012) *Nije sve u cipelama, ima nečeg u životu,* Mono i Manjana, Beograd.
Frankl, Viktor (1994) *Zašto se niste ubili – Traženje smisla života*, Žarko Albulj, Beograd.
Gilbert, D. R. (2014) *101 tehnika uticaja*, Laguna, Beograd.
Goleman, Danijel (2014) *Emocionalna inteligencija*, Geopoetika, Beograd.
Goleman, Danijel (2008) *Socijalna inteligencija*, Geopoetika, Beograd.
Gotlib, Lori (2014) *Udaj se za ...NJEGA!*, Psihopolis institut, Novi Sad.
Grej, Džon (2004) *Mars i Venera večno zajedno – veština održavanja trajne ljubavi*, Esotheria, Beograd.
Grin, Džef (2007) *A–Ž Živeti zajedno*, Logos Art, Beograd.
Guillebeau, Chris (2012) *Umijeće nekonformizma,* VBZ, Zagreb.
Halpern, Hauard (2010) *Kako da prekinete zavisnost od druge osobe*, Beoknjiga, Beograd.
Hansen, Mark Viktor i Džek Kenfild (2006) *Pobedite!* Mono i Manjana, Beograd.
Harvi, Stiv (2010) *Ponašaj se kao dama, razmišljaj kao muškarac*, Laguna, Beograd.
Hej, Lujza L. (2011) *Kako da izlečite svoj život,* Verba, Beograd.
Hej, Lujza L. (2011) *Ja to mogu*, Leo commerce, Beograd.
Hej, Lujza L. (2014) *Iskusite svoje dobro odmah*, Leo commerce, Beograd.
Hej, Lujza L. (2014b) *Moć je u vama*, Nova knjiga, Podgorica.
Hej, Lujza L. (2014c) *Zahvalnost – način života*, Leo commerce, Beograd
Hiks, Ester i Džeri (2006) *Abrahamovo učenje: Traži i dobićeš – naučite da ostvarite svoje želje,* Leo commerce, Beograd.
Hil, Napoleon (2012) *Ključ uspeha*, Admiral books, Beograd.
Hil, Napoleon (2017) *Misli i obogati se*, Admiral books, Beograd.
Holidej, Rajan (2017) *Od prepreke do pobede*, Vulkan, Beograd.
Ilić, Vlado (2015) *Kultura konflikta*, Laguna, Beograd.
Joseph, Stephen (2016) *Authentic – How to be yourself and why it matters*, Piatkus, London.
Jovanović, Nebojša (2011) *O zvocanju i ljubavi i O zavođenju i ljubavi*, Beoknjiga, Beograd.
Jovanović, Dragana (2016) *Uspeh je u nama*, Laguna, Beograd.
Jovanović, Milovan Mića (2010) *Putnici*, Dobra knjiga, Beograd.
Jovanović, Milovan Mića (2008) *Kraj igre*, IP Dobar naslov, Beograd.
Karanović, Zorica (2013) *Moć želje – Vodič za životni optimizam*, Laguna, Beograd.
Karnegi, Dejl (2010) *Psihologija uspeha za XXI vek*, Admiral books, Beograd.
Karnegi, Dejl (2011) *Postanite efikasan lider*, Admiral books, Beograd
Karter-Skot, Čeri (2004) *Ako je ljubav igra ovo su pravila*, Mono i Manjana, Beograd.
Keti, Bajron (2011) *Da li mi je potrebna tvoja ljubav?* Mono i Manjana, Beograd
Keyes, Corey L. M. And Jonathan Haidt, eds., (2003) *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived*, APA, Washington DC.

Klajn, Mejvis (2007) *Ovladajte psihologijom i astrologijom međuljudskih odnosa*, Biblioteka Rod, Beograd.
Klisić, Ljiljana (1995) *Telesna psihoterapija – Do orgazma i dalje*, Eko-Primat-Zemun, Beograd.
Koeljo, Paulo (2013) *Alhemičar*, Nova knjiga, Podgorica.
Koeljo, Paulo (2017) *Veronika je odlučila da umre*, Laguna, Beograd.
Kolvin, Džef (2012) *Talent je precenjen*, Laguna, Beograd.
Korolija, Žana (2015) *Ne odustaj od ljubavi – Vodič kroz ljubavne odnose*, Laguna, Beograd.
Kouven, Kovel i Melvin Kinder, (2014) *Pametne žene pogrešni izbori*, Samizdat B92, Beograd.
Kovi, Stiven (2011) *Sedam navika veoma uspešnih ljudi*, Mladinska knjiga, Beograd.
Krizmanić, Mirjana (2012) *A šta sad?*, V.B.Z., Zagreb.
Kuzmanović, Ivana (2011) *Od kada sam se zavolela volim – Knjiga o otkrivanju staze ljubav*i, Laguna, Beograd.
Kuzmanović, Ivana (2008) *Manje od tri*, Evro-Giunti, Beograd.
Kuzmanović, Ivana (2009) *Lemurova ljubav*, Šahinpašić, Sarajevo.
Kuzmanović, Ivana (2010) *Amor porteño*, Laguna, Beograd.
Kuzmanović, Ivana (2012) *U ime ljubavi – Roman o snazi Ljubavi i hrabrosti da se njena moć iskusi*, Laguna, Beograd.
Kuzmanović, Ivana (2015) *Ljubav bez iluzija*, Laguna, Beograd
Kuzmanović, Ivana (2016) *Knjiga ličnih promena,* Laguna, Beograd
Lauster, Peter (2006) *Ljubav – psihologija fenomena ljubavi*, Prometej, Novi Sad.
Loven, Aleksandar (1991) *Zadovoljstvo – Kreativni pristup životu*, Bata, Beograd.
Lund, Hane (2016) *Stres*, Arhipelag, Beograd.
Mandino, Og (2003) *Najveće čudo na svetu*, Mono i Manjana, Beograd.
Marfi, Džozef (1995) *Moć podsvesti III – Moć bogaćenja*, Narodna knjiga i Alfa, Beograd.
Marfi, Džozef (2013) *Moć podsvesti – Nova tajna*, Vulkan, Beograd.
Marinof, Lu (2017) *Platon, a ne prozak!* Dereta, Beograd.
Milivojević, Zoran (2007) *Emocije – Psihoterapija i razumevanje emocija*, Psihopolis institut, Novi Sad.
Milivojević, Zoran (2009) *Formule ljubavi*, Prometej, Novi Sad.
Milivojević, Zoran (2011) *Uloviti ljubav*, Psihopolis institut, Novi Sad.
Mur, Tomas (2010) *Nega duše – kako da unesete više dubine i smisla u svoj život*, Mali vrt, Beograd.
Osho (2010) *Čovek koji je voleo galebove*, Leo commerce, Beograd.
Pek, Morgan Skot (2013) *Put kojim se ređe ide*, Vulkan izdavaštvo, Beograd.
Pek, Morgan Skot (1997) *Više od puta kojim se ređe ide*, Narodna knjiga, Beograd.
Pink, Danijel (2011) *Šta nas pokreće – Neočekivana istina o ljudskoj motivaciji*, Laguna, Beograd.
Piters, Stiv (2013) *Paradoks šimpanze – program upravljanja umom za samopouzdanje, uspeh i sreću*, Laguna, Beograd.
Poliakov, Žana (2011) *Lovemarks*, Mono i Manjana, Beograd.
Poliakov, Žana (2010) *Soulfood*, Mono i Manjana, Beograd.
Poliakov, Žana (2014) *Ona zna*, Vulkan izdavaštvo, Beograd.
Poliakov, Žana (2012) *I am Love – Još jedna knjiga o zbunjenosti*, Mono i Manjana, Beograd.
Poliakov, Žana (2015) *21 dan – Mind Detox izazov*, Vulkan izdavaštvo, Beograd.
Prajor, Robin i Džozef O Konor (2005) *NLP i ljubavne veze*, Plato, Beograd.
Prentis, Kris (2014) *Zakoni ljubavi – Ostvarenje veze iz vaših snova*, Laguna, Beograd.
Redfild, Džejms (2012) *Jedanaesti uvid: tajna Šambale*, Alnari, Beograd.
Rou, Alan Dž. (2008) *Kreativna inteligencija*, Clio, Beograd.
Seligman, Martin (2002) *Authentic Happiness – Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*, Free Press, New York.
Squire, Slavica (2013) NLP u svakom uspehu mirođija, Vulkan izdavaštvo, Beograd.
Squire, Slavica (2017) *Najbolja osveta od svih je sreća*, Vulkan izdavaštvo, Beograd.

Sri Srimad, A. C. Bhaktivedanta, Swami, Prabhupada (1986) *Nauka o samospoznaji*, Hinduistička skupnost, Ljubljana.
Stjuart, Dejv; Simons, Mark (2012) *Igralište (g)radilište*, Clio, Beograd.
Šarma, Robin (2007) *Put ka veličanstvenosti*, Mono i Manjana, Beograd.
Šarma, Robin (2009a) *Kaluđer koji je prodao svoj ferari*, Mono i Manjana, Beograd.
Šarma, Robin (2009b) *Vođa bez titule*, Mono i Manjana, Beograd.
Šarma, Robin (2013) *Spoznajte svoju sudbinu*, Vulkan izdavaštvo, Beograd.
Šelbah, Oskar (1988) *Moj sistem uspeha*, Na tragu, Beograd.
Švarc, Dejvid (2010) *Magija uspeha*, Mono i Manjana, Beograd.
Tagard, Pol (2014) *Mozak i smisao života*, Akademska knjiga, Beograd.
Thera, Njanaponika (2012) *Suština budističke meditacije,* Tharavada budističko društvo Srednji put, Novi Sad i Beograd.
Todorović, Anita (2012) *Kreativnost, Priča koju pričamo sami sebi*, IP Jovan, Beograd.
Todorović, Branislav (2005) *Naučne osnove homeopatije*, Prometej, Novi Sad.
Tol, Ekart (2013) *Moć sadašnjeg trenutka*, Nova knjiga, Podgorica.
Trifunović, Lazar (2015) *JA ili ja, ko sam ja*, Nova knjiga, Podgorica.
Ubović, Siniša (2013) *Put promene...i neće biti kraja čudesima*, Leo commerce, Beograd.
Ubović, Siniša (2013) *Afirmacije za put promene*, Leo commerce, Beograd.
Ubović, Siniša (2014) *100% JA*, Leo commerce, Beograd.
Ubović, Siniša (2015) *Meditacija za početnike – uspostavite balans u svakom segmentu svog života,* Leo commerce, Beograd.
Ubović, Siniša (2014) *Dnevnik promene – sam svoj lajf kouč*, Leo commerce, Beograd.
Ubović, Siniša (2013) *Moja baba zen budista*, Leo commerce, Beograd.
Van Pelt, Nensi (2004) *Uspešan brak – kako?* Preporod, Beograd.
Ventrela, Skot V. (2011) *Moć pozitivnog mišljenja u biznisu*, Mono i Manjana, Beograd.
Wilber, Ken (2004) *Teorija svega – integralna vizija za biznis, politiku, znanost i duhovnost*, Gorin, Rijeka.
Walsh, Roger (2006) *Esencijalna duhovnost – zajednička mudrost svjetskih religija,* Gorin, Rijeka.

BIOGRAFIJA AUTORA

Sonja Ocić rođena je u Beogradu 1981. godine. Diplomirala je Opštu književnost sa teorijom književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu je 2012. godine odbranila master rad na temu „Digitalni Gutenberg: Izazovi i granice elektronskog izdavaštva" i stekla zvanje diplomirani kulturolog. Od 2012. godine je studentkinja doktorskih studija na odseku Studije kulture i medija na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. U skladu sa osnovnim interesovanjem vezanim za temu doktorske disertacije završila je onlajn kurs „The Science of Happiness" na univerzitetu Berkli u Kaliforniji.

Radi kao sekretar redakcije i menadžer za prava u izdavačkoj kući Clio.

Učestvovala je na konferencijama:

1. „Studije kulture: Glasovi sa margine", tema rada: *Intertekstualnost kao igra popularnog i uzvišenog*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, jun 2014.
2. Međunarodni književni skup „Jesen u Erdabovu", tema rada: *Kultura sećanja: Erdabovske kuće u delima Đorđa Ocića* (sa Jelenom Ocić), Kulturni i naučni centar „Milutin Milanković", Dalj, septembar 2015.
3. 2. Industrijski Forum, tema prezentacije: *The Digitisation of the Publishing Industry – a Step Forward or the Cause of the Crisis of Traditional Publishing Houses?*, Karpač, Poljska, decembar 2016.

Spisak objavljenih radova kandidata:

1. Intertekstualnost kao igra popularnog i uzvišenog, *Kultura* br. 146, pp. 144-158, 2015. ISSN 0023-5164, UDK 316.7
2. Kultura sećanja: Erdabovske kuće u delima Đorđa Ocića (sa Jelenom Ocić), *Povratak u Erdabovo*, Zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa održanog u Dalju 2014, pp. 111-123, 2015. ISBN: 978-953-57806-4-9
3. Elektronska knjiga, *Kultura* br. 149, pp. 229-243, 2015. ISSN 0023-5164, UDK 316.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Соња Оцић

број уписа 1117

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Култура самопомоћи: Случај Србије

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Соња Оцић

Број уписа 1117

Студијски програм Студије културе и медија

Наслов рада Култура самопомоћи: Случај Србије

Ментор проф. др Јелена Ђорђевић

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Култура самопомоћи: Случај Србије

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.